

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ICHKI ISHLAR VAZIRLIGI
A K A D E M I Y A

E. HOJIYEV, O. KAMALOV, B. ARTIKOV

MOLIYA HUQUQI

Ma’ruzalar kursi

Toshkent – 2012

Taqrizchilar:

Toshkent davlat yuridik instituti ma'muriy va moliya huquqi
kafedrası o'qituvchisi, yuridik fanlari nomzodi **A. A. Li;**

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi iqtisodiy fanlar
kafedrası boshlig'i, iqtisod fanlari nomzodi **SH. T. Rustamov**

Hojiyev E.

H-69 Moliya huquqi: Ma'ruzalar kursi / E.Hojiyev, O. Kamalov, B.
Artikov. –T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2012.
– 299 b.

Ushbu ma'ruzalar kursida moliya huquqi fanining asosiy tushunchalari, ya'ni davlat moliyaviy faoliyati va uning prinsiplari, moliyaviy-huquqiy normalar, moliya huquqining tizimi va uning huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlari uchun ahamiyati, moliyaviy nazorat, davlat budjeti tushunchasi tizimi, davlat daromadi va xarajatlari, davlat krediti, soliq va uning turlari, sug'urta tushunchasi va uning funksiyalari, bank tushunchasi va bank operatsiyalari, pul tushunchasi, tizimi va turlari, valutani tartibga solishning huquqiy asoslari, investitsiya faoliyatini huquqiy boshqarish kabi bir qator boshqa masalalar o'z ifodasini topgan.

O'zbekiston Respublikasi IIV oliy ta'lim muassasalarining kursantlari va tinglovchilariga mo'ljallangan bo'lib, undan respublikamizdagi boshqa yuridik oliy ta'lim muassasalarining talabalari ham foydalanishlari mumkin.

BBK 67.99(5U) 2ya73

SO‘Z BOSHI

Ma'lumki, bozor iqtisodi asosida tovar-pul munosabatlari yotadi. Bozor iqtisodi esa erkin tovar-pul munosabatlariga asoslangan iqtisodiy monopoliyani inkor qiluvchi, ijtimoiy taraqqiyotga, aholini ijtimoiy muhofaza qilish yo'nalishiga ega bo'lgan va boshqarilib boriladigan iqtisoddir.

Bozor munosabatlari sharoitida bank-moliya tizimidagi islohotlarning o'rni va ahamiyati yuqoriligini ta'kidlash lozim. Shu sababli, bank, sug'urta tizimini takomillashtirish, banklarning mustaqilligini va pul muomalasidagi ahvol uchun javobgarligini oshirish, pul-kredit munosabatlarini tartibga solish, so'mning barqarorligi va yuksak nufuzini ta'minlash sohasidagi muammolarni o'rganish, shuningdek, tegishli ilmiy xulosalar chiqarish va tavsiyalarni ishlab chiqish o'ta dolzarb masalalardan hisoblanadi. Bu munosabatlarni tartibga solishga, albatta, moliyaviy-huquqiy normalar orqali erishish mumkin.

Prezident Islom Abdug'aniyevich Karimov 2010-yilning 12-noyabr kuni Oliy Majlisning qo'shma majlisida «Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi»ni e'lon qildi. Ushbu konsepsiyada mustaqil O'zbekistonning qariyb yigirma yillik ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy va huquqiy rivojlanishining ilmiy-nazariy va amaliy jihatlarini chuqur tahlil etilib tegishli xulosalar chiqarildi. Jumladan:

– O'zbekistonning o'z istiqlool va taraqqiyot yo'lini belgilab beruvchi «O'zbek modeli» jahon amaliyotida o'z isbotini topdi. 2008–2010-yillardagi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida O'zbekistonda yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlari 8,1–9 foizni, yigirma yillik taraqqiyot mobaynida esa o'rtacha o'sish 3,5 barobarni tashkil etgani, O'zbekistonning tashqi qarzi yalpi ichki mahsulotning 10 foizdan oshmayotganligi mamlakatimizni bosqichma-bosqich yuksalib borayotganidan dalolatdir. Bu yutuqlar Xalqaro valuta jamg'armasi, Jahon banki, Osiyo taraqqiyot banki singari nufuzli xalqaro moliya tashkilotlari tomonidan e'tirof etilmoqda;

– jahon miqyosidagi globallashtirish va raqobat tobora kuchayib, zamonning tez o'zgarib borayotganligi, fuqarolarning siyosiy-huquqiy

madaniyati yuksalgani taraqqiyot dasturi va uni amalga oshirish strategiyasiga ega bo'lishni obyektiv zaruratga aylantirdi.

Hozirgi vaqtda moliyaviy munosabatlarni huquqiy tartibga solish muammosi – O'zbekiston davlatining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotida dolzarbligi bilan ajralib turadi.

Zero, hozirgi kunda IIV Akademiyasi tinglovchilariga «Moliya huquqi» fanidan dars berishda tegishli darslik, o'quv qo'llanma va boshqa adabiyotlarning yetarli darajada ta'minlanmaganligi ham ushbu ma'ruzalar kursini tayyorlash va chop etish zaruratini taqozo etmoqda.

Ushbu ma'ruzalar kursining asosiy maqsadi Akademiya tinglovchilariga moliya huquqi fanidan o'quv dasturlarida belgilangan mavzular doirasidagi bilimlarni berish hamda kelajakda ichki ishlar organlari faoliyatidagi moliyaviy-huquqiy munosabatlarni to'g'ri qo'llash haqida amaliy ko'nikmalarni hosil qilishdan iboratdir.

Ma'ruzalar kursi nafaqat IIV Akademiyasi tinglovchilariga, balki IIV tizimidagi o'quv muassasalarining tinglovchi va kursantlari, oliy ta'lim muassasalarining talabalari, moliya huquqi bo'yicha ilmiy izlanish olib borayotgan stajor-tadqiqotchi-izlanuvchilar hamda moliya huquqi bilan qiziquvchi barcha kitobxonlarga mo'ljallangan.

UMUMIY QISM

1-MAVZU: **MOLIYA HUQUQI PREDMETI, METODLARI, TIZIMI VA MANBALARI**

1. *«Moliya huquqi» tushunchasi va predmeti.*
2. *Moliya huquqining uslublari va manbalari.*
3. *Moliya huquqining tizimi va uning huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlari uchun ahamiyati.*
4. *Davlat moliyaviy faoliyati va uning prinsiplari.*

1. «Moliya huquqi» tushunchasi va predmeti

«Moliya huquqi» tushunchasi va predmeti. Moliya huquqi mustaqil huquq tarmog‘i va O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligining tegishli sohasi sifatida keng rivojlanib bormoqda. Buning natijasida moliyaviy-huquqiy tartibga solishning predmeti aniqlanmoqda, uning ichki tuzilishi va institutlari yangilanib bormoqda.

Huquq tizimining tarmoqlari bir-biridan, birinchi navbatda huquqiy tartibga solish predmetiga qarab farqlanadi. Shuning uchun «moliya huquqi»ga tushuncha berishdan oldin, uning predmetini tashkil etuvchi ijtimoiy munosabatlarni aniqlash lozim.

Davlat tomonidan moliyaviy faoliyatning olib borilishi unda ishtirok etuvchi subyektlarning huquqlari, majburiyatlari va javobgarligini tartibga solishni talab etadi. Moliya huquqining vazifasi aynan mana shundan iboratdir. Moliya huquqi normalari yordamida davlat tomonidan moliyaviy tizim harakatga keltiriladi va undan foydalaniladi.

Moliya sohasi turli huquq sohalari normalari bilan tartibga solinadi. Moliya sohasi moliya huquqini butunlay qamrab olsa ham, moliyaviy tizimning turli pog‘onalarida uning normalari turlicha qo‘llaniladi. Bu holat shu bilan izohlanadiki, moliya huquqi predmetini – davlat va ma‘muriy-hududiy tuzilmalarning moliyasi tashkil etadi. Moliya huquqi moliyaviy tizimning boshqa bo‘g‘inlari bilan chambarchas bog‘liqdir.

Davlat va mahalliy hokimiyat organlari pul jamg‘armalariga mablag‘larni yig‘ish va undan foydalanish bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlar moliya huquqi normalari bilan tartibga solinadi.

Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, davlatning moliyaviy faoliyati davomida moliyaviy munosabatlardan tashqari boshqa ijtimoiy munosabatlar ham, masalan, mehnat, fuqarolik munosabatlari yuzaga keladi va u tegishli huquq sohalari bilan tartibga solinadi. Moliya huquqi faqat moliyaviy munosabatlarni tartibga soladi.

Moliyaviy tizim tuzilishini mustahkamlash, mazkur sohadagi vazifalarni taqsimlash, moliyaviy faoliyat davomida yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga solish bevosita moliya huquqining predmetini tashkil etadi.

Moliya huquqi predmetiga kiruvchi munosabatlar o'zining mazmuniga ko'ra turli tumanligi bilan ajralib turadi. U ijtimoiy ishlab chiqarish va taqsimlashning barcha tuzilmalarini qamrab oladi. Bundan tashqari, moliyaviy munosabatlar unda ishtirok etuvchi tomonlarning ko'pligi bilan ham ajralib turadi. Moliyaviy munosabatlarning mazmuni davlat va mahalliy pul jamg'armalarini tashkil etish, taqsimlash va undan foydalanishga qaratilgandir. Tabiiyki, bu munosabatlar davlatning bevosita ishtiroki va ta'siri ostida vujudga keladi.

Moliya huquqi normalari yordamida davlat moliyaviy faoliyatining asosiy tamoyillari va shakllari, davlat pul jamg'armalaridagi mablag'larni to'plash usullari, ushbu jamg'armalarni tashkil qiluvchi mablag'lar turlari, ularni undirish tartibi, davlat pul jamg'armalaridan foydalanish hamda korxona, tashkilot va muassasalar pul mablag'larining tashkil topish manbalari tartibga solinadi. Moliya huquqi ushbu munosabatlarni tartibga solib, davlat organlari, korxonalar, tashkilotlar va fuqarolarning huquq va majburiyatlarini mustahkamlaydi.

Shunday qilib, ***moliya huquqi predmeti*** – bu davlat tomonidan o'z oldida turgan vazifalarni amalga oshirish maqsadida, markazlashgan va markazlashmagan pul jamg'armalarining tashkil qilinishi, taqsimlanishi va undan foydalanilishi jarayonida yuzaga keluvchi ijtimoiy munosabatlardir.

Moliya huquqi predmetini tashkil etuvchi ijtimoiy munosabatlarning quyidagi o'ziga xos xususiyatlari mavjud:

- bu munosabatlar mulkiy xususiyatga ega;
- bu munosabatlar davlat va mahalliy moliyaviy mablag'larni tashkil etish, taqsimlash va foydalanishga yo'naltirilgan;
- bu munosabatlarning majburiy ishtirokchisi bevosita davlat va u vakolat bergan organlar (mansabdor shaxslar) hisoblanadilar.

Moliyaviy faoliyatning funksiyasiga qarab moliya huquqining predmetini quyidagi ijtimoiy munosabatlar tashkil etadi: davlat va mahalliy pul jamg'armalarida pul mablag'larini to'plash bo'yicha bo'ladigan munosabatlar; davlat va mahalliy pul mablag'larini taqsimlash jarayonidagi munosabatlar; davlat va mahalliy mablag'lardan foydalanish jarayonidagi munosabatlar; moliyaviy nazoratni amalga oshirish sohasidagi munosabatlar; pul emissiyasi sohasidagi munosabatlarga bo'linadi.

Moliyaviy institutlar quyidagicha: budget sohasidagi munosabatlar; davlat va mahalliy budgetdan tashqari jamg'armalar jarayonidagi munosabatlar; davlat va mahalliy daromadlarni tashkil etish bo'yicha bo'ladigan munosabatlar; davlat va mahalliy xarajatlarni amalga oshirish bo'yicha bo'ladigan munosabatlar; korxonalar, muassasalar, tashkilotlarning moliyaviy faoliyati jarayonida yuzaga keladigan munosabatlar; soliq sohasidagi munosabatlar; kredit sohasidagi munosabatlar; sug'urta sohasidagi munosabatlar; pul muomilasi va hisob-kitoblar sohasidagi munosabatlar; valutani tartibga solish sohasidagi munosabatlar kabilar.

Moliyaviy munosabatlarning huquqiy tartibga solinishi – davlat organlari faoliyatini to'g'ri tashkil etilishini, korxona, tashkilot, muassasa va fuqarolar manfaatlariga rioya etilishini ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasining bozor munosabatlariga o'tishi moliyaviy – huquqiy normalarning o'zgarishiga olib keldi. Mazkur normalar barcha mulk shakllari subyektlarining tengligi va ularning davlat oldidagi moliyaviy majburiyatlari, qonuniy manfaatlarni himoya qilish, xo'jalik yurituvchi subyektlarning mustaqilligi va boshqa tamoyillarga asoslanadi.

Moliya sohasida davlat organlari vakolatlarini mustahkamlovchi moliyaviy-huquqiy normalar hokimiyatning bo'linish tamoyiliga asoslanadi.

Moliyaviy faoliyat jarayonida turli xildagi ijtimoiy munosabatlar, (masalan, budget daromadlari va xarajatlarini taqsimlashda, budgetni tayyorlash, tasdiqlash va ijro etishda davlat hokimiyati organlari bilan davlat boshqaruvi organlari o'rtasida; budgetga majburiy to'lovlarni to'lash yoki budget mablag'lari olishda moliya-kredit organlari bilan davlat korxonalari, muassasalari va boshqa jamoat tashkilotlari o'rtasida) yuzaga kelishi mumkin. Bunga o'xshash munosabatlar quyi turuvchi organlar bilan yuqori turuvchi organlar o'rtasida (masalan, kredit olishda, mablag'larni qayta taqsimlashda), shuningdek moliya-kredit organla-

ining ichki tizimida (masalan, Markaziy bank bilan banklar o'rtasida) yuzaga kelishi mumkin. Bu munosabatlarning barchasi moliya huquqi normalari bilan tartibga solinadi.

Moliya huquqi turli xildagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib, davlat faoliyatini pul mablag'lari bilan ta'minlaydi, mamlakat mudofaasining mustahkamlanishida, xalqaro iqtisodiy va madaniy aloqalarning rivojlanishida katta ahamiyatga ega.

Demak, **moliya huquqi** – davlat va mahalliy hokimiyat organlarining o'z oldiga qo'ygan vazifalarini amalga oshirishlari uchun zarur bo'lgan pul jamg'armalarining (moliya mablag'larining) tashkil topishi, taqsimlanishi va foydalanilishi jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi normalar yig'indisidan iborat.

2. Moliya huquqining uslublari va manbalari

Moliya huquqi uslubi. Huquq tarmog'ining mustaqilligini anglatuvchi yana bir element – bu uning tartibga solish uslubining mavjudligidir. Moliya huquqining tartibga soluvchi uslublari umumiy va maxsus uslublarga tasniflash mumkin. Umumiy uslublari – davlat va ma'muriy-hududiy tuzilmalar moliyaviy faoliyatining barcha jabhalarida tatbiq etilishi mumkin bo'lsa, maxsus uslublari – moliyaviy faoliyatning ma'lum bir funksiyalarini amalga oshirish jarayonida qo'llaniladi.

Moliya huquqi tartibga solish funksiyasini amalga oshirib, moliyaviy munosabatlar qatnashchilari axloq qoidalariga o'z normalarining ta'sir ko'rsatishini tartibga soluvchi huquqiy vositalar yoki usullarning muayyan majmuidan foydalanadi. Ular predmet bilan birga, huquqning har qanday tarmog'i, shu jumladan moliya huquqining tavsifini beradi.

Tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar doirasi, ya'ni predmet bo'yicha huquq tarmoqlari ko'pincha o'zaro yaqin bo'lib, ayrim hollarda o'zlarining asosiy ko'rinishlarida bir-biriga mos ham keladi (masalan, hisob-kitob va kredit munosabatlari, shuningdek, sug'urta sohasidagi munosabatlar, fuqarolik huquqi va moliya huquqi predmetini tashkil etadi). Shuning uchun ham tartibga solish uslubi huquq tarmoqlarini chegaralashda belgilovchi vosita bo'lib hisoblanadi.

Huquqning har qanday tarmog'i ijtimoiy munosabatlarga huquqiy ta'sir etishning qo'yidagi uch uslubidan foydalanadi: **yozma buyruq (ko'rsatma), man etish, ruxsat berish.**

Yozma buyruq (ko'rsatma) – huquq normasida nazarda tutilgan sharoitlarda u yoki bu harakatni amalga oshirish, ya'ni boshqacha emas, balki aynan shunday harakat qilish uchun to'g'ridan-to'g'ri yuridik majburiyatni zimmaga yuklash. *Man etish (taqiqlash)* – amalda bu ham ko'rsatma, ammo u teskari belgili, ya'ni huquq normasida nazarda tutilgan sharoitlarda u yoki bu harakatlarni amalga oshirmaslik bo'yicha yuridik majburiyatni zimmaga yuklashdir. *Ruxsat berish* – huquq normasida nazarda tutilgan sharoitlarda u yoki bu harakatlarni o'z xohishi bo'yicha amalga oshirish uchun yuridik ruxsat berilishidir.

Ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning ko'rsatilgan uslublari huquq tarmog'ining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda foydalaniladi.

Qayd etilganidek, moliya huquqi tartibga solishning o'z predmetiga ega bo'lib, xususan, bu – davlat moliyaviy faoliyati sohasida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlardir. Ushbu faoliyat davlat faoliyatining boshqa turlaridan o'zining vazifalari, maqsadli yo'nalishi va namoyon bo'lish shakllari bilan farq qiladi. Moliya huquqi predmetini tashkil etuvchi munosabatlar uchun shu narsa xoski, ular davlat pul mablag'lari jamg'armalarini rejali tashkil etish, taqsimlash va ulardan foydalanish, shuningdek, moliyaviy faoliyat natijasida amalga oshiriladigan jarayonlarni nazorat etish bilan bog'liqdir. Munosabatlarning bunday turi moliya huquqi normalari harakatlarining o'ziga xos alohida xususiyatlarini ham belgilab beradi.

Moliyaviy-huquqiy tartibga solish uchun davlat organi yoki mansabdor shaxsdan chiqadigan ko'rsatmalar xosdir. Moliyaviy munosabatlarning boshqa tomoni ushbu ko'rsatmaga bo'ysunishga majbur. Masalan, hisob-kitob va valuta operatsiyalarini amalga oshirish qoidalari barcha yuridik va jismoniy shaxslar uchun majburiydir. Bu shuni anglatadiki, davlat organining hokimiyat ko'rsatmalari yaqqol namoyon bo'lib, ular yordamida davlat amalda o'zining moliyaviy faoliyat sohasidagi vakolatlarini amalga oshiradi.

Moliyaviy-huquqiy tartibga solish uchun yana boshqa bir xususiyat ham xos bo'lib, u bir tomonning o'z xohish-irodasini bildirishidir.

Demak, davlat nomidan harakat qiladigan va moliyaviy munosabatlarda uning manfaatlarini va xohish-irodasini ifoda etadigan, yuqorida ko'rsatilgan organlarning o'z xohish-irodasini bildirishi bir tomonlama va majburiy bo'lishi yaqqol ko'rinib turibdi. Bu shuni anglatadiki, mazkur

holda biz davlat moliyaviy faoliyati sohasida tomonlarning yuridik jihatdan tengsizligini ko'rayapmiz.

Aynan mana shu sababli ***moliya huquqining asosiy uslubi***, ya'ni moliyaviy munosabatlar qatnashchilarining xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatish uslub va uslublari davlat-hokimiyat ko'rsatmalari uslubi hisoblanadi. Ushbu uslubning qo'llanishi jamiyatning muhim ijtimoiy va iqtisodiy vazifalarini amalga oshirish uchun kerak bo'lgan tegishli davlat pul jamg'armalarini tashkil etish zarurati bilan belgilanadi. Moliyaviy munosabatlarni huquqiy tartibga solishning faqat mazkur uslubi asosidagina pul mablag'larining davlat tasarrufiga to'liq va o'z vaqtida kelib tushishi, ulardan qat'iy ravishda maqsadli foydalanish, davlat moliya intizomiga rioya etilishi ta'minlanishi mumkin.

Moliya huquqi bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarga xos bo'lgan davlat-hokimiyat ko'rsatmalari mazmuni turlichadir. Davlat moliyaviy faoliyatini amalga oshiruvchi organlar xohish-irodasining bir tomonlamaligi va majburiyligi nafaqat moliya huquqi tomonidan belgilanadigan to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatmalar uchun, balki taqiqlar uchun ham xosdir. Ular, shuningdek, moliyaviy munosabatlar tomonlariga axloq qoidalarini mustaqil tanlash huquqini beradigan ruxsat berishga ham xos. Biroq ruxsat berilgan harakatlarni bajarish moliya huquqi normalari bilan belgilangan qat'iy umumiy qoida doirasida amalga oshirilishi shart. Bu ma'nodagi ruxsat berish bir tomonlama xususiyatdagi ko'rsatmani go'yoki to'ldiradi, o'ziga tegishli huquqlarni amalga oshirish to'g'risidagi masalani mustaqil hal etish huquqiga ega bo'lgan tomon esa, yuridik jihatdan moliya huquqi umumiy qoidalariga bo'ysunadi.

Moliya huquqi ayrim hollarda bir tomonlama hujjatni qabul qilishdan oldin u yoki bu masalalarni birgalikda kelishish, muhokama etish va ko'rib chiqish kerakligini nazarda tutadi. Moliyaviy faoliyatni amalga oshiruvchi organlarning ko'rsatmalari ularni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun ko'pincha tavsiyalar bilan birga beriladi. Boshqacha aytganda, moliyaviy-huquqiy tartibga solishning asosiy uslubi – davlat-hokimiyat ko'rsatmalarining kelishish va tavsiyalar berish kabi uslub va uslublari bilan to'ldirilishi mumkin.

Shunday qilib, moliya huquqi predmeti bilan moliyaviy munosabatlarni huquqiy tartibga solishning o'ziga xos birlashuvi moliya huquqini huquqning mustaqil tarmog'iga ajratish uchun barcha asoslarga egadir.

Moliya huquqining manbalari. O'zbekiston Respublikasida moliya huquqining manbalari deganda, moliyaviy-huquqiy munosabatlarni

tartibga solishga qaratilgan normativ qonunchilik hujjatlari tushuniladi. Bu qonunchilik hujjatlari, albatta, davlatning vakolatli organlari tomonidan qabul qilinib, umummajburiy ahamiyatga ega bo'ladi.

Moliya huquqining manbalari asosini moliyaviy qonunchilik tizimi tashkil etadi va ushbu tizim erkin bozor iqtisodiyoti talablariga moslashtirilgan.

Moliya huquqining manbalari o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib: *birinchidan*, moliyaviy munosabatlarni tartibga solishda davlat va huquqning barcha vositalaridan, tadbirlaridan foydalaniladi; *ikkinchidan* esa, moliya huquqining manbalari juda xilma-xil va ko'pchilikni tashkil etadi, ya'ni ular bir tizimga solinib, jamlansa, juda yirik bir tizimni vujudga keltiradi.

Moliyaviy qonunchilik murakkab tizimga ega bo'lib, quyidagilarni tashkil etadi:

- a) moliya huquqining konstitutsiyaviy asoslari;
- b) O'zbekiston Respublikasining qonunlari (ya'ni, ularning faqatgina moliyaga oidlari);
- d) qonun osti normativ hujjatlari.

Moliya huquqining manbalarini quyidagi ikki qismga bo'lgan tartibda o'rganamiz: *nazariy* va *umumiy* manbalar.

Nazariy manbalar jumlasiga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlarini kiritishimiz mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida» nomli asarida soliq tizimiga oid fikrlar keltirilgan. Unda aytilishicha, soliq tizimining eng muhim vazifasi bu ishlab chiqarishni rivojlantirishga, moddiy xom ashyo, tabiiy moliyaviy va mehnat resurslaridan, to'plangan mol-mulkdan samarali foydalanishga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatishdir. Shuningdek, ushbu asarda mahalliy budjetni rivojlantirishga oid chora-tadbirlarni qo'llash borasidagi muhim fikrlar ham mavjud.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Bizdan ozod va obod vatan qolsin» nomli asarida ham moliya va kreditga oid nazariy fikrlar keltirilgan bo'lib, ynda milliy pul nufuzini mustahkamlash borasidagi nazariy ko'rsatmalar yaqqol aks ettirilgan.

Мoлiя huquqining **Moliya manbalariga** qonun hujjatlari kiradi.

Chunonchi, O'zbekiston Respublikasining Asosiy qonuni – Konstitutsiya barcha qonunchilik jumladan moliya qonunchiligi uchun ham asosiy yuridik manba hisoblanadi. Unda huquqning, shu jumladan,

moliya huquqining ham asosiy tamoyillari mustahkamlangan. Konstitutsiyaning XXV bobi 122–124-moddalarida moliyaviy–huquqiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan maxsus qoidalar ko‘rsatib o‘tilgan.

Konstitutsiyaning 122-moddasida O‘zbekiston Respublikasi o‘z moliya va pul-kredit tizimiga ega ekanligi hamda O‘zbekistonning davlat budjeti tizimi haqidagi normalar belgilab qo‘yilgan.

123-moddasida esa O‘zbekiston Respublikasi hududida yagona soliq tizimi amal qilishi va soliqlar joriy qilishga faqat O‘zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi haqli ekanligi qoidasi mustahkamlangan.

124-moddasida O‘zbekiston Respublikasining bank tizimi to‘g‘risida va ushbu tizimga O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining boshqaruvi joriy etilishi haqidagi norma belgilab qo‘yilgan.

Moliya huquqining umumiy manbalari orasida O‘zbekiston Respublikasining 1997-yil 24-aprelda qabul qilingan Soliq kodeksi muhim o‘rin tutadi. Soliq kodeksi Umumiy va Maxsus qism, 41-bob, 134-moddadan iborat. Ushbu kodeks 1998-yil 1- yanvardan kuchga kiritildi. Soliq kodeksi O‘zbekiston Respublikasi soliq tizimining huquqiy asoslarini, soliq subyektlarining huquq va majburiyatlarini, soliq ishlarini yuritish tartibini va soliq qonunchiligini buzganlik uchun javobgarlik masalalarini belgilaydi.

O‘zbekiston Respublikasida pul mablag‘larini yig‘ish, jamlash, ishlatish, tarqatish va sarflash bilan bog‘liq moliyaviy munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy qoida va талаблар, huquqiy vosita va tadbirlar va ularni tatbiq etish mexanizmi qonunlarda mustahkamlangan. Masalan, O‘zbekiston Respublikasining «Budjet tizimi to‘g‘risida»gi 14-dekabr 2000-yil qonuni O‘zbekiston Respublikasining budjet tizimi tuzilishi va uni boshqarish asoslarini; davlat budjetining tuzilishi va tamoyillarini; davlat budjetini tayyorlash, ko‘rib chiqish, tasdiqlash va ijro etish tartibini; davlat budjetining daromadlarini shakllantirish va uning xarajatlarini amalga oshirish tamoyillarini; davlat budjeti tuzilmasiga kiruvchi budjetlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni; davlat budjeti mablag‘lari bilan operatsiyalarni amalga oshirish jarayonida hisobga olish, hisobot va kontrol qilish tartibini belgilaydi.

Moliyaviy munosabatlarni tartibga solishda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari ham ma‘lum bir ahamiyatga ega. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasining milliy valutasini muomilaga kiritish to‘g‘risida»gi 1994-yil 16-iyundagi

farmoni asosida respublika hududida 1994-yil 1-iyuldan boshlab milliy valutamiz – «SO‘M» joriy etildi. Ushbu farmonga ko‘ra, «SO‘M» O‘zbekiston Respublikasida yagona to‘lov vositasi hisoblanadi.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining normativ hujjatlari hamda mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan qabul qilinadigan moliyaga oid normativ-huquqiy hujjatlar ham moliyaviy munosabatlarni tartibga solishda muhim ahamiyat kasb etadi.

3. Moliya huquqining tizimi va uning huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlari uchun ahamiyati

Moliya huquqining tizimi. Har qanday huquq sohasining mustaqilligini anglatuvchi xususiyatlardan biri – bu uning ma‘lum bir tizimga ega bo‘lishidir. Moliya huquqi boshqa huquq sohalari singari o‘z tizimiga ega. Moliya huquqi tizimi – moliya huquqi normalari yig‘indisidan iborat. Moliyaviy-huquqiy normalar o‘ziga xosligi va moliyaviy munosabatlarni tartibga solishda o‘zaro yaqinligiga qarab, tartibli ravishda guruhlar, institutlarga, bo‘limlarga ajratiladi.

Moliya huquqi ko‘pgina turdosh moliyaviy munosabatlarni tartibga soluvchi moliyaviy-huquqiy institutlarni birlashtiradi. Bu institutlarning har biri yagona sohaviy tartibga solish predmetiga ega.

Moliyaviy-huquqiy institutlar moliya huquqi sohasidan tartibga solish predmetining hajmiga qarab ajralib turadi. Moliyaviy-huquqiy institut moliyaviy munosabatlarning ma‘lum bir qismini, masalan, soliq huquqi instituti – jismoniy va yuridik shaxslarning (soliq to‘lovchilarning) budjetga to‘laydigan soliq va boshqa majburiy to‘lovlari bo‘yicha bo‘ladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

Demak, moliyaviy-huquqiy institutlar mazmuni jihatidan tor va o‘zaro yaqin bo‘lgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi moliyaviy-huquqiy normalar yig‘indisidan iborat.

Bir necha moliyaviy-huquqiy institutlar birlashib, bo‘limlarni tashkil etadi.

Moliya huquqi tizimi – bu ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi moliyaviy-huquqiy normalarning institutlarga, bo‘limlarga birlashishi, ularning o‘zaro aloqasidir.

Moliya huquqi tizimi umumiy va maxsus qismlardan iborat.

Umumiy qismda – moliya huquqining asosiy tamoyillari, davlat moliyaviy faoliyatining shakl va usullari, moliyaviy faoliyatni amalga

oshiruvchi davlat organlari tizimi va ushbu sohada ularning vakolatlarini belgilash, moliyaviy-huquqiy munosabatlar boshqa subyektlarining huquqiy maqomi va ularning o'ziga xos xususiyatlari, moliyaviy kontrol shakl va usullarini mustahkamlovchi huquq normalari ko'rsatib o'tilgan. Bular davlat moliyaviy faoliyatining barcha jabhalarida harakatda bo'lib, umumiy ahamiyatga ega bo'ladi.

Moliya huquqining **maxsus qismi** quyidagi bo'lim va institutlardan iborat: budjet huquqi; budjetdan tashqari ijtimoiy jamg'armalar; davlat korxonalari moliyasi; davlat va ma'muriy-hududiy tuzilmalarning daromadlari; davlat krediti; mulkiy va shaxsiy sug'urta; davlat va ma'muriy-hududiy tuzilmalarning xarajatlari; bank krediti; pul muomilasi va hisob-kitoblar; valutani tartibga solish.

Yuqorida ko'rsatilgan moliyaviy-huquqiy institutlar va bo'limlarning ba'zi birlari to'liq moliya huquqi normalari bilan tartibga solinsa, ba'zi birlari moliya huquqidan tashqari boshqa huquq sohalari bilan ham tartibga solinadi.

Moliya bo'limlarini alohida-alohida olib ko'radigan bo'lsak, ular tartibga solinuvchi munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlariga qarab bo'linmalarga, institutlarga bo'linadi. Masalan, davlat daromadlari bo'limi. Bu bo'lim soliqlar; budjetga to'lanadigan boshqa majburiy to'lovlar; soliqsiz to'lovlar va boshqa shu kabi moliyaviy-huquqiy institutlarni o'z ichiga oladi.

Moliya huquqi tizimidan **moliya huquqi fanining tizimini** farqlay olish lozim. Chunki moliya huquqi fanining tizimi moliya huquqi tizimi asosida ko'riladi hamda u normalar guruhi, huquqiy institutlar va bo'limlardan tashkil topadi.

Moliya huquqi fanining umumiy qismida moliya huquqining ichki birligi, predmeti, fanning zarurati, moliyaviy faoliyatni amalga oshirish shakli va usullari, moliya huquqining huquq sohasida tutgan o'рни, moliyaviy-huquqiy norma va moliyaviy-huquqiy munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari, moliyaviy kontrolning huquqiy asoslari bayon etiladi.

Moliya huquqi fanining maxsus qismida esa budjet huquqining asosiy muammolari davlat daromadlari (shu jumladan, davlat krediti va sug'urtaning huquqiy asoslari), davlat xarajatlari, budjetdan moliyalashtirish, kreditlash, hisob-kitob va pul muomilasi, valutani huquqiy tartibga solish va boshqalar yoritiladi.

Moliya huquqi barcha korxona, tashkilot va muassasalarda, ya'ni ular faoliyatida bo'lgani kabi **huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatida ham o'ziga xos ahamiyatga egadir.**

Bu o'ziga xoslik quyidagilardan iborat:

birinchidan, moliya huquqining obyekti puldir. Shunday ekan ichki ishlar idoralari (huquqni muhofaza qiluvchi organlar)da xizmat qiluvchi xodimlar davlat budjetidan maosh oladilar (davlat budjetini moliya huquqisiz tasavvur qilib bo'lmaydi);

ikkinchidan, ichki ishlar idoralari (huquqni muhofaza qiluvchi organlar) xodimlari ham Respublikamizda yashayotgan boshqa fuqarolar qatori ayrim turdagi davlat soliqlarini to'laydilar (masalan jismoniy shaxslardan transport vositalariga benzin, dizel yoqilg'isi va gaz ishlatganlik uchun to'lanadigan soliqlar kabi);

uchinchidan, bu eng asosiysi ichki ishlar idoralari (huquqni muhofaza qiluvchi organlar) xodimlariga moliyaviy faoliyatda yuzaga keladigan jinoyatlarning oldini olish, ularga qarshi kurash olib borish va sodir etilgan jinoyatlarni tez va to'lik ochish vazifalari yuklatilgan. Shuni ta'kidlash joizki, bu turdagi jinoyatchilikka qarshi kurashda moliya organlarining ham yordami kattadir. Darhaqiqat, hozirgi paytda soliq va boshqa to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlash (O'z.R.JKning 184-moddasi) kabi ko'payib borayotgan qonunbuzarliklarga qarshi kurashda ichki ishlar idoralarining xizmati beqiyos. Qalbaki pul, aksiz markasi yoki qimmatli qog'ozlarni yasash, ularni o'tkazish (JKning 176-moddasi) jinoyatlarining sodir etilishi bevosita davlat moliya tizimiga katta salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois huquqni muhofaza qiluvchi organlar, xususan ichki ishlar idoralari xodimlari bu kabi jinoyatlarga qarshi faol kurash olib borishlari zarur.

4. Davlat moliyaviy faoliyati va uning prinsiplari

Davlat o'z oldida turgan vazifalarni bajarish jarayonida ma'lum bir faoliyat turini amalga oshiradi. Davlat faoliyatining asosiy turlaridan biri – bu moliyaviy faoliyatdir. **Moliyaviy faoliyat** deganda, markazlashgan va markazlashmagan pul jamg'armalarini maqsadga muvofiq va rejali tashkil etish, uni taqsimlash va foydalanish faoliyatini tushunamiz.

Moliya huquqi fani davlatning moliyaviy faoliyati jarayonida yuzaga keluvchi huquqiy munosabatlarni tartibga soladi. Mazkur munosabatlarni quyidagi bir necha guruhlarga bo'lishimiz mumkin:

1) davlat va ma'muriy-hududiy tuzilmalarning budjet sohasidagi faoliyati;

2) davlat va ma'muriy-hududiy tuzilmalarning soliq sohasidagi faoliyati;

3) davlat va ma'muriy-hududiy tuzilmalarning kredit sohasidagi faoliyati;

4) davlat va mahalliy korxonalarning moliyaviy faoliyati;

5) majburiy sug'urta sohasidagi davlat faoliyati;

6) davlat va mahalliy organlarning budjetdan tashqari jamg'armalar sohasidagi faoliyati.

Davlatning moliyaviy faoliyati – bu davlat zimmasidagi funktsiyalarning bajarilishini ta'min etish yo'lida pul mablag'larini to'plash, taqsimlash (qayta taqsimlash) sohasidagi tadbirlardan iborat.

Davlatning moliyaviy faoliyati quyidagi moliyaviy mablag'larni to'plash va moliyaviy mablag'larni sarflash usullarda amalga oshiriladi.

Moliyaviy mablag'larni to'plash usuli o'z navbatida ixtiyoriy usul bilan (davlatning chiqargan turli qimmatli qog'ozlarini sotib olish, banklarga qo'yiladigan omonatlar) va majburiy (soliqqa tortish, turli majburiy yig'imlar) usullar orqali amalga oshiriladi.

Moliyaviy mablag'larni sarflash usuli ham o'z navbatida moliyalashtirish, (ya'ni, rejali, maqsadli, tekinga va qaytarib bermaslik sharti bilan davlat mablag'larini budjet hisobidan berish va kreditlashtirish (ya'ni, rejali, maqsadli, haq evaziga va qaytarib berish sharti bilan mablag'larni berish) quyidagi ikki usullari orqali amalga oshiriladi.

Moliyalashtirish va kreditlashtirish – moliyaviy mablag'larni taqsimlashning asosiy usullari hisoblanadi.

Moliyalashtirish asosida pul mablag'i ajratilganda asosan budjet tashkilotlariga davlat budjetidan pul mablag'i qaytarmaslik asosida ajratiladi.

Kreditlashtirish asosida pul mablag'i ajratilganda korxona, tashkilot va fuqarolarga ajratilgan pul mablag'i vaqti tugashi bilan qaytarilishi lozim. Bularga ajratilgan pul mablag'i ma'lum muddatga, ma'lum summada qaytarish sharti bilan ajratiladi.

Biz yuqorida markazlashgan va markazlashmagan fondlar to'g'risida gapirib o'tgan edik.

Markazlashgan fondlar – respublika, viloyatlar, tumanlar fondlaridan iborat bo'lib, ular faqat shu hududlarning ehtiyojlari uchungina foydalaniladi.

Markazlashmagan fondlar – korxona va tashkilotlar pul fondlari bo'lib, ular ishlab chiqarish va boshqa ijtimoiy maqsadlarga ishlatiladi.

Davlatning moliyaviy faoliyati quyidagi bir necha prinsiplar asosida amalga oshiriladi:

- qonuniylik prinsipi;
- moliyaviy faoliyatni amalga oshirishda demokratik prinsipi;
- moliyaviy faoliyatni amalga oshirishda fuqarolarning va mehnat jamoalarining ishtiroki prinsipi;
- milliy siyosat prinsipi.

Moliya huquqining O‘zbekiston Respublikasi huquq tizimida tutgan o‘rni. Ilgari yuridik adabiyotlarda moliya huquqi huquq tizimining mustaqil sohasi sifatida namoyon bo‘lishi shubha ostiga olinar edi. Moliya huquqiga davlat (konstitutsiyaviy) huquqi va ma‘muriy huquqning yoki faqat ma‘muriy huquqning bir qismi sifatida qaralgan.

O‘zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligiga erishgandan so‘ng iqtisodning yangicha yo‘nalishga qaratilganligi moliyaviy mexanizmini qayta ko‘rib chiqishni, moliya huquqini mustaqil huquq sohasi sifatida rivojlantirishning chuqur huquqiy asosini ishlab chiqishni talab etdi.

Moliya huquqining mustaqilligi, birinchi navbatda, mazmuni, moliya huquqi tomonidan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarning birligi bilan xarakterlanadi. Bu munosabatlarning barchasi pul mablag‘larini yig‘ish, taqsimlash va qayta taqsimlashga qaratilgan bo‘lib, boshqa ijtimoiy munosabatlardan ajralib turadi. Bu munosabatlarning yig‘indisi mustaqil huquqiy tartibga solishga muhtojdir.

Moliya huquqi boshqa huquq sohalariga taalluqli bo‘lmagan o‘zining tartibga solinuvchi predmetiga, aniqrog‘i davlat moliyaviy faoliyati jarayonida vujudga keluvchi ijtimoiy munosabatlarga ega. Bu munosabatlar o‘z mazmuni va yo‘nalishiga ko‘ra, davlat (mahalliy) pul jamg‘armalarini tashkil etish, taqsimlash va undan foydalanish bilan bog‘liq bo‘lgan boshqaruv shakllari, shuningdek bu jarayonlarni nazorat qilish tartibi bilan ajralib turadi.

Moliya huquqi bilan tartibga solishning asosiy usullaridan biri bu davlat - hokimiyat vakolatidan foydalanishdir, ya‘ni moliyaviy munosabat-larda ishtirok etuvchi tomonlarning biri davlat nomidan ish olib boradi hamda unga bu sohada berilgan vakolatlardan foydalanadi. Bu usul boshqa huquq sohalarida ham mavjud, (masalan, ma‘muriy huquqda). Lekin moliya huquqida u aniq mazmunga ega ekanligi bilan, hokimiyat harakatlarini olib borish vakolati berilgan organlar doirasining kengligi bilan farq qiladi. O‘zining mazmuniga ko‘ra, davlat - hokimiyat vakolatlarining berilishi davlat budjet tizimiga yoki budjetga tegishli bo‘lmagan jamg‘armalarga to‘lanadigan mablag‘lar hajmi va tartibiga taalluqlidir. Bu usul orqali pul mablag‘lari o‘z vaqtida va to‘liq davlatga

kelib tushadi, pul mablag'larining maqsadga muvofiq foydalanilishi ta'minlanadi.

Bundan tashqari, moliya huquqida boshqa usullar ham mavjud. Masalan, qo'llanmalar chiqarish, kelishuv va boshqa usullar. Hozirgi vaqtda moliyaviy munosabatlar subyektlari mustaqilligining oshib borishi sababli, bu usullardan keng foydalanilmoqda.

Moliya huquqining o'ziga xos xususiyatlari, uni huquqning boshqa sohaları bilan taqqoslab ko'rganda yoki uni huquq sohalaridan chegaralanganda ko'rish mumkin.

Moliya huquqi davlat faoliyatining ma'lum bir sohasini qamrab olganligi sababli, u konstitutsiyaviy huquq va ma'muriy huquq fanlariga yaqin turadi.

Konstitutsiyaviy huquq – huquq tizimida asosiy rol o'ynaydi. Konstitutsiyaviy huquq barcha huquq sohaları uchun boshlang'ich asoslarni o'zida mustahkamlaydi. U davlat siyosati va ijtimoiy tuzumini, shaxsning huquqiy holatini, davlat organlarini tashkil etish va ularning faoliyat ko'rsatish tamoyillarini o'zida mustahkamlaydi. Barcha huquq sohaları kabi moliya huquqi ham konstitutsiyaviy huquq asosida rivojlanadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ham moliya huquqi normalari o'z ifodasini topgan. Masalan, Konstitutsiyaga binoan davlat budjeti Oliy Majlis tomonidan qabul qilinadi, uning ijrosi Vazirlar Mahkamasi, Moliya vazirligi va boshqa organlar tomonidan amalga oshiriladi.

Davlat boshqaruvi jarayonida davlat pul jamg'armalari (daro-madlari)ning asosiy qismlari tashkil topadi, taqsimlanadi va undan foydalaniladi.

Ma'muriy huquq davlat boshqaruvi yoki ijro etish va farmoyish berish jarayonida yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga soladi. Bu faoliyat davlat hayotining barcha sohalarida, shu jumladan moliya sohasida ham amalga oshiriladi. Davlat pul mablag'larini yig'ish va taqsimlash jarayonida yuzaga keladigan ko'pgina munosabatlar ijro etish va farmoyish berish faoliyatidan kelib chiqib, ma'muriy huquq normalari bilan tartibga solinadi. Masalan, moliya va kredit organlarini tashkil etish va ularning faoliyati, mansabdor shaxslarning huquq va majburiyatlarini amalga oshirish tartibi – ma'muriy huquq tomonidan tartibga solinadi.

Davlat boshqaruvining asosiy tamoyillari moliyaviy faoliyatga ham tatbiq etiladi. Ko'pgina moliyaviy munosabatlarga tartibga solishning ma'muriy usuli xosdir. Moliyaviy munosabatlarda ishtirok etuvchi

tomonlardan biri davlat nomidan harakat qiladi va hokimiyat vakolatiga ega bo'ladi. Bu holatni biz ma'muriy huquq tomonidan tartibga solinadigan munosabatlarda ham ko'rishimiz mumkin.

Moliyaviy-huquqiy munosabatlar subyektlarining huquq va majburiyatlari, odatda, bir tomonlama tartibda, davlat boshqaruv akti asosida yuzaga keladi. Moliyaviy munosabatlarni amalga oshirishda tomonlar o'rtasida yuzaga keladigan munosabatlar ko'pincha ma'muriy tartibda hal qilinadi. Shu sababli, ma'muriy huquqni va moliya huquqini tartibga solish usuliga qarab ajratish mushkuldir.

Moliya huquqining konstitutsiyaviy va ma'muriy huquqlar bilan o'zaro yaqinligiga karamay, ularni tartibga solish predmetiga qarab chegaralash lozimdir. Moliya huquqi predmetiga davlat organlarining davlat pul jamg'armalarini tashkil etish, taqsimlash va foydalanish funksiyalari bilan bevosita bog'liq bo'lgan munosabatlar kiradi.

Ma'muriy huquq predmetiga – ijro hokimiyati organlari, Vazirlar Mahkamasi, vazirliklar, davlat qo'mitalari va boshqa organlarning iqtisodiyot, ijtimoiy-madaniy, ma'muriy-siyosiy sohalaridagi va tarmoqlararo sohalarni muvofiqlashtirish va tartibga solish faoliyati kiradi. Moliya huquqi predmetini esa, mazkur organlar pul jamg'armalarining tashkil topishi va uning manbalari, to'lov turlari, pul jamg'armalarini taqsimlash tartibi tashkil etadi.

Moliyaviy munosabatlar jarayonida shunday munosabatlar yuzaga keladiki, ularni tartibga solishda moliya huquqidan tashqari, ma'muriy huquqqa ham murojaat qilishga to'g'ri keladi. Moliya huquqi davlat organlarining davlat pul mablag'larini to'plash, pul jamg'armalarini taqsimlash va uning bajarilishini nazorat qilishni tartibga soladi. Ma'muriy huquq esa moliya-kredit organlarining tuzilishini, ular faoliyatini tashkil etish shakllarini, mansabdor shaxslarni tayinlash va lavozimidan ozod etish va boshqa shunga o'xshash munosabatlarni tartibga soladi.

Moliya huquqi **fuqarolik huquqi** bilan ham chambarchas bog'liqdir. Bu ikkala huquq sohasida ko'pgina o'xshash tomonlar mavjud. Masalan, fuqarolik huquqi ham, moliya huquqi ham mulkiy munosabatlarning (pul munosabatlarining) ma'lum bir qismini qamrab oladi.

Moliya huquqi predmetiga kiruvchi pul munosabatlari – fuqarolik huquqi tomonidan tartibga solinuvchi mulkiy munosabatlar tarkibiga kiradi. Jumladan, hisob-kitob, omonat, mulkiy va shaxsiy sug'urta sohasidagi ko'pgina munosabatlar fuqarolik huquqi bilan tartibga

solinadi. Keyingi vaqtlarda bank kreditining keng qo'llanilishi sababli, kredit munosabatlarini tartibga solishda fuqarolik huquqining roli oshib bormoqda.

Ba'zi hollarda fuqarolik-huquqiy va moliyaviy-huquqiy munosabatlarni bir-biridan ajratish mushkuldir. Masalan, kredit-hisob-kitob munosabatlari. Bunda kredit muassasalari bir vaqtning o'zida nazorat organi (moliya huquqi) sifatida hamda xo'jalik yurituvchi yuridik shaxs (fuqarolik huquqi) sifatida harakat qiladi.

Moliya huquqi fuqarolik huquqidan, birinchi navbatda, tartibga solish predmetiga qarab farqlanadi, ya'ni moliya huquqi pul mablag'larini to'plash va taqsimlash funksiyasi bilan bog'liq bo'lgan mulkiy munosabatlarni tartibga soladi; ikkinchidan, tartibga solish usuliga – subyektlarning huquqiy holati, munosabatlarning yuzaga kelish va bekor bo'lish asoslari, subyektlarning huquq va majburiyatlarini himoya qilish va boshqa usullarga qarab farqlanadi.

Moliyaviy-huquqiy munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, moliyaviy munosabatlarda ishtirok etuvchi tomonlarning biri davlat nomidan harakat qiladi va hokimiyat vakolatiga ega bo'ladi. Moliyaviy munosabatlar davlat akti asosida, bir tomonlama tartibda yuzaga kelishi mumkin. Bu munosabatlarda ishtirok etuvchi tomonlar teng huquqlarga ega emas hamda ular huquq va majburiyatlarning hajmini o'zlari belgilashga yoki o'zgartirishga haqli emas. Moliyaviy munosabatlar ishtirokchilarining huquq va majburiyatlari, ko'pgina hollarda, ma'muriy tartibda himoya qilinadi. Lekin bu huquq va majburiyatlarning sud tartibida himoya qilinishini inkor etmaydi. Fuqarolik huquqi tomonidan tartibga solinadigan munosabatlarda ishtirok etuvchi tomonlar teng huquqlarga ega. Bu munosabatlar ko'pincha ikki tomonning xohishi bilan yuzaga keladi. Tomonlarning huquq va majburiyatlari esa, sudlarda yoki xo'jalik sudlarida himoya qilinadi.

Moliya huquqi huquqning ayrim boshqa tarmoqlari (mehnat huquqi, yer huquqi, jinoyat huquqi va h.k.) bilan muayyan o'xshashlikka va farqqa ega. Ammo barcha hollarda respublika huquq tizimining boshqa tarmoqlaridan moliya huquqini ajratishning asosiy mezon bo'lib uning predmeti va u bilan belgilanadigan huquqiy tartibga solish uslubining o'ziga xos xususiyatlari xizmat qiladi.

Moliya huquqining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash, uni huquqning boshqa tarmoqlaridan ajrata bilish juda katta amaliy ahamiyatga egadir, chunki bu, uning o'ziga xosligi va mazkur faoliyatga xos bo'lgan

umumiy tamoyillarini hisobga olgan holda, davlat moliyaviy faoliyatini aniq tashkil etishga imkon beradi, moliyaviy-huquqiy normalarni to'g'ri tushunish va qo'llashga yordam beradi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. *Huquq tizimida moliya huquqining tutgan o'rni va ahamiyatini izohlang.*
2. *Bozor islohotlari va iqtisodiyotning davlat tomonidan boshqarilishi sharoitida moliya huquqining rolini aniqlang.*
3. *Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy faoliyatning ahamiyati.*
4. *Davlatning moliyaviy faoliyatni amalga oshirish usullari qanday?*

2-MAVZU: MOLİYAVIY-HUQUQIY NORMALAR VA MUNOSABATLAR

1. *«Moliyaviy-huquqiy normalar» tushunchasi va turlari.*
2. *«Moliyaviy-huquqiy munosabatlar» tushunchasi, ularning xususiyatlari va turlari.*
3. *Moliyaviy-huquqiy munosabatlarning obyektlari va subyektlari.*
4. *Moliyaviy-huquqiy munosabatlar subyektlarining huquqini himoya qilish.*

1. «Moliyaviy-huquqiy normalar» tushunchasi va turlari

Moliyaviy-huquqiy normalar mazmuni va tuzilishi. Har qanday huquq tarmog'ining mazmun-mohiyati va ijtimoiy yo'nalishi huquq normalari xususiyati bilan belgilanib, ularning majmui davlat huquq tizimi u yoki bu tarmog'ining mazmunini tashkil etadi. Huquqning har bir tarmog'i, shu jumladan moliya huquqining normalari har qanday huquq normasi uchun xos bo'lgan umumiy belgilarga, shuningdek, o'ziga xos xususiyatlarga ham egadir.

Moliya huquqi murakkab va ko'p qirrali tizim bo'lib, moliyaviy-huquqiy normalar yig'indisidan iborat.

Moliyaviy-huquqiy normalar moliya huquqining boshlang'ich elementlari hisoblanadi.

Moliyaviy-huquqiy normalarning umumiy belgilariga shu narsa kiradiki, ular muayyan xatti-harakat qoidalaridan iborat bo'lib, davlat tomonidan belgilanadi.

Boshqa huquq tarmoqlarining normalari kabi, moliyaviy-huquqiy normalar ushbu munosabatlar subyektlarining yuridik majburiyatlari va huquqlarini aniqlash, shuningdek, huquqlar buzilgan va majburiyatlar bajarilmagan hollarda ularning javobgarligini belgilash yo‘li bilan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

Moliyaviy-huquqiy normalar quyidagi o‘ziga xos xususiyatlarga ega:

birinchidan, vakolatli davlat organlari (mansabdor shaxslari) tomonidan qabul qilinadigan normativ-huquqiy aktlarda va boshqa manbalarda aks etilgan;

ikkinchidan, umummajburiy xarakterga ega;

uchinchidan, davlatning majburlov kuchi bilan ta‘minlangan.

Moliyaviy-huquqiy normalar boshqa huquq sohasining normalari singari ijtimoiy munosabatlarda ishtirok etuvchi tomonlarning xulqini (yurish-turishini) tartibga soladi. Ular davlat tomonidan o‘rnatiladi yoki tasdiqlanadi va muhofaza etiladi.

Moliyaviy-huquqiy normalarning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri shundan iboratki, ular davlat va mahalliy hokimiyat organlari oldida turgan vazifa va funksiyalarni amalga oshirishda zarur bo‘lgan moliyaviy mablag‘larni rejali tashkil etish, taqsimlash va foydalanish jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Bu:

– moliyaviy-huquqiy normalarning mazmunida, unda ko‘rsatilgan ko‘rsatmalarda;

– belgilangan qoidalar buzilgan taqdirda qo‘llaniladigan javobgarlik choralarida;

– moliyaviy-huquqiy munosabat ishtirokchilarining huquqlarini himoya qilish uslublarida o‘z ifodasini topadi.

Moliyaviy-huquqiy normalarning mazmunini davlatning moliyaviy faoliyati jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlardagi yurish-turish qoidalari tashkil etadi. Mazkur qoidalar moliyaviy-huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi tomonlarni yuridik huquq va yuridik majburiyatlar bilan ta‘minlashda o‘z ifodasini topib, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidan kelib chiqadi. Moliyaviy - huquqiy normalar moliyaviy-huquqiy munosabatlarning turli-tumanligiga, moliyaviy tizimning ko‘p bo‘g‘inligiga asoslangan bo‘lib, jismoniy va yuridik shaxslardan soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarni undirish, budjet mablag‘larini tashkil etish va ularni xarajat qilish, kredit resurslarini va sug‘urta jamg‘armalarini tashkil etish va taqsimlash qoidalarini va boshqalarni o‘z ichiga oladi.

Moliyaviy-huquqiy normalarning alohida xususiyatlariga **imperativlik** (buyruq) xususiyati kirib, ularda muayyan harakatlarni amalga oshirish uchun qat'iy yozma buyruqlar, ko'rsatmalar mavjud bo'ladi. Masalan, amaldagi qonunchilikda to'lovlarni o'z muddatida va to'la hajmda budjetga o'tkazish, davlat pul mablag'laridan maqsadga muvofiq foydalanish va hokazolar nazarda tutilgan. Moliyaviy-huquqiy normalarning imperativligi yana shunda ifodalanadiki, moliyaviy-huquqiy munosabatlar qatnashchilari o'z ixtiyori bo'yicha ularning yozma buyruqlari, ko'rsatmalarini o'zgartirish huquqiga ega emas.

Moliyaviy-huquqiy normalarning imperativ (buyruq) xususiyati – davlat moliyaviy faoliyati, agar unda normativ va yuridik hokimiyat xususiyatga ega bo'lgan ko'rsatmalar mavjud bo'lmasa, amalga oshirilishi mumkin emas.

Moliyaviy-huquqiy normalarning imperativligi turli shakllarda ifodalanishi mumkin bo'lib, bu tartibga solinadigan moliyaviy munosabatlar, ularni tartibga solish maqsadlari, ushbu munosabatlar subyektlari huquqiy maqomining o'ziga xos xususiyatlariga bog'liqdir. Bu farqlar tegishli normativ ko'rsatmalarning bevosita mazmunida o'z ifodasini topadi.

Ayrim hollarda moliyaviy-huquqiy normalarning imperativligi to'g'ridan-to'g'ri beriladigan ko'rsatma shaklida ifodalanib, moliyaviy munosabatlar subyektlari zimmasiga boshqacha emas, balki aynan shunday harakat qilish majburiyatini yuklaydi va shu bilan bevosita qatnashchilar tomonidan ushbu munosabatlar shartlari va xususiyatini o'zgartirish imkoniyatini yo'qqa chiqaradi.

Boshqa hollarda imperativlik nisbatan yengil shakllarda namoyon bo'ladi, bunda moliya huquqi normasi bajarilishi shart bo'lgan harakatning bir xil ma'nodagi modeliga ega bo'lmaydi va u davlat moliyaviy faoliyati sohasida tartibga solinayotgan ijtimoiy munosabatlarning u yoki bu subyekt tomonidan amalga oshirilishi mumkin bo'lgan harakatini nazarda tutadi.

Birinchidan, bu moliya huquqi normasida nazarda tutilgan holatlardan birini tanlash imkoniyatini berishdir. Masalan, ayrim mikrofirmalar va kichik korxonalar yagona soliqni yoki bunday kategoriyaga mo'ljallangan barcha soliqlarni to'lashni o'zlari tanlab oladilar.

Ikkinchidan, bu o'z ixtiyori bo'yicha harakat qilish yoki harakat qilmaslik imkoniyatining berilishi, ya'ni moliya huquqi normasida nazarda tutilgan harakatni amalga oshirish yoki uni amalga oshirishdan voz kechishdir. Mazkur holda gap shu haqda ketyaptiki, imperativlik

moliyaviy munosabatlar qatnashchilari tomonlaridan birining xohish-irodasiga mos kelishi mumkin. Huquqiy tartibga solishning bunday variantiga yuridik shaxslar o'rtasida joylashtiriladigan davlat qisqa muddatli obligatsiyalarini chiqarishning amaldagi tartibi misol bo'lib xizmat qilishi mumkin. Davlat bir tomonlama tartibda faqat obligatsiyalarni chiqarish, joylashtirish va to'lash shartlarini belgilaydi, ammo ularni majburiy tartibda sotib olinishini nazarda tutmaydi. Ushbu obligatsiyalarni sotib olishni yuridik shaxs o'z ixtiyori bo'yicha hal qiladi.

Shunday qilib, moliyaviy-huquqiy normalarning davlat moliyaviy faoliyati sohasidagi ijtimoiy munosabatlarga, ularning turli qatnashchilariga bo'lgan tartibga soluvchilik ta'siri faol harakat qilishni aniq belgilash, shuningdek, o'z ixtiyori bo'yicha umumiy qoidalar doirasida harakat qilish imkoniyatini berishdan iboratdir. Bunda davlat pul jamg'armalarini tashkil etish, taqsimlash va ulardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishning ushbu barcha holatlari normativ ko'rsatmalarning imperativ shakliga bo'ysunadi.

Ushbu ko'rsatmalar yordamida moliya huquqi normalari tartibga solinayotgan ijtimoiy munosabatlar qatnashchilariga muayyan huquqlar beradi, ularning zimmasiga aniq yuridik majburiyatlarni yuklaydi, huquqlarning aniqligi va majburiyatlarning ijro etilishini ta'minlash uchun kafolat yaratadi.

Shunday qilib, ***moliyaviy-huquqiy normalar*** – bu davlat tomonidan o'rnatilgan va davlatning majburlov choralari bilan ta'minlanadigan, davlat va mahalliy pul jamg'armalarini rejali tashkil etish, taqsimlash va ulardan foydalanish jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi qoidalar bo'lib, unda ishtirok etuvchi tomonlarning yuridik huquq va majburiyatlarini mustahkamlaydi.

Har qanday huquq normalari singari moliyaviy-huquqiy normalar ham o'zining ichki tuzilishiga ega. Moliyaviy-huquqiy normalar tuzilishiga ko'ra: *gipoteza*, *dispozitsiya* va *sanksiyaga* bo'linadi.

Gipoteza moliyaviy-huquqiy normalarning qachon va qaysi vaziyatda qo'llanilishini ko'rsatib beradi. Ko'pgina hollarda moliyaviy-huquqiy normalarning gipotezasi murakkab shaklda ko'rsatilgan bo'lib, aniq belgilab qo'yilgan shart-sharoitlarni ifoda etadi. Masalan, soliq qonunchiligida tashkilotlarning budjetga daromad solig'ini to'lash majburiyati: tashkilotning bankda hisob-kitob raqamiga va mustaqil balansga hamda soliqqa tortish mumkin bo'lgan daromadga ega

bo'lsagina amalga oshiriladi, deb ko'rsatilgan. Ushbu normada gipoteza bo'lib, «tashkilotlarning bankdagi hisob-kitob raqamiga, mustaqil balansga hamda soliqqa tortish mumkin bo'lgan daromadga ega bo'lsagina» – hisoblanadi.

Dispozitsiya – yurish-turish qoidasining mazmunini, ya'ni davlat moliyaviy mablag'larini tashkil etish, taqsimlash va undan foydalanish bo'yicha ma'lum bir harakatlarning bajarilishini belgilab beradi. Oddiy qilib aytganda, dispozitsiya moliyaviy-huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining yuridik huquq va majburiyatlarining mazmunini belgilab beradi.

Sanksiya moliyaviy-huquqiy normalar talablarini buzadigan shaxslarga nisbatan qo'llaniladigan davlat majburlov choralari belgilab beradi. Moliyaviy-huquqiy normalarning sanksiyalari o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, boshqa sanksiyalardan farq qiladi. Jumladan, moliyaviy-huquqiy normalarning sanksiyalari mulkiy (pul) xarakterga ega bo'lib, huquqbuzarning moddiy ahvoliga, ya'ni uning pul mablag'lariga yoki jamg'armasiga majburiy ta'sir etish choralari o'z ichiga oladi. Masalan: davlat budjetiga to'lanadigan to'lovlarning kechiktirilganligi uchun penya undirish, soliq solishdan yashirilgan daromadni davlat hisobiga o'tkazish, moliyalashtirish yoki kreditlashni to'xtatish, subvensiyalarni majburiy holda qaytarib olish va h.k. Moliyaviy-huquqiy sanksiyalar orqali pul mablag'larini olib qo'yish, ularni davlat budjet tizimiga yoki boshqa markazlashgan davlat pul jamg'armalariga o'tkazish orqali amalga oshiriladi. Bu sanksiyalar tashkilotlarga nisbatan ham, fuqarolarga nisbatan ham qo'llaniladi. Moliya sohasidagi umum davlat manfaatlarini ta'minlash, moliyaviy huquqbuzarliklarni tezda bartaraf etish maqsadida – moliyaviy sanksiyalarni qo'llashning ma'muriy tartibi keng qo'llaniladi. Masalan: sanksiyalar buzilgan huquqni tiklash va jarima (jazo) elementlarini o'zida birlashtiradi.

Moliya intizomini buzganlik uchun moliyaviy sanksiyalardan tashqari, intizomiy, ma'muriy, jinoiy va davlatning boshqa ta'sir choralari qo'llanilishi mumkin.

Moliyaviy-huquqiy normalarning tasnifi. Moliyaviy - huquqiy normalarni bir necha asoslarga ko'ra tasniflash mumkin. Moliyaviy-huquq munosabat ishtirokchilariga ta'sir etish uslubiga ko'ra, *moliyaviy-huquqiy normalar* quyidagilarga bo'linadi:

a) *majburlovchi moliyaviy-huquqiy normalar* – bu normalar moliyaviy-huquqiy munosabat ishtirokchilaridan ma'lum bir harakatlarni

amalga oshirishlarini talab etadi va bu sohadagi ularning majburiyatlarini belgilab beradi. Masalan: majburlovchi normalar soliq organlariga soliq to'lovchilarni soliq summasi va muddati to'g'risida xabar berishlarini yoki fuqarolarga bu to'lovlarni o'z vaqtida va to'liq to'lashlarini ko'rsatib beradi;

b) *taqiqlovchi moliyaviy-huquqiy normalar* – bu normalar ma'lum bir harakatlarni sodir etilishini taqiqlab qo'yadi. Masalan: banklarga soliq to'lovchilarning to'lovlarini budjetga o'tkazishni keyinga qoldirishi taqiqlangandir yoki qonunchilik tomonidan individual xarakterdagi soliq imtiyozlarini berish taqiqlangan.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, taqiqlovchi normalarga qaraganda majburiyat yuklovchi xarakterdagi moliyaviy-huquqiy normalar ko'proq uchraydi;

d) *vakolat beruvchi moliyaviy-huquqiy normalar* – bu normalar moliyaviy munosabat ishtirokchilarining belgilangan doirada ma'lum bir mustaqil harakatlarni amalga oshirish huquqini belgilaydi, qat'iy belgilangan doirada mustaqil qarorlarni qabul qilish imkoniyatini beradi. Vakolat beruvchi normalarga ham imperativlik xususiyati xos bo'lib, belgilangan doira chegarasidan chetga chiqish mumkin emas. Masalan: mahalliy davlat hokimiyati organlari qonun asosida mahalliy yig'imlarni joriy etish huquqiga ega. Tashkilotlar esa belgilangan budjet to'lovlarini to'lagandan so'ng, daromadga mustaqil ravishda egalik qilishadi.

Hozirgi bozor munosabatlarini rivojlantirish davrida vakolat beruvchi moliyaviy-huquqiy normalar keng qo'llanilmoqda.

Moliyaviy-huquqiy normalar mazmuniga ko'ra, *moddiy* va *protsessual*larga bo'linadi. *Moddiy moliyaviy-huquqiy normalar* tashkilotlar va fuqarolarning davlat oldidagi pul majburiyatlarining turi va hajmini, bank kreditlarini tashkil etish manbalarini, budjet, budjetdan tashqari jamg'armalardan xarajat qilish turlarini, ya'ni moliyaviy-huquqiy munosabat ishtirokchilari yuridik huquq va majburiyatlarining moddiy mazmunini mustahkamlaydi.

Protsessual moliyaviy-huquqiy normalar davlat pul jamg'armalarini yig'ish, taqsimlash va ulardan foydalanish sohasidagi faoliyat tartibini belgilab beradi.

Moddiy moliyaviy-huquqiy normalar orqali moliyaviy-huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining huquq va majburiyatlari belgilab berilsa, protsessual moliyaviy-huquqiy normalar orqali bu huquq va majbu-

riyatlarni amalga oshirish tartibi belgilanadi, ya'ni moddiy normalar protsessual normalar orqali amalga oshiriladi.

Moliyaviy-huquqiy normalarning harakati. Moliyaviy-huquqiy normalar boshqa huquq sohalarining normalaridan farq qilgan holda, vaqt, hudud va shaxslar doirasi bo'yicha harakat qiladi.

Moliyaviy-huquqiy normalarning vaqt bo'yicha harakati – bu moliyaviy-huquqiy normalar o'z ifodasini topgan qonun hujjatlarining (qonunlar, qonunosti aktlari, moliyaviy rejali aktlarning) kuchga kirishi vaqtidan boshlab harakatlanishidir. Masalan, moliyaviy-huquqiy normalarni o'zida ifoda etgan qonunlar qabul qilingan kundan boshlab yoki qonunda belgilangan muddat kelgandan so'ng kuchga kirishi hamda normalarni harakatga keltirishi mumkin. Misol tariqasida O'zbekiston Respublikasining «Budget tizimi to'g'risida»gi qonunni olib qarasak. Ushbu qonun 2000-yil 14-dekabrda qabul qilinib, 2001-yil 1-yanvardan kuchga kiritilgan. Demak, qonunda belgilangan normalarning harakati 2001-yil 1-yanvardan boshlanadi. Moliyaviy-huquqiy normalarning harakatdan to'xtashi ham bevosita qonun hujjatining o'z kuchini yo'qotishiga bog'liqdir.

Moliyaviy-huquqiy normalarning hudud bo'yicha harakati – moliyaviy-huquqiy normalarni o'zida ifoda etgan qonun hujjatlarini qabul qiluvchi davlat organining tutgan o'rniga bog'liq. Hudud bo'yicha moliyaviy-huquqiy normalar: respublika miqyosidagi yoki mahalliy miqyosdagi normalarga bo'linadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan chiqarilgan moliyaviy-huquqiy hujjatlar butun respublika miqyosida amalda bo'lib, umummajburiy xarakterga ega bo'ladi. Davlat mahalliy hokimiyati organlari tomonidan chiqariladigan moliyaviy-huquqiy hujjatlar viloyat, tuman yoki shahar miqyosida amalda bo'lishi mumkin.

Moliyaviy-huquqiy normalar hudud bo'yicha harakatiga ko'ra lokal normalarga ham bo'linishi mumkin. Lokal normalar – bu ma'lum bir sohada yoki ma'lum bir tashkilot doirasida harakat qiluvchi normalardir.

Moliyaviy-huquqiy normalar shaxslar doirasi bo'yicha ham harakatda bo'ladi. Moliyaviy-huquqiy normalar hammaga birday emas, balki jamiyat-dagi fuqarolarning ma'lum bir guruhlari bo'yicha harakatda bo'ladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksiga binoan, moliya yilida soliq solinadigan daromadga (foydaga) ega bo'lgan yuridik shaxslar daromad (foyd) solig'i to'lovchilar hisoblanadi. Demak, ushbu

norma hammaga nisbatan emas, balki daromad (foйда)ga ega bo'lgan yuridik shaxslarga nisbatan harakat qiladi va h.k.

2. «Moliyaviy-huquqiy munosabatlar» tushunchasi, ularning xususiyatlari va turlari

«Moliyaviy-huquqiy munosabatlar» tushunchasi va o'ziga xos xususiyatlari. Moliyaviy faoliyat sohasida davlat oldida turgan vazifalarni amalga oshirish uchun, mazkur jarayonda yuzaga keladigan munosabatlarni huquqiy tartibga solish lozim bo'ladi. Moliyaviy-huquqiy normalar yordamida tartibga solingan ijtimoiy munosabatlar moliyaviy-huquqiy munosabatlar hisoblanadi.

Moliyaviy-huquqiy munosabat huquqiy munosabatlarning muayyan bir turini tashkil etadi. Shu munosabat bilan har qanday huquqiy munosabatga xos bo'lgan umumiy xususiyatlar unga ham xosdir. Ma'lumki, huquqiy munosabat unga yuridik shakl beradigan huquq normalasining mazkur ijtimoiy munosabatni tartibga solish ta'siri natijasidir. Shu sababli huquqiy munosabatlarda tomonlar, o'z ixtiyori bo'yicha to'la harakat qilishi mumkin bo'lgan huquq normalari bilan tartibga solinmagan ijtimoiy munosabatlar, masalan, axloq normalari bilan bog'liq bo'lgan munosabatlardan farqli ravishda, o'zaro yuridik majburiyatlar va huquqlar egalari bo'lib qoladi, ularning aloqasi esa, yuridik xususiyatga ega bo'lib, davlat majburiy kuchi bilan muhofaza etiladi.

Moliyaviy-huquqiy munosabatlar moliyaviy-huquqiy normalar asosida yuzaga keladi, uning ishtirokchilari esa, subyektiv huquq va majburiyatlar orqali o'zaro bog'liq bo'ladi hamda bunday munosabatlar davlatning majburlov kuchi bilan muhofaza qilinadi. Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, davlatning moliyaviy faoliyati jarayonida yuzaga keluvchi ba'zi bir munosabatlar (masalan, davlat organlarining tashkilotchilik, tayyorlov, informatsion, tushuntirish ishlarini olib borish va boshqa faoliyati) turli huquq sohalari bilan tartibga solinadi.

Moliyaviy-huquqiy munosabatlar – bu moliya huquqi normalari bilan tartibga solingan ijtimoiy munosabatlar bo'lib, uning ishtirokchilari yuridik huquq va majburiyatlarga ega bo'ladi hamda normalarda ko'rsatilgan davlat pul jamg'armalarini va daromadlarini tashkil etish, taqsimlash va ulardan foydalanish bo'yicha ko'rsatmalarni bajaradi.

Moliya huquqiga oid maxsus adabiyotlarda moliyaviy-huquqiy munosabatlarning o'ziga xos turli xususiyatlari ajratiladi. Ammo,

ko'pchilik mualliflar tomonidan haqqoniy ravishda ko'rsatilgan predmetning o'ziga xosligi va moliya huquqi uslubini hisobga olgan holda, mazkur munosabatlarning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iboratdir:

birinchidan, moliyaviy-huquqiy munosabatlar faqat davlat pul jamg'armalarini rejali tashkil etish, taqsimlash va ulardan foydalanish jarayonida yuzaga keladi. Demak, moliyaviy-huquqiy munosabatlarning belgilovchi xususiyati shundan iboratki, ular asosan davlat va ijtimoiy hayotning maxsus sohasida, ya'ni davlatning aynan moliyaviy faoliyati sohasida tarkib topadi;

ikkinchidan, moliyaviy-huquqiy munosabatlar ko'pincha mulkiy munosabatlarning turlaridan hisoblanadi, chunki ushbu munosabatlar obykti sifatida pul mablag'lari qatnashadi. Demak, pul munosabatlari markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan pul mablag'lari jamg'armalarini tashkil etish va ulardan foydalanish bilan bog'liq holda yuzaga keladi.

Ayrim hollarda moliyaviy munosabatlar boshqa munosabatlarni, masalan, turli darajadagi budjetlar va boshqa moliyaviy rejalarni tuzish, ko'rib chiqish va tasdiqlash, moliyaviy-huquqiy munosabatlar barcha qatnashchilarining davlat tegishli pul mablag'larini tashkil etish, taqsimlash va ulardan foydalanish bo'yicha faoliyati qonuniyligini nazorat etish bilan bog'liq bo'lgan boshqa munosabatlarni tashkil etish hamda rejalashtirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Garchi mazkur holda moliyaviy-huquqiy munosabatlar obykti bevosita pul mablag'lari bo'lmasa ham, bu moliyaviy-huquqiy munosabatlar barcha majmuining mulkiy xususiyatga ega ekanligini inkor etishga sabab bo'lmaydi. Gap shundaki, budjetlarni tasdiqlash bilan bog'liq bo'lgan tashkiliy harakatlardan keyin ularni ijro etish boshlanadi, ushbu jarayonda pul mablag'larining budjetlar daromad qismiga kelib tushishi va bu mablag'larning budjetdan ajratilgan mablag'lardan aniq foydalanuvchilarning ixtiyoriga berilishi bilan bog'liq bo'lgan harakati amalga oshiriladi. Shunday qilib, moliyaviy-huquqiy munosabatlar hamma vaqt pul mablag'lari sababli yuzaga keladi;

uchinchidan, moliyaviy-huquqiy munosabatlar tomonlaridan biri sifatida hamma vaqt davlat yoki uning vakolatli organi qatnashadi. Moliyaviy-huquqiy munosabatlarning mazkur xususiyati shu bilan izohlanadiki, moliyaviy-huquqiy munosabatlarning asosiy obykti hisoblangan moliyaviy faoliyat to'g'ridan-to'g'ri va bevosita davlatning

xohish-irodasi va manfaatlarini ifodalaydi. Ayni shu davlat butun jamiyat manfaatlari yo'lida markazlashtirilgan pul mablag'lari jamg'armalarini yaratadi va tasarruf etadi, iqtisodiyot va ijtimoiy sohani moliyalashtirishni tashkil etadi.

Moliyaviy faoliyat, ilgari qayd etilganidek, vakillik qonunchilik organlari tomonidan ham, ijroiya hokimiyat organlari tomonidan ham amalga oshirilib, ular tegishli davlat-hokimiyat vakolatlariga egadir. Shu boisdan moliyaviy-huquqiy munosabatlar ularda ommaviy-huquqiy manfaatni namoyon etadigan tegishli subyekt albatta ishirok etgan taqdirdagina yuzaga keladi.

Moliyaviy-huquqiy munosabatlar davlat-hokimiyat xususiyatisiz mavjud bo'lishi mumkin emasligi va ularning mulkiy, pul munosabatlari bilan chambarchas uzviy bog'liqligi sababli moliya huquqiga oid adabiyotlarda ular *hokimiyat-mulkiy munosabatlar* sifatida ta'riflanadi.

Moliyaviy-huquqiy munosabatlarni huquqiy munosabatlarning mustaqil turiga ajratish uchun qayd etilgan barcha xususiyatlarning birgalikdagi majmuiga ega bo'lish lozim. Ko'rsatilgan xususiyatlardan hech bo'lmasa bittasining yo'q bo'lishi shundan dalolat beradiki, mazkur holda gap huquqiy munosabatlarning boshqa turlari haqida ketishi mumkin. Masalan, huquqning boshqa tarmoqlari, xususan fuqarolik huquqi normalari (qarz shartnomasi, kredit shartnomasi) bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar mulkiy xususiyatga ega bo'ladi. Ammo bu yerda faqat moliyaviy-huquqiy munosabatlarning o'zigagina xos bo'lgan boshqa xususiyatlar yo'q. Fuqarolik-huquqiy munosabatlari, bir tomondan, davlat moliyaviy faoliyati bilan bog'lanmagan, ikkinchi tomondan esa, ushbu munosabatlar subyektlari turli huquqlarga ega bo'lib, o'zlarining o'zaro munosabatlarini shartnoma asosida quradilar, ya'ni ularda hokimiyat xususiyati yo'q. Boshqa misol sifatida ma'muriy huquqiy munosabatlarni havola qilish mumkin, ular ham, moliyaviy-huquqiy munosabatlar kabi, hokimiyat-mulkiy xususiyatga ega bo'lib, tomonlardan biri sifatida hamma vaqt ijroiya hokimiyat organi qatnashadi. Shu bilan birga, ushbu munosabatlar davlat pul mablag'lari jamg'armalarini tashkil etish, taqsimlash va ulardan foydalanish bo'yicha davlat moliyaviy faoliyati bilan bog'lanmagan.

Moliyaviy-huquqiy munosabatlarni huquqiy munosabatlarning boshqa turlaridan aniq ajratish davlat moliyaviy faoliyati sohasida moliyaviy huquq normalarini to'g'ri qo'llash uchun katta amaliy ahamiyatga egadir.

Moliyaviy-huquqiy munosabatlarning yuzaga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishi. Moliyaviy-huquqiy munosabatlar (boshqa har qanday huquqiy munosabatlar kabi) moliya huquqi normalarida nazarda tutilgan sharoitlar mavjud bo'lganida yuzaga keladi, o'zgartiriladi va tugatiladi. Bunday sharoitlar sifatida yuridik faktlar namoyon bo'ladi, ya'ni bu shunday vaziyatlarki, ushbu norma uning subyektlari o'rtasidagi huquqiy munosabatlarning yuzaga kelishi, o'zgartirilishi va tugatilishini ular bilan bog'laydi. Yuridik faktlar sifatida, odatda *harakatlar*, ayrim hollarda esa *hodisalar* namoyon bo'ladi.

Harakatlar shunday faktlardan iboratki, ular moliya huquqi subyektlarining faol xohish-irodasi natijasidir. Xususiyati va yuridik oqibatlariga ko'ra, **qonuniy** (huquq doirasidagi) va **noqonuniy** (huquqqa xilof) harakatlar farqlanadi.

Qonuniy harakatlar hamma vaqt moliyaviy-huquqiy normalar talablariga muvofiq bo'ladi. Ular, o'z navbatida, huquqning umumiy nazariyasiga ko'ra quyidagicha bo'linishi mumkin:

1) yuridik oqibatlarni yuzaga keltirish maqsadida amalga oshiriladigan harakatlar, ular *yuridik hujjatlar* deb ataladi;

2) shaxsning maqsadlaridan qat'i nazar, yuridik oqibatlarga olib keladigan harakatlar, ular *yuridik xatti-harakatlar* deyiladi.

Moliya huquqida qonuniy harakatlarning asosiy turlari **yuridik hujjatlar** hisoblanadi. Bunda hujjatlar ular normativ hujjat emas, balki individual, ya'ni aniq shaxslarga tegishli bo'lganida shunday rol ni bajaradi. Bu shu narsa bilan bog'liqki, normativ hujjatlar va muvofiq ravishda huquqning normalari o'z holicha huquqiy munosabatlarning yuzaga kelishi, o'zgartirilishi va tugallanishi uchun asos bo'la olmaydi, balki muayyan yuridik oqibatlarni yuzaga keltirish uchun maqsad vazifasini o'taydi, xolos. Shu boisdan davlat moliyaviy faoliyati sohasi uchun qonuniy harakatlar tizimiga shunday yuridik faktlar juda xoski, ular individual tartibga solish huquqiy hujjatlari bo'lib, o'zining aniq egasiga va muayyan bir masalaga tegishli bo'ladi. Moliyaviy-huquqiy munosabatlarning yuzaga kelishi, o'zgartirilishi va tugallanishi yuridik faktlari sifatida namoyon bo'ladigan bunday hujjatlarga quyidagilar misol bo'lishi mumkin: jismoniy shaxslarning mol-mulk solig'ini to'lash to'g'risidagi to'lov xabarnomasi (O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 95-moddasi), tegishli davlat organlarining yuridik shaxslar rezidentlar va chet davlatlarga hamda davlat maqsadli jamg'armalariga budget ssudalarini berish to'g'risidagi qarorlari (O'zbekiston Respublikasi

«Budjet tizimi to'g'risida»gi qonunining 12-moddasi), budjet muassasalari smetalari va h.k.

Ba'zan maxsus adabiyotlarda yuridik harakatlar qatorida to'la haqqoniy ravishda aralash hujjatlarni, xususan individual ko'rsatmalarni o'z ichiga olgan normativ hujjatlarni ajratadilar. Va haqiqatan ham Vazirlar Mahkamasi tomonidan har yili mamlakat davlat budjetining asosiy ko'rsatkichlari to'g'risida qabul qilinadigan qarorlari ayni vaqtda normativ va individual ko'rsatmalarni ham o'z ichiga olgan. Individual ko'rsatmalar sifatida, masalan, Respublika budjeti bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri budjetlari o'rtasida tartibga solinadigan daromadlarning taqsimlanishini nazarda tutuvchi normalar namoyon bo'ladi. Ushbu normalar asosida mazkur aniq masala bo'yicha moliyaviy faoliyatni amalga oshiruvchi turli darajadagi davlat organlari o'rtasida aniq moliyaviy-huquqiy munosabatlar yuzaga keladi.

Yuridik va jismoniy shaxslarning qonuniy harakatlari moliyaviy-huquqiy munosabatlarning yuzaga kelishi uchun asos bo'lib xizmat qilishi ham mumkin. Masalan, hisobot yilida jismoniy shaxslarga imtiyozlar berish huquqi Soliq kodeksining 59-moddasiga muvofiq tegishli hujjatlar taqdim etilayotgan vaqtda yuzaga keladi.

Avval ko'rsatilganidek, moliyaviy-huquqiy munosabatlarning yuzaga kelishi, o'zgartirilishi va tugallanishi bilan bog'liq bo'lgan qonuniy harakatlar jumlasiga, shaxsning maqsadidan qat'i nazar, huquqiy oqibatlarni yuzaga keltiradigan **yuridik xatti-harakatlar** ham kiradi. Bunday harakatlarga yuridik yoki jismoniy shaxs tomonidan soliq solinadigan mulkka, shuningdek, jismoniy shaxs tomonidan yerga qonunchilikda belgilangan tartibda ega bo'lish misol bo'la oladi. Bu harakatlar o'zining asosiy mazmuniga ko'ra fuqarolik huquqiy munosabatlari hisoblanib, moliya huquqi nuqtai nazaridan tegishli moliyaviy munosabatlarni, masalan, soliq huquqiy munosabatlarini yuzaga keltiruvchi *yuridik xatti-harakatlardir*. Noqonuniy harakatlar moliyaviy-huquqiy normalar talablariga muvofiq kelmaydi, ularni buzadi. Bu, avvalambor, qoidabuzarliklar bo'lib, ular moliya huquqi normasida nazarda tutilgan yuridik javobgarlikning tegishli choralarini aybdorga nisbatan qo'llash bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy-huquqiy munosabatlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Masalan, litsenziyasiz faoliyat turlari bilan shug'ullanganlik uchun ushbu faoliyatdan olingan barcha daromad yoki foyda hamda shu miqdordagi jarima undirib olinadi. Aniq moliyaviy-huquqiy munosabatlarni yuzaga keltiruvchi harakatsizlik ham noqonuniy bo'lishi mumkin. Misol

uchun, soliqlar va yig'implarni hisoblash va to'lash uchun zarur bo'lgan deklaratsiya, hisob-kitoblar va hisobotlarni taqdim etmagani uchun to'lovchidan muddati o'tgan har bir kun uchun bir foiz miqdorida, ammo tegishli to'lov summasining o'n foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima undirib olinib, belgilangan to'lov muddatida tegishli hisobot davri uchun ilgari hisoblangan to'lovlar olib tashlanadi.

Moliyaviy-huquqiy munosabatlarning yuzaga kelishi, o'zgarishi va tugallanishiga asos bo'lgan **hodisalar** odamlarning xohish-irodasiga bog'liq bo'lmagan holda sodir bo'ladigan voqyea-hodisalaridir (bolaning yoshi, o'lim, tabiiy ofat va boshq.). Masalan, o'n olti yoshgacha ikki nafar va undan ortiq farzandi bo'lgan yolg'iz onalar jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i bo'yicha imtiyozlar olish huquqiga ega bo'lib, mazkur soliq to'lashdan qisman, har bir to'liq oy uchun eng kam ish haqining to'rt barobari miqdorida ozod etiladi. Jismoniy shaxslarning vafot etgan oila a'zolariga yoki oila a'zolarining vafoti bilan bog'liq ravishda eng kam ish haqining o'n barobari miqdorida yil davomida ko'rsatiladigan moddiy yordam shaklidagi daromadlariga soliq solinmaydi. Tabiiy ofatlar yuz bergan hollarda ularning oqibatlarini tugatish uchun zahira jamg'armalardan moliyaviy mablag'lar ajratiladi, ular ushbu mablag'larni belgilangan maqsadlarda ishlatish bo'yicha tegishli moliyaviy munosabatlarni yuzaga keltiradi.

Moliya huquqiga oid adabiyotlarda shunday fikr mavjudki, unga asosan moliyaviy-huquqiy munosabatlarni yuzaga keltiruvchi yuridik faktlar –hodisalariga muddatlar ham kiritilishi kerak. Bu fikr real vaziyatlarga to'liq muvofiq kelavermaydi, deb tasavvur qilinadi. Gap shundaki, muddatlar moliya huquqida yuridik faktlar sifatida anchagina katta rol o'ynaydi, ular oxir-oqibatda hisobga olinadi, obyektiv emas, balki subyektiv omillar bilan belgilanadi. Boshqacha aytganda, moliya huquqida muddatlar odamlarning xohish-irodasiga va, xususan, hamma vaqt subyektiv xususiyatga ega bo'lgan qonun chiqaruvchining xohish-irodasiga bog'liq bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan va ko'pincha maxsus manbalarda uchraydigan yuridik faktlar tasnifidan tashqari, boshqa tasniflar ham mavjud. Moliyaviy-huquqiy munosabatlarning yuzaga kelishi, o'zgarishi va tugallanishi uchun asos bo'lgan yuridik faktlar birlamchi va hosila yuridik faktlarga, tuzilmaviy murakkabligi mezoni bo'yicha, ular harakatining xususiyati bo'yicha, tarkiblarining aniqlik darajasi va hokazo bo'yicha tasnif qilinadi.

Moliyaviy-huquqiy munosabatlarning turlari. Moliya huquqiga oid adabiyotlarda o'zining mazmuni, tuzilmasi hamda xususiyatiga ko'ra ko'p sonli va turli-tuman bo'lgan moliyaviy-huquqiy munosabatlar umumiy huquq nazariyasi va moliya huquqi fani tomonidan ishlab chiqilgan mezonlarga muvofiq ravishda tasniflanadi. Shu bilan birga qayd etish kerakki, sobiq Ittifoq davlati mavjud bo'lgan davrda moliya huquqi bo'yicha nashr etilgan darsliklarda moliyaviy-huquqiy normalar tasnifi masalalariga yetarlicha e'tibor ajratilmagan yoki ular butunlay ko'rib chiqilmagan. Va bu shunday holdaki, tasniflash huquqning u yoki bu tarmog'ini qamrab oluvchi butun munosabatlarni ilmiy tushunishga yordam beradi. U ilmiy fikrlashning mantiqiy qurilishini ta'minlaydi.

Moliyaviy-huquqiy munosabatlarni:

1) *davlat moliyaviy tizimi tuzilmasi;*

2) *huquqiy tartibga solish obyekti yoki moliyaviy-huquqiy normalar xususiyatidan* kelib chiqqan holda tasniflash eng ko'p tarqalgan tasniflashdir.

Birinchi holda moliya tizimining tegishli bo'g'ini funksiyalanishi bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy-huquqiy munosabatlar ajratiladi: *budjet, soliq, davlat kreditini tashkil etish bo'yicha, sug'urta, pul muomalasi va hisob-kitoblar, valutani tartibga solish* h.k. Ular o'z asosi bilan tegishli moliyaviy-huquqiy institutlarga muvofiq keladi. Shu sababli ba'zan moliyaviy-huquqiy munosabatlarning ayrim turlarini ushbu tasnif bo'yicha ajratish mezoni sifatida moliyaviy-huquqiy institutlardan foydalaniladi.

Bozor munosabatlarining rivojlanishi sharoitlarida davlat moliya tizimi tuzilmasida jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Unda yangi elementlar paydo bo'lib, ularsiz bozor va, shu jumladan moliya mexanizmining normal ishlashi amalda mumkin emas. Bu yerda gap davlat moliya tizimining shunday elementlari haqida ketyaptiki, bular davlat budjetdan tashqari jamg'armalari, qimmatli qog'ozlardir. Shu munosabat bilan huquqiy munosabatlarning yangi turlari vujudga kelmoqda, ular ajratilmasa, ko'rib chiqilayotgan moliyaviy-huquqiy munosabatlar to'liq bo'lmasligi mumkin.

Ikkinchi tasnif bo'yicha moliyaviy-huquqiy munosabatlarni an'ana-viy ravishda ***moddiy va protsessual huquqiy munosabatlarga*** ajratish qabul qilingan.

Moddiy moliyaviy-huquqiy munosabatlar moliya huquqi subyektlarining moliyaviy-huquqiy normalar materiallarida mustahkamlangan

huquq va majburiyatlarini amalga oshirish vositasi hisoblanadi. Bu huquqiy munosabatlar moliyaviy rejalarda nazarda tutilgan muayyan miqdordagi pul mablag'larini moliyaviy-huquqiy munosabatlar qatnashchilari ixtiyoriga berish va ulardan belgilangan maqsadda foydalanish bilan bog'liq bo'lgan tashkiliy-hokimiyat vakolatlar orqali ham, mulkiy huquq va majburiyatlar orqali ham amalga oshirilishi mumkin.

O'z mazmuniga ko'ra, masalan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va Qoraqalpog'iston Respublikasi davlat hokimiyat va boshqaruv organlari, viloyatlar va Toshkent shahri o'rtasida tegishli ma'muriy-hududiy birliklarga respublika budjetidan qat'iy aniq belgilangan maqsad bo'yicha foydalanilishi lozim bo'lgan budjet subvensiyalarini ajratish bilan bog'liq holda yuzaga keladigan moliyaviy-huquqiy munosabatlar moddiy hisoblanadi. Davlat organlari va xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida moliyaviy nazoratni amalga oshirish bo'yicha yuzaga keladigan huquqiy munosabatlar ham mazmuni bo'yicha shunday munosabatlardir. Soliq to'lashi lozim bo'lgan soliq to'lovchilar bilan soliq to'lanishini talab qilish huquqi berilgan soliq organlari o'rtasidagi huquqiy munosabatlar moddiy moliyaviy-huquqiy munosabatlarga yana bir misoldir va bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Bu o'z xususiyati va maqsadli yo'nalishi bo'yicha ko'plab turli moliya huquqi moddiy normalarining mavjudligi bilan bog'liq bo'lib, ular asosida u yoki bu moddiy moliyaviy-huquqiy munosabatlar yuzaga keladi.

Protsessual moliyaviy-huquqiy munosabatlar davlat pul jamg'armalarini taqsimlash tartibi, ulardan foydalanishni nazorat qilish shakl va uslublarini belgilash munosabati bilan yuzaga keladi. Ushbu huquqiy munosabatlar asosan davlat-hokimiyat xususiyatiga ega bo'lib, bu xususiyat ushbu huquqiy munosabatlar tomonlarining subyektiv protsessual huquq va majburiyatlarini qat'iy belgilash va tartibga solishda namoyon bo'ladi. Protsessual moliyaviy-huquqiy munosabatlarga budjet jarayoni, soliq ishlarini olib borish va boshqa sohalarda yuzaga keladigan huquqiy munosabatlar kiradi. Ushbu huquqiy munosabatlarning eng muhim o'ziga xos xususiyatlari davlat organlarining belgilangan shakl va turdagi hujjatlaridan foydalanish, u yoki bu harakatlarni amalga oshirish vaqtida muayyan izchillik va muddatlarga rioya etishdan iborat. Ko'rsatilgan barcha xususiyatlarni o'zida mujassamlantirgan protsessual moliyaviy-huquqiy munosabatlarga budjetnoma bo'yicha huquqiy munosabatlar misol bo'lib xizmat qilishi mumkin. Masalan, «Budjet tizimi to'g'risida»gi qonunning 28-moddasiga muvofiq O'zbekiston

Respublikasi Moliya vazirligi belgilangan ko'rsatkichlar ro'yxati bo'yicha budjetnoma loyihasini ishlab chiqadi va uni 15-sentabrgacha Hukumatga taqdim etadi, keyin u joriy yilning 15-oktabridan kechiktirilmagan holda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga kiritiladi.

Moliyaviy-huquqiy munosabatlar ***ushbu huquqiy munosabatlar tomonlari o'rtasidagi yuridik aloqa xususiyatiga*** qarab tasniflanishi mumkin, masalan, ma'muriy huquqdagi kabi. Ushbu belgi bo'yicha moliyaviy-huquqiy munosabatlar ***vertikal va gorizontal*** bo'lishi mumkin.

Davlat moliyaviy faoliyati sohasi uchun *vertikal* munosabatlar xos bo'lib, ularning mohiyati shundan iboratki, bir tomonda hokimiyat vakolatlar mavjud, ikkinchisida esa, ular yo'q. Demak, bu huquqiy munosabatlarda, masalan, fuqarolik-huquqiy munosabatlar uchun xos bo'lgan yuridik tenglik yo'q.

Aksariyat moliyaviy-huquqiy munosabatlar vertikal bo'lib, ularda davlat moliyaviy faoliyatiga xos bo'lgan hokimiyat xususiyati va u bilan bog'liq bo'lgan bir tomon huquqiy munosabatining ikkinchisiga yuridik jihatdan qaramligi namoyon bo'ladi. Ular uchun subordinatsiya, ya'ni bo'ysunish kabi xususiyat xosdir. Bu, avvalambor, shunday munosabatlarki, ularda bir tomon ikkinchisiga tashkiliy jihatdan bo'ysundirilgan bo'ladi. Masalan, yuqori va quyi moliya organlari (Moliya vazirligi – viloyatlar va Toshkent shahri moliya boshqarmalari va bo'limlari) o'rtasidagi huquqiy munosabatlar.

Bir xil huquqiy holatdagi, tashkiliy jihatdan biri ikkinchisiga qaram bo'lmagan tashkilotlar o'rtasida yuzaga keladigan moliyaviy-huquqiy munosabatlar ham vertikal bo'lishi mumkin. Masalan, Moliya vazirligi o'z vakolatlari doirasida o'ziga qaram bo'lmagan boshqa barcha vazirliklar va idoralar tomonidan ijro etilishi majburiy bo'lgan ko'plab normativ-huquqiy hujjatlar (yo'riqnomalar, qoidalar, nizomlar) chiqaradi. Demak, yaqqol ko'rinib turibdiki, moliyaviy-huquqiy munosabatlar vertikal xususiyatga ega.

Vertikal munosabatlarga boshqa moliyaviy-huquqiy munosabatlar ham kiradi, bunda garchi tomonlarning tashkiliy bir-biriga bo'ysunishi mavjud bo'lmasa ham, ularda albatta u yoki bu tomonga berilgan bir tomonlama yuridik buyruq berish huquqi namoyon bo'ladi. Bu, bir tomondan, moliya, soliq organlari bilan xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida (ularning qaysi idoraga qarashi va mulkchilik shakllaridan qat'i nazar), ikkinchi tomondan, jismoniy shaxslar o'rtasida tarkib topadigan

munosabatlar bo'lib, bu organlar ular doirasida yuridik jihatdan hokimiyat vakolatlarini ro'yobga chiqaradilar.

Shunday qilib, vertikal moliyaviy-huquqiy munosabatlar tashkiliy jihatdan bir-biriga bo'ysunadigan hamda o'zaro biri ikkinchisiga bo'ysunmaydigan moliya huquqi subyektlari o'rtasida yuzaga kelishi mumkin ekan. Moliyaviy-huquqiy munosabatlarning asosiy belgisi shundan iboratki, bir tomonda ikkinchi tomonga nisbatan yuridik hokimiyat harakatini amalga oshirish uchun vakolat borligi aniq-ravshandir.

Gorizontal moliyaviy-huquqiy munosabatlar davlat moliyaviy faoliyati sohasida, vertikal munosabatlar kabi, unchalik ko'p tarqalmagan. Ular amalda va yuridik jihatdan o'zaro teng bo'lgan tomonlar o'rtasida, ya'ni bir tomon ikkinchi tomon uchun majburiy bo'lgan buyruq berish bo'lmagan holda mavjud bo'lishi mumkin. Bir tomonlama yuridik hokimiyat hujjatni chiqarishdan oldin keladigan kelishuv bosqichida tomonlar teng huquqqa egadir. Bu turdagi munosabatlar ko'pincha Moliya vazirligi bilan Davlat soliq qo'mitasi o'rtasida soliq solish masalalari bo'yicha normativ-huquqiy hujjatlarni, xususan, amaldagi qonunchilik bilan belgilangan u yoki bu turdagi soliqlarni hisoblash va budjetga to'lash bo'yicha yo'riqnomalarni tayyorlash va tasdiqlash vaqtida yuzaga keladi.

Moliyaviy faoliyatni amalga oshirayotgan davlat organi bilan xo'jalik yurituvchi subyekt o'rtasida, misol uchun, u soliq kreditini berish to'g'risidagi ariza bilan murojaat etgan holatda, tarkib topadigan ayrim munosabatlar ham gorizontal xususiyatga ega bo'ladi. Soliq krediti to'g'risidagi shartnoma shartlarini kelishish bosqichida tomonlar ushbu huquqiy munosabatlarda teng huquqlidir.

Biroq gorizontallik vakolatli organ soliq krediti berish to'g'risida bir tomonlama yuridik jihatdan hokimiyat bo'lgan qarorni chiqarguniga qadar bo'lgan vaqtdagina mavjud bo'ladi. Keyin bu gorizontallik vertikal darajasiga ko'tariladi. Demak, gorizontal moliyaviy-huquqiy munosabatlar ko'pincha vertikal munosabatlarni yuzaga keltiruvchi muayyan shart-sharoitlar sifatida paydo bo'ladi. Bu davlat moliyaviy faoliyatini amalga oshiruvchi ikki organ o'rtasidagi gorizontal turdagi munosabatlar uchun ham xos bo'lib, ular bir tomonlama yuridik hokimiyat hujjat qabul qilinishi bilan tugallanadi. Masalan: Moliya vazirligi bilan Davlat soliq qo'mitasi o'rtasida soliqning aniq turini hisoblash va budjetga to'lash bo'yicha hamkorlikdagi yo'riqnoma ushbu

organlarga bo'ysunuvchi tizimlar uchun ham, mazkur soliqni to'lovchilarning barchasi uchun ham majburiydir.

Moliya huquqiga oid adabiyotlarda moliyaviy-huquqiy munosabatlarning boshqa tasniflari ham mavjud. Xususan, huquqning asosiy funksiyalaridan kelib chiqqan holda, tartibga soluvchi va muhofaza etuvchi, yuridik mazmuniga qarab – oddiy va murakkab, namoyon bo'lish shakli bo'yicha – ikki tomonlama va ko'p tomonlama munosabatlar ajratiladi.

3. Moliyaviy-huquqiy munosabatlarning obyektlari va subyektlari

Moliyaviy-huquqiy munosabatlar o'z obyektlariga egadir. Bu obyektlar, eng avvalo, pul va pul majburiyatlaridir. Ko'pchilik hollarda bunday obyektlar qatoriga pul yoki pul majburiyatlarining bevosita o'zigina kirmasdan, pul mablag'ining to'planishi va sarflanishini ta'minlovchi tartib-qoidalar, moliyaviy munosabat ishtirokchilarining qonun doirasidagi xatti-harakati kiritilishi mumkin.

Moliyaviy-huquqiy munosabatlar ikki tomonlama munosabatlar bo'lib, unda majburiyatlarning bajarilishini hammadan va har doim talab qilish vakolatiga ega bo'lgan davlat (uning moliya, soliq, kredit muassasalari), ikkinchi tomondan esa moliyaviy-huquqiy normalar qaratilgan boshqa shaxslar (davlat va jamoat idoralari, yuridik va jismoniy shaxslar) ishtirok etadilar. Ikkinchi tomon, ya'ni moliya idoralari bilan aloqaga kirishayottan shaxslar o'z majburiyatlarini bir tomonlama, evaziga hech bir talabsiz so'zsiz bajarishlari lozim bo'ladi.

Moliyaviy-huquqiy munosabatlarda davlat nomidan ish ko'rish vakolatiga ega bo'lgan idoralarning huquqiy holatlari ular haqidagi maxsus qonunchilik hujjatlariga binoan belgilab qo'yiladi (masalan, O'zbekiston Respublikasi «Davlat soliq xizmati to'g'risida»gi qonun).

Moliyaviy-huquqiy munosabatlar – munosabat obyekti, munosabat subyekti, munosabat mazmunini tashkil etadi.

Bu munosabatlarning ikkinchi tomoni bo'lgan shaxslar faqat majburiyatga ega bo'ladilar va bu majburiyat mazmuni huquqiy munosabatni yuzaga keltirgan muayyan huquqiy hujjat bilan belgilanadi.

Moliya huquqi subyektlari tushunchasi va tizimi. Moliya huquqi normalari talablari moliyaviy-huquqiy munosabatlarning ko'p turlicha orqali ro'yobga chiqib, ushbu munosabatlarning tegishli subyektlarisiz

yoki qatnashchilarisiz ularning mavjud bo'lishi mumkin emas. Har qanday moliyaviy-huquqiy munosabat yuzaga kelishi uchun kamida ikki shaxsning mavjud bo'lishi, buning ustiga ularning subyektlari bo'lish uchun potensial qobiliyatga ega bo'lishi kerak. Bunday shaxslar **moliya huquqi subyektlari** bo'lib, ular moliyaviy-huquqiy normalarga amal qilgan holda, davlat tomonidan belgilangan va muhofaza etiladigan, moliyaviy-huquqiy majburiyatlar va huquqlarni olish *imkoniyatiga* ega bo'lgan va ularning amalga oshirilishi uchun yuridik jihatdan javobgar bo'lgan shaxslardir. Muvofiq ravishda *moliya huquqi normalari bilan davlat moliyaviy faoliyati sohasida majburiyatlar va huquqlar berilgan har bir shaxs moliya huquqi subyekti sifatida ko'rib chiqiladi yoki, boshqacha aytganda, bu shunday majburiyatlar va huquqlar egalaridir.*

Yuridik huquq va majburiyatlar moliya huquqi subyektlariga, ularning aniq bir huquqiy munosabatlarda ishtirok etish- etmasligidan qat'i nazar, tegishlidir. Shu sababli aniq bir moliyaviy-huquqiy munosabatlarda ishtirok etishning o'zi emas, balki ishtirok etish *imkoniyati* ularga xosdir. Moliya huquqi subyektlari moliyaviy-huquqiy normalar bilan belgilangan muayyan shartlarga rioya etgan holda, *moliyaviy-huquqiy munosabatlar subyektlari*, ya'ni ularning aniq qatnashchilari bo'lishi mumkin. Shu munosabat bilan «**moliya huquqi subyekti**» va «**moliyaviy-huquqiy munosabatlar subyekti**» tushunchalari nisbati to'g'risidagi masala qonuniydir. Birinchi qarashda ular bir xil tartibli tushunchalardir, chunki unisining ham, bunisining ham ro'yxati aynan bittadir. Agar ushbu holat e'tiborga olinmasdan, moliyaviy huquq va majburiyatlarning ko'pgina egalari aniq moliyaviy-huquqiy munosabatlarda turlicha sabablarga ko'ra o'zlarining potensial imkoniyatlarini ro'yobga chiqara olmasligidan kelib chiqilsa, tabiiyki, ular moliya huquqining subyekti bo'lib qolib, ushbu munosabatlarning subyektlari bo'lmaydi. Moliya huquqi subyekti aniq bir moliyaviy-huquqiy munosabatlarga kirishayotgan vaqtda, mazkur munosabatlarda yangi maqom olayotganida – qatnashchi bo'lganida ham o'zining sifatlarini saqlab qoladi. Demak, «*moliya huquqi subyekti*» tushunchasi «*moliyaviy-huquqiy munosabatlar subyekti*» tushunchasiga nisbatan kengroq ekan.

Moliya huquqi subyektlari, agar ular **moliyaviy-huquqiy qobiliyatni** qonunda nazarda tutilgan moliyaviy huquq va majburiyatlarga ega bo'lish qobiliyatini egallasalar, moliyaviy-huquqiy munosabatlar subyektlari bo'ladilar. Lekin moliya huquqi subyektlari aniq moliyaviy-huquqiy munosabatlarda qatnashib, mazkur huquqiy munosabatlarning qatnash-

chisi bo'lishi uchun buning o'zi yetarli emas. Buning uchun yana bir shart mavjud bo'lishi, ya'ni moliya huquqi subyektlarining ***moliyaviy yuridik salohiyati*** moliyaviy huquq va majburiyatlarni mustaqil ravishda olish va amalga oshirish hamda noqonuniy harakatlar uchun javobgar bo'lish qobiliyati talab qilinadi. Shunday qilib, moliya huquqi subyekti aniq moliyaviy-huquqiy munosabatlar qatnashchisi bo'lishi uchun u ***moliyaviy-huquqiy subyektlikka*** ega bo'lishi, ya'ni yuridik salohiyatga ega bo'lishi kerak.

Amaliyotda ko'pincha moliyaviy-huquqiy layoqat va yuridik salohiyatini aniq ajratish imkoniyati yo'q, chunki ko'p hollarda ular yagona moliyaviy-huquqiy maqom elementlari hisoblanadi. Masalan, bu davlat moliyaviy faoliyatini amalga oshiruvchi organlarga tegishli bo'lib, ular uchun huquqiy layoqat va yuridik salohiyat bir vaqtda, ya'ni ularning vakolati paydo bo'lganidan boshlab to yuridik mustahkamlanguniga qadar mavjud bo'ladi. Vakolatda ularning moliyaviy-huquqiy qobiliyati ifodalanadi. Ayni vaqtda unda ushbu organlarning moliyaviy-huquqiy munosabatlarda ishtirok etish bo'yicha vakolatlari ham, ya'ni ularning yuridik salohiyati belgilanadi.

Ayrim hollarda huquqiy layoqat bilan yuridik salohiyat o'rtasida juda aniq chegarani kuzatish ham mumkin, bu, xususan, ko'pincha moliya huquqi subyektlari va moliyaviy-huquqiy munosabatlar qatnashchilari sifatidagi jismoniy shaxslarning moliyaviy-huquqiy maqomi uchun xos bo'lgan xususiyatdir. Agar ularning moliyaviy-huquqiy qobiliyati tug'ilgan vaqtdan boshlab yuzaga kelsa, yuridik salohiyati muayyan yoshga yetganida vujudga keladi.

Moliya huquqida an'anaviy ravishda moliya huquqi subyektlarining uchta asosiy guruhi ajratiladi:

- a) ijtimoiy-hududiy tuzilmalar;
- b) jamoa subyektlari;
- d) individual subyektlar.

Moliya huquqi subyektlari sifatidagi *ijtimoiy-hududiy tuzilmalarga* butun O'zbekiston Respublikasi va uning ma'muriy-hududiy birliklari – Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, tumanlar, shaharlar kiradi. Ushbu o'rinda ular moliyaviy-huquqiy qobiliyat egalari hisoblanadi. Ammo aniq moliyaviy-huquqiy munosabatlarda ular bevosita ishtirok etmaydi. Moliya huquqi boshqa subyektlaridan, xususan, ushbu ikkala yuridik sifatlarni o'zida uyg'unlashtirgan fuqarolardan farqli ravishda, moliyaviy yuridik salohiyat ularning qonunchilik va ijroiya hokimiyatini

namoyon etuvchi organlari ulushiga to'g'ri keladi. Umuman davlat va ko'rsatilgan ma'muriy-hududiy birliklar moliya huquqi subyektlari sifatida ko'proq O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, «Budjet tizimi to'g'risida»gi va «Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida»gi qonunlarda mustahkamlangan budjet huquqiy munosabatlari sohasidagi vakolatlarini amalga oshirishda namoyon bo'ladi. Shu tariqa aynan shu subyektlarga davlat va mahalliy budjet uchun huquq mustahkamlab berilgan (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 100, 122-moddalari), shu munosabat bilan ular u yoki bu ijtimoiy-hududiy tuzilmani iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish uchun tegishli budjet daromadlarini olish, taqsimlash va ulardan foydalanish bo'yicha vakolatlarning butun bir majmuiga egadir.

Ko'rib chiqilayotgan ijtimoiy-hududiy tuzilmalar bir qancha boshqa huquqiy munosabatlarda ham moliya huquqi subyektlari bo'ladi. Masalan, davlat maqsadli jamg'armalari (Respublika yo'l jamg'armasi, Aholini ish bilan ta'minlashga ko'maklashuvchi jamg'arma va boshq.) hamda valuta jamg'armalari kabilarni shakllantirish va ulardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarda.

Ayrim huquqiy munosabatlarda moliya huquqi subyekti bo'lib faqat davlatning o'zi qatnashishi mumkin, bu ko'pincha O'zbekiston Respublikasining moliyaviy faoliyat sohasida o'zining mustaqil huquqlarini amalga oshirishida yuz beradi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi o'zining mustaqil moliya va pul-kredit tizimiga (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 122-moddasi), soliqlarni belgilash, davlat budjetini qabul qilish (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 78-moddasi, 8–9-bandlar) huquqiga ega. O'zbekiston Respublikasi umuman bojxona va valuta ishlarini qonun yo'li bilan tartibga solish, yagona soliq va bank tizimlarini belgilash bo'yicha o'z vakolatlariga nisbatan ham moliya huquqi subyekti deb tan olinishi kerak (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 123–124-moddalari, 78-modda 7-bandi).

Davlat davlat krediti sohasida ham moliya huquqi subyekti sifatida qatnashadi. Bu O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 743-moddasi mazmuni bilan belgilanadi, u davlat qarzi shartnomasi bo'yicha qarzdor sifatida – davlat, qarz beruvchi sifatida esa, fuqaro yoki yuridik shaxs qatnashishini belgilaydi. Davlat qarzi shartnomasi bo'yicha javobgarlik davlat zimmasidadir. U o'zining fuqarolik-huquqiy majburiyatlari bo'yicha o'z tasarrufidagi mablag'lari bilan javob beradi.

Garchi davlat qarzlarini ixtiyoriy bo'lsa-da, misol uchun, Respublika ichki obligatsiyalarini chiqarish to'g'risidagi qaror Respublika Vazirlar Mahkamasi nomidan qabul qilinadi, unda obligatsiyalar emitenti, ularni chiqarish shartlari va joylashtirish tartibi bir tomonlama davlat-hokimiyat tartibida belgilanadi (Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risidagi qonun, 1993-yil, 2-sentabr, 5-moddasi). Shunday qilib, davlat qarzi bo'yicha munosabatlarda moliya huquqi subyekti sifatida ishtirok etadigan davlatsiz fuqarolik huquqining tegishli normasi amalga oshirilishi mumkin emas.

Davlat moliyaviy faoliyati sohasida tegishli vakolatlarga ega bo'lgan ma'muriy-hududiy birliklarning o'zi (Qoraqapog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahri) ham moliya huquqi subyektlari bo'lishi mumkin. Xususan, Soliq kodeksining 7-moddasi Qoraqapog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahar davlat hokimiyati organlarining o'z hududida mahalliy soliq va yig'imlarning ayrim turlarini kiritish, shuningdek, ularning O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan chegara miqdorlaridan kelib chiqqan holda, ushbu soliqlar bo'yicha aniq stavkalarni nazarda tutish huquqini mustahkamlab beradi.

Moliya huquqi subyektlari sifatidagi ijtimoiy-hududiy tuzilmalar qatoriga fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish hududiy birliklari – qishloqlar, ovullar, aholi punktlari va mahallalar ham kiradi. Moliya huquqi subyektlari sifatida ular, masalan, ikki yoshgacha farzandlari bo'lib, ishlamaydigan onalarga ushbu maqsadlar uchun ajratilgan davlat budjeti mablag'lari hisobidan belgilangan tartibda to'lovlar belgilash va to'lash bo'yicha vakolatlarini amalga oshirish vaqtida qatnashadilar.

Moliya huquqining **jamoasubyektlari** davlat moliyaviy faoliyati sohasida tegishli yuridik majburiyatlar va huquqlar majmuini olish qobiliyatiga ega bo'lgan hamda ularning amalga oshirilishi uchun mas'ul hisoblangan odamlarning tashkiliy va alohida ajratilgan turli xil birliklaridir. Ular qatoriga, odatda, yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan turli *davlat organlari va tashkilotlari (korxonalar, muassasalar)* kiradi.

Davlat organlari moliya huquqi subyektlari jumlasiga kiradi, chunki ularning ishtirokisiz huquqiy munosabatlar amalda yuzaga kelishi mumkin emas. Demak, davlat organlari moliyaviy-huquqiy munosabatlarning majburiy qatnashchilari qatoriga kirib, bu moliyaviy faoliyatning davlat-hokimiyat xususiyati va uning huquqiy tartibga solish uslubining o'ziga xosligi bilan belgilanadi.

Moliyaviy faoliyat davlat hokimiyati yoki davlat boshqaruvini amalga oshirish ko‘rinishida kechar ekan, ko‘rib chiqilayotgan jamoa subyektlari doirasining o‘ziga xos xususiyati unda organlar, vakolat va ijroiya hokimiyatining mavjudligi hisoblanadi. Vakolatli hokimiyat organlari (Oliy Majlis, Xalq deputatlari kengashi) asosan budget jarayoni (budgetlarni va ularning ijrosi to‘g‘risidagi hisobotlarni ko‘rib chiqish, tasdiqlash) bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlarda moliya huquqining jamoa subyektlari sifatida ishtirok etadi. Ammo boshqa nuqtai nazar mavjud bo‘lib, unga asosan davlat vakolatli organlari ko‘rsatilgan munosabatlarda moliya huquqining jamoa subyektlari sifatida emas, balki davlat nomidan moliya huquqi subyektlari sifatida qatnashadi.

Masala bu tarzda qo‘yilganida, moliya huquqi jamoa subyektlari sifatida boshqa davlat organlarini, xususan, ijroiya hokimiyati organlarini ham tan olib bo‘lmaydi, ular budget jarayoni bo‘yicha ushbu va boshqa ko‘pgina munosabatlarda xuddi shu tarzda, o‘z nomidan emas, balki davlat nomidan ishtirok etishadi. Mazkur holda davlat organlari (shu jumladan vakolatli organlar)ni moliya huquqining jamoa subyektlariga kiritish yoki kiritmaslik to‘g‘risidagi masala ular ishtirok etishi mumkin bo‘lgan huquqiy munosabatlarning xususiyatiga qarab emas, balki asosan bunday subyektlar tushunchasining o‘zini belgilaydigan malaka belgilaridan kelib chiqqan holda hal qilinishi zarur.

Moliya huquqi jamoa subyektlarining eng ko‘p sonli guruhini ijroiya hokimiyati davlat organlari tashkil etadi. Ular orasida umumiy vakolatga ega bo‘lgan davlat organlari (O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, davlat hokimiyati mahalliy organlari), shuningdek, maxsus vakolatli organlar (Moliya vazirligi, Davlat soliq qo‘mitasi va boshq.) mavjud.

Moliya huquqi jamoa subyektlarining mustaqil guruhiga adabiyotlarda Markaziy bankni kiritadilar va bunday yondashuv o‘zini to‘la oqlaydi, bu uning huquqiy maqomining o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘liqdir: u ayni vaqtda maxsus vakolatga ega bo‘lgan davlat organi hamda tijorat tashkiloti huquqlariga ega bo‘lgan yuridik shaxs ham hisoblanadi.

Tashkilotlar (korxonalar, muassasalar) moliya huquqining jamoa subyektlari sifatida, odatda, yuridik shaxs maqomiga ega. Ko‘p hollarda tashkilotning bunday maqomi uni moliya huquqi subyekti deb tan olish uchun asosiy belgi hisoblanadi. Masalan, respublika soliq qonunchiligi bo‘yicha belgilangan barcha soliqlarni to‘lash bo‘yicha yuridik

majburiyat va huquqlar, jismoniy shaxslarning daromadlaridan olinadigan soliqlardan tashqari, ayni mana shu yuridik shaxslarning zimmasiga yuklanadi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlanishi sharoitlarida moliya huquqining jamoa subyektlari sifatida tashkilotlarning doirasi anchagina kengaydi. Agar sobiq Ittifoq davlatida moliya huquqi subyektlari sifatida davlat va jamoa xo'jaligi – kooperativ mulkka asoslangan korxona va tashkilotlar mavjud bo'lgan bo'lsa, hozirgi vaqtda mulkchilikning boshqa shakllaridagi ko'p sonli tashkilotlar, shu jumladan xususiy korxonalar ham yuzaga keldi. Turli tashkiliy-huquqiy shakllardagi yuridik shaxslar: aksiyadorlik jamiyatlari, tijorat banklari, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari, ishlab chiqarish kooperativlari, unitar korxonalar, fermerlik xo'jaliklari, jamoat birlashmalari va jamg'armalarning paydo bo'lishi ham bu bilan bog'liq. Moliya huquqi barcha subyektlarining farqlanib turuvchi xususiyati shundan iboratki, ularning moliyaviy-huquqiy subyektligi davlat ro'yxatidan o'tkazilgan sanadan boshlab yuzaga keladi.

Moliya huquqi jamoa subyektlari sifatida ijtimoiy-madaniy, ma'muriy-siyosiy va sud faoliyatini amalga oshirish uchun tegishli davlat organlari tomonidan tuziladigan *muassasalar* ham mavjud. Bunda ular budjetdan ajratiladigan mablag'larni olish va ulardan foydalanish hamda shu munosabat bilan smeta jarayonida qatnashish bilan bog'liq bo'lgan huquqiy munosabatlarda moliya huquqi subyektlari bo'ladilar.

Moliya huquqining ***individual subyektlari*** O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el fuqarolari va fuqarolikka ega bo'lmagan shaxslar bo'lib, ular teng moliyaviy-huquqiy subyektlikka ega va shu munosabat bilan qonunchilikda «jismoniy shaxslar» sifatida belgilanadi. Moliya huquqi subyektlarining ushbu toifasi asosan soliqlar va yig'imlarni to'lashga doir munosabatlarda ishtirok etadilar. Shu tariqa jismoniy shaxslar daromad solig'i, yer solig'i, mol-mulk solig'i, yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqini olish uchun ro'yxatdan o'tish yig'imi va h.k.ni to'lovchilar hisoblanadi.

Tuzilgan (ijtimoiy-hududiy tuzilmalar) yoki davlat ro'yxatidan o'tgan kundan boshlab (jamoat subyektlari) huquqiy va yuridik salohiyati bir vaqtda boshlanadigan moliya huquqi boshqa subyektlaridan farqli ravishda, jismoniy shaxsning moliyaviy-huquqiy qobiliyati uning tug'ilgan kundan, yuridik salohiyati esa muayyan yoshga yetgan vaqtdan boshlanadi. Avval ko'rsatilganidek, moliya huquqi subyekti deb faqat

huquqiy subyektlikka, ya'ni ayni bir vaqtda ham huquqiy qobiliyatga, ham yuridik salohiyatga ega bo'lgan shaxsgina tan olinishi mumkinligi munosabati bilan barcha jismoniy shaxslar ham bu sifatda ishtirok eta olmaydilar. Qonunchilikda jismoniy shaxsning moliyaviy-xuquqiy qobiliyati to'g'risidagi masala bir xilda hal etilgan. Moliya huquqida (xususan, Soliq kodeksida) O'zbekiston huquq tizimining boshqa ayrim tarmoqlaridan farqli ravishda, jismoniy shaxsning moliyaviy yuridik salohiyatiga bag'ishlangan maxsus normalar yo'q.

Jismoniy shaxsning moliyaviy (soliqqa oid) yuridik salohiyati ko'pincha fuqarolik va mehnat bo'yicha yuridik salohiyatlardan kelib chiqadi. Masalan, Fuqarolik kodeksi 27-moddasiga muvofiq o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmagan o'smirlar ota-onalari, ularni farzandlikka oluvchilar va homiylarning rozilgisiz mustaqil ravishda:

1) o'z ish haqi, stipendiyasi va boshqa daromadlarini tasarruf etish;

2) fan, adabiyot yoki san'at asarlari, ixtiro yoki qonun bilan muhofaza etiladigan o'z intellektual faoliyati natijalariga mualliflik huquqini amalga oshirish;

3) qonunchilikka muvofiq kredit muassasalariga qo'yilmalar qo'yish va ularni tasarruf etish huquqiga ega. Ushbu shaxslar mustaqil ravishda ko'rsatilgan bitimlar bo'yicha mulkiy javobgar hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 77-moddasiga muvofiq shaxsni o'n olti yoshdan ishga qabul qilishga ruxsat beriladi. Bunda ota-onalardan biri yoki ularning o'rnini o'taydigan shaxsning yozma roziligi mazkur holda talab qilinmaydi.

Shunday qilib, jismoniy shaxslarning amaldagi soliq bo'yicha yuridik salohiyati 14 yoshda, mehnat huquqi normalari bo'yicha esa, 16 yoshda boshlanadi, chunki shu yoshdan boshlab ular tegishli soliq to'lovlari obyekti bo'lgan daromadlar va mulkning egalari bo'lishi mumkin.

Moliya huquqi individual subyektlari qatoriga mansabdor shaxslar ham kiradi. Bu moliya sohasidagi ma'muriy qoidabuzarliklar bilan bog'liq bo'lgan huquqiy munosabatlar uchun xosdir. Masalan, mansabdor shaxslar daromad yoki foyda yoki soliq solinadigan boshqa obyektlarni yashirgani, kassa operatsiyalarini yuritish tartibi va to'lov intizomini buzganligi, budjetga to'lovlar bo'yicha qarzi bo'lgan korxonalar inkasso topshiriqnomalarini o'z vaqtida bermagani uchun ma'muriy javobgar hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 15-moddasiga muvofiq mulkchilik shaklidan qat'i nazar,

korxona, muassasa, tashkilotda lavozim egallab, uning zimmasiga rahbarlik qilish, tashkil etish, farmoyish berish, tekshirish-nazorat qilish kabi vazifalar yoki moddiy boyliklar harakati bilan bog'liq bo'lgan majburiyatlar yuklangan bo'lsa, mansabdor shaxs deb tan olinadi.

Ba'zan moliya huquqining individual subyektlari sifatida mansabdor shaxslarning aniq bir toifalari ham (misol uchun boj undirib olish bo'yicha munosabatlarda davlat notarial idoralarining notariuslari) ko'rib chiqiladi.

4. Moliyaviy-huquqiy munosabatlar subyektlarining huquqlarini himoya qilish

Moliyaviy-huquqiy munosabatlar subyektlarining huquqlarini himoya qilish. Moliyaviy-huquqiy normalarda mustahkamlangan qoidalarga rioya etish, moliya huquqi subyektlarining huquqlarini ta'minlanishini anglatadi. Bu borada turli ko'rinishlardagi ishontirish uslublari, birinchi galda tushuntiruv ishlarini olib borish keng qo'llaniladi. Natijada mazkur qoidalar subyektlar tomonidan ixtiyoriy ravishda bajariladi. Agar davlat va mahalliy pul jamg'armalarini tashkil etish, taqsimlash va foydalanish sohasidagi o'rnatilgan qoidalar buzilsa, davlat majburlov choralari qo'llaniladi. Davlat majburlov choralari moliyaviy munosabatlar-ni huquqiy tartibga solish mexanizmining ajralmas elementi bo'lib hisoblanadi. Bundan tashqari, davlat majburlov choralari moliya huquqi subyektlarining huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilishda yoki tiklashda muhim o'rin egallaydi. Bu barcha subyektlar turlariga – davlat, ma'muriy-hududiy tuzilmalar, fuqarolar, davlat va mahalliy hokimiyat organlari, korxona, muassasa, tashkilotlarga taalluqlidir.

Moliyaviy-huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi subyektlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun ikki tartib: ma'muriy va sud tartibi qo'llaniladi. Moliyaviy munosabatlar sohasida ular o'ziga xos xususiyatlarga ega. 1990-yillarga qadar moliya huquqi subyektlarining huquqlarini himoya qilishning ma'muriy tartibi keng qo'llanilgan. Sud tartibi esa asosan davlat manfaatlarini himoya qilishda, masalan, vaqtida to'lanmagan soliqlarni undirishda qo'llanilgan. Fuqarolar o'z huquqlarini ma'muriy tartibda himoya qilishgan.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishib, o'zining huquqiy bazasini tashkil etgandan so'ng, sud tartibini qo'llash doirasini

kengaytirdi. Lekin hozirgi vaqtda huquqni himoya qilishning yuqorida aytib o'tilgan ikki tartibi ham moliyaviy munosabatlarda qo'llaniladi.

Moliyaviy-huquqiy munosabat subyektlarining huquqlarini ma'muriy tartibda himoya qilish deganda, moliyaviy-huquqiy munosabat subyektlarining huquqini yoki qonuniy manfaatlarini buzgan davlat organi yoki mansabdor shaxs xatti-harakati ustidan yuqori turuvchi davlat organiga yoki yuqori turuvchi mansabdor shaxsga murojaat qilish tushuniladi.

Nizoni ma'muriy tartibda hal etish, uning sudga yoki xo'jalik sudiga murojaat etishini istisno etmaydi.

Moliyaviy-huquqiy munosabatlar subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini sud tartibida himoya qilish O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida va joriy qonunlarida huquqiy jihatdan mustahkamlangan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 44-moddasiga binoan har bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarining g'ayriqonuniy xatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi. Bu konstitutsiyaviy norma O'zbekiston Respublikasining 1995- yil 30-avgustda qabul qilingan «Fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini buzadigan xatti-harakatlar va qarorlar ustidan sudga shikoyat qilish to'g'risida»gi qonunda yanada aniqlashtirilgan.

Moliya huquqi subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishda (tiklashda) O'zbekiston Respublikasining prokuratura organlari ham katta rol o'ynaydi. Jumladan, amaldagi qonunchilikka binoan O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori va unga bo'ysunuvchi prokurorlar faoliyatining asosiy yo'nalishlaridan biri – bu inson va fuqarolarni ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, shaxsiy huquqlari va erkinliklarini muhofaza qilishni ta'minlashga qaratilgan qonunlarning aniq va bir xilda ijro etilishi ustidan, shuningdek barcha idoralar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan qonunlarning ijro etilishini nazorat qiladi. Demak, prokuratura organlarining asosiy vazifalaridan biri – moliya qonunchiligi ijro etilishi ustidan nazorat olib borishdir. Bunda qonun buzilishi kim tomonidan – davlat hokimiyati yoki boshqaruvi organlari, moliya-kredit organlari, soliq to'lovchilar va boshqalar tomonidan sodir etilganligining ahamiyati yo'q.

Moliya qonunchiligining bajarilishi sohasidagi vazifalarni bajarish uchun prokuratura organlari o'z vakolatlari doirasida tekshiruvlar o'tkazishlari mumkin. Bunday tekshiruvlar moliyaviy huquqbuzarlik bo'yicha kelib tushgan ariza, shikoyat va boshqa ma'lumotlar asosida olib

boriladi. Agar qonunchilik buzilishi aniqlangan bo'lsa, u holda qonun buzilishini bartaraf etish bo'yicha taqdimnoma kiritilishi; qonunga zid bo'lgan normativ hujjatga nisbatan, ana shu hujjatni chiqargan organga yoki yuqori turuvchi organga protest keltirilishi; mansabdor shaxs yoki fuqaro tomonidan qonunning buzilishi mazmunidan kelib chiqqan holda jinoiy, ma'muriy yoki intizomiy ish qo'zg'atilishi mumkin.

Yuqorida ko'rib chiqilgan moliya huquqi subyektlarining huquqlarini himoya qilish choralari, birinchidan, ularning huquqlari va qonuniy manfaatlarini davlat organlarining noqonuniy harakatlaridan himoya qiladi; ikkinchidan, davlat va ma'muriy-hududiy tuzilmalarning moliyaviy manfaatlarini ta'minlaydi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. *Moliyaviy-huquqiy normalarning tuzilishi qanday?*
2. *Moliyaviy-huquqiy munosabatlarning turlari necha qismdan iborat?*
3. *Moliyaviy-huquqiy me'yorlarning vaqt, hudud va shaxslar doirasi bo'yicha harakatini tushuntiring.*
4. *Moliyaviy munosabatlar qatnashchilarining huquqlarini himoya qilishning qanday turlari mavjud?*

3-MAVZU: O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA MOLIYAVIY NAZORAT

1. *«Moliyaviy nazorat» tushunchasi va uning huquqiy ahamiyati.*
2. *Moliyaviy nazorat turlari va uslublari.*
3. *Moliyaviy nazoratni amalga oshiruvchi idoralar.*

1. «Moliyaviy nazorat» tushunchasi va uning huquqiy ahamiyati

Moliyaviy nazoratning mohiyati va vazifalari. Moliyaviy nazorat moliyaning maxsus funksiyasi bo'lib, uning maqsadi moliyaviy resurslarni boshqarish qonuniyligi va samaradorligi bo'yicha qabul qilingan andozalardan chetga chiqish hollarini aniqlash, bunday chetga chiqishlar mavjud bo'lganida esa, ularni tuzatish va oldini olish bo'yicha tegishli choralarni o'z vaqtida qabul qilishdan iborat. U nazoratning boshqa turlaridan farqli o'laroq, ijtimoiy ishlab chiqarishning barcha

sohalarida mavjud bo'lgan holda, pul jamg'armalari harakatining butun jarayonida kuzatiladi. Shu sababli moliyaviy nazorat har qanday ishlab chiqarishda xo'jalik yuritish mexanizmining obyektiv ravishda zaruriy bo'lgan tarkibiy qismidir, deb tasdiqlash mumkin.

Moliyaviy nazorat obyekti bo'lib, avvalambor, moliya tizimining barcha bo'g'inlaridagi moddiy ishlab chiqarish hamda noishlab chiqarish sohalarida moliyaviy resurslarni shakllantirish va ulardan foydalanish jarayonida yuzaga keladigan pul munosabatlari hisoblanadi. Moliyaviy nazoratning amal qilish ko'lamini xo'jalik munosabatlarining butun majmuini ham o'z ichiga qamrab oladi.

Moliyaviy nazoratning subyekti bo'lib, davlat organlari, shuningdek moliyaviy qonunchilikka rioya etilishi ustidan tekshirishlarni olib borish bo'yicha tadbirlarni amalga oshirish vakolatiga ega bo'lgan nodavlat tashkilotlari va muassasalari hisoblanadi.

Moliyaviy nazoratning mohiyati uning vazifalarida o'z ifodasini topib, ulardan biri moliyaviy resurslarning ahvolini nazorat etishdan iboratdir. Ushbu nazorat davlat budjeti oldidagi majburiyatlarning o'z vaqtida va to'liq ijro etilishini, markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan pul jamg'armalaridan foydalanishga doir operatsiyalarning to'g'ri amalga oshirilishini tekshirishni nazarda tutadi.

Moliyaviy nazoratning boshqa vazifalari qatoriga yuridik adabiyotlarda korxonalar, tashkilotlar tomonidan ularning tasarrufidagi pul mablag'lari (budjet mablag'lari, bank ssudalari va h.k.)dan to'g'ri foydalanilishi hamda tashkilotlar, korxonalar va muassasalar tomonidan moliyaviy operatsiyalar, hisob-kitoblarni amalga oshirish va pul mablag'larini saqlashga oid qoidalarga rioya etilishini tekshirish kiritilgan. Yana bir vazifa sifatida moliya sohasida huquqbuzarliklarni ogohlantirish va cheklash ajratiladi. Ular aniqlangan hollarda tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolarga nisbatan belgilangan tartibda jazo choralari qo'llaniladi, davlat va xo'jalik yurituvchi subyektlarga yetkazilgan zararni qoplash ta'minlanadi.

Bizning mamlakatimizda olib borilayotgan bozor qayta qurishlari tekshiruvlarni tashkil etish va amalga oshirish mazmunini tubdan o'zgartirishni talab qiladi va moliyaviy nazorat oldiga prinsiplar jihatidan yangi vazifalarni qo'yadi. Bu vazifalar shu bilan belgilanadiki, bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish bozorning tarmoqlangan infratuzilmasini tashkil etishni talab qiladi, ularsiz bozor mexanizmlari to'liq darajada ishlay olmaydi. Bunday infratuzilmalar qatoriga bank-

kredit va soliq tizimlari, qimmatli qog'ozlar va fond birjasi, sug'urta va auditorlik xizmatlari kiradi.

Ushbu sharoitlarda moliyaviy nazoratning eng muhim vazifalari moliyaviy munosabatlarning barcha subyektlari tomonidan bank, soliq, valuta qonunchiligi, qimmatli qog'ozlar, sug'urta va auditorlik faoliyati to'g'risidagi qonunlarga rioya etilishi samaradorligini oshirishdan iborat bo'lib qolmoqda. Moliyaviy nazoratning nihoyatda muhim vazifalaridan biri, shuningdek, to'lov aylanmasini normallashtirish, noto'lovlar, debitorlik va kreditorlik qarzlari bo'yicha salbiy oqibatlarni tugatishdir.

Moliyaviy nazorat vazifalarini amalga oshirish natijasida moliyaviy faoliyatda qonuniylik prinsipi tomonlaridan birini ifodalaydigan *moliya intizomi* mustahkamlanadi. ***Moliya intizomi*** deganda, *davlat va xo'jalik yurituvchi subyektlar pul jamg'armalarini tashkil etish, taqsimlash va ulardan foydalanish vaqtida belgilangan ko'rsatmalar va tartibga qat'iy rioya etilishi* tushuniladi. Moliya intizomi talablari yuridik va jismoniy shaxslar hamda davlat organlari uchun amal qiladi. Shunday qilib, moliyaviy nazorat davlat manfaatlarini ta'minlaydi va aniq jismoniy shaxslar va xo'jalik yurituvchi subyektlarning huquq va manfaatlariga rioya etilishi (masalan, budjetga to'lovlar bo'yicha imtiyozlar berish to'g'risidagi qonunlarga rioya etilishi, soliqlar to'g'ri olinishi kabilarni nazorat etish)ga yordam beradi.

Moliyaviy nazorat yalpi ijtimoiy va milliy daromadni tashkil etish, taqsimlash va ulardan foydalanish kabi moliyaga xos bo'lgan sifatlarni nazorat etish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Boshqacha aytganda, moliyaning nazorat funksiyasi moliyaviy nazoratning asosiy qismi bo'lib, moliyaga bo'lgan ehtiyoj va moliya resurslari majudligi o'rtasida muvozanat bo'lishiga yordam beradi. Bunda moliyaviy nazoratning ishlashi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar nazorat faoliyati barcha jabhalarining, xususan, uning chegaralari, amalga oshirish uslub va shakllarining aniq tartibga solinishi, nazorat organlari huquqiy maqomi, ularning huquq va majburiyatlarini belgilashdan iboratdir.

Yuqorida bayon etilgan holatlarni hisobga olib, aytish mumkinki, ***moliyaviy nazorat*** huquq normalari bilan tartibga solingan, davlat va nodavlat organlari hamda xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliya resurslarini boshqarish qonuniyligi va samaradorligini belgilash, moliya intizomini ta'minlash hamda aniqlangan tartibbuzarliklarni tugatish va ogohlantirish bo'yicha o'z vaqtida chora-tadbirlar qabul qilishga doir faoliyatidir.

Yuridik adabiyotlarda moliyaviy nazoratning boshqa ta'riflari ham berilgan bo'lib, ular moliyaviy nazorat huquqiy mohiyatining yuqorida qayd etilgan o'ziga xos xususiyatlarini ta'kidlab o'tadi. Lekin bu ta'riflar nihoyatda katta bo'lib, shu boisdan ularni tushunib olish qiyin, zeroki ular bir xil ma'noga egadir.

Moliyaviy nazoratning maxsus o'quv adabiyotlarida berilgan yana bir ta'rifi ustida alohida to'xtalib o'tish kerak. Xususan, moliyaviy nazorat deganda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish maqsadida davlat pul mablag'larini tashkil etish, taqsimlash va ulardan foydalanish bo'yicha harakatlarning qonuniyligi va maqsadga muvofiqligi ustidan o'rnatiladigan nazorat tushuniladi. Mazkur ta'rif o'zining qisqa, lo'ndaligi bilan boshqa ta'riflardan ajralib turadi, ammo shu bilan birga, u o'z mohiyati bilan unchalik to'g'ri emas. Bu qonuniylik va maqsadga muvofiqlikning o'zaro munosabati to'g'risidagi masalaga tegishlidir.

Adabiyotlarda haqqoniy ravishda qayd etilganidek, maqsadga muvofiqlik shaxsga, jamiyatga va davlatga faqat shundagina foyda keltirishi mumkinki, agar u qonuniylikka zid bo'lmasa. Maqsadga muvofiqlikka faqat qonuniylik doirasidagina yo'l qo'yilishi mumkin. Shu nuqtai nazardan qonuniylik va maqsadga muvofiqlikni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish emas, balki ularning birligi haqida gapirish mumkin. Amaliyotda an'anaviy ravishda tarkib topgan yondashuv nuqtai nazaridan maqsadga muvofiqlik haqiqatan ham jamiyat foydasi uchun qonunlardan har qanday chetga chiqish, hattoki eng kichik chetga chiqish uchun ham huquq bermaydi. Bu holda maqsadga muvofiqlik qonunda unga tegishli o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish yo'li bilan mustahkamlanishi kerak.

Moliyaviy nazorat bir qancha elementlardan tarkib topgan bo'lib, ularning majmui murakkab bo'lgan maqsad tizimida ifodalanadi. Moliyaviy nazorat tizimini quyidagi elementlar yoki tuzilmaviy darajalarga ajratish to'g'ridir: *davlat nazorati*, *auditorlik nazorati* (uni mustaqil nazorat deb ham atashadi), *ichki nazorat* (ya'ni xo'jalik subyektlari, tashkilotlar va muassasalar darajasida amalga oshiriladigan nazorat).

Davlat moliyaviy nazorati. Davlat moliyaviy nazorati davlat moliya siyosatini amalga oshirish, moliyaviy barqarorlik uchun shart-sharoitlar tashkil etish uchun mo'ljallangandir. Barcha davlatlarda, ular qurilishining o'ziga xosligiga qarab, moliyaviy nazoratning o'z tizimi tarkib topgan. Shunga qaramasdan, chet davlatlarda nazorat-taftish tarmog'ining tashkil etilishi va ishfaoliyati u yoki bu jihatdan ko'p yillik

xalqaro tajribada ifodalangan umumiy prinsiplarga asoslanadi. Masalan, har qanday yirik dasturni amalga oshirish albatta kichik nazorat tizimini o'z ichiga qamrab oladi. Bu maqsadlarga, odatda, qandaydir muhim davlat dasturi uchun ajratilgan mablag'lar umumiy hajmidan bir-ikki foiz ajratiladi.

O'zbekistonda davlat moliyaviy nazoratini O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Prezident, Hukumat hamda ijroiya hokimiyatning tegishli organlari amalga oshiradi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 78-moddasi 8-bandiga muvofiq ***O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi*** Vazirlar Mahkamasining taqdimoti bo'yicha mamlakat budjetini qabul qiladi va uning ijrosi ustidan nazorat o'rnatadi. *Xalq deputatlari Kengashlari* ayrim mintaqalarga ajratiladigan budjet mablag'laridan maqsadli foydalanish hamda mahalliy budjetlarning ijro etilishini nazorat qiladi. Bundan tashqari, vakolatli organlar zimmasiga ayrim tarmoqlar va sohalarda budjet mablag'laridan foydalanish ustidan nazorat o'rnatilishi mumkin.

Moliyaviy nazoratni amalga oshirish bo'yicha ***O'zbekiston Respublikasi Prezidentiga*** davlat va ijroiya hokimiyat boshlig'i sifatida katta vakolatlar berilgan. Respublika Konstitutsiyasining 93-moddasi 8-bandiga muvofiq Prezident ijroiya hokimiyat apparati va, jumladan davlat moliyaviy nazorati funksiyalarini amalga oshiruvchi organlar (Hisob palatasi, Moliya vazirligi, Davlat soliq qo'mitasi va boshq.)ni shakllantiradi.

Davlat moliyaviy nazorati tizimida **Hisob palatasi** muhim o'rin tutadi. Ushbu davlat organi to'g'risida (yangi tahrirda)gi Nizom O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasining faoliyatini tashkil qilishni takomillashtirish to'g'risida»gi 2005-yil 2-aprel farmoni bilan tasdiqlangan.

Quyidagilar O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasining asosiy vazifalari hisoblanadi:

davlat budjeti loyihasining makroiqtisodiy ko'rsatkichlari va parametrlarini shakllantirish jarayonini chuqur va puxta o'rganish, ularni bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni erkinlashtirish borasida o'tkazilayotgan siyosatning g'oyat muxim ustuvor yo'nalishlariga, respublikani iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish sohasida qabul qilingan maqsadli kompleks dasturlarga to'la-to'kis mos kelishi nuqtai nazaridan tanqidiy baholash;

tarmoqlar va hududlar bo'yicha davlat budjetining daromad qismi shakllantirilishi va ijrosini moddama-modda, har tomonlama chuqur tahlil etish, budjet daromadlarining asosiy moddalari bo'yicha prognoz ko'rsatkichlarining realligi va tig'izligiga baho berish, bunda yoqilg'i-energetika kompleksi, qazib chiqarish sanoati, iste'mol tovarlari ishlab chiqarish va savdo, iqtisodiyotning daromad hosil qiluvchi boshqa tarmoq va sohalaridagi zaxiralarni aniqlashga alohida e'tibor qaratish;

agrosanoat kompleksidagi xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy holati monitoringini amalga oshirish, qishloq va suv xo'jaligini rivojlantirishga ajratiladigan budjet mablag'lari hamda budjetdan tashqari jamg'armalarning mablag'laridan maqsadli, oqilona va samarali foydalanilishini nazorat qilish;

mahalliy budjetlar shakllantirilishi va amalga oshirilishini, ularning balanslanishini muntazam tahlil etish va nazorat qilish, mahalliy boshqaruv va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari zimmasiga yuklatilgan vazifalar hamda funksiyalarni bajarish uchun ularga real moliyaviy mablag'lar ajratib berish vazifasini hal etish zarurligidan kelib chiqqan holda respublika va mahalliy budjetlar o'rtasidagi nisbatni maqbullashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish;

respublika darajasida ham, mahalliy darajada ham davlat budjetining ijrosi va davlat mablag'larining sarflanishi ustidan nazoratni tashkil qilish va ta'minlash, davlat xarajatlarini kamaytirish rezervlarini aniqlash, shuningdek Markazda va joylarda budjet mablag'laridan qonuniy, maqsadli va samarali foydalanilishini, ulardan foydalanishda qonunbuzarliklar va suiiste'molchiliklarning oldini olish choralari amalga oshirish;

budjetdan tashqari jamg'armalar – Respublika yo'l jamg'armasi, Pensiya jamg'armasi, Maktab ta'limini rivojlantirish jamg'armasi, Ish bilan ta'minlashga ko'maklashish jamg'armasi, Qishloq xo'jaligini avanslash jamg'armasining davlat budjeti tarkibida yig'iladigan mablag'lari to'liq tushishi, ulardan maqsadli, oqilona va samarali foydalanilishi ustidan qattiq nazoratni amalga oshirish;

o'tkazilayotgan pul-kredit siyosatini, milliy valutani mustahkamlash, uning xarid qobiliyatini oshirish, pul massasi va pul agregatlarini maqbul holga keltirish, bankdan tashqari pul aylanishini keskin qisqartirish bo'yicha ko'rilayotgan chora-tadbirlarni chuqur tahlil qilish va baholash;

respublika tashqi savdo oborotining ahvolini chuqur tahlil qilish, respublika to'lov balansini shakllantirish va undan foydalanishni baholash. Tovarlar (ishlar, xizmatlar) bajarilishi, mahsulot importi maqbul-

lashtirilishining ta'minlanishi, eksport tushumlari va xorijiy valutani sotish to'la-to'kis va o'z vaqtida bo'lishi monitoringini amalga oshirish. Ichki valuta bozorida valutaga bo'lgan talab va taklifni o'rganish, ayirboshlash kursi dinamikasi bo'yicha takliflar ishlab chiqish, milliy valutaning erkin almashtirilishi ustidan nazoratni amalga oshirish;

tashqaridan olinadigan qarzlarning hajmlari va maqsadga muvofiq-ligini tanqidiy baholash, olinadigan xorijiy kredit va grant mablag'laridan samarali va oqilona foydalanilishini, shuningdek Hukumat tomonidan yoki uning kafolati bilan olingan tashqi kreditlarga o'z vaqtida xizmat ko'rsatilishini qattiq nazorat qilish;

oltin-valuta zahiralarining holati va uning harakati ustidan nazoratni amalga oshirish, tashqi aktivlarni boshqarish bo'yicha amalga oshirila-yotgan chora-tadbirlarni tahlil qilish va ularni xorijiy banklarda samarali joylashtirish va qayta joylashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish, oltin-valuta zaxiralari, shu jumladan qimmatbaho metallar va qimmatbaho toshlar bilan o'tkaziladigan operatsiyalar ustidan nazoratni ta'minlash.

Moliyaviy nazorat bo'yicha muhim funksiyalarni **O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi** bajaradi. O'zbekiston Respubli-kasining «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to'g'risida» 2003-yil 29-avgustdagi qonuni 7-moddasiga muvofiq u vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar va boshqa davlat va xo'jalik boshqaruv organlari faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiradi. Vazirlar Mahkamasi davlat moliyaviy nazoratini amalga oshiruvchi organlar vakolati va funksiyalari tartibini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Muddati o'tkazib yuborilgan debitorlik va kreditorlik qarzlarni qisqartirish va budjetga to'lovlar intizomini mustahkamlash bo'yicha Respublika komissiyasi, shuningdek Respublika pul-kredit siyosati komissiyasi tashkil etilgan bo'lib, ularga davlat moliyaviy nazorati sohasida katta vakolatlar berilgan.

Muddati o'tkazib yuborilgan debitorlik va kreditorlik qarzlarni qisqartirish va budjetga to'lovlar intizomini mustahkamlash bo'yicha Respublika komissiyasi to'g'risidagi Nizomga muvofiq quyidagilardan uning asosiy vazifalari deb belgilangan:

– iqtisodiyot tarmoqlari va sektorlarida hisob-kitoblar mexanizmini takomillashtirish hamda barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar hamda bank va moliya muassasalari tomonidan to'lov intizomi va hisob-kitoblarning o'z vaqtida o'tkazilishi, soliqlar va majburiy to'lovlarning

totalitq to'lanishi masalalari bo'yicha amaldagi qonun hujjatlari normalariga qat'iy rioya etilishi ustidan ta'sirchan nazoratni ta'minlash;

– xo'jalik yurituvchi subyektlarning debitorlik va kreditorlik qarzlari holatini tahlil qilish, korxonalar va tashkilotlarning muddati o'tkazib yuborilgan qarzlari taqqoslanishini muntazam ravishda tashkil etish hamda ularni qisqartirish bo'yicha ta'sirchan chora-tadbirlarni ishlab chiqish va ko'rish;

– xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan muddati o'tkazib yuborilgan debitorlik qarzlarning vujudga kelishiga yo'l qo'ymaslik, aylanma mablag'lardan oqilona foydalanish, ularning saqlanishini va o'z vaqtida to'ldirilishini ta'minlash bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari va Hukumat qarorlarining bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshirish;

– amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq budjetga va davlat maqsadli fondlariga soliqlar va majburiy to'lovlarning to'liq undirilishini ta'minlash;

– ayrim xo'jalik yurituvchi subyektlarning budjetdan va davlat maqsadli fondlaridan qarzlarni qisqartirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish va chora-tadbirlar ko'rish.

Respublika pul-kredit siyosati komissiyasi zimmasiga respublikada naqd pul muomalasi va xalq xo'jaligida hisob-kitoblarning ahvoli ustidan nazoratni kuchaytirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuini ishlab chiqish va ularni amalga oshirish, xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan valuta operatsiyalarini amalga oshirish va O'zbekiston iqtisodiyoti ustuvor tarmoqlarini rivojlantirish uchun ajratiladigan kreditlardan maqsadli foydalanish tartibiga qat'iy rioya etilishini ta'minlash vazifasi yuklatilgan.

Mulkchilik shakllaridan qat'i nazar, xo'jalik yurituvchi subyektlarni tekshirishni tartibga solish, nazorat organlari tomonidan ularning faoliyatiga asossiz ravishda aralashuvga yo'l qo'ymaslik maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Tekshiruvlarni tartibga solish va nazorat organlarining faoliyatini muvofiqlashtirish to'g'risida» 1996-yil 8-avgustdagi farmoni bilan **Respublika nazorat organlarining faoliyatini muvofiqlashtirish kengashi** tuzildi.

Mazkur kengash xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat nazorat etish sohasidagi markaziy muvofiqlashtiruvchi organ hisoblanadi. Kengash qarorlari xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirish bo'yicha davlat nazoratini amalga oshirishga vakolat berilgan barcha organlar uchun majburiy hisoblanadi.

Kengash tarkibi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi. Kengash o'z faoliyatini Respublika nazorat organlarining faoliyatini muvofiqlashtirish kengashi to'g'risidagi nizomga asosan amalga oshiradi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, shaharlar va tumanlarda tegishli hududiy komissiyalar tuzilgan bo'lib, ularning tarkibi Respublika nazorat organlarining faoliyatini muvofiqlashtirish kengashi tomonidan tasdiqlanadi.

Kengash faoliyatining maqsadi, mulkchilik shakllaridan qat'i nazar, xo'jalik yurituvchi subyektlarni tekshirishni tartibga solish va muvofiqlashtirish, ularning ish faoliyatiga nazorat organlari tomonidan asossiz ravishda aralashishga yo'l qo'ymaslikdan iborat.

Kengashning asosiy vazifalari:

- nazorat organlarining xo'jalik yurituvchi subyektlar ish faoliyatini tekshirish masalalari bo'yicha faoliyatini muvofiqlashtirish;

- xo'jalik yurituvchi subyektlarning ish faoliyati bo'yicha o'tkaziladigan tekshiruvlarning umumiy sonini qisqartirish;

- tekshiruvlar, shuningdek, nazorat organlarining faoliyatini qaytarishga yo'l qo'yuvchi kompleks tekshiruvlarning muvofiqlashtiruvchi rejalarini ishlab chiqish;

- tekshiruvlar o'tkazish bo'yicha muvofiqlashtiruvchi rejalariga rioya etilgan holda nazorat organlarining faoliyati ustidan nazorat o'rnatish va Kengash bilan kelishilmay turib, rejadan tashqari, qarshi tekshiruv va nazorat tartibida tekshiruvlar o'tkazilishiga yo'l qo'ymaslik;

- tekshiruvlarni qisqartirish va takomillashtirish maqsadida ularni tashkil etish tizimini tartibga solish yuzasidan chora-tadbirlar ishlab chiqish.

Kengash nazorat organlari tomonidan nazoratni tartibga solish sohasidagi qonunchilikka qat'iy rioya etishi, xo'jalik yurituvchi subyektlarning nazorat organlarining noqonuniy harakatlari ustidan tushgan arizalarini o'z vaqtida ko'rib chiqishi, ular yuzasidan qarorlar qabul qilishi hamda olib borilayogan ishlarning natijalari to'g'risida hukumatga muntazam ravishda axborot berib turishi shart.

Davlat moliyaviy nazorati tizimida ***O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Markaziy bank, Davlat soliq qo'mitasi*** va ularning quyi tashkilotlari alohida o'rin tutadi. Moliya-kredit tizimi muassasalari tomonidan amalga oshiriladigan nazoratlarning mazmuni va maqsadi belgilangan vakolat doirasidagi amaliy ehtiyojlar bilan belgilanadi.

Moliya organlarining ko‘p qirrali nazorat faoliyati budjetni rejalashtirish, moliyaviy rejalar va smetalar loyihalarini ko‘rib chiqish, budjet barcha daromadlarini to‘plash, davlat budjeti bilan tegishli moliya yili uchun nazarda tutilgan chora-tadbirlarni moliyalashtirish jarayonida amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining zimmasiga davlat moliyaviy nazoratini amalga oshirish bo‘yicha quyidagi asosiy vazifalar va funksiyalar yuklangan:

- respublika vazirliklari, qo‘mitalari, idoralari va korxonalari tomonidan respublika budjetining ijro etilishi, Markaziy bank va boshqa banklar tomonidan budjetning kassa ijrosi qoidalariga rioya etilishi hamda banklar tomonidan kapital qo‘yilmalar va budjetdan ajratilgan mablag‘lar hisobidan amalga oshiriladigan boshqa chora-tadbirlarning moliyalanishi ustidan nazoratni amalga oshirish;

- qimmatli qog‘ozlar bozori shakllanishi, qimmatli qog‘ozlar emissiyasi va harakatini nazorat etish, moliya bozorini shakllantirishga doir ishlarni muvofiqlashtirish;

- respublika va mahalliy budjetlardan mablag‘ bilan ta‘minlanadigan korxonalar, birlashmalar, tashkilotlar va muassasalarning moliya-xo‘jalik faoliyatini taftish qiladi va tekshiradi, respublika budjetini tuzish va ijro etish bo‘yicha moliya idoralari ishini yaxlit taftish qiladi, zarurat bo‘lganda vazirliklar idoralar, birlashmalar, konsernlar, uyushmalar, mulkchilik shaklidan qat‘i nazar korxonalar, tashkilotlar, muassasalarning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini taftish qiladi va tekshiradi.

Hukumatning «Auditorlik faoliyatini takomillashtirish va auditorlik tekshiruvlari rolini oshirish to‘g‘risida» 2000-yil 22-sentabrdagi qarori bilan O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi zimmasiga yangi vazifalar yuklandi. Xususan, endi auditorlik tashkilotlarida litsenziya shartnomalarida nazarda tutilgan litsenziya talablari va shartlariga rioya etilishini tekshirishni amalga oshirish ham uning vazifasiga kiradi.

Moliya vazirligi huzurida Bosh nazorat-taftish boshqarmasi mavjud bo‘lib, u O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi Bosh nazorat-taftish boshqarmasi va uning hududiy nazorat-taftish boshqarmalari to‘g‘risidagi nizomga asosan faoliyat yuritadi.

Bosh nazorat-taftish boshqarmasi va Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar nazorat-taftish boshqarmalarining asosiy vazifasi budjet jarayonining barcha bosqichlarida budjet intizomiga rioya etilishini nazorat qilishdir.

Bosh nazorat-taftish boshqarmasi va Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar nazorat-taftish boshqarmalarining boshqa vazifalari sifatida quyidagilar belgilangan:

- moliya organlari va budjet muassasalari tomonidan budjet va moliya qonunchiligi hamda budjet majburiyatlarining ijrosi bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa qonunchilik hujjatlariga rioya etilishini ta‘minlash ustidan nazoratni amalga oshirish;

- respublika va mahalliy budjetlarning qat‘iy ijro etilishi ustidan doimiy nazoratni ta‘minlash;

- moliya organlari va tijorat banklari tomonidan birinchi navbatdagi xarajatlar navbatiga rioya etilishi, budjet tashkilotlari xodimlariga ish haqi to‘lash, ijtimoiy nafaqalar, stipendiyalar berish muddatlari va to‘liqligi, shuningdek, budjet muassasalariga ko‘rsatilgan maqsadlar uchun naqd pul mablag‘larini berish bo‘yicha faoliyati ustidan nazorat va monitoringni amalga oshirish;

- fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqaruv organlari orqali kam ta‘minlangan oilalarga beriladigan ijtimoiy nafaqalar bilan ta‘minlash va ularning o‘z vaqtida to‘lanishini nazorat qilish;

- paxta xom ashyosini tayyorlash, saqlash, qayta ishlash, paxta mahsulotlarini ishlab chiqarish va ularni realizatsiya qilish bo‘yicha statistik va buxgalteriya hisoboti ma‘lumotlarining to‘g‘riligi ustidan nazoratni amalga oshirish;

- paxta xom ashyosi va undan tayyorlanadigan mahsulotlarning miqdori va sifatini baholash hamda ularning hisobotda aks ettirilishi bo‘yicha tekshiruvlarni tashkil etish va o‘tkazish metodologiyasini ishlab chiqish va takomillashtirish;

- investitsion dasturlarning amalga oshirilishi uchun ajratiladigan markazlashtirilgan budjet mablag‘laridan maqsadli foydalanishni nazorat etish;

- kommunal xizmatlar va elektr energiyasi uchun budjet mablag‘larini sarflash limitlariga rioya etilishi ustidan muntazam ravishda tekshiruvlar o‘tkazib turish;

- budjet muassasalari tomonidan shtatlar jadvali-smeta intizomiga rioya etilishini nazorat qilish;

- hokimiyat va boshqaruv organlari rahbarlarining budjet jarayoniga noqonuniy ravishda aralashuvi faktlarini to‘xtatish;

- davlat valuta mablag‘larining to‘g‘ri va maqsadli sarflanishini nazorat qilish;

- fuqarolarning moliya va budget intizomi buzilganligi faktlari to'g'risidagi xat, shikoyat va arizalarini ko'rib chiqish va h.k.

Bosh nazorat-taftish boshqarmasi va Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar nazorat-taftish boshqarmalari o'z ish-faoliyatini Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan yillik ish rejalariga asosan amalga oshiradi. Ular, zarur bo'lgan hollarda, moliya organlari va budget muassasalari faoliyatini rejadan tashqari taftish va tekshiruvdan o'tkazishadi, maxsus vakolatli organ ruxsati bilan esa, xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini taftish va nazorat qilishadi.

Davlat moliyaviy nazoratni amalga oshirishda **soliq organlari** muhim rol o'ynaydi. O'zbekiston Respublikasining «Davlat soliq xizmati to'g'risida» 1997 yil 29 avgustdagi qonuni soliq nazoratining asoslari, uni amalga oshirish bo'yicha soliq organlarining huquq va majburiyatlarini belgilab beradi.

Soliq nazorati soliq solish subyektlari va obyektlari hisobini yuritish hamda soliq qonunchiligiga rioya etilishini nazorat qilishning yagona tizimidir. U davlat soliq xizmati organlari tomonidan soliqqa tortiladigan subyektlar va obyektlar hisobini yuritish, soliq tekshiruvlarini o'tkazish, soliq to'lovchilar, boshqa shaxslarni so'roq qilish va qonunchilik bilan nazarda tutilgan boshqa shakllarda amalga oshiriladi.

Davlat soliq xizmati organlarining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- soliq qonunchiligi, soliqlar hamda O'zbekiston Respublikasi budgetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga majburiy to'lovlarning o'z vaqtida hisoblab yozilishi, to'liq va o'z vaqtida to'lanishini nazorat etish;

- soliq qonunchiligiga rioya etilishining zaruriy shartlarini ta'minlash, soliq to'lovchilarga soliq majburiyatlarini bajarishda yordam ko'rsatish, soliq bo'yicha qoidabuzarliklarni aniqlash, ogohlantirish va to'xtatib qo'yish.

Davlat soliq xizmati organlari o'z zimmlariga yuklatilgan vazifalarni boshqa davlat boshqaruv organlari, joylardagi davlat hokimiyati organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqaruv organlari, statistika va moliya organlari, banklar va boshqa tashkilotlar bilan o'zaro birgalikda bajardilar. Ko'rsatilgan organlar va tashkilotlar soliq xizmati organlariga soliq qonunchiligiga rioya etilishi ustidan davlat nazoratini amalga oshirish va soliq qonunbuzarligiga qarshi kurashda yordam berishlari shart.

Ko'rsatilgan qonunchilik hujjatida nazarda tutilgan soliq nazoratini tashkil etish **Davlat soliq qo'mitasi** va uning organlari tomonidan amalga

oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi to'g'risidagi nizomga muvofiq u davlat soliq xizmatining soliq qonunchiligiga rioya etilishi, davlat iqtisodiy manfaatlari va mulkiy huquqlarini himoyalashning ta'minlanishi sohasidagi nazorat bo'yicha markaziy organ hisoblanadi.

Davlat soliq qo'mitasining moliyaviy nazorat sohasidagi asosiy vazifasi soliq to'lovchilar tomonidan soliq qonunchiligiga rioya etilishi, soliqlar, yig'imlar va boshqa majburiy to'lovlarning to'g'ri hisoblab yozilishi, ularning to'liq va o'z vaqtida to'lanishi ustidan nazoratni amalga oshirish hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi tizimida **Bosh nazorat-taftish boshqarmasi** tuzilgan bo'lib, uning Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar bo'linmalari mavjud.

Mazkur organning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- xo'jalik yurituvchi subyektlarning soliq qonunchiligiga rioya etishi bo'yicha moliyaviy-xo'jalik faoliyatini belgilangan tartibda hujjatlar asosida tekshiruvlarni hamda hukumat qarorlari bilan soliq organlari zimmasiga yuklatilgan masalalar bo'yicha nazorat tekshiruvlarini tashkil etish va o'tkazish;

- xo'jalik yurituvchi subyektlardan olinadigan soliqlar va yig'imlarning hisoblab yozilishi, undirib olinishida qonuniylikka rioya etilishi, budjetga to'lovlarning to'g'ri hisoblanishi va o'z vaqtida kiritilishini nazorat qilish; soliq qonunbuzarliklarini aniqlash, ogohlantirish va to'xtatish;

- o'tkazilgan hujjatli va nazorat tekshiruvlari (hisoblangan summalar, moliyaviy sanksiyalar, ma'muriy jarimalar va h.k.ni undirib olish) yakuni bo'yicha xo'jalik yurituvchi subyektlarning budjet oldidagi majburiyatlari bajarilishini nazorat qilish;

- soliq qonunchiligining buzilishiga oid ma'lumotlarni hamda hujjatli va nazorat tekshiruvlari natijasida aniqlangan boshqa faktlarni umumlashtirish va tahlil etish va h.k.

Davlat moliyaviy nazorat bo'yicha funksiyalarni **bank tizimi** ham bajaradi. O'zbekiston Respublikasining «Markaziy banki to'g'risida» 1995-yil 21-dekabrda qonuniga muvofiq u bank tizimi barqarorligini qo'llab-quvvatlash, omonatchilar va kreditorlarning manfaatlari himoyalashini ta'minlash maqsadida bank nazoratini va banklar faoliyatini tartibga solishni amalga oshiradi.

Markaziy bank nazorat funksiyalarini bajarish bo'yicha o'z vakolatlarini amalga oshirish yuzasidan bank operatsiyalarini amalga oshirish, buxgalteriya hisobini yuritish va bank statistik hisobotini yuritish, yillik hisobotlarni tuzish uchun banklar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan qoidalarni belgilaydi.

Tekshiruvlar Markaziy bank tomonidan belgilanadigan vakolatli vakillari va auditorlar tomonidan o'tkaziladi.

Davlat moliyaviy nazoratning ayrim funksiyalarini boshqa organlar ham bajaradi. Bu, xususan, ***O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasi huzuridagi Qimmatli qog'ozlar bozori faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat etish markaziga*** taalluqli bo'lib, uning zimmasiga barcha davlat organlari va xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi qonunchilikka rioya etilishini nazorat qilish vazifasi yuklatilgan.

Davlat moliyaviy nazorat tizimida adabiyotlarda ***idoraviy moliyaviy nazorat*** ajratilib, u vazirliklar, idoralar va boshqa davlat boshqaruv organlari tomonidan ularning tizimiga kiruvchi korxona, tashkilotlar va muassasalarning faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiradi. Nazoratning bunday turi bizning Respublikamizda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan «Tekshiruvlarni tartibga solish va tekshiruvchi organlarning faoliyatini muvofiqlashtirish to'g'risida» 1996-yil 8-avgustdagi farmoni qabul qilinguniga qadar ham mavjud edi. Ushbu farmon bilan xo'jalik yurituvchi subyektlarni tekshiruvchi idoraviy taftish xizmatlarining mavjudligi maqsadga nomuvofiq deb topildi. Shu munosabat bilan vazirliklar, idoralar (O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi va Moliya vazirligidan tashqari), kompaniyalar, korporatsiyalar, uyushmalarga mavjud taftish xizmatlarini tugatib, ularning tarkibiga kiruvchi xo'jalik yurituvchi subyektlarda faoliyatni tahlil etishning auditorlik shakllarini qo'llash haqida ko'rsatma berildi.

Auditorlik nazorat tizimi. O'zbekiston Respublikasining «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi qonunida (2000-yil 26-may, yangi tahriri) ***audit deganda***, auditorlik tashkilotlarining auditorlik tekshiruvlarini o'tkazish va boshqa kasbiy xizmatlarni ko'rsatish bo'yicha tadbirkorlik faoliyati tushuniladi. Auditning ushbu ta'rifi uning mazmun-mohiyati va maqsadini to'liq ochib bera olmaydi. Bizning fikrimizcha, audit deganda, iqtisodiy subyektlarning auditorlar (auditorlik tashkilotlari)ning buxgalteriya hisoboti, to'lov hisob-kitob hujjatlari, soliq deklaratsiyalari va boshqa moliyaviy majburiyatlar va talablarini ularning buxgalteriya

hisobotiga to'g'riligi va ular tomonidan amalga oshirilgan moliyaviy va xo'jalik operatsiyalari O'zbekistonda amal qilayotgan normativ hujjatlarga muvofiqligini aniqlash maqsadida mustaqil ravishda tekshiruv o'tkazish bo'yicha tadbirkorlik faoliyatini tushunmoq kerak.

Jahon amaliyotida audit yangilik bo'lmay, faoliyatning barcha sohalarida qo'llaniladi. O'zbekistonda iqtisodiy subyektlarning moliyaviy axborot foydalanuvchilari ehtiyojini ta'minlaydigan, uning to'g'riligini tasdiqlaydigan shaklda mustaqil moliyaviy nazoratning yuzaga kelishi nisbatan yangi institut hisoblanadi. Shu bilan birga, bizning mamlakatimizda audit anchagina keng qo'llanilmoqda. Hozir to'liq aytish mumkinki, O'zbekistonda audit qaror topdi va u tobora ko'proq rivojlanib bormoqda. Xalqaro namunalar hisobga olingan holda, auditning qonunchilik va boshqa normativ bazasi yaratildi, uni amalga oshirish uslublari takomillashtirilib borilmoqda.

Hozirgi vaqtda O'zbekistonda bevosita auditga yo'ldosh bo'lgan xizmat ko'rsatish bo'yicha faoliyat (moliya-xo'jalik faoliyatini tahlil etish, buxgalteriya hisobining yo'lga qo'yilishi, investitsion loyihalarni baholash, axborot xizmatini ko'rsatish va boshq.) shakllantirilgan. Yakka tadbirkor sifatida mustaqil ishlovchi auditorlik firmalari va auditorlar moliyaviy hisoboti va maslahat faoliyati to'g'riligini tasdiqlash nodavlat sektorida moliyaviy nazoratni chuqurlashtiradi va kengaytiradi. Masalan, mustaqil auditorlar tomonidan tasdiqlangan hisobot foydalanuvchilar (investorlar, kreditorlar va h.k.) tomonidan turli operatsiyalar, xususan, kreditlar berish, investitsiyalar qo'yish, jamg'arma bozorlarida qimmatli qog'ozlar lizingi va h.k. bo'yicha qaror qabul qilish uchun axborot manbaidir.

Auditorlarning maslahat faoliyati tashkilotlar moliyaviy mexanizmini optimallashtirish, moliyaviy oqimlar nazorat tizimi, buxgalteriya hisobi, soliq bazalari va hokazolarni tashkil etish va yuritishga yordam beradi. Auditorlar ushbu xizmatlarni nodavlat sektor tashkilotlari faoliyati ustidan nazoratni kuchaytirish maqsadida davlat tomonidan ham, moliyaviy axborot foydalanuvchilari tomonidan ham amalga oshiradilar.

Audit **majburiy** va **tashabbusli** bo'lishi mumkin. Agar *tashabbusli* tekshiruv iqtisodiy subyektning qarori bo'yicha amalga oshiriladigan bo'lsa, *majburiy audit* uning xohish-irodasi va istagiga bog'liq bo'lmagan va qonunchilikda belgilangan hollarda majburiy tartibda o'tkaziladi. Har yili majburiy audit tekshiruvi:

- aksiyadorlik jamiyatlari;

- banklar va boshqa kredit tashkilotlari; sug'urta tashkilotlari; investitsion va boshqa jamg'armalar, yuridik va jismoniy shaxslarning mablag'lari, ularning boshqaruvchi kompaniyalari;

- yuridik va jismoniy shaxslarning ixtiyoriy ajratma mablag'lari ularning asosiy manbalari bo'lgan xayriya va boshqa ijtimoiy jamg'armalar;

- hosil bo'lish manbalari qonunchilikda nazarda tutilgan, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan majburiy ajratmalardan iborat bo'lgan budjetdan tashqari jamg'armalar; ustav jamg'armasida davlatga tegishli ulushi bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlarda o'tkazilishi shart.

Majburiy auditorlik tekshiruvi buyurtmachisi sifatida xo'jalik yurituvchi subyekt ishtirok etadi. Auditorlik tashkilotini tanlash mulk egasi, xo'jalik yurituvchi subyekt qatnashchilari (aksiyadorlari) umumiy majlisi bilan kelishiladi. Majburiy auditorlik tekshiruvi o'tkazilishidan bosh tortish xo'jalik yurituvchi subyektdan eng kam ish haqining ellik barobari miqdoridagi jarima undirib olinishi hamda uning rahbarining qonunchilikda belgilangan tartibda javobgarlikka tortilishiga sabab bo'ladi. Jarima to'lash xo'jalik yurituvchi subyektni majburiy auditorlik tekshiruvi o'tkazilishidan ozod etmaydi.

Auditning asosiy prinsipi uning mustaqilligi bo'lib, bunda asosan tekshirilayotgan subyektning moliyaviy hisoboti to'g'risidagi kasbiy fikrini ifodalashda biror tomonning ta'siri ostida bo'lishdan uning ozod ekanligini tushunish lozim. Shu bilan birga, yana shuni hisobga olish kerakki, audit barcha mamlakatlarda yetarli darajada qattiq tartibga solinadi.

Ayrim davlatlarda (masalan, Fransiyada) bu jarayonga davlat aralashib, u audit normasi va normativlarini belgilaydi, auditorlarni va auditorlik firmalarini ro'yxatdan o'tkazadi hamda ularning faoliyati ustidan nazorat o'rnatadi. O'zbekistonda ham xuddi shunday ahvol tarkib topgan bo'lib, bu yerda davlat auditorlik faoliyatini tartibga solishni faol amalga oshiradi. U moliyaviy qiyinchiliklari iqtisodiyotga ta'sir etishi mumkin bo'lgan muhim korxonalarni ajratib, ularda audit o'tkazish majburiy ekanligini belgilaydi, auditorlarga (ma'lumoti, malakasi, imtihonlarni topshirish tartibi, mas'uliyati, javobgarligi va boshqalar bo'yicha) talablar qo'yadi.

Auditni davlat tomonidan tartibga solishni tashkil etish qonunchilik va boshqa normativ hujjatlar asosida amalga oshiriladi, bunda auditorlar

jamoatchilik tashkilotlari tomonidan auditning o'zini o'zi boshqarishiga katta imkoniyat beriladi. Qayd etish lozimki, har bir mamlakatda jamoat tashkilotlarining rivojlanishi va ta'siri turlicha amalga oshiriladi. Masalan, AQSH va Angliyada auditorlik faoliyati asosan ixtisoslashtirilgan professional jamoat auditorlik tashkilotlari tomonidan tartibga solinadi.

Ko'pgina mamlakatlarda mustaqil Auditorlar palatalari ishlab turibdi. Ularning asosiy vazifalari auditorlik faoliyati va auditorlar axloq normalari bo'yicha standartlarni ishlab chiqish, auditorlar ish-faoliyatining sifatini nazorat qilish, auditorlik faoliyati bo'yicha bilimlarini attestatsiya qilish va hujjatlar berish hamda auditorlik normalarini buzgan shaxslarga nisbatan intizomiy jazo choralarini qo'llash (bu davlatga xos xususiyat bo'lmagan mamlakatlarda) kabilardan iboratdir.

Ammo ayrim mamlakatlarda, masalan, Shvetsiyada, garchi Vakolatli auditorlar uyushmasi va Tasdiqlangan auditorlar uyushmasi ishlab turgan bo'lishiga qaramasdan, umuman auditorlik faoliyatini tartibga solish davlat tomonidan amalga oshirilib, bu bizning Respublikamizga ham xos bo'lgan xususiyatdir. O'zbekiston Auditorlar palatasi tuzilish jihatidan davlat organlari bilan o'zaro birgalikda harakat qiladi, ammo uning auditorlik faoliyatini tartibga solish bo'yicha asosiy funksiyalari davlat tomonidan mustahkamlab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasining «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi qonunini amalga oshirish, auditorlik tekshiruvlarining roli va maqomini oshirish, soliq va boshqa nazorat organlari tomonidan auditorlik xulosalari hisobini yuritishni ta'minlash maqsadida so'nggi vaqtlarda bizning mamlakatimizda auditorlik faoliyatini amalga oshirish tartibiga jiddiy o'zgartirishlar kiritildi.

Xususan, belgilab qo'yildiki, buxgalteriya hisobini yuritish va hisobot tuzish ishlari auditorlik tashkiloti tomonidan amalga oshiriladigan mikrofirmalarning moliyaviy-xo'jalik faoliyati soliq organlari va boshqa nazorat organlari tomonidan majburiy tarzda tegishli auditorlik tashkilotlari jalb etilgan holda tekshiriladi. Bunda moliyaviy hisobotning to'g'riligi uchun auditorlik tashkiloti javobgar hisoblanadi.

Tartiblar to'g'risida bir necha nizomlar tasdiqlangan:

a) majburiy auditorlik tekshiruvlarini o'tkazishdan bosh tortganligi uchun xo'jalik yurituvchi subyektlardan jarima undirib olish;

b) auditorlik faoliyatini amalga oshirish uchun auditorlik tashkilotlariga litsenziyalar berish.

«Majburiy auditorlik tekshiruvlarini o'tkazishdan bosh tortganligi uchun xo'jalik yurituvchi subyektlardan jarima undirib olish tartibi to'g'risida»gi nizom qonunchilikka muvofiq majburiy auditorlik tekshiruvi o'tkazilishi lozim bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlarga nisbatan amal qiladi.

Jarima solish uchun xo'jalik yurituvchi subyektning majburiy auditorlik tekshiruvlarini o'tkazishdan bosh tortishi asos bo'ladi. Bunda yillik moliyaviy hisobotning auditorlik tekshiruvini hisobot yilidan keyingi yilning 1 mayiga qadar o'tkazilishi hamda auditorlik xulosasining yo'qligi qoidabuzarlik fakti deb topiladi.

Majburiy auditorlik tekshiruvi o'tkazilishi lozim bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyekt o'zining yillik moliyaviy yil uchun auditorlik tekshiruvini hisobot yilining 1 mayiga qadar o'tkazadi va auditorlik tekshiruvi o'tkazilganidan keyin 15 kunlik muddat ichida tegishli soliq organiga auditorlik xulosasining belgilangan tartibda tasdiqlangan nusxasini taqdim etadi.

Auditorlik xulosasining nusxasi belgilangan muddatda soliq organiga topshirilmagan holda, xo'jalik yurituvchi subyekt ushbu organga yozma ravishda auditorlik xulosasi yo'qligi sababini aks ettiruvchi tushuntirishni taqdim etishi shart.

Majburiy auditorlik tekshiruvi o'tkazilishidan bosh tortilganligi sababli auditorlik xulosasi yo'q bo'lgan taqdirda, soliq organi xo'jalik yurituvchi subyektga belgilangan tartibda jarima soladi.

Boshqa nazorat organi tomonidan majburiy auditorlik tekshiruvini o'tkazmagan xo'jalik yurituvchi subyektga nisbatan soliq organi tomonidan jarima solish chorasini qo'llanilmaganligi aniqlangan taqdirda, tegishli soliq organining mansabdor shaxslari qonunchilikda belgilangan tartibda javobgar hisoblanadi.

Auditorlik faoliyati (auditorlik tashkilotlarining professional xizmatlaridan tashqari) yangi qonunchilik bo'yicha auditorlik tashiruvini o'tkazish uchun faqat maxsus ruxsatnoma (litsenziya) mavjud bo'lgan taqdirdagina amalga oshirilishi mumkin. Auditorlik faoliyatini litsenziyalash – «Auditorlik tashkilotlariga auditorlik faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziyalar berish tartibi to'g'risida»gi nizomga muvofiq olib boriladi.

Auditorlik faoliyatini litsenziyalash O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi (litsenziyalovchi organ) tomonidan amalga oshiriladi.

Auditorlik faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya berish, uni berishdan bosh tortish, muddatini uzaytirish, tugatish, bekor qilish,

to'xtatib qo'yish yoki tiklash to'g'risidagi qaror O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining buyrug'i bilan rasmiylashtiriladi.

Ko'rsatilgan hujjatlar bir nusxada taqdim etiladi. Auditorlik tashkilotidan qonunchilikda ko'rsatilmagan hujjatlarning talab etilishiga yo'l qo'yilmaydi. Auditorlik tashkilotining hujjatlarini ko'rib chiqish va unga litsenziya berish yoki bermaslik to'g'risida qaror qabul qilish muddati litsenziya olish uchun berilgan ariza kelib tushgan va zarur hujjatlar olingan kundan boshlab 15 kalendar kunni tashkil etadi.

Auditorlik faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya u beriladigan kundan boshlab besh yil muddatga beriladi. Litsenziya besh yildan kam bo'lgan muddatga faqat auditorlik tashkiloti arizasi bo'yicha berilishi mumkin.

Litsenziyalovchi organ auditorlik tashkilotidan ariza olingan kundan boshlab uch kun muddat ichida litsenziya berish yoki bermaslik to'g'risida qabul qilingan qaror haqida uni yozma ravishda xabardor qilishi shart. Litsenziya berish to'g'risidagi xabarnoma litsenzion bitim loyihasi bilan birga bank hisobvarag'i rekvizitlari ko'rsatilgan holda (bu hisobvaraqa davlat boji va davlat bojini to'lash muddati kiritiladi) auditorlik tashkilotiga jo'natiladi.

Auditorlik tashkiloti davlat bojini to'laganligini tasdiqlovchi hujjatni taqdim etib, litsenzion bitim imzolanganidan keyin litsenziya beriladi. Litsenziya berilganligi uchun eng kam ish haqining to'rt barabari miqdorida davlat boji undirib olinadi.

Litsenziyalovchi organ hujjatlar tegishli ravishda rasmiylashtirilmaganligi, hujjatlarda noto'g'ri va buzilgan ma'lumotlar borligi hamda auditorlik tashkilotining litsenziya talablari va shartlariga javob bermasligi sababli auditorlik tashkilotiga litsenziya berishni rad etishga haqlidir. Boshqa sabablarga ko'ra, shu jumladan maqsadga nomuvofiqlik uchun litsenziya berishdan bosh tortishga yo'l qo'yilmaydi.

Litsenziya berishni rad etish to'g'risidagi qaror asoslab berilgan bo'lib, rad etish sababi va muddati (ushbu muddat davomida auditorlik tashkiloti ko'rsatilgan sabablarni bartaraf etib, hujjatlarni qayta ko'rib chiqish uchun taqdim etishi mumkin) ko'rsatilgan holda auditorlik tashkilotiga yozma ravishda jo'natiladi.

Litsenziya berilishini rad etish uchun asos bo'lgan sabablarni tugatish uchun auditorlik tashkilotiga 15 kundan ortiq bo'lmagan muddat beriladi. Hujjatlar auditorlik tashkilotidan ariza va barcha zarur hujjatlar olingan kundan boshlab 10 kun davomida qayta ko'rib chiqiladi. Auditorlik tashkilotining arizasini qayta ko'rib chiqish uchun yig'im olinmaydi.

Litsenziya berilishini rad etish uchun asos bo'lgan sabablarni tugatish uchun berilgan muddat tugaganidan keyin auditorlik tashkiloti tomonidan taqdim etilgan litsenziya berish to'g'risidagi ariza yangidan berilgan ariza hisoblanadi.

Litsenziyalovchi organning qarori ustidan auditorlik tashkiloti belgilangan tartibda sudga shikoyat qilishi mumkin.

Ichki moliyaviy nazorat tizimi. Ichki moliyaviy nazorat tizimi aniq xo'jalik yurituvchi subyektlar hamda budjet tashkilotlari va muassasalarining rahbarlari va funksional tuzilmalari tomonidan amalga oshiriladigan kundalik ish faoliyatning ajralmas qismidir. Ammo moliya huquqiga oid adabiyotlarda ushbu tizimning mohiyati umuman korxonalar, ularning ayrim tuzilmaviy bo'linmalari tomonidan amalga oshiriladigan ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini xo'jalik yurituvchi subyektning o'z buxgalteriyasi, moliya bo'limi va ayrim iqtisodiy xizmatlari tomonidan tekshirishdan iborat deb, u «ichki xo'jalik nazorati» atamasi bilan belgilangan. Shunday qilib, ichki moliyaviy nazorat tizimidan uning juda muhim bo'g'ini, xususan, budjet tashkilotlarining o'z huquqiy maqomiga ko'ra xo'jalik yurituvchi subyektlarga kirmaydigan tegishli xizmatlari tomonidan amalga oshiriladigan moliyaviy faoliyat hisobga olinmagan.

Ichki xo'jalik nazorati xo'jalik yurituvchi subyektlarning turli resurslari va potensialini saqlab qolish va ulardan samarali foydalanishda, ularning moliyaviy faoliyatida qonunchilik va intizomga rioya etilishini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Biroq davlat manfaatlarini himoyalash nuqtai nazaridan budjet tashkilotlarida ichki moliyaviy nazoratni tegishli tarzda tashkil etish katta ahamiyatga egadir, chunki bu davlat budjetidan ajratiladigan mablag'larni xarajat qilishda qonunchilik va intizomga rioya etilishini ta'minlash bilan bog'liqdir. Shu sababli moliyaviy nazorat umumiy tizimida faqat ichki xo'jalik nazoratini uning bir qismi sifatida ajratish o'zini to'liq oqlamaydi. **Ichki moliyaviy nazorat** xo'jalik yurituvchi subyektlar, umuman budjet tashkilotlari va muassasalari va ularning ayrim tuzilmaviy bo'linmalari moliyaviy faoliyati ustidan xo'jalik yurituvchi subyektlar, budjet tashkilotlari va muassasalarining o'z maxsus xizmatlari (buxgalteriya, moliya bo'limlari) tomonidan moliyaviy munosabatlarda qonunchilik va intizomga rioya etilishi masalalari bo'yicha o'tkaziladigan tekshiruvdan iborat.

Ichki moliyaviy nazorat tizimida asosiy bo'g'in bosh hisobchi (shtatlar jadvalida bosh hisobchi lavozimi yo'q bo'lsa – hisobchi)

hisoblanadi. Lekin bosh hisobchi huquqiy maqomi asoslari O'zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to'g'risida» 1996-yil 30-avgustdagi qonunida belgilab berilmagan. Rossiya Federatsiyasining «Buxgalteriya hisobi to'g'risida» 1996-yil 21-noyabrda Federal qonuni (7-moddasi)da bosh buxgalterning huquqiy maqomi hamda uning nazorat vakolatlari belgilab berilgan. Xususan, bu norma shuni belgilab qo'yganki, bosh buxgalterning imzosisiz pul va hisob-kitob hujjatlari haqiqiy hisoblanmaydi va ular imzosisiz ijro uchun qabul qilinmasligi shart.

Shunday norma, xususan, bosh buxgalter imzosisiga oid qoida O'zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonunida ham bor. Mazkur qonun 8-moddasiga muvofiq pul, tovar-moddiy boyliklar va boshqa qimmatliklarni qabul qilish va berish uchun asos bo'lib xizmat qiladigan hujjatlar, korxona, muassasa va tashkilotlarning kredit va hisob-kitob majburiyatlari, shuningdek, buxgalteriya hisobotlari va balanslari ular tomonidan belgilanadigan rahbarlar yoki shaxslar tomonidan imzolanadi. Rahbar imzo huquqiga ega bo'lgan shaxslarning ikkita ro'yxatini tasdiqlaydi. Birinchi ro'yxatga rahbarlik funksiyalarini bajaruvchi shaxslar, ikkinchi ro'yxatga buxgalteriya hisobi va moliyaviy boshqaruv funksiyalarini amalga oshiruvchi shaxslar kiradi. Ko'rsatilgan shaxslarning imzosisiz hujjatlar haqiqiy hisoblanmaydi. Garchi bu yerda bosh hisobchi to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilmagan bo'lsa ham, qonun chiqaruvchi korxona, muassasa va tashkilotlarning ayni mana shu mansabdor shaxslarini nazarda tutganligi aniq-ravshandir.

Bosh hisobchi huquqiy maqomini belgilovchi qonunchilik bazasining yo'qligi idora tomonidan chiqariladigan normalar, qoidalar bilan to'ldiriladi. Shuni hisobga olgan holda, ichki moliyaviy nazorat tizimida bosh buxgalter roli va funksiyalarini «Bank tizimi bosh buxgalterlari to'g'risida»gi nizom asosida ko'rib chiqish mumkin.

Bosh buxgalter bankda buxgalteriya hisobini tashkil etish hamda moddiy va moliyaviy resurslardan oqilona ravishda, tejamkorlik bilan foydalanish, mulkni saqlash ustidan nazorat o'rnatilishini ta'minlaydi. U kamomad hosil bo'lishi, pul mablag'lari va tovar-moddiy boyliklarning noqonuniy sarflanishi hamda moliyaviy va xo'jalik qonunchiligi buzilishining oldini olishga doir chora-tadbirlarni tayyorlashda faol ishtirok etishi lozim. Mansabdor shaxslarning noqonuniy harakatlari (qo'shib yozish, mablag'larni belgilangan maqsadlarda ishlatmaslik hamda boshqa tartibbuzarlik va suiiste'molliklar) aniqlangan taqdirda, chora ko'rish uchun bank rahbariga bu haqda ma'lum qiladi.

Pul mablagʻlari, tovar-moddiy boyliklarni qabul qilish va berish uchun asos boʻlgan hujjatlar hamda kredit va hisob-kitob hujjatlari rahbar va bosh buxgalter yoki buning uchun vakolat berilgan boshqa shaxslar tomonidan imzolanadi.

Yuqorida koʻrsatilgan, bosh buxgalter yoki buning uchun vakolat berilgan boshqa shaxslar tomonidan imzolanmagan hujjatlar haqiqiy hisoblanmaydi va ular mazkur bank moddiy javobgar shaxslari va buxgalteriya xodimlari tomonidan qabul qilinmasligi shart.

Bosh buxgalter qonunchilikda belgilangan operatsiyalar va pul mablagʻlari, tovar-moddiy boyliklar va boshqa boyliklarni qabul qilish, saqlash va xarajat qilish boʻyicha belgilangan tartibga zid boʻlgan hujjatlarni ijro uchun qabul qilishi va rasmiylashtirishi man etiladi.

Bunday harakatni amalga oshirish toʻgʻrisida bank rahbaridan farmoyish olingan holda, bosh hisobchi uni ijro etmasdan, rahbarga yozma shaklda murojaat etib, uning eʼtiborini ushbu farmoyishning noqonuniyligiga qaratadi. Rahbardan yozma farmoyish olingan yoki hujjatda ikkinchi imzo qoʻyilgan boʻlsa, bosh buxgalter uni ijro etadi. Amalga oshirilgan operatsiyaning noqonuniyligi uchun butun javobgarlik bank rahbari zimmasida boʻlib, u oʻzi qabul qilgan qaror haqida yuqori organ rahbariga zudlik bilan yozma shaklda maʼlum qilishi shart.

Bosh buxgalter oʻziga qarashli xodimlarning xizmat vazifalarini belgilaydi. Boshqa boʻlinmalar va xizmatlarning buxgalteriya hisobi, hisob yuritish va hisobot masalalari bilan shugʻullanuvchi xodimlari bosh buxgalterga boʻysunadilar.

Bosh buxgalterning operatsiyalarni rasmiylashtirish va buxgalteriya yoki hisoblash qurilmalariga zarur hujjatlar va maʼlumotlarni taqdim etish tartibiga oid talablari bankning barcha boʻlinmalari va xizmatlari uchun majburiydir.

Oʻz funksiyalarini bajarish uchun bosh buxgalterga tegishli huquqlar berilgan. Xususan, u bank rahbaridan buxgalteriya hisobi va nazoratning toʻgʻri tashkil etilishini taʼminlash, tarkibiy boʻlinmalarda pul mablagʻlari, tovar-moddiy boyliklar va boshqa qimmatliklarni qabul qilish, kirim qilish, saqlash va sarflash boʻyicha belgilangan tartibga rioya etilishini tekshirish yuzasidan choralar koʻrilishini talab qilishi mumkin.

Bank rahbari bosh buxgalterning zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarishi va unga berilgan huquqlardan foydalanishida unga har tomonlama yordam koʻrsatishi lozim. Ushbu majburiyatlarini bajarishi va oʻz huquqlaridan foydalangani uchun bosh buxgalterni har qanday

qonunchilik va moliya intizomining buzilishini, bunda aybdor deb topilgan shaxslar esa, qattiq javobgarlikka tortilishi shart.

Shunday qilib, bosh buxgalterga qonunchilik va moliya intizomining buzilishini o'z vaqtida aniqlash, ogohlantirish va bunga yo'l qo'yilmasligi uchun yetarli bo'lgan vakolatlar berilgan.

2. Moliyaviy nazorat turlari va uslublari

Moliyaviy nazorat shakllari. Moliyaviy nazorat oldida turgan vazifalarni hal etishga uning har xil turlari, uslublari va tashkiliy shakllarini qo'llash vositasida erishiladi. Dastlabki, joriy va davomiy nazorat birligi muhim ahamiyatga ega.

Nazoratga oid ilmiy ishlarda moliyaviy-xo'jalik nazorat turlarini tasniflash belgilari sifatida ko'pincha uning shakllarini farqlash mezonlari deb qaraladi. Bu mezonlar esa, ba'zan noto'g'ri ravishda nazorat harakatlari texnikasiga tenglashtiriladi. Bunday talqin umumqabul qilingan shakl kategoriyasining mavjud bo'lishi va predmet yoki hodisaning mazmunini ifodalash uslubi sifatidagi falsafiy talqiniga ziddir.

Moliyaviy-xo'jalik nazorati shakllarini talqin etishda har qanday reallik ikki tomonining o'zaro bog'liqligini aks ettiruvchi umumiy kategoriyalar sifatidagi mazmun va shaklning o'zaro aloqasi, munosabatidan kelib chiqish kerak. Shuni hisobga olgan holda, moliyaviy nazorat shakllari deganda, nazorat funksiyalarini bajarish uchun yo'naltirilgan nazorat harakatlarini aniq ifodalash va tashkil etish uslublarini tushunmoq kerak.

Shakl hamma vaqt mazmunga aks ta'sir ko'rsatganligi sababli, nazoratning eng samarali shakllarini tanlab olish, muayyan bir xo'jalikni yuritish vaziyatlari va iqtisodiyotni boshqaruv ayrim bo'g'inlarini hal etuvchi vazifalarning qo'llanish sohalarini aniq chegaralab olish muhim. Moliyaviy nazorat shakllari sifatida **dastlabki, joriy va davomiy nazoratni** ajratish mumkin. Ular bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu bilan nazoratning uzluksizligini aks ettiradi. Ushbu tasnifga nazorat harakatlarini ularni amalga oshirish vaqtiga qarab aniq ifodalanishi va tashkil etilishining ayrim tomonlari asos qilib olingan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida **dastlabki nazorat** tobora ko'proq rol o'ynamoqda. U moliya operatsiyalarini amalga oshirishdan oldin amalga oshirilib, ogohlantiruvchi xususiyatga egadir. Bozor munosabatlari iqtisodiy xatolar, xo'jasizlik va qonunbuzarliklar natijasida yuzaga

keladigan zarar, ziyonlar va yo'qotishlar bilan to'g'ri kelmaydi. Ularni imkon qadar kamaytirish uchun moliyaviy rejalarni ko'rib chiqish va tasdiqlash bosqichida noqonuniy harakatlar, kamchilik va tartibbuzarliklarning oldini olishdan iborat bo'lgan, yaxshi yo'lga qo'yilgan dastlabki moliyaviy nazorat tizimi bo'lishi zarur.

Joriy moliyaviy nazorat moliyaviy nazoratni operativ boshqarish va tartibga solish jarayonining uzviy qismidir. U moliyaviy rejalarni ijro etish bosqichida amalga oshirilib, asosiy maqsadi – belgilangan doiradan chetga chiqishlarni aniqlash va ularni bartaraf etish yuzasidan zarur chora-tadbirlarni qabul qilishdan iborat.

Ayrim mualliflar joriy nazoratni moliyaviy nazoratning maxsus shakli sifatidagi maqomini inkor etadilar. Masalan, E.A. Voznesenskiy ta'kidlashicha, moliyaviy nazoratning nazoratning mustaqil ko'rinishi sifatidagi asoslanganligi shubha tug'diradi, chunki ushbu omillar bo'yicha tasnif asosiga nazorat harakatlari amalga oshirilishining turli vaqti moddiy boyliklar va pul mablag'lari harakatiga nisbatan asos qilib olinsa, mazkur nazorat mavjudligi bilan kelishish mumkin bo'lmasa kerak. Bu mezonni tan olish joriy nazorat mavjudligini inkor etadi va nazorat organlari tomonidan yo dastlabki yoki davomiy nazoratga har qanday harakat munosabati to'g'risida dalolat beradi.

Bunday nuqtai nazar yetarlicha asoslab berilmagan, chunki davomiy nazorat uning butun ahamiyati bilan moliyaviy nazoratning so'nggi bosqichidir. Bozor munosabatlari sharoitlarida har bir xo'jalik yurituvchi subyekt va jamiyat, nafaqat yo'l qo'yilgan kamchilik va tartibbuzarliklarni qayd etish, balki ularni o'z vaqtida to'g'rilashga ulgurishdan manfaatdordir. Bu funksiyani joriy nazorat qisqa vaqt oralig'ida ishlab chiqarish, xo'jalik va moliya operatsiyalarini amalga oshirish jarayonida bajaradi. Birlamchi hujjatlar ma'lumotlari, operativ va buxgalteriya hisobi, inventarizatsiya va kuzatuvga asoslangan holda, joriy nazorat zarur bo'lgan hollarda tez o'zgaruvchan xo'jalik vaziyatlarini tartibga solish, yo'qotishlar va zararlarning oldini olishga imkon beradi.

Davomiy moliyaviy nazorat barcha moliyaviy rejalar bajarilganidan keyin, yo'l qo'yilgan kamchiliklarni bartaraf etib bo'lmaydigan vaqtda amalga oshiriladi. Biroq o'tgan davr uchun moliyaviy faoliyat natijalarini chuqur o'rganish va tahlil qilish dastlabki va joriy nazoratning kamchiliklarini aniqlash hamda kelgusida moliya intizomi buzilishiga yo'l qo'ymaslik bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish uchun imkon beradi.

Adabiyotlarda davomiy nazorat ko'pincha xo'jalik boshqaruv yuqori bo'g'inlari va idoradan tashqari nazorat organlari ustuvorligiga kiritiladi. Aslida u ichki moliyaviy nazoratning ham ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu ayni mana shu buxgalteriya xizmatining zimmasiga (boshqa xizmatlar bilan birgalikda) hisob yuritish va hisobot ma'lumotlari bo'yicha iqtisodiy tahlilni amalga oshirish vazifasi yuklanishi bilan belgilanadi.

Nazoratdan eng ko'p samara uning barcha shakllarining o'zaro harakatida erishilishi mumkin. Ayniqsa bu budget mablag'larini o'g'irlashga qarshi kurashda zarur bo'lib, u sodir bo'layotgan o'g'irliklarning oldini olish, bunday holatlarni va ularning sabablarini aniqlash, kelgusida ularga yo'l qo'yilmasligi uchun o'zaro bog'liq bo'lgan chora-tadbirlar tizimini o'z ichiga qamrab olishi kerak.

Moliyaviy nazorat uslublari. Moliyaviy nazorat turli uslublar vositasida amalga oshirilib, bunda uni o'tkazish uslub va yo'llari tushuniladi. U yoki bu uslubni qo'llash bir qancha omillarga bog'liq bo'lib, ularga moliyaviy nazoratni amalga oshiruvchi organlarning huquqiy ahvoli, nazorat obyektlari va maqsadlari, nazorat huquqiy munosabatlarning yuzaga kelish asoslari va boshqalarni kiritish mumkin.

Ilmiy va o'quv adabiyotlarida moliyaviy nazoratning turli uslublari ajratiladi. Ayrim hollarda ularga kuzatish, tekshirish, tahlil qilish, boshqa hollarda esa, moliyaviy rejalar, buyurtmalar, moliyaviy-xo'jalik faoliyati to'g'risidagi hisobotlarni ko'rib chiqish, mansabdor shaxslarning ma'ruza, axborotlarini eshitish va boshqalar kiritiladi. Bizning fikrimizcha, moliyaviy nazoratning bunday uslublarni ajratish, garchi bu munozarasiz bo'lmas-da, shunga qaramasdan, u mavjud bo'lishga haqli. Ko'pchilik mualliflar moliyaviy nazoratning faqat **tekshiruv** va **taftish** kabi uslublari mavjud deb, hisoblaydilar.

O'zbekiston Respublikasining «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to'g'risida»gi 1998-yil 24-avgustdagi qonuni bilan uning uslublari sifatida tekshirish, *moliya-xo'jalik faoliyatini tekshirish (taftish qilish)* hamda qarshi tekshiruv va nazorat tartibidagi tekshirish, statistika axborotlarini va boshqa axborotlarni tahlil qilish mustahkamlab qo'yilgan (Ushbu qonunning 4-moddasi).

Amaldagi qonunchilikda tekshiruvlarning belgilangan barcha turlariga ta'rif berilgan, jumladan:

tekshirish nazorat organlari tomonidan xo‘jalik yurituvchi subyektlarning ularning faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar va boshqa qonunchilik hujjatlarini ijro etishlari ustidan bir marta o‘tkaziladigan nazoratdir;

moliya-xo‘jalik faoliyatini tekshirish (taftish qilish) – soliq va valuta to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan nazoratni amalga oshirish maqsadida xo‘jalik yurituvchi subyektlarning buxgalteriya, moliya, statistika, bank hamda boshqa hujjatlarini o‘rganish va taqqoslash;

qarshi tekshirish turli xo‘jalik yurituvchi subyektlar yoki bir xo‘jalik yurituvchi subyektning turli bo‘linmalarida bo‘lib, yagona operatsiya bilan bog‘liq bo‘lgan hujjatlarni o‘zaro solishtirishdan iborat bo‘lgan tekshiruvdir.

Jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishning ustuvor vazifalarini amalga oshirish, tadbirkorlik subyektlari faoliyatiga nazorat organlari aralashuvini qisqartirish hamda ularning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishni ta‘minlash maqsadida xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirishlarni qisqartirish va ularni tashkil etish tizimini takomillashtirish bo‘yicha muhim bo‘lgan hujjatlar qabul qilindi. Bu tadbirlar birinchi navbatda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Tadbirkorlik subyektlarini huquqiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi 2005-yil 14- iyun farmoni, «Tadbirkorlik subyektlarini tekshirishni yanada qisqartirish va uning tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi 2005-yil 5-oktabr farmonlarida o‘z ifodasini topdi. Buni hisobga olgan holda O‘zbekiston Respublikasining «Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to‘g‘risida»gi qonuniga o‘zgartirishlar kiritildi, «Nazorat qiluvchi organlar tomonidan o‘tkaziladigan, tadbirkorlik subyektlari – yuridik shaxslar faoliyatini tekshirishlarni muvofiqlashtirish tartibi to‘g‘risida»gi nizomning yangi tahriri tasdiqlandi.

Amaldagi qonunchilikka binoan nazorat organlari tomonidan olib boriladigan tekshirishlar *rejali* va *rejadan tashqari* bo‘lishi mumkin.

Nazorat qiluvchi organlar tomonidan yuridik shaxs bo‘lgan xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini rejali tekshirish, shu jumladan moliya-xo‘jalik faoliyatini tekshirishlar uchun, ushbu moddaning ikkinchi qismida nazarda tutilgan hollarni istisno etganda, quyidagilar asos bo‘ladi:

maxsus vakolatli organ yoki uning tegishli hududiy bo‘linmasi tomonidan berilgan, xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirishni o‘tkazishning muvofiqlashtiruvchi rejasidan ko‘chirma;

nazorat qiluvchi organning muvofiqlashtiruvchi reja asosida chiqargan buyrug'i yoxud maxsus vakolatli organning rejadan tashqari tekshirish, shu jumladan taftish o'tkazish to'g'risidagi hamda tekshirish maqsadi, tekshiruvchi mansabdor shaxslar tarkibi va tekshiruvni o'tkazish muddatlari ko'rsatilgan qarorlari.

Prokuratura, ichki ishlar va milliy xavfsizlik xizmati organlari tomonidan xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirish uchun qo'zg'atilgan jinoiy ish mavjudligi asos bo'ladi. Bunda tekshiruvga xo'jalik yurituvchi subyektning faqat qo'zg'atilgan jinoyat ishi bilan bog'liq faoliyati qamrab olinishi mumkin bo'lib, bu haqda tekshiruvni tayinlash to'g'risidagi qarorda ko'rsatilgan bo'lishi lozim.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliya-xo'jalik faoliyatini tekshirishlar belgilangan tartibda faqat davlat soliq xizmati organlari tomonidan, mazkur organlar tekshirishlar davomida soliq va valutaga oid jinoyatlar alomatlarini aniqlaganida esa O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Soliq va valutaga oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti tomonidan amalga oshiriladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatini tekshirishlar maxsus vakolatli organning qaroriga binoan rejali tartibda ko'pi bilan yiliga bir marta amalga oshirilishi mumkin, xususiy korxonalar va mikrofirmalar, kichik korxonalar, fermer xo'jaliklari bundan mustasno.

Belgilangan normalar va qoidalarga o'z vaqtida hamda to'la hajmda rioya etuvchi xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatini tekshirishlar nazorat qiluvchi organlar tomonidan ko'pi bilan ikki yilda bir marta amalga oshiriladi, xususiy korxonalar va mikrofirmalar, kichik korxonalar, fermer xo'jaliklari bundan mustasno.

Xususiy korxonalar faoliyatini tekshirishlar nazorat qiluvchi organlar tomonidan ko'pi bilan ikki yilda bir marta, belgilangan tartibda amalga oshirilishi mumkin, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Mikrofirmalar, kichik korxonalar va fermer xo'jaliklarining moliya-xo'jalik faoliyatini rejali tekshirishlar ko'pi bilan to'rt yilda bir marta, boshqa tadbirkorlik subyektlarining moliya-xo'jalik faoliyatini rejali tekshirishlar ko'pi bilan uch yilda bir marta amalga oshiriladi.

Yangi tashkil etilgan mikrofirmalar, kichik korxonalar va fermer xo'jaliklarining moliya-xo'jalik faoliyati ular davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan e'tiboran ikki yil mobaynida rejali tekshiruvlardan o'tkazilishi mumkin emas.

Rejadan tashqari tekshirishlar (jumladan, qisqa muddatli tekshiruvlar) nazorat organlari tomonidan O'zbekiston Respublikasining «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to'g'risida»gi qonunining 12-moddasiga muvofiq quyidagi hollarda o'tkaziladi:

- agar tekshiruvni o'tkazish zarurati O'zbekiston Respublikasi Hukumati qaroridan kelib chiqqanda;

- nazorat qiluvchi organga xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan qonunlar va boshqa qonun hujjatlari buzilganligi to'g'risida qo'shimcha ma'lumotlar kelib tushganda;

- favqulodda vaziyatlar yuzaga kelishining oldi olinayotganda;

- sanitariya-epidemiologiya vaziyati murakkablashganda, shuningdek qo'shni davlatlardan yuqumli kasalliklar kirib kelishi va tarqalishi ehtimoli vujudga kelganda.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini rejadan tashqari tekshirish uchun maxsus vakolatli organning tekshirilayotgan obyekt nomini, tekshiruv o'tkazish maqsadi, muddatlari hamda uni o'tkazish sabablarining asosiligi ko'rsatilgan holda rejadan tashqari tekshirish o'tkazish to'g'risida chiqargan qarori, shuningdek tekshirishni amalga oshiruvchi tegishli mansabdor shaxslar tarkibi va tekshiruvni o'tkazish muddatlari ko'rsatilgan buyrug'i asos bo'lib xizmat qiladi.

Nazorat qiluvchi organ hududiy bo'linmasining tadbirkorlik subyekti faoliyatini muddati bir kundan ortiq bo'lgan rejadan tashqari tekshirish o'tkazishga buyurtmanomasi va tekshirishni o'tkazish rejasi viloyat komissiyasida o'rganib chiqilganidan keyin so'ralgan tekshirishni o'tkazish yoki o'tkazishni rad etish to'g'risida qaror qabul qilish uchun Kengashga yuboriladi.

Nazorat qiluvchi organ hududiy bo'linmasining tadbirkorlik subyekti faoliyatini muddati bir kun bo'lgan rejadan tashqari tekshirish o'tkazishga buyurtmanomasi va tekshirishni o'tkazish rejasi hududiy komissiya tomonidan o'rganib chiqiladi, shundan so'ng viloyat komissiyasi rejadan tashqari tekshirishni o'tkazish yoki o'tkazishni rad etish to'g'risida qaror qabul qiladi.

Kengashning, uning viloyat va tuman komissiyalarining ishchi organlari taqdim etilgan buyurtmanomalar va tekshirish o'tkazish rejalarini asosililigini, tekshirishlarni o'tkazish rejalarining nazorat qiluvchi organ zimmasiga yuklatilgan vazifalarga muvofiqligini, o'rganiladigan masalalarni tegishli nazorat qiluvchi organlar bilan birgalikda o'rganib

chiqadilar hamda viloyat va tuman komissiyalari ishchi guruhlarining rejadan tashqari tekshirish o'tkazish uchun taqdim etilgan buyurtmanomalarni ko'rib chiqishga doir xulosalarini inobatga olgan holda tegishincha Kengashga, uning viloyat komissiyalariga taklif kiritadilar, ular rejadan tashqari tekshirish o'tkazish to'g'risida yoki uni o'tkazishni rad etish haqida qaror qabul qiladilar, rejadan tashqari tekshirish o'tkazishga ruxsat berilgan taqdirda tekshirish rejasini kelishib oladilar.

Rejadan tashqari tekshirish o'tkazish to'g'risidagi yoki uni o'tkazishni rad etish haqidagi qaror qisqa muddatlarda, biroq buyurtmanoma kelib tushgan kundan e'tiboran ikki haftadan kechiktirmay qabul qilinadi va tegishincha Kengash raisi (uning o'rinbosarlari) yoki ushbu Nizomda nazarda tutilgan vakolatlar doirasida viloyat komissiyasi raisi tomonidan imzolanadi hamda nazorat qiluvchi organga yuboriladi.

Ulgurji va chakana savdodagi umumiy ovqatlanish va pulli xizmatlar ko'rsatish sohasidagi tadbirkorlik subyektlari tomonidan savdo-sotiq hamda naqd pul tushumini topshirish qoidalariga rioya etilishini rejadan tashqari qisqa muddatli tekshirishlardan o'tkazish to'g'risidagi qarorlar istisno tartibida tuman komissiyalarining raislari yoki viloyat komissiyalari raislarining o'rinbosarlari – soliq boshqarmalari boshliqlari tomonidan imzolanadigan ro'yxatlar ko'rinishida rasmiylashtiriladi. Ro'yxatlarda tekshirilayotgan tadbirkorlik subyekti nomi va STIR, tekshirilayotgan tadbirkorlik subyekti ulgurji va chakana savdo, umumiy ovqatlanish va pulli xizmatlar ko'rsatish obyektining yuridik manzili, shuningdek obyekt amalga oshirayotgan faoliyat turi va rejadan tashqari qisqa muddatli tekshirish o'tkazish muddati ko'rsatilishi kerak.

Favqulodda vaziyatlar yuzaga kelishining oldini olish, sanitariya-epidemiologiya vaziyati murakkablashishi, shuningdek boshqa davlatlardan yuqumli kasalliklar kirib kelishi va tarqalishi ehtimoli bilan bog'liq rejadan tashqari tekshirishlarni o'tkazish to'g'risidagi qaror, sanitariya nazorati va tabiatni muhofaza qilish organlari murojaati asosli bo'lgan taqdirda tekshirish o'tkazish uchun buyurtmanoma kelib tushgan kuni qabul qilinadi.

Yuqori nazorat qiluvchi organlar o'zlarining hududiy bo'linmalariga tadbirkorlik subyektlari faoliyatini rejadan tashqari tekshirishdan o'tkazish haqidagi topshiriqlarni ularni o'tkazish to'g'risida faqatgina Kengash yoki uning viloyat komissiyasining qarori bo'lgan taqdirdagina yuboradilar.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarni ularning xo‘jalik faoliyatini taftish qilish bilan bog‘liq bo‘lmagan holda tekshirish tegishli nazorat qiluvchi (yong‘inga qarshi, sanitariya, veterinariya, energetika nazorati va boshqa) organlar tomonidan, qoida tariqasida, bir marta o‘tkaziladigan kompleks tekshiruv davomida amalga oshiriladi.

Kompleks tekshiruvlar maxsus vakolatli organ tasdiqlagan rejalar asosida o‘tkaziladi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini *muqobil tekshirishlar* jinoyat ishlari yuzasidan tergov olib borish jarayonida tekshirish tayinlash to‘g‘risidagi qaror asosida yoxud nazorat qiluvchi organlar tomonidan maxsus vakolatli organning qaroriga binoan amalga oshiriladi. Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini muqobil tekshirishlar xo‘jalik yurituvchi subyektlarga bormasdan turib amalga oshiriladi. Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini muqobil tekshirishlarga ularning tekshirilayotgan xo‘jalik yurituvchi subyekt bilan o‘zaro munosabatlari yuzasidagina yo‘l qo‘yiladi, ulardan muqobil tekshirish predmetiga taalluqli bo‘lmagan moliya-buxgalteriya hujjatlarini yoki boshqa hujjatlarni talab qilib olish taqiqlanadi.

Nazorat qiluvchi organlar tomonidan tadbirkorlik subyektlari faoliyatini tekshirishni o‘tkazish muddati 30 kalendar kundan oshmasligi kerak. Istisno tariqasidagi hollarda, Kengash qarori bilan bu muddat ko‘pi bilan 30 kunga uzaytirilishi mumkin.

Tegishli asoslar (tadbirkorlik subyektlari rahbarlari, bosh buxgalterlarining yo‘qligi, boshqa asosli sabablar) bo‘lganda tekshirishlar o‘tkazish muddatini o‘zgartirishga Kengash qarori bilan, rejali tekshirishlarni ularni o‘tkazish imkoni bo‘lmaganligi yoki ularda ayrim nazorat qiluvchi organlar hududiy bo‘linmalari ishtirok etishi mumkin bo‘lmaganligi sababli birmuncha keyinroq muddatlarga ko‘chirishga esa viloyat komissiyalarining qarori bilan yo‘l qo‘yilishi mumkin.

Tadbirkorlik subyekti faoliyatini tekshirishga Kengash yoki viloyat komissiyasi tomonidan belgilangan tartibda ruxsat berilgan nazorat qiluvchi organlarning tarkibiy tuzilmalariga ana shu nazorat qiluvchi organlar boshqa tarkibiy bo‘linmalarining tadbirkorlik subyektlari faoliyatini tekshirish huquqiga ega bo‘lgan xodimlari tegishli nazorat qiluvchi organ yuqori bo‘linmasi rahbarining mazkur masala bo‘yicha maxsus qarori (buyrug‘i) asosidagina qo‘shilishi mumkin.

Tadbirkorlik subyektlari faoliyatini tekshirishlarga belgilangan tartibda ruxsat berilgan bitta nazorat qiluvchi organga boshqa nazorat

qiluvchi organlar, rejadan tashqari tekshirish o'tkazish uchun qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslar bo'lgan taqdirda, ular tomonidan berilgan buyurtmanoma asosida, Kengash qarori bilan qo'shilishi mumkin.

Kengash yoki uning hududiy bo'linmalari qarorlari bilan ruxsat berilgan tadbirkorlik subyektlarini tekshirishlarni amalga oshirishni nazorat qiluvchi organlar o'zlarining quyi hududiy bo'linmalariga topshirishga haqli.

O'tkazilgan tekshirish natijalariga rozi bo'lmagan tadbirkorlik subyektlari nizoli masalalarga aniqlik kiritish uchun nazorat qiluvchi organlarning yuqori bo'linmalariga yozma murojaat qilish huquqiga ega. Nizoli masalalarga nazorat qiluvchi organlarning yuqori bo'linmalari Kengash yoki uning viloyat komissiyalari bilan qo'shimcha ravishda kelishmasdan turib, faqat tadbirkorlik subyektlarining murojaatlarida ko'rsatilgan masalalar yuzasidangina aniqlik kiritadilar.

Tadbirkorlik subyektlari ularda o'tkazish mo'ljallanayotgan yoki o'tkazilayotgan rejali yoki boshlab yuborilgan rejadan tashqari tekshirish haqidagi va ular faoliyatini tekshirishni amalga oshirishga ruxsat olgan nazorat organlarining nomi to'g'risidagi axborotni Kengash yoki viloyat komissiyasining ishchi organlaridan bepul olishga haqlidirlar. Tegishli axborotni olish rejasi tekshirishlar to'g'risidagi axborotni matbuotda chop etish yo'li bilan ham ta'minlanishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va uning joylardagi organlari zimmasiga respublika hamda mahalliy budjetlarning, shuningdek, qo'shma budjetda hisobga olinadigan budjetdan tashqari jamg'armalarning mablag'lari hisobidan moliyalanadigan muassasalarning moliya-xo'jalik faoliyatini belgilangan tartibda tekshirish vazifasi yuklansin. Zarur hollarda ana shu tekshirishlarni amalga oshirish uchun soliq va boshqa nazorat organlari jalb qilinishi mumkin.

Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek Moliya vazirligi tizimida Bosh nazorat-taftish boshqarmasi va Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida nazorat-taftish boshqarmalari faoliyat ko'rsatadi. Ularning asosiy vazifasi bo'lib budjet jarayonining barcha bosqichlarida budjet intizomiga rioya etilishi ustidan nazoratni amalga oshirish hisoblanadi.

Taftishlarni o'tkazish tartibi O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 1999-yil 4-yanvardagi 1-sonli Yo'riqnomasi bilan tartibga solinadi. Ushbu normativ hujjat taftishlarning maqsad va vazifalari, ularni

tashkil etish va o'tkazish, ularning natijalarini rasmiylashtirish hamda aniqlangan moliya intizomini buzishlar va kamchiliklarni bartaraf etish bo'yicha chora-tadbirlar qabul qilish tartibini belgilaydi.

Taftishning asosiy vazifalari tekshiruv obyektiga qarab farqlanadi.

Moliya organlarining ish faoliyatini taftish qilish vaqtida quyidagilar tekshiriladi:

- budjetlarni tuzish, ko'rib chiqish va ijro etish tartibiga rioya etilishi;

- budjetda nazarda tutilmagan chora-tadbirlar uchun sarflangan qo'shimcha xarajatlarning qonuniyligi;

- moliya organlari iqtisodiy va nazorat ishlarining ahvoli, budjet muassasalarining moliyaviy-xo'jalik faoliyati to'g'risidagi hisobotlarni tahlil etish bo'yicha ishlar, moliya oranlari tomonidan iqtisodiy va nazorat ishlari rejasining bajarilishi, yuqori moliya organlari topshiriq, vazifalarining o'z vaqtida va sifatli bajarilishi;

- moliya organi apparatini saqlash uchun xarajatlar smetasining ijrosi, moliya organida buxgalteriya hisobining ahvoli va hisobot tuzishning to'g'riligi;

- moliya organlariga moliya organlari xodimlarining xatti-harakatlari ustidan kelib tushgan shikoyatlar hamda moliya intizomi buzilganligi to'g'risida fuqarolardan tushgan ariza va xatlarni ko'rib chiqishga doir ishlarning ahvoli va boshq.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini taftish qilish vaqtida mablag'lar va moddiy boyliklar saqlanishi hamda to'g'ri sarflanishi, buxgalteriya hisobi va hisobotining to'g'riligi, moliya intizomiga rioya etilishi tekshiriladi.

Budjet muassasalari taftish qilinayotgan vaqtda smeta hisob-kitoblarning asoslanganligi, smetalarning ijrosi va mablag'larning maqsadli ishlatilishi, mablag'larning tejimli sarflanishi va saqlanishini ta'minlash, moliya-budjet intizomiga rioya etilishi va buxgalteriya hisobini yuritish va hisobot tuzish to'g'riligi, budjetdan tashqari maxsus mablag'larni hosil qilish va ularni to'g'ri xarajat qilish qonuniyligi masalalari va boshqalar tekshiriladi.

Taftishlar o'tkazish muddatlari va taftishchi guruhlar tarkibi har bir taftishning aniq vazifalari hamda taftish qilinayotgan muassasalarning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadigan, oldinda turgan ishlar hajmini hisobga olgan holda belgilanadi. Taftishlar va tekshiruvlar o'tkazish muddati 30 kun belgilangan.

Taftish natijasida aniqlangan moliya intizomini buzishlar va ishdagi kamchiliklar to'g'risida dalolatnoma tuzilib, unga guruh rahbari, tekshirilayotgan muassasa rahbari va bosh hisobchi imzo chekadilar. Dalolatnoma bo'yicha e'tiroz yoki boshqa fikrlar yuzaga kelgan holda, uni imzolagan rahbar va bosh buxgalter imzo yonida o'z fikri, qo'shimcha tushuntirishini yozadi hamda dalolatnoma imzolangan kundan boshlab besh kundan kechiktirilmagan holda yozma ravishda tushuntirish xatini taqdim etishadi.

Dalolatnoma bo'yicha tekshirilayotgan tashkilotning taftish bilan aniqlangan faktlarida bevosita aybdor deb hisoblangan boshqa mansabdor shaxslari ham, zarur bo'lgan hollarda esa, ushbu tashkilotda ilgari ishlab ketgan rahbar va bosh hisobchi ham (aniqlangan tartibbuzarlik ular ishlagan davrga tegishli bo'lsa) tushuntirish xati beradilar. Tushuntirish xatlarida bayon etilgan faktlarning to'g'riligi tekshirilishi va ular bo'yicha yozma ravishda xulosa berilishi kerak.

Aniqlangan faktlar bo'yicha tartibbuzarliklarni bartaraf etish yuzasidan, taftish muddati tugashini kutmasdan, zudlik bilan qaror qabul qilish yoki suiiste'mollikda aybdor bo'lgan shaxslarni javobgarlikka tortish zarur; bunda alohida dalolatnoma tuziladi, mansabdor shaxslar esa, aniqlangan faktlar bo'yicha zarur bo'lgan tushuntirish xatlarini berishlari shart.

Oraliq dalolatnomalar kassalarni taftish qilish natijalari bo'yicha ham tuziladi. Bu dalolatnomalar tekshiruvchilar va tegishli mansabdor shaxslar hamda pul mablag'lari va moddiy boyliklarning saqlanishi uchun mas'ul bo'lgan moddiy javobgar shaxslar tomonidan imzolanadi. Oraliq dalolatnomaning bir nusxasi tekshirilayotgan tashkilotning dalolatnomaga imzo chekkan mansabdor shaxsiga beriladi. Oraliq dalolatnomada bayon etilgan faktlar taftish umumiy dalolatnomasiga kiritiladi.

Taftish dalolatnomasi bayonida aniqlangan faktlar qat'iy xolisona bo'lishi, tushunarli va aniqligiga rioya etilishi shart. Tekshirilayotgan tashkilot moliyaviy faoliyati to'g'risida hujjatlar bilan tasdiqlanmagan turli xulosa va taxminlar taftish dalolatnomasiga kiritilishiga ruxsat berilmaydi. Taftish natijalari oshkor etilib, xo'jalik yurituvchi subyektlar va muassasalarga ular haqida axborot beriladi.

Davlat moliya intizomi bo'yicha jiddiy tartibbuzarliklar aniqlangan yoki davlat mablag'lari o'g'irlangan hamda boshqa suiiste'molliklar sodir etilgan hollarda, taftish materiallari tergov organlariga topshiriladi va ayni vaqtda tegishli organ rahbari oldiga javobgar mas'ul shaxslarning bundan

keyin egallab turgan lavozimlarida qolish-qolmasligini ko'rib chiqish to'g'risidagi masala qo'yiladi.

3. Moliyaviy nazoratni amalga oshiruvchi idoralar

Moliyaviy nazoratni amalga oshiruvchi idoralar turiga ko'ra :

- davlat hokimiyati va mahalliy idoralar tomonidan;
- Prezident devoni tomonidan;
- umumiy vakolatli ijroiya idoralari tomonidan;
- moliya kredit idoralari tomonidan;
- ichki xo'jalik moliya nazorati;
- auditorlik tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladigan moliyaviy nazoratlarga bo'linadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida hokimiyatning taqsimlanishi qoidasi belgilab qo'yilganligi, hokimiyat idoralari tomonidan ijro idoralari ustidan nazoratning amalga oshirilishiga katta ahamiyat beradi. Bunday nazoratning huquqiy asoslari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida asoslab qo'yilgan (77-m., 8–6.). O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga, uning qo'mitalari va komissiyalariga, ayniqsa budjet va moliya qo'mitasiga barcha davlat idoralari faoliyati ustidan moliyaviy nazoratni amalga oshirish yuzasidan katta vakolatlar berilgan.

O'zbekiston Respublikasining «Mahalliy davlat hokimiyati idoralari to'g'risida»gi qonuniga ko'ra, mahalliy davlat idoralari (viloyat, shahar, tuman) hokimlari va ularning ijroiya mahkamalariga ham moliyaviy nazorat sohasida muayyan vakolatlar berilgandir.

Davlat idoralari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalari faoliyatini moliyaviy-xo'jalik jihatdan nazorat qilishda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti devonining Nazorat inspeksiyasi muhim o'rin tutadi.

Moliyaviy nazorat O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan ham amalga oshiriladi. Ana shu maqsadda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasida doimiy va muvaqqat tuzilmalar tashkil etiladi.

Moliyaviy nazoratning amalga oshirilishida jamiyatning ana shu maqsadga ixtisoslashgan maxsus davlat idoralari tomonidan o'tkaziladigan nazorat muhim o'rin tutadi. Bular qatoriga O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat soliq qo'mitasi kiradi.

Moliyaviy nazoratning amalga oshirilishida bank muassasalari ham ahamiyatga ega. «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi, «O'zbekiston

Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi qonunlarda banklar tomonidan amalga oshiriladigan nazorat shakllari, uslublari va vazifalari mustahkamlab qo'yilgandir.

Bozor munosabatlari kuchayishi bilan nazoratning yangi turi – auditorlik nazoratining ahamiyati tobora ortib bormokda. Auditorlik nazoratiga oid masalalar O'zbekiston Respublikasining «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi qonunda belgilangandir.

Audit – moliyaviy nazorat. *Audit* – bu ishbilarmonlarga yuzaga kelgan yangi iqtisodiy voqyelikda paydo bo'lgan muammolarni yechish borasida amaliy yordam ko'rsatuvchi hamda ular faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarda qonunchilikning buzilishini oldini oluvchi xizmat turi.

O'zbekiston Respublikasining bozor munosabatlari sharoitiga o'tishi, xalqaro iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi, O'zbekiston Respublikasi hududida turli mulklarning kelib chiqishi, banklarning rivojlanishi, bevosita mamlakatimizda audit tizimini tashkil etishni taqozo etdi. Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi hududida mulkdorlar va davlatning mulkiy manfaatlarini himoyalashga ko'maklashuvchi mustaqil moliyaviy nazorat tizimining huquqiy asoslarini belgilab beruvchi «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni 2000- yil 26-mayda qabul qilingan bo'lib, unga muvofiq O'zbekiston Respublikasida auditorlik faoliyati amalga oshirilmoqda.

Auditor – belgilangan tartibda auditorlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqini olgan va auditorlarning kasb-kor ro'yxatiga kiritilgan mutaxassis.

Auditorlik firmasi – yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan tuzilgan, belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan, o'z nizomiga ko'ra faoliyat sohasi auditorlik xizmatlari ko'rsatishdan iborat bo'lgan korxona.

Auditorning vazifalari quyidagicha:

– auditorlik tekshiruvlarini sifatli o'tkazish va tekshirishlar o'tkazish bilan bog'liq boshqa auditorlik xizmatlarini ko'rsatish;

– o'zi tekshirayotgan xo'jalik yuritish subyektining rahbariyatiga tekshiruv chog'ida aniqlangan buxgalteriya hisob-kitobi kiritish hamda moliyaviy hisobot hujjatlari tayyorlashga doir talablar va qonunlar buzilganligi hollarini ma'lum qilish;

– o'z vazifalarini bajarish chog'ida sir saqlash qoidalariga rioya etishi. Mijozlarga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan ma'lumotlarni faqat sud talabiga binoan oshkor etishga yo'l qo'yiladi;

– tekshirish tugallanib xulosa chiqarilgunga qadar qaror uzr va sabablarsiz o‘z faoliyatini to‘xtatib qo‘ymasligi;

– zarur hollarda, tekshiruv natijalarini ma’lum qilish uchun mulkdorlarning (aksiyadorlarning) umumiy yig‘ilishi chaqirilishini talab qilish.

Auditorlik tashkiloti quyidagi huquqlarga ega:

– auditorlik tekshiruvini o‘tkazish to‘g‘risida qaror qabul qilish uchun xo‘jalik yurituvchi subyektning ta’sis hujjatlari hamda buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot hujjatlari bilan oldindan tanishib chiqish;

– auditorlik tekshiruvini o‘tkazish shakllari va usullarini mustaqil belgilash;

– auditorlik tekshiruvini o‘tkazilayotganda xo‘jalik yurituvchi subyekt amalga oshirayotgan moliya-xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq hujjatlarni to‘liq hajmda olish, shuningdek ushbu hujjatlarda hisobga olingan har qanday mol-mulkning amalda mavjudligini hamda har qanday majburiyatlarning amaldagi holatini tekshirish;

– auditorlik tekshiruvini o‘tkazish davomida yuzaga kelgan masalalar bo‘yicha xo‘jalik yurituvchi subyektning moddiy javobgar shaxslaridan og‘zaki va yozma tushuntirishlar olish hamda auditorlik tekshiruvini uchun zarur bo‘lgan qo‘shimcha ma’lumotlarni olish;

– uchinchi shaxslar tomonidan yozma tasdiqlangan axborotni xo‘jalik yurituvchi subyektdan olish;

– ishonchli auditorlik xulosasini tuzish uchun zarur bo‘lgan barcha axborot xo‘jalik yurituvchi subyekt tomonidan taqdim etilmagan taqdirda auditorlik tekshiruvini o‘tkazishdan bosh tortish;

– auditorlik tekshiruvini o‘tkazishda ishtirok etishga auditorlar va boshqa mutaxassislarini belgilangan tartibda jalb etish;

– auditorlik tekshiruvini bilan qamrab olingan davrda xo‘jalik yurituvchi subyektga professional xizmatlar ko‘rsatish, bundan buxgalteriya hisobini yo‘lga qo‘yish, tiklash, yuritish va moliyaviy hisobot tuzish mustasno;

– auditorlarning respublika jamoat birlashmasiga a‘zo bo‘lib kirish.

Bundan tashqari, auditorlik tashkiloti qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo‘lishi mumkin.

Auditorlik tashkilotining asosiy faoliyat turlari quyidagicha:

– auditorlik faoliyatini amalga oshirayotganida ushbu Qonun hamda boshqa qonun hujjatlarining talablariga rioya etishi;

– auditorlik tekshiruvi o‘tkazishga doir shartnoma tuzishdan oldin buyurtmachining talabiga binoan auditorlik faoliyatini o‘tkazish huquqini beruvchi tegishli litsenziyani, auditor (auditorlar)ning malaka sertifikatini taqdim etishi;

– xo‘jalik yurituvchi subyektning so‘roviga binoan auditorlik tekshiruvini o‘tkazish bo‘yicha qonun hujjatlarining talablari to‘g‘risidagi, auditorning e‘tirozlari asoslanilgan qonun hujjatlarining normalari to‘g‘risidagi axborotni taqdim etishi;

– auditorlik tekshiruvini amalga oshirishda olingan axborotning maxfiyligiga rioya etishi;

– auditorlik hisobotida moliyaviy-xo‘jalik operatsiyalarining qonuniyligi buzilishi faktlarini hamda ularni bartaraf etish yuzasidan takliflarni aks ettirishi;

– o‘tkazilgan auditorlik tekshiruvlari natijalariga doir auditorlik xulosalari va auditorlik hisobotlarining nusxalari auditorlik tashkilotida mavjud bo‘lishini hamda ularning qonun hujjatlarida belgilangan tartibda saqlanishini ta‘minlashi;

– auditorlarning bir yilda bir marta malaka oshirish kurslaridan o‘tishlarini ta‘minlashi;

– auditorlik tashkilotlarini majburiy reyting baholash uchun auditorlarning respublika jamoat birlashmasi so‘roviga ko‘ra axborot taqdim etishi;

– xo‘jalik yurituvchi subyektga uning mansabdor shaxslari va boshqa xodimlari zarar yetkazganligini aniq tasdiqlab turgan faktlarni aniqlagan taqdirda bu haqda xo‘jalik yurituvchi subyektning rahbariyatiga (mulkdoriga) ma‘lum qilishi hamda auditorlik hisobotiga tegishli qaydni kiritishi shart. Zarur hollarda auditorlik tekshiruvining natijalarini ma‘lum qilish uchun qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qatnashchilarning (aksiyadorlarning) umumiy yig‘ilishi chaqirilishini talab qilishi kabilar.

Shuningdek, auditorlik tashkiloti zimmasiga qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlar ham yuklatilishi mumkin.

Auditorlik tekshiruvi majburiy va ixtiyoriy bo‘lishi mumkin. Majburiy tekshiruv qonunchilikda ko‘rsatilgan hollarda o‘tkazilishi mumkin. Sug‘urta kompaniyalarida, tijorat banklarida, aholini suv va yorug‘lik bilan ta‘minlovchi korxonalarda majburiy audit tekshiruvlari o‘tkazilishi mumkin. Qolgan holatlarda audit tekshiruvlari faqat ixtiyoriy ravishda olib boriladi.

Yuqorida qayd etilgan qonunning 8-moddasida *auditorning javobgarligi* berilgan bo'lib, ushbu moddaga asosan, auditor va auditorlik firmasi auditorlik tekshiruvlarni o'tkazish chog'ida ushbu qonunning va O'zbekiston Respublikasi boshqa qonun hujjatlarining qoidalarini buzganlik uchun:

O'zbekiston Respublikasining qonunlariga muvofiq mulkiy va ma'muriy javobgarlikka;

Litsenziya bergan idoraning qaroriga muvofiq auditorlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beruvchi litsenziyaning amal qilishini to'xtatishgacha yoki bunday litsenziyadan mahrum etishgacha bo'lgan intizomiy javobgarlikka tortiladilar.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. *Moliyaviy nazoratning maqsad va funksiyalarini izohlang.*
2. *Moliyaviy nazoratni amalga oshiruvchi organlarning huquq va majburiyatlari nimalardan iborat?*
3. *Taftish dalolatnomasining huquqiy ahamiyati nimadan iborat?*

4-MAVZU: O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI BUDJETNING TUZILISHI. BUDJETNI TARTIBGA SOLISH VA BUDJETNI IJRO ETISH JARAYONI

1. *«Davlat budjeti» tushunchasi va tizimi.*
2. *O‘zbekiston Respublikasi budjetini shakllantirish tartibi.*
3. *«Budjetdan tashqari jamg‘armalar» tushunchasi va uning huquqiy mohiyati.*

1. «Davlat budjeti» tushunchasi va tizimi

«Budjet» tushunchasi va uning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati. O‘zbekiston mustaqillikka erishib, bozor munosabatlariga o‘tganidan keyin mamlakat moliya siyosatining mazmuni tubdan o‘zgarib, budjet tizimini mustahkamlash uning tarkibiy qismi bo‘lib qoldi. Hozirgi zamon sharoitlarida budjet davlat iqtisodiy siyosatining eng muhim vositasi bo‘lib bormoqda.

Budjet moliyaviy-huquqiy kategoriyalardan biri hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasining 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan Konstitutsiyasi hamda 2000-yil 14-dekabrda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining «Budjet tizimi to‘g‘risida»gi qonuniga binoan davlat budjeti – respublika budjeti, Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlardan iborat. Bundan tashqari, davlat budjeti tarkibida davlat maqsadli jamg‘armalari jamlanadi.

O‘zbekiston Respublikasining «Budjet tizimi to‘g‘risida»gi qonunining 3-moddasida ilk bor davlat va mahalliy budjetlarga tushuncha berib o‘tilgan bo‘lib, bunga ko‘ra **davlat budjeti** – bu davlat pul mablag‘larining (shu jumladan davlat maqsadli jamg‘armalari mablag‘larining) markazlashtirilgan jamg‘armasi bo‘lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag‘lar sarfi yo‘nalishlari va miqdori nazarda tutiladi.

Mahalliy budjet – davlat budjetining tegishli viloyat, tuman, shahar pul mablag‘lari jamg‘armasini tashkil etuvchi bir qismi bo‘lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek moliya

yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'lar sarfi yo'nalishlari va miqdori nazarda tutiladi.

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksiga binoan davlat mulki respublika mulki va ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulkidan (munitsipal mulkdan) iborat. Tegishli budjetning mablag'lari va boshqa davlat mol-mulki, agar ular davlat korxonasi va muassasasiga birkitilmagan bo'lsa, O'zbekiston Respublikasining davlat xazinasini, viloyat xazinasini tashkil qiladi. Respublika mulki respublika budjetiga tushadigan soliqlar, yig'imlar va boshqa majburiy to'lovlardan, shuningdek qonunlarda nazarda tutilgan asoslarga muvofiq boshqa tushumlar hisobidan tashkil etiladi.

Munitsipal mulk – davlat hokimiyati mahalliy organlarining mol - mulki, mahalliy budjet mablag'lari, shuningdek uy-joy jamg'armasi va kommunal xo'jalik korxonalari va boshqa mulkiy komplekslar, xalq ta'limi, madaniyat, sog'liqni saqlash muassasalari, shuningdek boshqa mol-mulkdan iborat. Munitsipal mulk mahalliy budjetga tushadigan soliqlar, yig'imlar va boshqa majburiy to'lovlardan, shuningdek qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslarga muvofiq boshqa tushumlar hisobidan tashkil etiladi.

Budjetning qanday bo'g'inda tashkil topishidan qat'i nazar uni quyidagi uch ma'noda ko'rsatib o'tish mumkin: *a) iqtisodiy ma'noda; b) moddiy ma'noda; d) huquqiy ma'noda.*

Davlat oldida turgan ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy sohalardagi vazifalarini bajarish uchun ma'lum bir moliyaviy mablag'larning mavjud bo'lishi talab qilinadi. Davlat ehtiyojlari pul (iqtisodiy) shaklida qondiriladi.

Budjet iqtisodiy ma'noda – budjet jamg'armalarini turli bo'g'inda tashkil etish, taqsimlash va foydalanish bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy (pul) munosabatlari tizimini anglatadi.

Moddiy ma'noda budjet – davlat yoki mahalliy hokimiyat organlarining o'z oldiga qo'ygan vazifalarini ta'minlash maqsadida u yoki bu bo'g'inda tashkil qilinadigan markazlashgan pul jamg'armalarini anglatadi.

Budjet munosabatlari moddiy-mulkiy xususiyatga ega.

Budjetning moddiy mazmuni murakkab tashkiliy tizimga ega bo'lib, doimiy harakatda (dinamikada) bo'ladi, ya'ni: to'planadigan pul mablag'larining hajmi; daromadlar va xarajatlar turlari o'zgarib turadi.

Budjet jamg'armasining katta yoki kichikligi bir qator omillarga:

iqtisodning rivojlanish darajasiga; korxonalar, muassasalar va tashkilotlarda olib boriladigan xo‘jalik usullariga; jamiyat tomonidan hal qilinadigan iqtisodiy, ijtimoiy vazifalarga bog‘liq bo‘ladi.

Hujjatlar u yoki bu tadbirlarni budjet hisobidan moliyalashtirish, budjet mablag‘lari hisobidan organlar va muassasalarni ta‘minlash, daromad manbaini budjet hisobiga o‘tkazish to‘g‘risida so‘z yuritganimizda, budjetning aynan shu jihati nazarda tutiladi.

Huquqiy ma’noda budjet – tegishli davlat hokimiyatining vakillik organi tomonidan tasdiqlangan, tegishli hududning markazlashgan pul jamg‘armasini tashkil etish, taqsimlash va foydalanishning moliyaviy rejasi hisoblanadi.

Qonun bilan o‘rnatilgan tartibda tasdiqlangan budjet – davlatning asosiy moliyaviy-rejali akti yoki mahalliy bo‘g‘indagi moliyaviy-rejali akt sifatida namoyon bo‘ladi.

Asosiy moliyaviy reja sifatida budjet quyidagi o‘ziga xos xususiyatlarga ega:

a) budjet universal moliyaviy reja hisoblanib, o‘z ko‘rsatkichlari bilan ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishning barcha sohalarini qamrab oladi. Bu universallik xususiyati boshqa moliyaviy rejalarda uchramaydi, chunki ular tor doirada harakat qiladi;

b) boshqa moliyaviy rejalariga nisbatan budjet – muvofiqlashtirish vazifasini bajaradi. Muvofiqlashtirish – budjet ko‘rsatkichi bilan boshqa moliyaviy rejalar ko‘rsatkichining o‘zaro bog‘liqligi orqali amalga oshiriladi. Korxonalarning moliyaviy rejalarida budjetga to‘lanadigan majburiy to‘lovlar hajmi va budjetdan ajratiladigan mablag‘lar ko‘rsatiladi.

Taniqli rus olimlari M.V. Karaseva va YU.A. Kroxina budjetning quyidagi o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rsatib o‘tadilar:

budjet – davlat va ma‘muriy-hududiy tuzilmalarning xarajatlarini qoplash maqsadida tashkil etiladigan pul mablag‘lari jamg‘armasidir;

budjet – davlat va ma‘muriy-hududiy tuzilmalarning moliyaviy rejali akti bo‘lib, unda ularning daromadlari va xarajatlari ko‘rsatib o‘tiladi;

budjet – korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning balansi va smetasi singari moliyaviy reja bo‘lib, u universallik va muvofiqlashtirish xususiyatiga ega.

Davlat budjet tashkilotlari o‘z faoliyatlarini amalga oshirishlari uchun kerak bo‘lgan barcha mablag‘larni tegishli budjetning (bo‘ysunuviga qarab) xarajatlar qismidan oladilar.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan barcha aspektlar budjet mazmunini boyitib, to‘ldirib turadi. Budjet bu – davlat hokimiyati organlari funksiyalarini ta‘minlash maqsadida pul mablag‘larini tashkil etish va xarajat qilish shaklidir. Bu tushunchadan ko‘rinib turibdiki: *birinchidan*, budjet – bu pul mablag‘larini tashkil etish va xarajat qilish shakli bo‘lib hisoblansa; *ikkinchidan*, budjet – davlat va mahalliy hokimiyat organlarining funksiyalarini ta‘minlaydi.

Budjet mablag‘larni tashkil etish va xarajat qilish shakli sifatidagi moliyaviy-rejali akt – budjetni huquqiy shaklda tuzish bilan aralashtirib yubormaslik lozim, huquqiy shaklda budjetni tuzish – yuridik akt sifatida namoyon bo‘ladi. Bu qonun yoki davlat hokimiyati vakillik organining qarori sifatida bo‘lishi mumkin. Budjet to‘g‘risidagi yuridik akt budjetning o‘zidan farq qiladi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi budjeti to‘g‘risidagi qonunchilikda faqat budjetning asosiy ko‘rsatkichlari ko‘rsatib o‘tiladi.

Har qanday kategoriyaning, shu jumladan budjetning mohiyati uning vazifalarida namoyon bo‘ladi. Budjet keng moliyaviy kategoriya bo‘lganligi sababli, unga moliyaning barcha vazifalari xosdir. Shu o‘rinda budjetning quyidagi asosiy vazifalarini ko‘rsatib o‘tishimiz mumkin: milliy daromadni qayta taqsimlash; iqtisodni tartibga solish; budjet sohasini moliyaviy ta‘minlash va davlatning ijtimoiy siyosatini amalga oshirish; markazlashgan pul mablag‘lari jamg‘armalarini tashkil etish va foydalanish ustidan nazoratni amalga oshirish.

Budjet ommaviy-huquqiy kategoriya bo‘lib, normativ tarzda mustahkamlanadi va davlat (ma‘muriy-hududiy tuzilmalar) manfaatlarini amalga oshirishda xizmat qiladi. Shu sababli ham bu sohadagi ijtimoiy munosabatlar imperativ me‘yorlar bilan tartibga solinadi.

Demak, **budjet** – bu davlat hokimiyati vakillik organlari tomonidan tasdiqlanadigan markazlashgan pul jamg‘armalarining tashkil topishi, taqsimlanishi va ulardan foydalanilishining asosiy moliyaviy rejasi bo‘lib, davlat va mahalliy hokimiyat organlarning barcha vazifalari va funksiyalarini ta‘minlashga xizmat qiladi.

Davlat budjeti har yili tasdiqlanadi va u birinchi yanvardan o‘ttiz birinchi dekabrga qadar harakatda bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasi davlat budjeti ikki qismdan: *daromadlar* va *xarajatlar* qismlaridan iborat. Uning daromadlar qismida qonunchilikda nazarda tutilgan barcha manbalar bo‘yicha tushumlarning hajmlari aks ettirilib, ularga avvalambor belgilangan soliqlar va yig‘imlarning barcha

turlari hamda boshqa daromadlar kiradi. Xarajatlar qismi esa budjet mablag'laridan foydalanishning aniq miqdori va yo'nalishlarini nazarda tutadi.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitlarida davlat budjeti taqchillik bilan, ya'ni xarajatlar daromadlardan oshishi bilan qabul qilina boshladi. Jahon tajribasining ko'rsatishicha, budjet taqchilligi iqtisodiy o'sishning nihoyatda jiddiy to'sig'i bo'lib qolishi mumkin, chunki u inflatsiya jarayonlari kuchayishi, davlat qarzlarini o'sishi, umuman davlat moliyalari holatining barqaror bo'lmasligining bosh omillaridan biridir. Shu sababli budjet taqchilligi davlat tomonidan qattiq nazoratga olinib, barqaror bozor iqtisodiyoti sharoitlarida yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan doiralarda belgilanadi. Davlat budjeti taqchilligini eng kam darajaga keltirish: boshqaruv xarajatlarini qisqartirish hisobiga budjet xarajatlarining o'sishini qat'iy cheklash; farqli davlat ijtimoiy himoya tizimini belgilash, dotatsiyalarning har xil turlari va narxlarning subsidiyalanishini tugatish, markazlashtirilgan mablag'larni moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirish uchun qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirishga ajratish yo'li bilan erishiladi.

Davlat budjeti tarkibida davlat maqsadli jamg'armalari to'planib, ularga O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Respublika yo'l jamg'armasi, O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasining davlat mulkini boshqarish maxsus hisobvarag'i hamda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi kiradi.

Mustaqillik yillarida davlat budjeti mablag'laridan funksional foydalanish anchagina kengaydi, budjet daromadlarini yo'naltirish uslublari va ularni xarajat qilish yo'nalishlari, davlat budjetini ijro etish tartibi katta o'zgarishlarga uchradi.

Budjet mablag'larini to'plashning asosiy uslubi – bu to'g'ri va egri soliqlar, resurs to'lovlari va mol-mulk solig'i, infratuzilmani rivojlantirish uchun olinadigan soliqlardir.

Biroq budjetning daromad qismini shakllantirishda soliq to'lovlari rolining oshirilishi tadbirkorlarga soliq yuki kuchayganini anglatmaydi. Aksincha, soliq stavkalari, xususan, daromad (foyda) solig'i bo'yicha stavkalar yuridik shaxslar asosiy qismi uchun yildan-yilga anchagina kamaytirib borilmoqda (masalan, 1998- yilgi 35 foizdan 2006-yilda 12 foizga tushirildi). Bundan tashqari, hozir amal qilayotgan qonunchilik bo'yicha belgilangan barcha soliqlar to'lab bo'linganidan keyin qoladigan

daromadlar xo‘jalik yurituvchi subyektlarining, davlat korxonalarining ixtiyorida bo‘ladi. Bu esa tabiiy ravishda ularning o‘z faoliyati natijalaridan manfaatdorligini oshiradi. Sobiq Ittifoq davlatida davlat budjeti daromadlarining asosiy qismi korxonalar foydasining eng ko‘p qismi (o‘rtacha 85 foizi)ni to‘g‘ridan-to‘g‘ri olish hisobiga shakllantirilgan va bu bilan ularni yuqori ishlab chiqarish va samarali xo‘jalik-moliyaviy faoliyatiga ijobiy ta’sir etishdan mahrum etgan.

Tub iqtisodiy islohotlar sharoitlarida budget mablag‘larini oqilona taqsimlash hamda ularni davlat va jamiyatning ustuvor yo‘nalishlariga yo‘naltirishda davlat budgetining roli nihoyatda muhimdir. Ushbu mablag‘lar maqsadli davlat dasturlarini moliyalashtirish, iqtisodiyotdagi yangi tuzilmaviy yo‘nalishlar va, xususan, eksportga mo‘ljallangan va import o‘rnini bosadigan ishlab chiqarishlarni rivojlantirish uchun foydalaniladi. Budget mablag‘lari agrosanoat kompleksi, kichik va o‘rta biznesni qo‘llab-quvvatlash va boshqa sohalarga yo‘naltiriladi.

O‘tish davrida kuchli ijtimoiy siyosatni amalga oshirish va, xususan, jamiyatning davlat yordamiga eng ko‘p darajada muhtoj bo‘lgan a‘zolarini qo‘llab-quvvatlashda davlat budgetining roli kattadir. Davlat budjetida yildan-yilga aholini ijtimoiy himoyalashga oid chora-tadbirlar uchun xarajatlar maxsus maqsadlarga yo‘naltirilmoqda. Masalan, bolali oilalar va kam ta‘minlangan oilalarga nafaqalar, aholiga ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan xizmatlar ko‘rsatilishi uchun belgilangan narxlardagi farqlarni budget hisobidan qoplash.

Mamlakat oldida turgan ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni hal etishda davlat budjeti rolini yanada oshirish ko‘p darajada budget qonunchiligini takomillashtirish va budget huquqini rivojlantirish bilan bog‘liqdir.

Budget huquqi predmeti, tushunchasi va manbalari. Davlat budgetining asosiy ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati davlat pul mablag‘larining markazlashtirilgan jamg‘armalarini tashkil etish, taqsimlash va ulardan foydalanish jarayonida yuzaga keladigan munosabatlarni huquqiy tartibga solish zarurligini belgilaydi. Bu munosabatlar moliyaviy-huquqiy normalarning maxsus guruhi bilan tartibga solinib, ular moliya huquqi bo‘limlaridan biri – budget huquqini tashkil etadi. Demak, O‘zbekiston Respublikasi budget huquqini davlat budjeti mablag‘larini tashkil etish, taqsimlash va ulardan foydalanish bo‘yicha yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi moliyaviy-huquqiy normalar majmui sifatida belgilash mumkin.

Lekin bunday ta'rif, budget huquqi predmetini tashkil etgan ijtimoiy munosabatlar doirasini aniq darajada belgilay olmaydi. Moliya qonunchiligi ichida budget huquqi normalari ajratiladi, ko'pincha esa, ular moliya huquqining davlat budjeti daromadlari va xarajatlarini tartibga soluvchi boshqa normalari bilan qo'shib ketadi. Masalan, soliq huquqi normalari budget huquqining davlat budjeti daromadlari xususiyati, tarkibi va hajmi, ularning kelib tushish tartibi (belgilangan soliqlarni to'lash tartibi va muddatlari)ni aks ettiruvchi qismi tomonidan qamrab olinadi. Shu munosabat bilan «budget huquqi» tushunchasiga ta'rif berishda uning *predmeti* nafaqat umumiy xususiyatlarini, ya'ni davlat pul mablag'lari markazlashtirilgan jamg'armasini tashkil etish, taqsimlash va undan foydalanish bo'yicha yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni, balki munosabatlarning aniq turlarini ham nazarda tutish lozim.

Moliya huquqiga oid adabiyotlarda budget huquqi predmetini tashkil etuvchi, o'zining mazmuni va maqsad yo'nalishlari bilan yagona bo'lgan ijtimoiy munosabatlar, ya'ni quyidagilarni belgilash yoki tartibga solish bilan bog'liq munosabatlar yoki normalar blokining aniq turlariga birlashadi:

- budget qurilishi va davlat budget tizimi;
- budget tizimi daromadlar va xarajatlar tuzilmasi, ularni budget tizimi bo'g'inlari o'rtasida taqsimlash tartibi;
- davlat va uning subyektlari (ma'muriy-hududiy tuzilmalar) vakolatlari (budget huquqlari);
- budget jarayonini tashkil etish, ya'ni budgetni shakllantirish tartibi hamda uning ijrosi to'g'risidagi hisobot;
- budget nazorati.

Qayd etilgan holatlarni hisobga olib, ***O'zbekiston Respublikasi budget huquqi davlat budget qurilishi va budget tizimi, budget tizimi daromadlari va xarajatlari tuzilmasi, ularning turli darajadagi budgetlar o'rtasida taqsimlanishi, davlat va uning ma'muriy-hududiy tuzilmalari vakolati, budget jarayoni va budget nazoratini belgilovchi moliyaviy-huquqiy normalar majmuidan*** iborat deyish mumkin.

Budget huquqi O'zbekiston Respublikasi moliya huquqining asosiy bo'limi bo'lib, bu davlat budgetining mamlakat moliya tizimining markaziy bo'g'ini sifatidagi o'rni bilan belgilanadi.

Budget huquqi normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar *budget huquqiy munosabatlaridir*. Ular moliyaviy-huquqiy munosabatlarning bir turi sifatida o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Shuningdek, budget huquqiy munosabatlari boshqa moliyaviy-huquqiy munosabatlardan farq qiladigan ayrim xususiyatlarga ham ega.

Budget huquqiy munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlari asosan budget huquqi predmeti bilan belgilanadi. Budget huquqiy munosabat-lari davlat moliyaviy faoliyatining alohida sohasida, xususan, davlat budjeti mablag'larini tashkil etish va taqsimlash sohasida yuzaga keladi, o'zgaradi va bekor bo'ladi. Budget huquqiy munosabatlarining ushbu xususiyati, o'z navbatida, mazkur munosabatlarning boshqa maxsus xususiyatlarida, masalan, subyekt tarkibi va ularning vaqt bo'yicha harakatida o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Budget huquqi subyektlari doirasi cheklangandir, chunki ular sifatida faqat davlat pul mablag'larining markazlashtirilgan jamg'armasini tashkil etish, taqsimlash va undan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarda yuridik majburiyat va huquqlar berilgan moliya huquqining subyektlari qatnashishi mumkin. Shu sababli budget huquqiy munosabatlarining har qanday subyekti uchun quyidagi belgilardan biri xosdir: ulardan har biri yoki davlat budjetini shakllantirishda, budget jarayoni u yoki bu bosqichida tomon sifatida ishtirok etadi yoki budget tizimi bo'g'inlari o'rtasida daromadlar va xarajatlarni taqsimlashda qatnashadi yoxud budjetdan mablag' ajratilishi shaklida undan tegishli mablag'larni olish bo'yicha budget bilan bog'liq bo'ladi.

Budget huquqiy munosabatlarining ayrim subyektlari nafaqat bir belgi, balki ikki yoki barcha ko'rsatilgan belgilarga ega bo'lishi mumkin. Misol: Moliya vazirligi budget huquqiy munosabatlari subyekti sifatida mamlakat davlat budjeti loyihasini shakllantirishda hamda uning daromadlari va xarajatlarini boshqarishda ishtirok etadi («Budget tizimi to'g'risida»gi qonunning, 27, 28, 30, 36-moddalari), ya'ni u birdaniga ikki belgiga ega.

Nodavlat notijorat korxonalari va tashkilotlari hamda fuqarolar (garchi davlat budjeti daromadlari asosan ularning pul mablag'lari bir qismi hisobiga shakllantirilsada) budget huquqiy munosabatlarining subyektlari bo'la olmaydilar. Bu shu narsa bilan bog'liqki, ko'rsatilgan korxonalar va tashkilotlar hamda fuqarolar budget munosabatlari sohasida tegishli vakolatlarga ega emas. Shu sababli ular daromadlar va xarajatlarni budget tizimi bo'g'inlari o'rtasida taqsimlashda, budget jarayoni bosqichlarida ishtirok eta olmaydi, budjetdan bevosita mablag'lar olish huquqiga ega emas, ya'ni ularda budget huquqiy munosabatlari subyektlari uchun xos bo'lgan belgilar yo'q. Ularning

budjet bilan o'zaro munosabatlari soliqlar va soliqsiz to'lovlar shaklida amalga oshirilib, moliya huquqining boshqa institutlari (soliq huquqi, davlat krediti va boshq.) bilan tartibga solinadi.

Budjet huquqi subyektlari jumlasiga:

- 1) *davlat va uning ma'muriy-hududiy tuzilmalari;*
- 2) *davlat hokimiyati va barcha darajadagi boshqaruv organlari;*
- 3) *davlat va mahalliy korxonalar, tashkilotlar va muassasalar kiradi.*

Birinchi guruhga O'zbekiston Respublikasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahri, tumanlar, tumanlarga qarashli shaharlar kirib, ular budjet sohasida huquq va majburiyatlarga egadirlar. Boshqacha aytganda, tegishli darajadagi budjet huquqi ayni shu subyektlarga tegishli bo'lib, ularning vakolatli organlari va hokimiyat ijroiya organlariga taalluqli emas, bu organlar budjet huquqiy munosabatlarida umuman davlat yoki uning tegishli ma'muriy-hududiy tuzilmalari nomidan va ularning manfaatlari yo'lida ishtirok etadi. Respublika budjeti, Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti, ma'muriy-hududiy tuzilmalarning budjetlari mavjud bo'lib, u yoki bu davlat hokimiyati va boshqaruv organining budjetlari bo'lmasligi ayni mana shu bilan izohlanadi. Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish hududiy birliklari – posyolkalar, qishloqlar, ovul va mahallalarning budjet huquqi subyektligi birmuncha boshqacha. Amaldagi qonunchilikka muvofiq ular o'z budjetlari huquqiga ega bo'lmasdan, budjet huquqiy munosabatlarida mahalliy budjetdan mablag' oluvchilar sifatida qatnashadi.

Budjet huquqi **ikkinchi guruh** subyektlariga barcha darajadagi vakillik organlari (Oliy majlis, xalq deputatlari Kengashi), umumiy vakolatli hokimiyat ijroiya organlari (Vazirlar Mahkamasi, hokimiyatlar), moliya-kredit organlari tizimi (O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va uning tasarrufidagi moliya organlari: Qoraqalpog'iston Respublikasi Moliya vazirligi, tegishli hokimiyatlarning moliya bo'limlari), Markaziy bank va tijorat banklari kiradi.

O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti tarkibida davlat maqsadli jamg'armalari to'planishi munosabati bilan ushbu jamg'armalarni shakllantirish va xarajat qilish bo'yicha huquq va majburiyatlar o'z zimmasiga yuklatilgan organlar ham budjet huquqi mazkur guruhining subyektlari sifatida ishtirok etishadi.

Budjet huquqi **uchinchi guruh** subyektlari noishlab chiqarish sohasidagi respublika va mahalliy budjet tashkilotlari, mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish bo'yicha davlat maqsadli dasturlari va chora-

tadbirlarini amalga oshiruvchi davlat va mahalliy ishlab chiqarish korxonalaridan iborat.

Budjet huquqiy munosabatlarining o'ziga xos xususiyati yana shundaki, ular bir yildan ortiq vaqt davom eta olmaydi, odatda, moliya yilining oxirida tugaydi. Bu shu narsa bilan belgilanadiki, davlat budjeti faqat bir moliya yili uchun qabul qilinadi, ya'ni bu qonunchilikda birinchi yanvardan o'ttiz birinchi dekabrga qadar bo'lgan davr tushuniladi («Budjet tizimi to'g'risida»gi qonun 3-modda).

Budjet huquqi normalari, boshqa moliyaviy-huquqiy normalar kabi **moddiy** va **protsessual** normalarga bo'linadi. Buning ustiga, budjet huquqida ushbu normalar moliya huquqining boshqa bo'limlariga nisbatan ko'proq aniq ajratilganligini kuzatish mumkin. Shu munosabat bilan adabiyotlarda mavjud bo'lgan budjet huquqi normalarini «shartlilikning muayyan ulushlari bilan» moddiy va protsessual normalarga bo'lish o'zini to'liq oqlamaydi.

Moddiy budjet normalari budjet qurilishi va budjet tizimi, budjetlarning daromad va xarajatlar tarkibi, davlat organlarining budjet sohasidagi vakolatlarini mustahkamlab beradi. **Protsessual normalar** jarayon xususiyatiga ega bo'lib, budjet huquqining moddiy normalarini amalga oshirishning yuridik shakli hisoblanadi. Ular budjetlarni va ularning ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni tuzish, ko'rib chiqish, tasdiqlash va ijro etish tartibini hamda budjet jarayoni sohasida budjet huquqi subyektlari vakolatlarini amalga oshirishning aniq huquqiy shakllarini belgilab beradi.

Budjet huquqi normalari uning **manbalari** bo'lgan turli normativ-huquqiy hujjatlarda mustahkamlangan. Budjet huquqining dastlabki normalari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ko'rsatilgan bo'lib, uning tegishli normalari budjet qurilishi va davlat budjet tizimi asoslarini belgilab beradi (122-modda), vakillik va ijroiya organlarining budjetni tartibga solish sohasidagi vakolatini mustahkamlab beradi (78, 100-moddalar).

Ushbu konstitutsiyaviy normalarni rivojlantirishda budjet munosabatlarini tartibga soluvchi ko'p sonli normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilingan bo'lib, ular orasida, avvalambor, «Budjet tizimi to'g'risida»gi qonunni ko'rsatib o'tish mumkin. U budjet huquqi manbalari ichida alohida o'rin tutadi, chunki u maxsus belgilangan qonunchilik hujjati bo'lib, umumiy huquqiy asoslarni mustahkamlab beradi. O'zbekiston Respublikasining barcha budjet qonunchiligi ular asosida tuzilishi kerak,

bundan tashqari, unda O'zbekiston Respublikasi davlat budjetining batafsil tartiboti berilgan. Qonun, xususan, davlat budjetini tuzish prinsiplari va tuzilmasini, uni tuzish, ko'rib chiqish, qabul qilish va ijro etish tartibini belgilaydi. Shuningdek, unda davlat budjeti daromadlarini shakllantirish va xarajatlarini amalga oshirish, hisob-kitoblar va hisobot tartibi hamda davlat budjeti mablag'lari bilan operatsiyalarni amalga oshirishni nazorat etish prinsiplari mustahkamlangan.

Budjet huquqining maxsus manbalari qatoriga O'zbekiston Respublikasining 2004-yil 26-avgustda qabul qilingan «Davlat budjetining G'azna ijrosi to'g'risida»gi qonuni ham kiradi. Ushbu qonun davlat budjetining g'azna ijrosi tushunchasini va uning asosiy prinsiplarini, maxsus vakolatli moliyaviy organ va uning Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, tuman va shaharlardagi bo'linmalarining vazifalarini belgilab beradi. Mazkur normativ hujjat davlat budjetining barcha daromadlarini yagona g'azna hisobvarag'iga kiritish va davlat budjetining xarajatlarini shu hisobvaraqdan to'lashning, G'aznachilikning boshqa organlar va tashkilotlar bilan o'zaro munosabatining qonuniy asoslarini o'rnatadi.

Shuningdek, budjet huquqining manbalariga umumiy xususiyatdagi ayrim qonunchilik hujjatlari, ya'ni O'zbekiston Respublikasining «Vazirlar Mahkamasi to'g'risida»gi, «Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida»gi, «Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida»gi qonunlari kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasining 2006- yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va davlat budjeti parametrlari to'g'risida»gi 2005-yil 27-dekabr qarorida ham budjet huquqining juda muhim normalari mavjud. Ayni shu qarorlar bilan O'zbekiston Respublikasi davlat budjetining asosiy parametrlari belgilanadi va tegishli moliya yiliga Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyat va Toshkent shahri budjetlari daromadlar va xarajatlar hajmi, respublika budjetidan beriladigan dotatsiyalar va maqsadli subvensiyalar hajmi, umumiy davlat soliqlari tushumlari, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy budjetlari bo'lgan eng kam miqdorlari; ijtimoiy sug'urtaga majburiy badallar, ajratmalar miqdorlari va Respublika yo'l jamg'armasiga ajratiladigan mablag'lari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining boshqa qarorlarida belgilab berilgan.

Budjet huquqi manbalarining eng ko'p sonli guruhini Moliya vazirligining normativ-huquqiy hujjatlari tashkil etadi. Ularga, masalan,

Ijtimoiy sohalar tashkilotlari bo'yicha budjetdan mablag'lar ajratishning har yilgi bazaviy normativlarini belgilash to'g'risida nizom, Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy budjetlariga budjet ssudalarini berish va olingan budjet ssudalarini to'lash tartibi to'g'risida nizom, O'zbekiston Respublikasi Davlat budjetini tuzish va ijro etish qoidalari va boshqalar kiradi.

Ma'lumki, budjet huquqi moliya huquqining bo'limi sifatida o'z ichiga ikki institutni oladi: budjet tuzilishi va budjet jarayoni. To'g'ri, ayrim manbalarda qayd etilgan holat to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilmaydi, ammo budjet huquqi normalari moddiy va protsessual normalarga tasnif qilingan vaqtda, inobatga olinadi.

Budjet huquqi tamoyillari. Budjet huquqi asosida nazariy asoslan-tirilgan va normativ mustahkamlangan boshlang'ich g'oyalar (fikrlar, talablar), ya'ni budjet huquqi tamoyillari turadi. Shu bois ularni quyida-gicha tasniflash mumkin:

1. Normativ mustahkamlangan manbasiga ko'ra:

– O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi bilan o'rnatilgan ta-moyillar;

– byujet qonunchiligi bilan o'rnatilgan tamoyillar.

2. Harakat doirasiga ko'ra:

– budjet huquqining barcha institutlari doirasida harakat qiluvchi (umumiy) tamoyillar;

– budjet huquqi ma'lum bir institutlari doirasida harakat qiluvchi tamoyillar.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi bilan o'rnatilgan budjet huquqi tamoyillariga:

- budjet faoliyati sohasidagi barcha subyektlarning tengligi tamoyili;

- mahalliy davlat hokimiyati organlari budjet faoliyatining musta-qilligi tamoyili;

- hokimiyatning bo'linish tamoyiliga asoslangan holda budjet faoliyati sohasidagi vazifalarning (vakolatlarning) taqsimlanishi tamoyili;

- davlat va ma'muriy-hududiy tuzilmalar budjet faoliyatida fuqaro-larning ishtiroki tamoyili va boshqalarni kiritishimiz mumkin.

Budjet huquqining konstitutsiyaviy tamoyillari to'g'ridan-to'g'ri va bevosita harakat me'yorlari hisoblanadi. Boshqa barcha budjet huquqi tamoyillari budjet qonunchiligida ko'rsatib o'tilgan yoki uning mazmunidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Budjet huquqining barcha institutlari doirasida harakat qiluvchi (umumiy) tamoyillarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- budjet munosabatlarining har yili yuzaga kelishi tamoyili;
- budjet huquqi subyektlarining budjet huquqi va majburiyatlarining doimiyliigi tamoyili;
- O‘zbekiston Respublikasi, ma‘muriy-hududiy tuzilmalar budjet siyosatini muvofiqlashtirish tamoyili;
- O‘zbekiston Respublikasi budjet tizimi barcha bo‘g‘inidagi budjetlar daromadlari va xarajatlari guruhlanishining yagonaligi tamoyili va boshq.

Budjet huquqi tamoyillarini harakat doirasiga ko‘ra budjet huquqi institutlari bo‘yicha bo‘lib chiqishimiz mumkin. Jumladan:

1) O‘zbekiston Respublikasi budjet tizimining tamoyillari. Mazkur tamoyillar «O‘zbekiston Respublikasining budjet tizimi to‘g‘risida»gi qonunning 5-moddasida ko‘rsatib o‘tilgan bo‘lib, quyidagilardan iborat:

- budjet tasnifi tizimi, hisob-budjet hujjatlari va budjet jarayoni tuzilishining yagonaligi;
- budjet tuzilishining O‘zbekiston Respublikasi ma‘muriy-hududiy tuzilishiga mosligi;
- turli darajadagi budjetlarning o‘zaro bog‘liqligi;
- davlat budjeti balansligi;
- davlat daromadlarini aniq manbalar bo‘yicha va xarajatlarini yo‘nalishlari (moddalari) bo‘yicha rejalashtirish;
- davlat budjeti xarajatlarini budjetdan ajratiladigan tasdiqlangan mablag‘ doirasida sarflash;
- barcha darajadagi budjetlarning mustaqilligi.

2) Budjetlar o‘rtasidagi munosabatlarning tamoyillari:

- budjet tizimi tegishli bo‘g‘inlari bo‘yicha budjet xarajatlarini taqsimlash va mustahkamlash;
- budjet tizimi tegishli bo‘g‘inlari bo‘yicha tartibga solinuvchi daromadlarni doimiy asosda chegaralash (mustahkamlash) va vaqtinchalik normativlar bo‘yicha taqsimlash;
- budjet munosabatlari subyektlari huquqlarining tengligi;
- budjet munosabatlari subyektlarining minimal budjet ta‘minlanganligi darajasini tenglashtirish.

3) Budjet jarayoni tamoyillari.:

- vakillik hokimiyati va ijro hokimiyati organlari budjet faoliyatining ketma-ketligi;

- budjetlarning xazina ijrosi;
- budjet jarayonining har yili takrorlanishi;
- kassalarning yagonaligi.

Davlat budjeti tuzilishi va budjet tizimi tushunchasi. Budjet tuzilishining mazmuni masalasi bo'yicha adabiyotlarda turli fikrlar aytilgan edi. Bunda ayrim hollarda budjet tuzilishi tushunchasi noto'g'ri ravishda toraytirilib, budjet tizimi tushunchasiga tenglashtiriladi. Aslida esa, ushbu tushunchalar o'rtasida katta farq bor. *Budjet tizimi deganda*, mamlakat hududida amal qiluvchi barcha budjetlar majmui tushuniladi, budjet tuzilishi esa, budjet tizimining tashkil etilishi, uni tuzish prinsiplari, bu tizim ayrim bo'g'inlari o'rtasidagi o'zaro aloqadan iborat.

Davlatning budjet tuzilishi budjetlarning turlari, ularning har biri yo'nalishi (budjet tizimi), budjetlar ayrim turlari o'rtasida daromadlar va xarajatlar taqsimlanishi, ular funksiyalarining prinsiplari, vakolatli va ijroiya hokimiyati markaziy va mahalliy organlarining vakolatlarini belgilab beradigan yuridik normalarga asoslanadi. Demak, o'z mazmuniga ko'ra budjet tuzilishi tushunchasi budjet tizimi tushunchasiga nisbatan ancha keng ekan. Bizning Respublikamiz budjet qonunchiligida esa, ushbu teng bo'lmagan tushunchalar o'rtasida tenglik belgisi qo'yilgan bo'lib, «Budjet tizimi to'g'risida»gi qonun 4-moddasidagi ta'rif bunga dalil bo'la oladi. Unga muvofiq budjet tizimi turli darajalardagi budjetlar majmui bo'lib, budjetlarni tuzishni tashkil etish va prinsiplari, ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlardan iborat. O'zbekiston Respublikasining hozir shakllanish bosqichida turgan budjet qonunchiligini yanada takomillashtirish jarayonida ko'rsatilgan qarama-qarshilikni ko'rib chiqilayotgan ikki noteng tushunchalarni aniq ajratib olish yo'li bilan bartaraf etish zarur. Bu nafaqat nazariy, balki nihoyatda muhim bo'lgan amaliy ahamiyatga ham egadir, chunki budjet tuzilishi tushunchasi davlat budjet siyosatining asosiy elementlarini ko'p jihatdan belgilab beruvchi dastlabki nuqtadir.

Jahon amaliyotida ***budjet tuzilishining*** bir qancha modellari mavjud. Birinchi model bo'yicha markaziy va mahalliy budjetlar avtonom, o'zini mustaqil idora qilish huquqiga ega bo'lib, shu sababli ulardan har biri o'z xarajatlarini to'liq qoplay oladigan o'z daromad manbalariga ega. Ikkinchi model o'zining asosiy ko'rinishi bilan birinchisiga o'xshaydi, lekin markaziy budjetga mahalliy budjetlarga nisbatan muayyan tartibga soluvchi rol mustahkamlab beriladi. Va, nihoyat, uchinchi model barcha budjetlarni yagona Davlat budjetiga birlashtirishni nazarda tutadi va har

bir yuqori budjetga tartibga soluvchilik roli mustahkamlab beriladi. Bizning mamlakatimizda budjet tuzilishining aynan shu modeli nazarda tutilgan.

Budjet tizimi bir necha darajalardan iborat bo'lishi mumkin, ushbu darajalar soni u yoki bu mamlakatning budjet tuzilishi bilan belgilanadi. Unitar (yagona) davlatlarda budjet tizimi ikki darajadan iborat. Ularga markaziy budjet (davlat budjeti) va mahalliy budjetlar kiradi (Fransiya, Italiya, Yaponiya). Federativ (ittifoq) davlatlarda budjet tizimi uch darajaga ega bo'lib, federal budjet, federatsiya subyektlari budjetlari va mahalliy budjetlarni o'z ichiga oladi (Rossiya, AQSH, Germaniya va boshq.).

Mamlakatimiz budjet tizimi quyidagicha:

- 1) Respublika budjeti (markaziy budjet);
- 2) Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlar.

Bu budjetlar davlat iqtisodiy siyosatini hayotga tatbiq etishning bosh dastak (instrument)laridan biri bo'lgan O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti amal qilishining tashkiliy shakli bo'lib xizmat qiladi. O'zbekiston davlat budjeti yagona budjet tizimidan iborat bo'lib, respublika budjeti, Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlarni birlashtiradi. Davlat budjeti tarkibida davlat maqsadli jamg'armalari to'planadi.

Respublika budjeti davlat budjetining bir qismi bo'lib, umumdavlat xususiyatidagi tadbirlarni moliyalashtirish uchun foydalaniladi, unda daromadlar manbalari va ulardan kelib tushadigan tushumlar miqdorlari, xarajatlar yo'nalishi va moliya yili davomida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'lar miqdori nazarda tutiladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti ham davlat budjetining bir qismi bo'lib, Qoraqalpog'iston Respublikasi pul mablag'lari jamg'armasini tashkil etadi, unda daromadlar manbalari va ulardan kelib tushadigan tushumlar miqdorlari, xarajatlar yo'nalishi va moliya yili davomida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'lar miqdori nazarda tutiladi.

Mahalliy budjetlar – davlat budjetining bir qismi bo'lib, tegishli viloyat, tuman, shahar pul mablag'lari jamg'armasini tashkil etadi, unda daromadlar manbalari va ulardan kelib tushadigan tushumlar miqdorlari, xarajatlar yo'nalishi va moliya yili davomida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'lar miqdori nazarda tutiladi.

O'zbekiston Respublikasi budget tizimi birligi «Budget tizimi to'g'risida»gi qonunda tashkiliy jihatdan mustahkamlangan bo'lib, unda quyi budgetlardan har biri yuqori bo'g'inga kirishi nazarda tutilgan (9-modda). *Davlat budjeti* – respublika budjeti, Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti va mahalliy budgetlarni o'z ichiga oladi. *Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti* – Qoraqalpog'iston Respublikasining respublika budjeti, respublika (Qoraqalpog'iston)ga qarashli tumanlar va shaharlar budgetlaridan iborat. *Viloyat budjeti* – viloyat budjeti, viloyatga qarashli tumanlar va shaharlar budgetlaridir. *Tumanlarga bo'lingan shahar budjeti* – shahar budjeti va shahar tarkibiga kiruvchi tumanlar budgetlaridan tuzilgan. *Tumanga qarashli shaharlari bo'lgan tumanlar budgetlari* – tuman budjeti va tumanga qarashli shaharlar budgetlaridan iborat.

Bizning davlatimiz budget tizimini tashkil etgan budgetlarning butun majmuini **yig'ma** va **alohida ajratilgan** budgetlarga bo'lish mumkin. **Yig'ma budgetlar** umuman davlat hududida yoki uning ayrim ma'muriy-hududiy tuzilmasida amal qiluvchi budgetlarning barcha turlarini birlashtiradi. Ularga O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti, Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti va viloyatlarning mahalliy budgetlari hamda tumanlarga bo'lingan shaharlar va tumanlarga qarashli shaharlari bo'lgan tumanlar budgetlari kiradi. **Alohida ajratilgan budgetlarga** O'zbekiston Respublikasi respublika budjeti, Qoraqalpog'iston Respublikasi respublika budjeti, viloyat budjeti, tumanlarga bo'lingan shaharlarda shahar budjeti, tumanga qarashli shaharlari bo'lgan tegishli ma'muriy-hududiy birliklarda tuman budjeti kiradi. Ushbu budgetlarda muvofiq ravishda umumdavlat, respublika (Qoraqalpog'iston), viloyat, shahar va tuman miqyosidagi ahamiyatga ega bo'lgan tadbirlarni moliyalashtirish uchun zarur bo'lgan mablag'lar nazarda tutilgan bo'lib, ular tegishli darajadagi davlat hokimiyat organlarining bevosita tasarrufida bo'ladi. Qolgan mablag'lar quyi budgetlarga beriladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti mablag'lari respublika budgetiga ajratilganidan keyin, ular Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti hamda viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy budgetlariga yo'naltiriladi.

Budget tizimi prinsiplari. Budget tuzilishining muhim qismi budget tizimini tuzish prinsiplari hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining «Budget tizimi to'g'risida»gi qonuniga binoan budget tizimi asosiy prinsiplariga quyidagilar kiradi:

- budget tasnifi, hisob yuritish-budget hujjatlari va budget jarayoni tizimining tuzilish birligi;

- budjet tuzilishining O‘zbekiston Respublikasi ma‘muriy-hududiy tuzilishiga muvofiqligi;
- turli darajalardagi budjetlarning o‘zaro aloqasi;
- davlat budjetining balanslanganligi (muvozanatlashtirilgan bo‘li-shi);
- davlat daromadlarini aniq manbalar bo‘yicha va xarajatlarini yo‘nalishlar (moddalar) bo‘yicha rejalashtirish;
- davlat budjetidan xarajatlarni tasdiqlangan budjet ajratmalari doirasida amalga oshirish;
- barcha darajalardagi budjetlarning mustaqilligi.

Budjet tizimining ko‘rsatilgan prinsiplari mamlakat respublikamiz budjet qonunchiligida birinchi marta mustahkamlangan bo‘lib, bu uning normal ishlashi uchun juda katta ahamiyatga ega. Ammo budjet tizimi prinsiplarini shunchaki sanab o‘tish (O‘zbekiston budjet qonunchiligida shunday qilingan) ularning mazmunini aniqlab olish imkonini bermaydi. Demak, ularni subyektiv talqin qilish imkoniyatini inkor etib bo‘lmaydi, zeroki bunday talqin ularning asl mazmunini hamma vaqt ham to‘liq aks ettiravermaydi.

O‘zbekiston Respublikasi budjet qonunchiligida mustahkamlangan budjet tizimi prinsiplari asosan umumqabul qilingan nazariyalarga va boshqa davlatlar qonunchilik amaliyotiga to‘g‘ri keladi. Biroq ular muayyan aniqliklar kiritilishini talab qiladi.

Avvalambor, bu budjet tasnifi, hisob yuritish – budjet hujjatlari va budjet jarayoni tizimining tuzilish birligi prinsipiga taalluqlidir. Mazkur holda budjet tizimining umumiy tan olingan prinsipidan biri mazmu-nining ayrim elementlari ko‘rsatilgan. Gap *budjet tizimi birligi* prinsipi haqida ketayotgan bo‘lib, bunda huquqiy baza, budjet tasnifi, budjet hujjatlari shakllari, budjet jarayoni prinsiplari, pul tizimi birligi hamda davlat budjeti mablag‘lari bilan operatsiyalarni amalga oshirishda hisob yuritish, hisobot va nazorat bo‘yicha yagona tartib amal qilishi tushuniladi. Demak, budjet tasnifi, hisob yuritish-budjet hujjatlari va budjet jarayoni tizimining tuzilish birligi *budjet tizimi birligi* prinsipini amalga oshirishning muhim kafolati bo‘lib, u mustaqil prinsip hisob-lanmaydi.

Budjet tizimi birligi hamma vaqt barcha darajalardagi budjetlarning o‘zaro harakatiga asoslanib, tartibga soluvchi manbalardan foydalanish, maqsadli va mintaqaviy budjet jamg‘armalarini tashkil etish va ularni qayta taqsimlash orqali amalga oshiriladi. Shu sababli O‘zbekiston

Respublikasi budget tizimining mustaqil prinsipi sifatida o'z mohiyat-e'tibori bilan *budget tizimi birligi* prinsipi mazmuni elementlaridan biri bo'lgan turli darajalardagi budgetlarning o'zaro aloqasini ajratish to'g'ri bo'lmasa kerak.

O'zbekiston Respublikasi «Budget tizimi to'g'risida»gi qonunida mustahkamlangan *barcha darajalardagi budgetlar mustaqilligi* prinsipi yetarlicha obyektiv asosga ega emas. Bu yerda gap shundaki, O'zbekiston budget tizimining bo'g'inlari to'liq mustaqil bo'la olmaydi, chunki mamlakat Konstitutsiyasida mustahkamlab berilgan budget tuzilishi barcha budgetlarning yagona davlat budgetida birlashuvini nazarda tutadi.

Budget tizimi bunday darajadagi mahalliy budgetlarining o'z daromadlari manbalaridan foydalanish va xarajat qilish yo'nalishlarini belgilash huquqi ularning mustaqilligi mezonini bo'la olmaydi. Budgetlar, ulardan har birining xarajatlari to'la qoplaydigan o'z daromad manbalariga ega bo'lgan taqdirdagina, mustaqil bo'lishi mumkin. Tartibga soluvchi daromad manbalaridan ajratmalar mahalliy budgetlarning o'z daromadlari emas. Ular yuqori budgetdan o'z daromadlari yetmagan holda budgetni tartibga solish tartibida beriladi va bunda tartibga soluvchi manbalardan ajratmalarining aniq miqdori har yili o'zgaradi va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi. Mahalliy budgetlar to'liq mustaqil bo'la olmasligi haqida «Budget tizimi to'g'risida»gi norma ham dalolat beradi, unga asosan Qoraqalpog'iston Respublikasi budgeti va mahalliy budgetlarga cheklovlar nazarda tutilgan (24-modda). Shunday qilib, Qoraqalpog'iston Respublikasi budgeti va mahalliy budgetlarini qabul qilish va ijro etishda: qonunchilikda nazarda tutilmagan manbalar hisobidan jamg'armalar tashkil etish; yuqori budgetlardan budget ssudalarini olishdan tashqari, qarzlar olish; boshqa shaxslar foydasiga budget mablag'lari hisobidan moliyaviy kafolatlar va topshiriqnomalar berishga yo'l qo'yilmaydi.

Budgetlar mustaqilligi prinsipi Rossiya Federatsiyasi budget tizimiga xos bo'lib, u federal budget, federatsiya subyektlari budgetlari va mahalliy budgetlarning alohida ajratilganligi, buning natijasida davlat yagona pul jamg'armasini tashkil etish va undan foydalanish asosiy moliyaviy rejasi hisoblangan Rossiya davlat budgetining mavjud bo'lishdan to'xtashidan iborat obyektiv sabablar bilan bog'liqdir. Shu boisdan bu prinsip Rossiya Federatsiyasi Budget kodeksida to'la asosli ravishda mustahkamlab berildi (31-modda).

Budjet tuzilishining O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy tuzilishiga muvofiqligi prinsipiga ham ayrim tuzatishlar kiritilishi zarur deb o'ylaymiz. «Budjet tizimi to'g'risida»gi qonunda budjet tuzilishiga ta'rif berilmagan va faqat taxmin qilish mumkinki, bu holda qonun chiqaruvchi budjet tizimini nazarda tutgandir. Avval qayd etilganidek, budjet tuzilishi bilan budjet tizimi tushunchalari o'rtasida katta farqlar mavjud bo'lib, shu boisdan «Budjet tizimi to'g'risida»gi qonunda mustahkamlab berilgan ta'rifdan foydalanish va *budjet tizimining O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy tuzilishiga muvofiqligi prinsipi* haqida gapirish mumkin. Bu prinsip budjet tizimi tuzilmaviy tarkibi to'liqligini anglatadi va davlatda mavjud bo'lgan ayni mana shu budjetlarning amal qilishi asoslanganligini ko'rsatadi.

Bizning respublikamiz budjet qonunchiligida mustahkamlangan budjet tizimining juda muhim prinsipi davlat *budjetining balanslanganligi prinsipi* (muvozanatlashtirilgan bo'lishi)dir. Bu prinsip shuni anglatadiki, budjetda nazarda tutilgan xarajatlar hajmi budjet daromadlari va uning taqchilligini moliyalashtirish manbalaridan kelib tushadigan tushumlar yig'indisi hajmiga muvofiq kelishi lozim. Budjet jarayonini amalga oshirishda davlat vakolatli organlari davlat budjeti taqchilligi miqdorini eng kam darajaga keltirish zaruratidan kelib chiqishlari shart.

Agar budjetni ijro etish jarayonida taqchillikning chegara doirasidan oshish yuz bersa yoki budjet daromad manbalaridan tushumlar kamayib ketsa, jahon amaliyotida xarajatlar *sekvestri* mexanizmi qo'llaniladi. Sekvestrning mohiyati shundan iboratki, joriy moliya yilining qolgan vaqti davomida budjetning barcha moddalari bo'yicha har oyda davlat xarajatlari muayyan foizlarga (5, 10, 15 va h.k.) mutanosib ravishda pasaytirib boriladi. Odatda, sekvestr vakolatli organlar tomonidan ularning vakolatlari doirasida belgilanadigan ro'yxatning himoyalangan moddalariga nisbatan qo'llanmaydi.

Bir qancha mamlakatlar budjet qonunchiligida, jumladan Rossiya Federatsiyasi Budjet kodeksida budjet tizimining boshqa prinsiplari ham mustahkamlangan bo'lib, ular o'zining muayyan obyektiv asoslariga egadir. Bu budjetlarning daromadlari va xarajatlarini to'liq aks ettirish, budjetlar oshkoraligi prinsiplaridir. Ular jumlasiga Budjet tizimi darajalari o'rtasida daromadlar va xarajatlarni taqsimlash, budjet mablag'larining kimga va qanday maqsadga yo'naltirilishi va boshqa prinsiplar ham kiradi. Shuningdek, Rossiya Federatsiyasi Budjet kodeksida nafaqat

budjet tizimi prinsiplari ro'yxati mustahkamlanibgina qolmasdan, ulardan har birining mazmuni ham berilgan.

Yuqorida ko'rsatilgan prinsiplar bizning respublikamiz budjet qonunchiligini yanada takomillashtirish jarayonida hisobga olinishi mumkin bo'lgani uchun ularning asosiy mohiyatini ko'rib chiqamiz.

Budjetlar, davlat maqsadli jamg'armalarining daromadlari va xarajatlarini to'la aks ettirish prinsipi shuni anglatadiki, budjetlar, davlat budjetdan tashqari jamg'armalarining barcha daromadlari va xarajatlari hamda mamlakatning soliq qonunchiligi va budjet qonunchiligi bilan belgilangan boshqa majburiy tushumlar ularda majburiy tartibda va to'la hajmda aks ettirilishi shart. Davlatning barcha xarajatlari budjet mablag'lari, budjet tizimida to'plangan budjetdan tashqari davlat jamg'armalari mablag'lari hisobidan amalga oshirilishi lozim.

Oshkoralik prinsipi budjet loyihalari bo'yicha qarorlarni ko'rib chiqish va qabul qilish jarayonlari hamda qabul qilingan budjetlar asosiy ko'rsatkichlari va ularning ijrosi ahvoli to'g'risidagi axborot, ma'lumotlar jamiyat uchun majburiy tartibda oshkor etilishini nazarda tutadi.

Budjet tizimi darajalari o'rtasida daromadlar va xarajatlarni chegaralash prinsipi daromadlarning tegishli turlari (to'liq yoki qisman) budjet tizimining u yoki bu darajalariga hamda xarajatlarni amalga oshirish bo'yicha vakolatlar markaziy organlar va davlat hokimiyati mahalliy organlariga berilishini anglatadi.

Budjet mablag'larining kimga va qanday maqsadga yo'naltirilishi prinsipi shundan iboratki, budjet mablag'lari ularni oluvchilar ixtiyoriga, ulardan foydalanish aniq maqsadlari ko'rsatilgan holda, ajratiladi. Budjet mablag'larining nazarda tutilgan shaxslarga va budjetda belgilangan maqsadlarga yo'naltirilishini buzishga olib keladigan har qanday harakat budjet qonunchiligini buzish hisoblanadi.

Budjet tizimi daromadlari va xarajatlari tarkibi hamda ularni budjetlar o'rtasida taqsimlash. Amaldagi budjet qonunchiligiga muvofiq barcha daromadlar va xarajatlari davlat budjet tizimi darajalari o'rtasida taqsimlanadi. *Budjet daromadlari va xarajatlarini taqsimlash deganda*, har bir darajadagi budjetga kiritilishi lozim bo'lgan daromadlar va xarajatlari turlari va hajmini belgilash tushuniladi.

Budjet tizimi daromadlari u yoki bu budjetning daromad qismiga amaldagi qonunchilikda belgilangan tartib va miqdorlarda kelib tushadigan majburiy to'lovlardir. Ushbu to'lovlarning turlari, ularni shakllantirish va budjet tizimining tegishli darajalariga kiritish tartibi

O'zbekiston Respublikasi davlat budjetini tuzish va ijro etish qoidalari bilan belgilanadi.

Bizning mamlakatimiz budjet tizimi daromadlari O'zbekiston Respublikasi «Budjet tizimi to'g'risida»gi qonunda nazarda tutilgan manbalar hisobidan shakllantiriladi. Ularning tarkibida *soliq va nosoliq to'lovlari* hamda *beg'araz, tekin ajratmalarni* ko'rsatish mumkin.

Soliq daromadlariga mamlakatimizning soliq va bojxona qonunchiligida nazarda tutilgan umumdavlat soliqlari, mahalliy soliq va yig'imlar hamda bojxona bojlari kiradi.

Soliqdan tashqari to'lovlar davlat moliyaviy va boshqa aktivlarini joylashtirish, foydalanishga berish va sotishdan tushgan daromadlar, qonunchilikka muvofiq ravishda meros qilib berish, sovg'a qilish huquqi bo'yicha davlat ixtiyoriga o'tgan pul mablag'lari, yuridik shaxslar-rezidentlar va chet davlatlarga berilgan budjet ssudalarini to'lash bo'yicha to'lovlar hamda davlat bojidan iborat. Budjetlarning bu toifadagi daromadlariga fuqarolik-huquqiy, ma'muriy va jinoiy javobgarlik choralari qo'llanishi natijasida olingan mablag'lar, jumladan jarimalar, musodara etish, tovon to'lash va majburiy ravishda undirib olingan boshqa summalar ham kiradi.

Budjet daromadlariga jismoniy va yuridik shaxslar, xalqaro tashkilotlar va chet davlatlar hukumatlari tomonidan **beg'araz, tekin ajratmalar** ham kiritilishi mumkin. Davlat budjeti daromad manbalaridan farqli ravishda, Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlar daromadlari tarkibiga yuqori budjetlardan ajratiladigan budjet dotatsiyalari, budjet subvensiyalari va budjet ssudalari ham kiritiladi.

Budjet tizimi daromadlarining keltirilgan guruhlash mezonini adabiyotlarda berilgan bo'lib, bu ularning *yuridik shakliga* qarab tasniflanishidir.

Budjet tizimi daromadlari ularni *u yoki bu darajadagi budjetlar daromadlariga kiritish tartibi va shartlariga* qarab tasnif qilinishi ham mumkin. Ushbu mezon bo'yicha *mustahkamlangan (biriktirilgan)* va *tartibga soluvchi* daromadlar ajratiladi.

Mustahkamlangan (biriktirilgan) daromadlar tegishli budjetga doimiy yoki uzoq muddatli asosda to'liq yoki qisman (qattiq normalarda) kelib tushadigan daromadlardir. Bunday daromadlarga tegishli budjetlarga biriktirib qo'yilgan soliq daromadlari kiradi. Budjet tizimining u yoki bu darajasiga ushbu daromadlarni biriktirib qo'yishning huquqiy asosi soliq va budjet qonunchiligi kiradi.

Masalan, O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksida nazarda tutilgan mahalliy soliqlar mahalliy budjetlarga to'liq o'tkaziladi (7-modda). Bizning respublikamiz budjet qonunchiligiga muvofiq, odatda, yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq, suv resurslaridan foydalan-ganlik uchun soliq kabi umumdavlat soliqlari turli darajadagi budjetlar o'rtasida taqsimlanmaydi va ular to'la hajmda respublika budjeti yoki mahalliy budjetlar hisobiga o'tkaziladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar kengashi, viloyatlar hoki-miyatlari moliya organlarining takliflari bo'yicha mahalliy soliqlar qaysi darajadagi budjetga, jumladan yuqori budjetga, to'la hajmda o'tkazilishini belgilaydilar. Turli darajadagi budjetlarga ajratmalar normativlari belgilangan va mahalliy budjetlarga to'la hajmda o'tkazilishi kerak bo'lgan umumdavlat soliqlari soliq to'lovchi joylashgan shahar, tuman hududidagi mahalliy budjetga kelib tushadi.

Turli darajalardagi budjetlarga ajratmalar normativlari belgilanmagan va to'la hajmda respublika budjeti hisobiga o'tkazilishi lozim bo'lgan umumdavlat soliqlari, soliq to'lovchi qaysi shahar, tuman hududida joylashgan bo'lishiga qaramasdan, ushbu budjetga kelib tushadi.

Amaldagi qonunchilik bilan daromadlarni biriktirib, mustahkamlab qo'yish tizimi o'zini to'la oqlaydi, chunki ayrim budjetlarni tuzish texnikasi soddalashadi, bu u yoki bu darajadagi budjet tizimiga to'liq kelib tushadigan daromadlar ro'yxati oldindan ma'lum bo'lishi bilan bog'liqdir. Bundan tashqari, mahalliy organlarning budjet mustaqilligi ortib bormoqda.

Biroq biriktirib qo'yiladigan daromadlar ro'yxatini belgilashda davlatning butun budjet tizimi faoliyati samaradorligiga salbiy ta'sirini ko'rsatishi mumkin bo'lgan bir qancha omillarni hisobga olish zarur. Xususan, daromadlarni taqsimlashda ayrim budjetlarda ortiqcha daro-madlar hosil bo'lib, qolganlarida ularning yetishmasligi, ya'ni nomutanosiblik yuzaga kelishiga yo'l qo'yilmasligi kerak. Masalan, sanoat rivojlangan hududlarda yuridik shaxslardan daromad yoki foyda solig'i bo'yicha kelib tushadigan tushumlar hajm jihatidan anchagina ko'p, shu sababli ulardan qat'iy biriktirib qo'yiladigan daromad sifatida foydalanish mahalliy budjetlar daromadlarini taqsimlashda nomutano-siblikka olib kelishi mumkin. Daromadlarni qat'iy biriktirib qo'yish prinsipi budjet tizimining turli darajalari (respublika budjeti bilan mahalliy budjetlar) o'rtasida ularni qayta taqsimlash imkoniyatidan mahrum etadi. Holbuki daromadlarni bunday qayta taqsimlash obyektiv

zarurat bo'lib, bizning davlatimiz budjet tizimining birligi bilan belgilanadi.

Budjetlarning **tartibga soluvchi daromadlari** yuqori darajadagi budjet tizimidan quyi budjetga (respublika budjetidan – viloyat budjetlariga, viloyat budjetidan – tuman budjetlariga va h.k.) o'tkaziladigan mablag'lardan iborat. Tartibga soluvchi daromadlarga umumdavlat soliqlari va boshqa to'lovlar kirib, ular bo'yicha keyingi moliya yili uchun mahalliy budjetlarga ajratmalar (foizlarda) normativlari belgilanadi. Bu normativlar O'zbekiston Respublikasi budjet tizimining tartibga soluvchi daromadlarni beruvchi budjetlar to'g'risidagi huquqiy hujjat yoki bizning davlatimiz budjet tizimining boshqa darajadagi budjetdan unga berilgan tartibga soluvchi daromadlarni taqsimlaydigan darajadagi budjet to'g'risidagi qaror bilan belgilanadi.

Shunday qilib, tartibga soluvchi daromadlarni har bir quyi budjetga o'tkazish uchun yuridik asos bo'lib yuqori darajadagi budjetni tasdiqlash to'g'risidagi normativ-huquqiy hujjat hisoblanadi. Masalan, tartibga soluvchi daromadlardan ajratmalar viloyatlar budjetlariga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining keyingi moliya yili uchun belgilangan O'zbekiston Respublikasi davlat budjetining asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar va parametrlar prognozi to'g'risidagi qarori asosida, tumanlar budjetlariga esa, viloyatlarning Xalq deputatlari Kengashlari qaroriga asosan o'tkaziladi.

Amaldagi budjet qonunchiligiga muvofiq yuridik shaxslarga solinadigan daromad yoki foyda solig'i, jismoniy shaxslarga solinadigan daromad solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i tartibga soluvchi soliqlar sifatida belgilanishi mumkin.

Budjet tizimi xarajatlari kelgusi moliya yilida davlatning o'z vazifalari va funksiyalarini bajarishi uchun unga zarur bo'lgan budjet mablag'laridir. Shu munosabat bilan xarajatlar maqsadli yo'nalishi va hajmlari davlatning muayyan rivojlanish bosqichida uning oldida turgan vazifalarga qarab o'zgarishi mumkin.

«Budjet tizimi to'g'risida»gi qonun bo'yicha budjet xarajatlarining tarkibiy qismlari ularning *iqtisodiy mazmuniga* ko'ra **joriy xarajatlar** va **kapital xarajatlar** hisoblanadi.

Joriy xarajatlar budjetlar xarajatlarning quyidagilar bilan bog'liq qismlarini o'z ichiga oladi: davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, mahalliy o'zini o'zi boshqaruv organlari, budjet muassasalarining normal faoliyatini ta'minlash; boshqa budjetlarga joriy moliyalashtirish uchun

davlat tomonidan dotatsiyalar, subvensiyalar shaklida yordam berish; davlat qarzlarini to'lash (so'ndirish) va xizmat ko'rsatish bo'yicha foizlar to'lash va boshq. Bir qancha mamlakatlarda bu xarajatlar asosan odatdagi budjet deb ataladigan yoki joriy xarajatlar va daromadlar budjetida aks ettiriladigan sarf-xarajatlarga to'g'ri keladi.

Kapital xarajatlarga davlat ehtiyojlari uchun asosiy jamg'armalar va mablag'larni olish, qayta ishlab chiqarish (bunga ular bilan bog'liq xarajatlar va xizmatlar ham kiritiladi), davlat ehtiyojlari uchun chet davlatdan yer va boshqa mulkni olish hamda yerga egalik huquqi va boshqa nomoddiy aktivlarni olish uchun sarflanadigan xarajatlar kiradi. Budjet tizimi kapital xarajatlarning katta qismini investitsiya faoliyati uchun xarajatlar tashkil etadi. Ular tasdiqlangan investitsion dasturlarga muvofiq amalda ishlab turgan yoki yangi tashkil etilayotgan korxonalarga investitsiyalar uchun mo'ljallangan xarajatlar moddalarini o'z ichiga oladi.

Budjetlar xarajatlari **mablag'larni berish shakllariga** qarab quyidagilarga bo'linishi mumkin: budjet muassasalarini saqlash uchun ajratiladigan mablag'lar; davlat kontraktlari bo'yicha tovarlar uchun, jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan bajariladigan ishlar va xizmatlar uchun haq to'lashga ajratiladigan mablag'lar; joriy budjet transfertlari; kapital xarajatlarni qoplash uchun yuridik shaxslarga – budjet transfertlari; mahalliy budjetlarga – budjet dotatsiyalari, subvensiyalari va ssudalar; davlat maqsadli jamg'armalariga – budjet dotatsiyalari va ssudalari; davlat qarziga xizmat ko'rsatish va to'lash bo'yicha mablag'lar va h.k.

Budjet tizimi xarajatlari tarkibi budjetlar darajasiga qarab muayyan farqlarga ega bo'lib, bu umumdavlat va mintaqaviy ko'lamda hal etiladigan vazifalarning bir-biriga mos kelmasligi bilan bog'liq. Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi budjet tizimiga xos bo'lgan xarajatlarning asosiy yo'nalishlarini ajratish mumkin. Budjet qonunchiligiga muvofiq, ularga quyidagilar uchun ajratiladigan xarajatlar kiradi:

- fan, ta'lim, madaniyat, sog'liqni saqlash, fizkultura va sport;
- ijtimoiy ta'minot;
- aholini ijtimoiy himoyalash;
- mudofaa, milliy xavfsizlik va jamoat tartibini ta'minlash;
- sud va prokuratura organlari ish faoliyatini ta'minlash;
- davlat zahirolari va yo'naltiriladigan zahiralarini tashkil etish va saqlash;

- davlat markazlashtirilgan investitsiyalarini amalga oshirish;
- davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, O‘zbekiston Respublikasining chet ellardagi diplomatik vakolatxonalari va missiyalari faoliyatini ta’minlash;
- iqtisodiyot turli tarmoqlari budjet tashkilotlarini saqlash;
- iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha davlat maqsadli dasturlari va chora-tadbirlarini amalga oshirish va boshqalar uchun xarajatlar.

O‘zbekiston davlat mustaqilligiga erishganidan keyin budjet tizimi xarajatlarining yangi moddalari vujudga keldi. Ular faqat suveren davlat uchun xosdir. Xususan, bu davlat mudofaa qobiliyati va milliy xavfsizligini ta’minlash, O‘zbekiston Respublikasining chet ellardagi diplomatik vakolatxonalari va missiyalarini saqlash, tashqi qarzlar bo‘yicha xizmat ko‘rsatish shular jumlasidandir.

Barcha darajalardagi budjetlar xarajatlari yangi moddalarining yuzaga kelishi bozor munosabatlariga o‘tish sharoitlarida kuchli ijtimoiy siyosatning amalga oshirilishi bilan ham bog‘liq. Bu xarajatlar jumlasiga aholini ijtimoiy himoyalash bo‘yicha chora-tadbirlar uchun ajratiladigan xarajatlar kirib, ular bolali oilalar va kam ta’minlangan oilalarga beriladigan nafaqalar hamda budjet hisobidan aholiga ijtimoiy ahamiyatdagi xizmatlarga qo‘yiladigan narxlardagi farqlarni qoplashni o‘z ichiga oladi.

Budjet tizimining barcha xarajatlari turli budjetlar o‘rtasida taqsimlanib, bu u yoki bu xarajatni muayyan budjetga (respublika budjeti yoki mahalliy budjetga) kiritilishini anglatadi. Bunda ikki belgi shunday taqsimlash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Bu, *birinchidan*, moliyalashtirilayotgan muassasalarning respublika va mahalliy organlarga qarashli bo‘lishi, *ikkinchidan*, moliyalashtirilayotgan tadbirning ahamiyatidir. Respublikaga qarashli budjet tashkilotlari bo‘yicha fan, madaniyat, sog‘liqni saqlash, jismoniy tarbiya va sport uchun xarajatlar respublika budjeti hisobidan mablag‘ bilan ta’minlanadi, mahalliy budjet tashkilotlari bo‘yicha esa, Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlar hisobidan moliyalashtiriladi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlariga asosan iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha qabul qilinadigan davlat maqsadli dasturlari va chora-tadbirlarini amalga oshirish bo‘yicha xarajatlar hamda mudofaa, milliy xavfsizlikni ta’minlash uchun sarflanadigan xarajatlar, ularning davlat uchun alohida muhim ahamiyatga ega bo‘lganligi sababli, respublika budjetiga kiritiladi. Mahalliy ahamiyatga ega bo‘lgan

iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish bo'yicha maqsadli dasturlar va chora-tadbirlarni amalga oshirish mahalliy budjetlar hisobidan mablag' bilan ta'minlanadi.

Mahalliy budjetlar xarajatlari viloyat, tuman, shahar budjetlari o'rtasida chegaralanadi. Bunday taqsimlash asosida amaldagi qonunchilik bilan mustahkamlangan, har bir aniq budjet tomonidan tegishli ma'muriy-xo'jalik tuzilma, mahalliy xo'jalikning barcha ehtiyojlariga xizmat ko'rsatish prinsipi yotadi.

Respublika budjeti, Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlar xarajatlari budjet qonunchiligiga muvofiq ravishda chegaralanadi.

Budjetni tartibga solish tushunchasi va uslublari. Budjet tizimi daromadlarini taqsimlashning asosiy vazifasi O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti daromadlarini alohida budjetlar o'rtasida shunday qayta taqsimlashdan iboratki, ulardan har biri o'ziga ajratilgan barcha xarajatlarni qoplaydigan mablag'lar bilan ta'minlangan bo'lishi shart. Bu vazifani *budjetni tartibga solish* hal etib, bunda *har bir quyi budjet daromadlari va xarajatlarini muvozanatga keltirish maqsadida davlat budjeti mablag'larini har yili rejali qayta taqsimlash jarayoni tushuniladi.*

Budjetni tartibga solish turli uslublar yordamida amalga oshirilib, ular orasida ***tartibga soluvchi manbalardan mablag'lar ajratish uslubi*** eng muhim uslub hisoblanadi. Budjetni tartibga solish uslubining ahamiyati shu bilan belgilanadiki, biriktirilgan daromadlar yetmagan taqdirda, ayni mana shu uslub yordamida har bir budjet daromadlari va xarajatlarini muvozanatga keltirish uchun zarur bo'lgan mablag'larning katta qismi beriladi. Tartibga soluvchi manbalardan mablag'lar ajratish yo'li bilan quyi budjetlarni muvozanatlash imkoniyati bo'lmagan holda, budjetni tartibga solishning boshqa uslublari qo'llanadi: *a) yuqori budjetlardan quyi budjetlarga budjet dotatsiyalari va budjet subvensiyalarini berish; b) budjet ssudalarini ajratish.*

Tartibga soluvchi manbalardan mablag'lar ajratish uslubi. Budjet tizimi har bir darajasi daromadlari va xarajatlarini balanslash uchun tegishli budjetlarga umumdavlat soliqlaridan mablag'lar ajratishni tartibga solish rejasi tuziladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti, viloyatlar va Toshkent shahar budjetlari loyihalari daromad qismini belgilash uchun O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi Davlat budjeti bosh boshqarmasi

tomonidan Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti, viloyatlar va Toshkent shahar budjetlariga umumdavlat soliqlaridan ajratmalarni tartibga solish rejasi tuzilib, unda quyidagilar belgilanadi:

1) tartibga soluvchi umumdavlat soliqlaridan respublika budjeti, Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti, viloyatlar va Toshkent shahar budjetlariga ajratmalar normativlari va summalari;

2) respublika budjeti, Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti, viloyatlar va Toshkent shahar budjetlariga biriktirib qo‘yilgan umumdavlat soliqlari ro‘yxati va hajmi;

3) respublika budjeti, Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti, viloyatlar va Toshkent shahar budjetlariga biriktirib qo‘yilgan mahalliy soliqlar va yig‘imlar ro‘yxati va hajmi.

O‘z tarkibida boshqa quyi mintaqa budjetiga ega bo‘lgan har bir mintaqa budjeti uchun tartibga solish rejasi tuziladi. U har yili keyingi moliya yili uchun budjetlar loyihalari tuzilayotgan vaqtda ishlab chiqiladi va moliya yili tugashi bilan o‘z kuchini yo‘qotadi.

Respublika budjeti, Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti, viloyatlar va Toshkent shahar budjetlariga tartibga soluvchi umumdavlat soliqlari ro‘yxati va ulardan ajratmalar ro‘yxatini belgilash to‘g‘risidagi takliflar O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga taqdim etiladi.

Qabul qilingan davlat budjetiga asosan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan Respublika budjeti, Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti, viloyatlar va Toshkent shahar budjetlariga tartibga soluvchi umumdavlat soliqlari ro‘yxati va ulardan ajratmalar ro‘yxati belgilanadi.

Tartibga soluvchi umumdavlat soliqlaridan respublika (Qoraqalpog‘iston) va viloyatga qarashli tumanlar va shaharlar budjetlariga ajratmalar normativlari Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti, viloyatlar va Toshkent shahar budjetlariga soliqlarning o‘zidan ajratmalar normativlaridan oshirilmagan miqdorda belgilanadi.

Tartibga soluvchi umumdavlat soliqlaridan shahar tarkibiga kiruvchi tumanlar budjetlariga ajratmalar normativlari viloyatga qarashli shahar budjetiga soliqlarning o‘zidan ajratmalar normativlaridan oshirilmagan miqdorda belgilanadi.

Tartibga soluvchi umumdavlat soliqlaridan tumanga qarashli shaharlar budjetlariga soliqlardan ajratmalar normativlari viloyatga qarashli tuman budjetiga soliqlarning o‘zidan ajratmalar normativlaridan oshirilmagan miqdorda belgilanadi.

Dotatsiya (*lot. dotatio – hadya, xayr-ehson*) budjetni tartibga solish uslubi sifatida – o‘z daromadlari va budjetni tartibga solishning boshqa mablag‘lari, xususan, tartibga soluvchi daromadlaridan ajratmalar yetishmagan taqdirda xarajatlar va daromadlar o‘rtasidagi farqni qoplash uchun yuqori budjetdan quyi budjetga qat’iy summada beg‘araz va qaytarilmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablag‘laridir.

Budjetni tartibga solishning ushbu uslubi bir qancha kamchiliklarga ega bo‘lib, bunga budjetlarda nazarda tutilgan tadbirlarni mablag‘ bilan uzluksiz ta‘minlab turish uchun joylarda budjetlardan qo‘shimcha daromadlarni yo‘naltirishda davlat hokimiyati mahalliy organlari manfaatdorligi va moliya organlari javobgarligi pasayishini kiritish mumkin. Bundan tashqari, dotatsiya quyi budjetning ijrosini yuqori budjetga – daromadlarning to‘liq va o‘z vaqtida kelib tushishiga qaram qilib qo‘yadi, mana shu daromadlar hisobidan dotatsiya summalari o‘tkaziladi. Shu boisdan budjetni tartibga solish uslubi sifatida dotatsiya faqat shundagina qo‘llaniladiki, uning hududida yo‘naltiriladigan barcha tartibga soluvchi daromadlar quyi budjetga berilayotganida biriktirilgan va tartibga soluvchi daromadlar umumiy summasi rejalashtirilgan barcha xarajatlarni qoplamagan, ya‘ni budjetni defitsitsiz muvozanatlashtirish-ning boshqa barcha uslublari tugagan bo‘lsa.

Subvensiya (lot. subvenire – yordamga kelish) yuqori budjetdan quyi budjetga muayyan maqsadlarda foydalanish sharti bilan beg‘araz ajratiladigan pul mablag‘laridan iborat. Dotatsiyadan farqli ravishda subvensiya muayyan bir tadbirni moliyalashtirish uchun ajratiladi va undan maqsadli foydalanish tartibi buzilgan holda, u qaytarilishi lozim. Bir qancha mamlakatlarda, masalan: AQSH, Italiya, Germaniya, Yaponiyada subvensiya mahalliy boshqaruv organlariga markazdan tasdiqlangan, o‘z tashabbusi bo‘yicha amalga oshiriladigan muayyan dasturlar yoki loyihalarni moliyalashtirish uchun beriladi.

Budjet ssudasi yuqori budjetdan quyi budjetga yoki respublika budjetidan yuridik shaxs-rezident yoxud chet davlatga qaytarib berishga asoslangan holda ajratiladigan mablag‘lardir.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti, mahalliy budjetlarga budjet ssudalarini berish va olingan budjet ssudalarini to‘lash tartibi maxsus normativ-huquqiy hujjat bilan belgilangan.

Yuqori budjetdan ssudalar barcha budjet manbalaridan eng ko‘p (maksimal) yo‘naltirilgan ssudalar kechiktirib bo‘lmaydigan birinchi navbatdagi tadbirlarni moliyalashtirishni ta‘minlamagan taqdirda beriladi.

Ular: a) daromadlar tushumlari bilan xarajatlarni amalga oshirish o'rtasidagi rejali vaqtincha kassa uzilishlarini qoplash uchun; b) daromadlar tushumlari bilan xarajatlarni amalga oshirish o'rtasidagi amaldagi vaqtinchalik kassa uzilishlarini qoplash uchun; d) Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlar rejali xarajatlarini maqsadli moliyalashtirish sxemalarini amalga oshirish uchun ajratiladi.

Yuqori budjet mablag'laridan ssudalar quyi budjetga rejali va amaldagi vaqtincha kassa uzilishlarini qoplash uchun uch kalendar oygacha hamda maqsadli moliyalashtirish sxemalarini amalga oshirish uchun bir kalendar oygacha muddat bilan berilishi mumkin.

Ssudalar yuqori budjetdan quyi budjetga ajratiladi. Masalan, respublika budjetidan – Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti, viloyatlar va Toshkent shahar budjetlariga; viloyat budjetidan esa, viloyatga qarashli shaharlar budjetlariga va viloyat tarkibiga kiruvchi tumanlar budjetlariga ajratiladi va h.k.

Ssudalar joylardagi hokimiyat ijroiya organlari rahbarlari (ularning o'rinbosarlari)ning yozma arizasi bo'yicha beriladi. Ular Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar hokimlari va Toshkent shahar hokimi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga jo'natiladi, tumanlar va shaharlar hokimlari (o'rinbosarlari) esa, yuqori hokimiyatlar organlariga yuboradi. Budjetga daromadlar kelib tushmagan yoki budjet xarajatlarini oldindan moliyalashtirish zarurati tug'ilgan hollar hamda qabul qilingan choralar tegishli budjet daromatlari va xarajatlari muvozanatini ta'minlamagan sharoitlar ssuda berilishi uchun arizaga asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Ssudalarni qaytarish ssuda berish to'g'risidagi shartnomada ko'rsatilgan qat'iy belgilangan muddatlarda, odatda, pul mablag'lari bilan amalga oshiriladi.

Bizning respublikamiz budjet qonunchiligida budjetni tartibga solishning subsidiya (lot. *subsidium* – *yordam*, *qo'llab-quvvatlash*) degan uslubi qo'llanmaydi. Budjetni tartibga solishning mazkur uslubi jahon amaliyotida muvaffaqiyatli qo'llanib kelinmoqda va uning mohiyati shundan iboratki, muayyan tadbirlarni moliyalashtirish uchun mablag'lar yuqori budjetdan quyi budjetlarning ulushlari bilan ishtirok etishi sharti bilan ajratiladi.

Budjet tizimini boshqarish sohasida vakillik va ijro hokimiyati organlarining vakolatlari. Sovet davrida va ittifoq davlati parchalanganidan keyin Rossiya Federatsiyasida nashr etilgan moliya huquqiga oid

o'quv adabiyotlarida alohida paragraflar yoki maxsus bob an'anaviy ravishda davlat va uning ma'muriy-huquqiy tuzilmalari (masalan, Rossiya Federatsiyasi, Rossiya Federatsiyasi subyektlari hamda mahalliy tuzilmalar) budjet huquqlariga bag'ishlanadi. «Budjet huquqi» atamasi ittifoq va Rossiya qonunchiligida hamda yuridik adabiyotlarda davlat va ma'muriy-hududiy tuzilmalarning budjet huquqi subyektlari sifatidagi maqomini tavsiflash uchun qo'llangan. «Budjet huquqi» atamasi bilan tegishli budjet (davlat budjeti, mahalliy budjetlar)ni tuzish va tasdiqlash, muayyan (biriktirilgan va tartibga solinadigan) budjet daromadlarini olish, u yoki bu darajadagi budjetni mustaqil ijro etish va ularda nazarda tutilgan mablag'lardan foydalanish kabilar bilan bog'liq vakolatlarning keng doirasi belgilanadi.

Respublikamiz budjet qonunchiligida «budjet huquqi» atamasi «Budjet tizimi to'g'risida»gi qonun qabul qilinishi bilan muomaladan chiqarilgan. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining «O'zbekiston Respublikasining «Budjet tizimi to'g'risida»gi qonunini amalga kiritish haqida» 2000-yil 14-dekabrda qarori bilan O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi va O'zbekiston Respublikasi mehnatkashlar deputatlari mahalliy Kengashlarining budjet huquqlari to'g'risida» 1961-yil 6-yanvardagi qonuni o'z kuchini yo'qotdi. «Budjet tizimi to'g'risida»gi qonunda O'zbekiston Respublikasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi va boshqa ma'muriy-hududiy tuzilmalar (viloyatlar, tumanlar, shaharlar)ning budjet huquqlari emas, balki mamlakat vakillik va ijroiya hokimiyati markaziy va mahalliy organlarning budjet tizimini boshqarish sohasidagi vakolati mustahkamlangan.

O'zbekiston budjet qonunchiligida bunday yondashuv o'zini to'la oqlay olmasa kerak deb o'ylaymiz. Gap shundaki, asosiy budjet huquqlari, garchi umuman davlatga va uning ayrim ma'muriy-huquqiy tuzilmalariga tegishli bo'lsa-da, ular barcha darajadagi davlat hokimiyat va boshqaruv organlarining turlicha vakolatlarida aniqlashtiriladi, ular, ilgari ko'rsatib o'tilganidek, amalda O'zbekiston Respublikasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyat, tuman, shahar budjet huquqini namoyon etadi.

Shu bilan birga, «Budjet tizimi to'g'risida»gi qonunda davlat oliy vakillik organi – O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining vakolati o'z aksini topmagan, u O'zbekiston Respublikasi budjet huquqini amalga oshiruvchi davlat hokimiyat va boshqaruv markaziy organlari tizimida

alohida o‘rin tutadi, chunki unga budjet huquqiy munosabatlarini tartibga solish sohasida bir qancha alohida vakolatlar berilgan. Ushbu holda, ehtimol, qonun chiqaruvi O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi vakolatlarining asoslari mamlakat Konstitutsiyasida mustahkamlab berilganligidan kelib chiqqan bo‘lsa kerak. Bu vakolatlariga: davlat budjetini qabul qilish; barcha budjetlar daromadlarini tashkil etish uchun kelib tushadigan soliqlarni belgilash; budjet munosabatlarini tartibga soluvchi qonunchilik hujjatlarini qabul qilish va boshqalar kiradi.

O‘zbekiston Respublikasi budjet huquqlari O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan ham amalga oshiriladi. «Budjet tizimi to‘g‘risida»gi qonunda ushbu ijroiya hokimiyati markaziy davlat organlarining budjet munosabatlarini tartibga solish sohasidagi vakolati mustahkamlangan.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining vakolatlariga davlat budjeti loyihasini ishlab chiqishni tashkil etish va uni O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga taqdim etish, davlat budjeti ijrosini tashkil etish, Moliya vazirligi va Davlat budjeti ijrosi bo‘yicha davlatning boshqa boshqaruv organlari faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat etish vazifalari kiradi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi zimmasiga davlat maqsadli jamg‘armalari mablag‘larini shakllantirish va ulardan foydalanish tartibini belgilash, Davlat budjetini ijro etish to‘g‘risidagi hisobotni tasdiqlash uchun Oliy Majlisga kiritish vazifalari ham yuklatiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining vakolatiga davlat budjeti loyihasini tayyorlash, davlat budjeti mablag‘larining kelib tushishi va xarajat qilinishi tartibini belgilash va nazorat etish kiradi. Shuningdek, budjet tashkilotlari xarajatlar smetalari va shtatlar jadvallarini ro‘yxatdan o‘tkazish, budjet mablag‘larini oluvchilar tomonidan Davlat budjeti mablag‘laridan foydalanishni tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilish hamda qonunchilikka muvofiq boshqa vakolatlar ham shular jumlasidandir.

Ma‘muriy-hududiy tuzilmalarning budjet huquqlari joylardagi davlat hokimiyat organlari tomonidan amalga oshiriladi. «Budjet tizimi to‘g‘risida»gi qonunda vakillik hamda ijroiya organlarining vakolatlari belgilab berilgan. Masalan, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorg‘i Kengesi va barcha darajadagi xalq deputatlari Kengashi muvofiq ravishda Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlarni qabul qiladi hamda ularning ijrosi to‘g‘risidagi hisobotlarni tasdiqlaydi. Ushbu organlar

mahalliy soliqlar va yig'img'lar hamda qonunchilikka muvofiq mahalliy budjetlarga kelib tushuvchi boshqa to'lovlar miqdori va ular bo'yicha imtiyozlarni belgilaydi. Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi va tegishli hokimiyatlar vakolatiga mahalliy budjetlar loyihalarini tegishli ravishda Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi va barcha darajadagi xalq deputatlari Kengashi tomonidan qabul qilish uchun taqdim etish, budjetga tushumlarning to'liq va o'z vaqtida kelib tushishi va budjet mablag'larini maqsadli xarajat qilish ustidan nazoratni tashkil etish vazifalari kiradi.

2. O'zbekiston Respublikasi budjetini shakllantirish tartibi

Budjet jarayoni tushunchasi, uning prinsiplari va bosqichlari. «Jarayon» atamasi bilan muayyan natijaga erishish uchun amalga oshiriladigan ketma-ket harakatlar majmui yoki biror faoliyatni amalga oshirish tartibi belgilanadi. Bu ma'noda, masalan, ma'muriy, jinoiy, fuqarolik protsessi to'g'risida gapiriladi va h.k.

Barcha darajadagi davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining budjet munosabatlarini tartibga solish sohasidagi vakolati davlat budjetini shakllantirish, tuzishdan boshlab uni ijro etish to'g'risidagi hisobotni tasdiqlash bilan bog'liq bo'lgan turli harakatlarda namoyon bo'lishi tufayli, ularni protsessual nuqtai nazardan ko'rib chiqish uchun zarur asoslar bor. Protsess yuridik kategoriya sifatida moddiy huquq normalarini amalga oshirish uchun yo'naltirilgan.

O'tkazilgan uslubiy yondashuvlar asosida moddiy budjet-huquqiy normalarni amalga oshirish bo'yicha faoliyatni budjet jarayoni sifatida ko'rib chiqish mumkin. Boshqacha aytganda, budjet jarayoni budjet huquqiy munosabatlari subyektlarining moddiy budjet huquqlarini amalga oshirish shakli bo'lib, protsessual budjet huquqi normalari bilan tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasi budjet qonunchiligi budjet jarayoni asoslarini mustahkamlaydi va uni tartibga soladi. Budjet jarayoni tushunchasi «Budjet tizimi to'g'risida»gi qonunning 3-moddasida ochib beriladi. *Budjet jarayoni* – qonunchilik hujjatlari bilan tartibga solingan, davlat budjetini tuzish, ko'rib chiqish, qabul qilish va ijro etish, nazorat qilish, uning ijrosi to'g'risidagi hisobotni tayyorlash va tasdiqlash jarayoni, shuningdek, davlat budjeti tuzilmasiga kiruvchi budjetlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlardir. Ushbu qonunchilik hujjatida

O'zbekiston Respublikasi davlat budjetini shakllantirish va ijro etishning asosiy qoidalarini belgilaydigan normalar berilgan. Mazkur normalarni rivojlantirishda maxsus normativ-huquqiy hujjat qabul qilingan bo'lib, u davlat budjetini tuzish va ijro etishni tartibga soladi. Gap O'zbekiston Respublikasi davlat budjetini tuzish va ijro etish qoidalari to'g'risida ketayapti. Davlat budjeti bir xil bo'lgan, doimiy yangilanib boruvchi shakllanish va ijro etish bosqichlarini davriy ravishda o'tib boradi. Budjet davriyligi uning budjet to'g'risidagi huquqiy hujjat qabul qilingan muddat davomida amal qiladi, bu muddat tugaganidan so'ng keyingi muddat uchun budjet to'g'risidagi yangi hujjat qabul qilinadi. Budjet to'g'risida chiqarilgan hujjat amal qilgan muddat bir yilni tashkil etadi va u *budjet yili* deb ataladi.

Bizning mamlakatimizda budjet yili kalendar yilga to'g'ri keladi, ya'ni u 1 -yanvardan boshlanib, 31-dekabrda tugaydi. Turli davlatlarda parlament sessiyalarining har xil vaqtda o'tkazilishi natijasidagi farqlar, tarixiy an'analar va boshqa sabablarga ko'ra budjet yili bir xil boshlanmaydi. Masalan, u Fransiya, Germaniya, Italiya, Belgiyada – 1-yanvardan, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Kanadada – 1-apreldan, Shvetsiya, Norvegiya, Pokistonda – 1-iyuldan, AQShda – 1-oktabrdan boshlanadi.

«Budjet yili» tushunchasi bilan birga, «budjet davri» tushunchasi ham mavjud bo'lib, u rejalashtirilayotgan davr uchun budjet tuzishdan boshlab to uni ijro etish to'g'risidagi hisobot tasdiqlanguniga qadar bo'lgan vaqt oralig'ini o'z ichiga oladi. O'zbekistonda budjet davri uch yilga yaqin vaqt davom etadi va u bizning respublikamizda budjet jarayonining umumiy davomiyligini tashkil etadi. Budjet davri bir-biri bilan ketma-ket o'rin almashadigan budjet jarayonining bir necha bosqichlarini o'z ichiga qamrab oladi. Moliya huquqiga oid adabiyotlarda budjet jarayonining bosqichlari to'g'risida turlicha fikrlar mavjud bo'lib, ayrim hollarda to'rt bosqichga, boshqa hollarda besh bosqichga ajratiladi. Ammo, bizning fikrimizcha, bu holat prinsipial xususiyatga ega emas, chunki asosiysi budjet jarayonining barcha elementlari ajratilayotgan bosqichlarda aks ettirilsa, yetarlidir. Bundan tashqari, u yoki bu mamlakat budjet qonunchiligida budjet jarayonining an'anaviy ravishda hyech qachon ko'rib chiqilmagan bosqichlari ham mustahkamlangan bo'lishi mumkin. Masalan, O'zbekiston budjet qonunchiligida davlat budjeti ko'rsatkichlarini budjet mablag'larini oluvchilarga yetkazish bosqichi nazarda tutilgan.

Bizning respublikamizda budget jarayoni quyidagi bosqichlardan tarkib topgan:

- 1) budgetni tuzish, ko'rib chiqish va qabul qilish;
- 2) budgetni budget mablag'larini oluvchilarga yetkazish;
- 3) budgetni ijro etish va uning ijrosini nazorat qilish;
- 4) budgetni ijro etish to'g'risidagi hisobotni tuzish va tasdiqlash.

Budget jarayonining tarkibiy qismi budgetni tartibga solish – davlat budget tizimi darajalari o'rtasida mablag'larni qayta taqsimlashdan iborat.

Budget jarayoni asosida muayyan prinsiplar mavjud bo'lib, butun davlat budget tizimining barqaror va samarali ishlashi uchun ularga qat'iy rioya etilishi zarur. Shu sababli budget jarayoniga budget tizimi uchun xos bo'lgan: *barcha budgetlarning birligi, to'liqligi, realliligi, balansliligi, oshkoraligi* kabi prinsiplarning xos bo'lishi tasodifiy hol emas. Shu bilan birga, faqat budget jarayoniga xos alohida prinsiplar ham mavjud bo'lib, ularga *budgetning har yili takrorlanib turishi, vakillik va ijroiya hokimiyati organlari o'rtasida vakolatlarni chegaralash, budget ko'rsatkichlarini ixtisoslashtirish* kiradi.

Budgetning *har yili takrorlanib turishi* prinsipi shunda namoyon bo'ladiki, O'zbekiston Respublikasi davlat budgeti budget yili uchun tuziladi va qabul qilinadi. Bu prinsipning muhimligi shu bilan belgilanadiki, u aniq davrda (budget yilida) ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlar rivojlanishini to'liqroq hisobga olish hamda ularni amalga oshirish uchun budgetdan mablag'larni maqsadli yo'naltirilgan holda ajratish uchun imkon beradi.

Budgetni tuzish va ijro etish ijroiya hokimiyati organlarining funksiyalari bo'lib, budgetni ko'rib chiqish, tasdiqlash va nazorat etish vakolatli hokimiyat organlari vazifasidir. *Vakillik va ijroiya hokimiyati organlari o'rtasida vakolatlarni chegaralash* prinsipi mana shunda namoyon bo'ladi. Bu prinsipning roli shundan iboratki, budget jarayonida vakillik va ijroiya hokimiyati organlarining faoliyati takrorlanmaydi. Bundan tashqari, nafaqat budgetni ijro etish, balki budgetni ko'rib chiqish va tasdiqlash jarayonida ham vakillik organlari tomonidan amalga oshiriladigan nazorat davlat markazlashtirilgan pul jamg'armalari mablag'larining oqilona ravishda taqsimlanishi va ulardan qat'iy belgilangan maqsadlar bo'yicha foydalanilishi uchun jiddiy kafolat bo'la oladi.

Budget jarayonining barcha bosqichlarida *budget ko'rsatkichlarini ixtisoslashtirish* prinsipi amal qiladi. Bu prinsipning mohiyati budget

daromadlarini – ularning kelib tushish manbalari bo'yicha, xarajatlarini esa – ulardan foydalanish yo'nalishlari bo'yicha aniqlashtirishdan iborat bo'lib, bu budjet tasnifi orqali amalga oshiriladi.

Budjet tasnifi davlat budjeti tuzilmasiga kiruvchi budjetlar daromadlari va xarajatlari hamda uning taqchilligini moliyalashtirish manbalarini guruhlashdan iborat.

Budjet tasnifi davlat budjetini shakllantirish, ko'rib chiqish, qabul qilish va ijro etish maqsadida budjet ma'lumotlarini tartibga solish uchun foydalaniladi va budjet ma'lumotlarini xalqaro tasnif tizimlarining shunga o'xshash ma'lumotlari bilan solishtirish, qiyoslash uchun imkon beradi.

Budjet tasnifi: a) davlat budjeti daromadlarini tasniflash; b) davlat budjeti xarajatlarini funksional, tashkiliy va iqtisodiy tasniflash; d) davlat budjeti taqchilligini moliyalashtirish manbalarini tasniflashni o'z ichiga qamrab oladi.

O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti daromadlarini tasniflashda daromadlar tushumlarning manbalari va turlari bo'yicha guruhlariga ajratiladi.

Davlat budjeti xarajatlarini funksional tasniflash ularni davlat boshqaruv organlari, joylardagi davlat hokimiyat organlari hamda boshqa budjet tashkilotlari tomonidan bajariladigan asosiy vazifalar bo'yicha guruhlariga ajratish hisoblanadi.

Davlat budjeti xarajatlarini tashkiliy tasniflashda xarajatlar budjet tashkilotlari, xo'jalik yurituvchi subyektlar turlari hamda budjetdan ajratilgan mablag'larni ularni bevosita oluvchilar o'rtasida taqsimlashni aks ettiruvchi tadbirlar bo'yicha guruhlariga ajratiladi.

Davlat budjeti xarajatlarini iqtisodiy tasniflash ularni iqtisodiy yo'nalishi va to'lovlarning turlari bo'yicha tasniflashdan iborat. U xarajatlarning quyidagi guruhlarini o'z ichiga qamrab oladi: 1) ish haqi va unga tenglashtirilgan to'lovlar (bolali oilalar va kam ta'minlangan oilalarga nafaqalar, stipendiyalar va boshq.); 2) ish haqiga qo'shimchalar; 3) kapital qo'yilmalar (davlat investitsion dasturida nazarda tutilgan ro'yxatlarga muvofiq); 4) boshqa xarajatlar.

Davlat budjeti taqchilligini moliyalashtirish manbalarini tasniflash ularni moliyalashtirishning ichki va tashqi manbalari bo'yicha guruhlariga ajratishdan iborat.

Budjet tasnifi O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi.

Budjetlarni tuzish, ko‘rib chiqish va qabul qilish. O‘zbekiston Respublikasi davlat budjeti loyihasini tuzishga doir ishlar O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan muvofiqlashtiriladi va amalga oshiriladi. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Moliya vazirligi, tegishli hokimiyatlar moliya boshqarmalari (bo‘limlari) Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlar loyihalarini tuzishga oid ishlarni muvofiqlashtiradi va amalga oshiradi.

O‘zbekiston Respublikasi davlat budjeti loyihasi daromadlar va xarajatlar bo‘yicha mamlakat hamda Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri iqtisodiyoti rivojlanishining makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognoziga muvofiq tuziladi.

O‘zbekiston Respublikasi davlat budjeti loyihasini tuzish jarayonida budjet daromadlarining ularni tashkil etish manbalari bo‘yicha kelib tushishi prognozi hamda O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti makroiqtisodiy rivojlanish parametrlari loyihasida nazarda tutilgan xalq xo‘jaligi tarmoqlarini rivojlantirishda nisbatlarga rioya etish uchun xarajatlar prognozini belgilash ta‘minlanadi.

O‘zbekiston Respublikasi davlat budjeti loyihasida xarajatlar nazarda tutilgan daromadlardan kelib chiqib, taqchillikning chegara miqdori hisobga olingan va uni qoplash manbai aniqlangan holda belgilanadi. Keyingi yil uchun mo‘ljallangan Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjet loyihalari, mahalliy budjetlar loyihalarida nazarda tutilgan xarajatlarni qoplash uchun o‘tgan moliya yilida tegishli budjetlar natijalari bo‘yicha hosil bo‘lgan budjet mablag‘larining bo‘sh turgan qoldiqlar summasi ham ishlatilishi mumkin.

Muayyan davr uchun mo‘ljallangan budjet xarajatlarining uning daromadlaridan rejali ortishi – defitsit faqat respublika budjeti parametrlarida nazarda tutilishi mumkin. Uni qoplash manbalari ichki va tashqi qarzlar natijasida jalb etiladigan mablag‘lar, moliya yili boshidagi respublika budjeti mablag‘lari qoldig‘i hamda qonunchilik hujjatlariga muvofiq boshqa manbalar bo‘lishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi davlat budjeti loyihasini tuzish jarayonida respublika budjeti, Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlar o‘rtasida mablag‘larni budjetlar o‘rtasida qayta taqsimlash bo‘yicha yuzaga keladigan o‘zaro munosabatlar, shu jumladan tartibga soluvchi umumdavlat soliqlaridan respublika budjeti, Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlarga ajratiladigan mablag‘lar miqdori belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti daromadlari va xarajatlari respublika budjeti, Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlar o'rtasida chegaralanadi. Bunda O'zbekiston Respublikasi makroiqtisodiy rivojlanish parametrlari loyihasi bilan nazarda tutilgan tadbirlarni moliyalashtirishni ta'minlash vazifalari, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrining umumdavlat ahamiyatidagi tadbirlarni amalga oshirishda ishtirok etish darajasidan kelib chiqiladi. Davlat budjeti loyihasini tuzish jarayoni O'zbekistonning amaldagi budjet qonunchiligi normalarida aniq-ravshan belgilab berilgan bir necha ketma-ket bosqichlarni o'z ichiga qamrab oladi. Ularga:

- *budjet so'rovini jo'natish;*
- *tegishli hududlar budjetlari hamda maqsadli davlat jamg'armalari so'rovlari va loyihalarini berish;*
- *davlat budjeti va budjetnomalari loyihasini tayyorlash.*

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi har yili O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan muddatlarda keyingi moliya yili uchun *budjet so'rovini* quyidagilarga jo'natadi:

a) respublika budjetidan moliyalanadigan budjet mablag'larini oluvchilarga – ular uch kun davomida budjet buyurtmalarini tuzish bo'yicha ishlarni tashkil etish to'g'risida buyruq chiqaradi;

b) Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar hokimiyatlari va Toshkent shahar hokimiyatiga – ular tomonidan tegishli hududlar budjetlari loyihalarini tayyorlash va O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga taqdim etish uchun.

Ayni vaqtda budjet so'rovi davlat maqsadli jamg'armalarini taqsimlovchi organlarga ham davlat maqsadli jamg'armalari tegishli budjetlari loyihalarini tayyorlash uchun jo'natiladi.

Budjet so'rovini olgach, respublika budjetidan budjet mablag'larini oluvchilar *budjetdan ajratiladigan mablag'larni olish uchun ariza (buyurtma)* tuzadilar, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar hokimiyatlari va Toshkent shahar hokimiyati esa, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan shakl bo'yicha *tegishli hududlar budjetlari loyihalarini* tuzadilar. Bu loyihalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1) *daromadlar bo'yicha* – soliqlar, yig'imlar, bojlar va boshqa majburiy to'lovlar kontingenti hamda Davlat budjetiga boshqa daromadlar bo'yicha hisob-kitoblar tegishli mintaqalar va daromadlarning har bir turi bo'yicha alohida tuziladi.

2) *xarajatlar bo'yicha* – ko'rsatkichlar ro'yxati, uning asosida budget mablag'larini oluvchilar budgetdan ajratilgan mablag'larni olish uchun buyurtmalar tuzishi kerak, yana tarmoqlar, shtatlar va kontingentlar bo'yicha ko'rsatkichlar tuziladi.

Budgetdan ajratiladigan mablag'larni oluvchilar budgetdan mablag'lar ajratilishi uchun buyurtmalarni belgilangan muddatlarda tegishli moliya organlariga taqdim etadilar. Demak, Qoraqalpog'iston Respublikasi va mahalliy budgetlardan moliyalanadigan budget mablag'larini oluvchilar buyurtmalarni Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar hokimiyatlari va Toshkent shahar hokimiyati moliya boshqarmalariga joriy yilning birinchi iyunidan kechiktirilmagan holda, respublika budgetidan moliyalanadiganlar esa, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga joriy yilning birinchi iyulidan kechiktirilmagan holda jo'natadilar.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar hokimiyatlari va Toshkent shahar hokimiyati, davlat maqsadli jamg'armalarini taqsimlovi organlar keyingi moliya yili uchun mo'ljallangan tegishli budgetlar loyihalarini tuzadilar va ularni O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartib va muddatlarda, ammo joriy yilning birinchi iyulidan kechiktirilmagan holda taqdim etadilar.

Respublika budgetidan mablag'lar oluvchilarning arizalariga asosan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi respublika budgeti loyihasini tayyorlaydi va Qoraqalpog'iston Respublikasi budgeti, viloyatlar va Toshkent shahar budgetlari loyihalari hamda davlat maqsadli jamg'armalari budgetlari loyihalari ko'rib chiqilishini hisobga olib, keyingi moliya yili uchun O'zbekiston Respublikasi davlat budgeti loyihasini tuzadi. Bu loyiha quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1) budget tasnifiga muvofiq ravishda aks ettiriladigan Davlat budgetining daromadlari va xarajatlari;

2) tartibga soluvchi umumdavlat soliqlaridan Qoraqalpog'iston Respublikasi budgeti, viloyatlar va Toshkent shahar budgetlariga ajratiladigan mablag'lar normativlari hamda ko'rsatilgan budgetlar daromadlari (budget dotatsiyalari, subvensiyalar bilan birga) va xarajatlar miqdori;

3) Qoraqalpog'iston Respublikasi budgeti, viloyatlar va Toshkent shahar budgetlarining aylanma kassa miqdorlari;

4) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi zahira jamg'armalari, Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti, viloyatlar va Toshkent shahar budjetlari zahira jamg'armalari miqdorlari (tegishli budjetlar mablag'lari nazarda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun yo'naltirilishi mumkin bo'lgan doirada);

5) davlat budjeti taqchilligining cheklangan miqdori va uni moliyalashtirish manbalari;

6) davlat ichki va tashqi qarzlar, davlat tomonidan beriladigan kreditlar, kafolat jamg'armasining cheklangan miqdori.

Davlat budjeti loyihasini tuzgandan keyin O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi vakolatli vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar hamda tegishli tashkilotlar bilan birgalikda **budjetnomasi** loyihasini ishlab chiqadi va 15 sentabrga qadar uni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga taqdim etadi. Bunda quyidagilar aks ettiriladi:

1) o'tgan yil uchun mo'ljallangan mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy yakunlari va joriy yil uchun mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy yakunlari prognoz bahosi;

2) o'tgan yil uchun mo'ljallangan Davlat budjetining ijrosi to'g'risida hisobot va joriy yil uchun davlat budjetining kutilayotgan ijrosi bahosi;

3) keyingi yil uchun mo'ljallangan asosiy makroiqtisodiy ko'satkichlar, ular asosida keyingi yil uchun tuzilgan davlat budjeti loyihasi;

4) keyingi yil uchun mo'ljallangan mamlakat budjet va soliq siyosati asosiy yo'nalishlari loyihasi;

5) keyingi yil uchun mo'ljallangan mamlakat budjet va soliq siyosati asosiy yo'nalishlariga sharhlar;

6) ichki va tashqi davlat qarzlar va ular bo'yicha xarajatlarning ahvoli to'g'risida ma'lumotlar;

7) keyingi moliya yili uchun davlat budjeti loyihasi.

Budjetnomasi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga joriy yilning o'n beshinchi oktabridan kechiktirilmagan holda taqdim etiladi.

Respublikamiz budjet qonunchiligida davlat budjetini ko'rib chiqish va qabul qilish jarayonini tartibga soluvchi normalar amalda yo'q. «Budjet tizimi to'g'risida»gi qonunda davlat budjeti O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilinishi ko'rsatilgan, xolos (29-modda). Shu bilan birga, budjetni vakolatli hokimiyat organlarida ko'rib chiqish va tasdiqlash to'g'risidagi masala juda muhimdir. Ehtimol, ko'pgina mamlakatlarning budjet qonunchiligida budjetni ko'rib chiqish

va tasdiqlashning batafsil tartibi (reglamenti) nazarda tutilishi tasodifiy hol bo'lmasa kerak.

Masalan, Rossiya Federatsiyasida bunday reglament 1994 va 1995-yillarda qabul qilingan «Federal budjetni ko'rib chiqish va tasdiqlash tartibi to'g'risida»gi maxsus qonunlar bilan mustahkamlangan. Budjetni vakillik organlari tomonidan ko'rib chiqish va tasdiqlash jarayonini huquqiy tartibga solishga bo'lgan bunday e'tibor bir qancha obyektiv omillar bilan bog'liq. Birinchidan, bu – budjetning parlamentda tezlashtirilgan o'tish jarayonini belgilash yo'li bilan moliyaviy resurslarning parlament tomonidan boshqarilishi tezkorligini ta'minlash zarurati. Ikkinchidan, taqdim etilgan budjet loyihasini moddalar bo'yicha parlament qo'mitalari va komissiyalarida ko'rib chiqish parlament fraksiyalarining ushbu hujjatga bo'lgan munosabatini oldindan aniqlash hamda unga o'z vaqtida tegishli tuzatishlar kiritish uchun imkoniyat beradi va h.k.

Ammo bizning respublikamizda davlat budjetini ko'rib chiqish va tasdiqlash jarayonlarini belgilab beruvchi qonunchilikning yo'qligi hali bunday jarayon yo'q degan gap emas. Chunki Oliy Majlisda Budjet, bank va moliyaviy masalalar bo'yicha qo'mita tuzilgan bo'lib, u parlamentning boshqa qo'mita va komissiyalari bilan uzviy hamkorlikda, jumladan davlat budjeti loyihasini ko'rib chiqish va unga zarur tuzatishlarni kiritish bo'yicha takliflarni tayyorlash bilan bog'liq masalalar yuzasidan ish olib boradi. Mustaqil O'zbekistonning budjet qonunchiligi hozirgi vaqtda shakllanish bosqichida bo'lib, bu bosqich hali tugallanmagan. Mamlakatimiz butun budjet tizimining samarali ishlashi ko'p jihatdan davlat budjetini ko'rib chiqish va tasdiqlash jarayonini belgilab beruvchi normalar unda qanchalik to'liq va obyektiv aks ettirilishiga bog'liqdir.

Budjet ko'rsatkichlarini ijrochilarga yetkazish. Budjet qonunchiligida Davlat budjetini budjet mablag'larini oluvchilarga yetkazish bilan bog'liq bo'lgan budjet jarayonining alohida bosqichi ajratilishi muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Lekin moliya huquqiga oid ilmiy va o'quv adabiyotlarida hamda boshqa davlatlar budjet qonunchiligida bunday bosqich ajratilmagan va ko'rib chiqilmaydi. Tarkib topgan nazariyaga muvofiq hamda qonunchilik amaliyotiga ko'ra, budjetni tasdiqlash bosqichidan keyin darhol uni ijro etish bosqichi keladi. Mazkur holda budjetning amalda bajarilishi vazifasi tasdiqlangan budjet ko'rsatkichlarini uning ko'p sonli ijrochilari faqat olganidan keyingina real hal qilinishi mumkinligi diqqat-markazdan chetda qolayapti. Budjet-

ni budget mablag'larini oluvchilarga yetkazish bosqichi ayni mana shu vazifani hal etish uchun qaratilgan.

Budget jarayonining ko'rib chiqilayotgan bosqichi muhim elementi budget ko'rsatkichlari va budgetni ijro etish uchun zarur bo'lgan boshqa ma'lumotlarni yetkazish muddatlari hisoblanadi. Bunda ular budget ko'rsatkichlarini yetkazish jarayoni rejalashtirilayotgan moliya yili boshlanguniga qadar tugallanishi, yangi moliya yilining birinchi kunidan boshlab budgetni amalda ijro etishga kirishish uchun budgetni tuzish, ko'rib chiqish va tasdiqlash muddatlari bilan albatta bog'langan bo'lishi kerak.

Davlat budgetini budget mablag'larini oluvchilarga yetkazish tartibi va muddatlari «Budget tizimi to'g'risida»gi qonun (30-modda) va O'zbekiston Respublikasi davlat budgetini tuzish va ijro etish qoidalari (IV-bob)da belgilab berilgan.

O'zbekiston Respublikasi davlat budgeti O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilinib, uning parametrlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanganidan keyin Moliya vazirligi Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Moliya vazirligi, viloyatlar hokimiyatlari va Toshkent shahar hokimiyati, viloyatlar va Toshkent shahar moliya boshqarmalariga quyidagilarni ma'lumot uchun yetkazadi:

- Qoraqalpog'iston Respublikasi budgeti, viloyatlar budgetlari va Toshkent shahar budgeti daromadlari va xarajatlari hajmlari;

- respublika budgetidan keyingi moliya yili uchun ularga beriladigan budget dotatsiyalari (subvensiyalari) hajmlari, Qoraqalpog'iston Respublikasi budgeti, viloyatlar budgetlari va Toshkent shahar budgeti zahira jamg'armasi miqdori;

- Qoraqalpog'iston Respublikasi budgeti, viloyatlar budgetlari va Toshkent shahar budgeti aylanma kassa miqdorlari;

- Qoraqalpog'iston Respublikasi budgeti, viloyatlar budgetlari va Toshkent shahar budgetiga tartibga soluvchi umumdavlat soliqlaridan ajratmalar normativlari.

Bunday axborot, ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining hududiy Moliya bosh boshqarmasi tomonidan uch kunlik muddat ichida yetkaziladi. Ularga asosan Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar vakillik organlari davlat budgeti qabul qilinganidan keyin ikki haftalik muddat ichida tegishli budgetlarni qabul qilishadi.

Davlat budjeti daromadlarining tasdiqlangan yillik va choraklik hajmlari budjet tasnifi bo'limlari, paragraflari bo'yicha tegishli hududlarga bo'lingan holda, O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi va O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasiga yetkazib beriladi.

Daromadlar kontingenti (hajmi) O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan shakllar bo'yicha bir haftalik muddat ichida yetkaziladi.

Respublika budjeti hisobidan moliyalanadigan budjet mablag'larini oluvchilarga O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilangan shakllar bo'yicha budjet tasnifiga muvofiq xarajatlar bo'limlari, boblari, paragraflari, guruhlari, turlari va obyektlari bo'yicha ular uchun belgilangan xarajatlar hajmlari o'n kunlik muddat ichida ma'lum qilinadi.

Davlat maqsadli jamg'armalarini taqsimlovchi organlar O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilangan shakllar bo'yicha ular uchun nazarda tutilgan daromadlar va xarajatlar hajmlari to'g'risidagi ma'lumotlarni, respublika budjetidan moliyalanadigan budjet mablag'larini oluvchilar kabi, bir xil muddatda oladilar.

Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti, viloyatlar budjetlari va Toshkent shahar budjeti qabul qilinganidan keyin tegishli moliya organlari bir haftalik muddat ichida joylardagi davlat soliq xizmati organlariga – ko'rsatilgan budjetlar tasdiqlangan daromadlar hajmlarini, ushbu budjetlardan moliyalanadigan tashkilotlarga esa – ular uchun belgilangan budjetdan ajratiladigan mablag'lar hajmlarini ma'lumot uchun yetkazadilar. Respublika (Qoraqalpog'iston) va viloyatlarga qarashli tumanlar va shaharlar budjetlari, shuningdek, shahar (tumanga qarashli shaharlar) tarkibiga kiruvi tumanlar budjetlari qabul qilinganidan keyin budjetlar ko'rsatkichlari tegishli soliq organlariga va tegishli budjetlardan budjetdan ajratilgan mablag'larni oluvchilarga xuddi shunday tartib va muddatlarda yetkazib beriladi.

Budjetni ijro etish va uning ijrosini nazorat qilish. *Davlat budjetini ijro etish* – uning daromad qismida rejalashtirilgan to'lovlarning har bir manba bo'yicha o'z vaqtida va to'liq kelib tushishini ta'minlash, shuningdek, uning xarajat qismida nazarda tutilgan barcha tadbirlarni uzluksiz moliyalashtirishdir.

«Budjet tizimi to'g'risida»gi qonunga muvofiq davlat budjeti va uning tuzilmasiga kiruvchi budjetlarni ijro etish O'zbekiston Respublikasi

Vazirlar Mahkamasi, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, joylardagi ijroiya organlari va Moliya vazirligi vakolatiga kiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi davlat budjetining ijro etilishini tashkil qiladi, Moliya vazirligi va davlat boshqaruvi boshqa organlarining davlat budjetini ijro etish bo‘yicha ishlarini muvofiqlashtiradi va nazorat qiladi, davlat maqsadli jamg‘armalari mablag‘larini shakllantirish va ulardan foydalanish tartibini belgilaydi. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi va joylardagi ijroiya organlari mablag‘larning tegishli budjetlarga to‘liq va o‘z vaqtida kelib tushishi hamda ularning belgilangan maqsadlarda xarajat qilinishi ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Respublika budjeti, Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlarni bevosita ijro etish moliya organlari tizimi (O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Moliya vazirligi, tegishli hokimiyatlar moliya boshqarmalari va bo‘limlari) tomonidan amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va boshqa moliya organlari davlat budjeti va uning tuzilmasiga kiruvchi budjetlarning qonunchilikda belgilangan parametrlar doirasida ijro etilishi uchun mas‘ul hisoblanadi. Davlat budjeti daromadlari va xarajatlarini boshqarish O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi davlat budjeti ijrosini ta‘minlaydi, respublika budjetini ijro etadi, Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlarning ijro etilishiga rahbarlik qiladi. Bu organ davlat budjetida nazarda tutilgan barcha daromadlarning kelib tushishini ta‘minlash hamda budjetdan ajratilgan mablag‘larning qat‘iy belgilangan maqsadlarda oqilona va tejamkorlik bilan ishlatilishi yuzasidan chora-tadbirlarni tashkil etadi va amalga oshiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi respublika budjetining vazirliklar, idoralar, budjet tashkilotlari va xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan ijro etilishi, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki va boshqa banklarning budjet kassa ijrosi qoidalariga rioya etishi, kapital qo‘yilmalar va budjetdan ajratiladigan mablag‘lar hisobidan amalga oshiriladigan boshqa tadbirlarning banklar tomonidan moliyalanishini nazorat qiladi. Yo‘naltirilgan sertifikatlarni tayyorlash, rasmiylashtirish, berish, ijro etish va hisobini yuritish tartibi hamda turli darajadagi budjetlarning ijrosi to‘g‘risidagi buxgalteriya hisobini yuritish tartibini belgilaydi va h.k.

Budjetni ijro etish bo'yicha funksiyalarini amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi respublika vazirliklari va idoralari, boshqa tashkilotlar, korxonalar, muassasalardan davlat budjeti ijrosini nazorat etish uchun tegishli materiallarni olishga haqli. Korxonalar, muassasalar va tashkilotlarda mablag'larni noqonuniy xarajat qilish faktlari aniqlangan hamda ilgari berilgan mablag'larning ijrosi to'g'risidagi hisobotlar va belgilangan boshqa hisobotlar taqdim etilmagan taqdirda, tegishli vazirliklar va idoralar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar rahbarlariga bu haqda xabar berib, ularni budjet hisobidan moliyalashtirishni cheklash, zarur bo'lgan hollarda esa, to'xtatib qo'yish huquqiga ega.

Qoraqalpog'iston Respublikasi va boshqa ma'muriy-hududiy tuzilmalar moliya organlari ham davlat budjeti tegishli darajalardagi budjetlarining ijrosi bo'yicha xuddi shunday funksiyalarni bajaradi.

Davlat budjetining ijro etilishida soliq va bojxona xizmati organlari katta rol o'ynaydi. Soliq organlari soliqlar, majburiy to'lovlarning to'g'ri hisoblab yozilishi, ularning O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Respublika yo'l jamg'armasiga, Moliya vazirligi huzuridagi budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga to'liq va o'z vaqtida kelib tushishini nazorat qiladi. Bojxona organlari zimmasiga bojxona to'lovlarining to'g'ri hisoblab yozilishi, to'liq va o'z vaqtida to'lanishini nazorat etish vazifasi yuklatilgan. Nazorat funksiyalarini amalga oshirish uchun soliq va bojxona xizmati organlariga tegishli vakolatlar berilgan.

Davlat budjetini ijro etishda budjetning kassa ijrosi, ya'ni *pul mablag'larini qabul qilish, saqlash va budjetdan ajratilgan mablag'larni oluvchilarga berish* katta rol o'ynaydi.

«Budjet tizimi to'g'risida»gi qonunda davlat budjetining kassa ijrosi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan amalga oshirilishi nazarda tutilgan. Shunday qilib, «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi qonun 3-moddasiga muvofiq Markaziy bankning asosiy vazifalaridan biri O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan hamkorlikda davlat budjetining kassa ijrosini tashkil etishdan iborat. Markaziy bank topshirig'i bo'yicha davlat budjetining kassa ijrosi bo'yicha operatsiyalarni O'zbekistondagi barcha banklar bajarishi majburiydir (O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonuni 27-moddasi).

Respublika banklari davlat budjetiga xizmat ko'rsatish bo'yicha kassa operatsiyalarini amalga oshirar ekan, ular quyidagi operatsiyalarni bajarishadi:

- Respublika va mahalliy budjetlar daromadlariga kelib tushadigan mablag‘larni qabul qiladi va tegishli hisobvaraqlarga kiritadi;

- davlat soliqlari va daromadlari bo‘yicha tushumlardan mahalliy budjetlarga mablag‘lar ajratadi;

- respublika budjeti va mahalliy budjetlar mablag‘larini hisobvaraqlarda mavjud bo‘lgan summalar doirasida beradi va h.k.

Banklar ko‘rsatilgan operatsiyalarni bajarar ekan, respublika budjeti daromadlari va xarajatlari hisobini yuritadi, belgilangan muddatlarda respublika budjetining daromadlar bo‘yicha kassa ijrosi to‘g‘risida hisobot; korxonalar, tashkilotlar, muassasalar tomonidan budjetga soliqlarni o‘tkazish uchun topshiriqnomalar hamda davlat maqsadli jamg‘armalariga badallarning o‘z vaqtida taqdim etilishini nazorat qiladi; respublika va mahalliy budjetlarda turgan muassasalar va tashkilotlarga hisob-kitob va kassa xizmatini ko‘rsatadi, Markaziy bankning amaldagi ko‘rsatmalariga muvofiq ravishda budjet mablag‘lari va budjetdan tashqari mablag‘lar berilishini nazorat qiladi.

2006-yil 1-yanvardan boshlab mamlakatimizda davlat budjetini ijro etishning g‘aznachilik tizimi joriy etildi.

Davlat budjetining g‘azna ijrosi davlat budjetining barcha daromadlarini yagona g‘azna hisobvarag‘iga kiritishdan, shuningdek davlat budjetining xarajatlarini shu hisobvaraqdan to‘lashdan iborat.

Davlat budjetining g‘azna ijrosi qonun hujjatlarida belgilab qo‘yiladigan maxsus vakolatli moliya organi hamda uning Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar, tumanlar, shaharlardagi hududiy bo‘linmalari tomonidan amalga oshiriladi.

G‘aznachilikning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- davlat budjetining kassa ijrosi;

- davlat budjeti mablag‘larining tushumi va sarfi ustidan nazoratni amalga oshirish;

- davlat budjeti mablag‘larini boshqarish;

- davlat budjetida mablag‘lar nazarda tutilgan yuridik yoki jismoniy shaxslar nomidan va ularning topshirig‘iga binoan to‘lovlarni amalga oshirish;

- davlat budjeti ijrosining qanday borayotganligi to‘g‘risidagi axborotlarni yig‘ish, qayta ishlash va tahlil qilish;

- O‘zbekiston Respublikasi davlat ichki va tashqi qarzlariga xizmat ko‘rsatish, O‘zbekiston Respublikasi kafolatlarini bajarish va h.k.

G'aznachilik o'z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni davlat boshqaruvining boshqa organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, tijorat banklari, boshqa tashkilotlar bilan o'zaro hamkorlikda bajaradi. Mazkur organlar va tashkilotlar davlat budjetining kassa ijrosini amalga oshirishda, uning mablag'larini boshqarishda, davlat budjeti mablag'larining tushumi va sarfi ustidan nazoratni amalga oshirishda g'aznachilikka ko'maklashishlari shart.

Davlat budjetiga to'lanadigan soliqlar, yig'imlar va boshqa majburiy to'lovlar yagona g'azna hisobvarag'iga kiritilib, ular tegishli respublika budjeti, Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti, mahalliy budjetlar, davlat maqsadli jamg'armalari daromadlarida aks ettiriladi. Budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag'lari yagona g'azna hisobvarag'iga kiritilib, ular mazkur tashkilotlarning daromadlarida aks ettiriladi.

Davlat budjetining xarajatlari yagona g'azna hisobvarag'i yoki G'aznachilikning boshqa bank hisobvaraqlaridan belgilangan muddatlarda va tegishincha respublika budjeti, Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti, mahalliy budjet, davlat maqsadli jamg'armalari mablag'larining hamda budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag'larining qoldiqlari doirasida amalga oshiriladi.

G'aznachilik yagona g'azna hisobvarag'idagi va g'aznachilikning boshqa bank hisobvaraqlaridagi davlat budjeti mablag'larini ularni davlat budjetining xarajatlarini belgilangan muddatlarda amalga oshirish uchun yo'naltirish, shuningdek davlat budjeti bo'sh mablag'larini bank depozitlari va boshqa aktivlarga vaqtincha joylashtirish hamda ular hisobidan respublika budjetiga, Qoraqalpog'iston Respublikasi budjetiga, mahalliy budjetga, shuningdek davlat maqsadli jamg'armalariga budjet ssudalari berish yo'li bilan boshqarib boradi.

O'zbekiston Respublikasi davlat budjetining ijrosi respublika budjeti, Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlar daromadlar ko'rsatkichlarining choraklar bo'yicha taqsimoti va xarajatlar ro'yxatiga asosan amalga oshiriladi.

Respublika budjeti O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan daromadlar va xarajatlar ro'yxati bo'yicha ijro etiladi. Respublika daromadlar va xarajatlar ro'yxati O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tuziladi va bu hujjat budjetga daromadlar kelib tushishini nazorat qilish hamda respublika budjetidan moliyalanadigan

budjet mablag'larini oluvchilarga mablag'larni o'tkazish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi budjet daromadlari va xarajatlarini choraklar bo'yicha taqsimlab, tasdiqlangan yillik rejaga muvofiq hamda rejalashtirilayotgan moliya yili uchun tasdiqlangan alohida va yig'ma smetalarga asosan tuzilgan xarajatlar to'plamiga ko'ra respublika budjeti daromadlari va xarajatlarining choraklar bo'yicha taqsimlangan yillik ro'yxatini tuzadi. Daromadlar va xarajatlar ro'yxatining yakuniy ma'lumotlari bo'limlar va boblar bo'yicha tasdiqlangan yillik budjet va uning choraklar bo'yicha taqsimotida qabul qilingan miqdorga to'g'ri kelishi lozim.

Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlar tegishli ma'muriy-hududiy tuzilmalarning moliya organlari tomonidan Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti, viloyatlar, shaharlar, tumanlar budjetlari daromadlari va xarajatlari yillik rejaviy hajmlarining choraklar bo'yicha taqsimotiga asosan qonunchilikda belgilangan tartibda ijro etiladi.

Respublika budjeti daromadlari va xarajatlarining choraklar bo'yicha ro'yxati, budjet tizimi taqsimoti, davlat budjeti daromadlari va xarajatlarini operativ boshqarish hamda ularning butun yil davomida bir maromda kelib tushishi va ulardan foydalanilishini ta'minlaydi. Budjetlar daromadlari va xarajatlarini choraklar bo'yicha ajratish, yil davomida budjetdan ajratiladigan mablag'lar daromadlar va xarajatlar tushumi notengligini hisobga olgan holda, ularni har bir chorak doirasida to'liq muvozanatlashtirish hamda budjetlar ijrosini tekshirish samaradorligini oshirish uchun zarurdir.

O'zbekiston budjet qonunchiligiga muvofiq davlat budjetining ijrosi daromadlar va xarajatlar bo'yicha belgilangan parametrlar doirasida amalga oshirilib, bunda joriy moliya yili uchun belgilangan taqchillik mo'ljallangan miqdoridan oshib ketishiga yo'l qo'yilmasligi lozim. Shu boisdan Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi va joylardagi hokimiyat vakillik organlari davlat budjetining daromadlari yoki xarajatlarini qisqartirishga olib keladigan biron-bir harakatlarni (agar bunday harakatlar taqchillikning qonunchilikda belgilangan darajasi doirasidan oshishiga olib keladigan bo'lsa) qabul qilish huquqiga ega emas. Shu bilan birga, Qoraqalpog'iston Respublikasi va boshqa ma'muriy-hududiy tuzilmalar vakolatli organlari budjet tizimini operativ boshqarish maqsadida «Budjet tizimi to'g'risida»gi qonun (35-modda)da nazarda tutilgan shartlarga albatta rioya etgan holda, tegishli budjet

daromadlari va xarajatlarini qisqartirish bo'yicha qarorlar qabul qilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi davlat budjetini ijro etish jarayonida budjet daromadlari va xarajatlarining tasdiqlangan parametrlariga, «Budjet tizimi to'g'risida»gi qonun 34-moddasida belgilangan tartibda o'zgartirishlar kiritilishi mumkin. Bunday o'zgartirishlar kiritish O'zbekiston Respublikasi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari va farmoyishlarining tegishli yil uchun O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti qabul qilinganidan keyin qabul qilinishi munosabati bilan hamda O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligida nazarda tutilgan hollarda amalga oshirilishi mumkin.

Budjetning daromadga tegishli moddalarini ijro etish yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan tegishli soliqlar va soliq bo'lmagan to'lovlarning davlat budjetining u yoki bu darajadagi budjetlariga o'tkazilishi bilan bog'liq. Bunda yuridik shaxslar to'lovlar summasini mustaqil ravishda hisoblab chiqib, ularni tegishli darajadagi budjet hisobiga o'tkazadi. Jismoniy shaxslarning mablag'lari ish beruvchilar tomonidan ish haqidan summalarni hisoblab, ushlab qolish, bevosita jismoniy shaxslarning o'zlari tomonidan to'lovlarning to'lanishi orqali budjetga kelib tushadi. Davlat budjetining xarajatlar moddalari mablag'larni oluvchilar tomonidan budjet mablag'laridan foydalanish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Budjet mablag'laridan foydalanish huquqi budjetdan ajratilgan mablag'larni oluvchilarda ular qonunchilikda belgilangan tartibda tegishli moliya organlarining moliyalovchi bo'limlari xarajatlar smetasi va shtatlar jadvallarida ro'yxatga olingan vaqtda yuzaga keladi. Budjetlarda u yoki bu tadbirlarni moliyalashtirish uchun nazarda tutilgan mablag'lar adabiyotlarda *budjet kreditlari* deb ataladi. Davlat budjetidan moliyalashtiriladigan xarajatlarni amalga oshirish uchun tegishli mablag'lar ***budjetdan ajratiladigan mablag'larni taqsimlovchilarga*** beriladi.

Budjetdan ajratiladigan mablag'larni taqsimlovchilar budjet tashkilotlari, korxonalar va xo'jalik tashkilotlari rahbarlari yoki ularning vazifalarini bajaruvchi shaxslar bo'lib, ularga tegishli budjetlar va xarajatlar smetalarida tasdiqlangan parametrlar doirasida budjetdan ajratiladigan mablag'larni tasarruf etish huquqi berilgan.

O'zlariga berilgan vakolat doirasiga ko'ra budjetdan ajratiladigan mablag'larni taqsimlovchilar: *bosh taqsimlovchilar* va *quyi taqsimlovchilarga* bo'linadi.

Budjetdan ajratiladigan mablag‘larni bosh taqsimlovchilar quyidagi huquqlarga ega: budjet mablag‘larini tegishli vazirlik, idora boshqaruv apparatini saqlash uchun xarajat qilish (agar bu davlat budjetida nazarda tutilgan bo‘lsa); bevosita ushbu organlar tomonidan markazlashtirilgan tadbirlarni amalga oshirish uchun xarajat qilish; ularga berilgan budjet mablag‘larini tasarrufidagi muassasalar o‘rtasida taqsimlash va h.k.

Masalan, respublika budjeti budjetdan ajratilgan mablag‘larni bosh taqsimlovchilar O‘zbekiston Respublikasi vazirliklari va idoralarining rahbarlari hisoblanadi. Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar budjetlari hamda shahar va tumanlar budjetlari bosh taqsimlovchilari esa, tegishli ma‘muriy-hududiy birliklar ijroiya hokimiyati organlarining tarmoq bo‘limlari va boshqarmalari rahbarlaridir.

Budjetdan ajratilgan mablag‘larni bosh taqsimlovchilar bevosita u yoki bu darajadagi moliya organlaridan oladi.

Budjetdan ajratiladigan mablag‘larni **quyi taqsimlovchilar** o‘zlariga berilgan xuquqlar hajmiga qarab ikki guruhga bo‘linadi. **Birinchi guruhga** mustaqil xarajatlar smetasiga ega bo‘lib, budjet mablag‘larini budjetdan ajratiladigan mablag‘larni bosh taqsimlovchilardan o‘zlari boshqarayotgan tashkilotlar xarajatlari uchun va tasarrufdagi tashkilotlar o‘rtasida ularni taqsimlash uchun oladigan tashkilotlar rahbarlari kiradi. Ularga, masalan, vazirliklar va idoralarning budjetdan ajratiladigan mablag‘larni tegishli vazirlik – budjetdan ajratiladigan mablag‘larni bosh taqsimlovchidan oladigan ayrim tuzilmalar rahbarlari kirishi mumkin.

Ikkinchi guruh individual xarajatlar smetasiga ega bo‘lib, budjet mablag‘larini budjetdan ajratiladigan mablag‘larni bosh taqsimlovchilardan faqat ushbu tashkilotning ehtiyojlari uchun ishlatadigan tashkilotlar rahbarlari kiradi. Bu guruhga, oliy o‘quv yurtlari, davolash-profilaktika muassasalari rahbarlari kiradi.

Budjetdan ajratiladigan mablag‘larni bosh taqsimlovchilar Respublika budjeti, Qoraqalpog‘iston Respublikasi budjeti, viloyatlar budjetlari, Toshkent shahar budjeti, shahar va tumanlar budjetlaridan olingan mablag‘larni belgilangan tartibda tasarrufidagi tashkilotlar, muassasalar, korxonalarning talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobva-raqlariga o‘tkazadi.

Budjet muassasalari, korxonalar, xo‘jalik tashkilotlari hamda budjet mablag‘larini oluvchi boshqa shaxslar budjet mablag‘larini xarajatlar smetalarida nazarda tutilgan, ajratilgan mablag‘lar miqdori va maqsadli

yoʻnalishiga qatʼiy rioya etgan holda xarajat qilishlari shart. Budget mablagʻlarini xarajatlar smetalarida nazarda tutilmagan tadbirlarga yoʻnaltirish man etiladi.

Bank muassasalari xodimlariga ish haqi uchun va budget tashkilotlari xarajatlari uchun tegishli moliya organi tomonidan berilgan roʻyxatga olish varaqchasi taqdim etilganida, ularga mablagʻlar beradi.

Respublikamiz budget qonunchiligida qabul qilingan davlat budjeti mavjud boʻlmagan holda budgetni ijro etish tartibi nazarda tutilgan. Agar keyingi moliya yili uchun bu yil boshlanguniga qadar davlat budjeti qabul qilinmagan boʻlsa, davlat budjeti qabul qilingunicha boʻlgan davrda xarajatlar quyidagi shartlarga rioya qilingan holda amalga oshiriladi:

- boshlangan moliya yilida xarajatlar har oyda Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartib va miqdorlarda oldingi moliya yilining soʻnggi choragida budgetdan ajratilgan mablagʻlarning uchdan bir qismidan oshirilmagan holda amalga oshiriladi;

- oldingi moliya yilida qilinmagan budget xarajatlari amalga oshirilmaydi;

- oldingi moliya yilida amal qilgan soliq solish va majburiy toʻlovlarni amalga oshirish tartibi davlat budjeti qabul qilinguniga qadar oʻz kuchini yoʻqotmaydi.

Davlat budjeti moliya yili boshlanganidan keyin qabul qilingan vaqtda moliya yili davomida sarflangan xarajatlar umumiy summasi qabul qilingan davlat budgetiga muvofiqlashtirilishi lozim.

Respublika budjeti, Qoraqalpogʻiston Respublikasi budjeti va mahalliy budgetlarni ijro etish ushbu budgetlar qabul qilingan yilning 1 yanvaridan boshlanib, 31 dekabrda tugaydi.

Budget mablagʻlarini oluvchilarning joriy yil xarajatlar smetasida nazarda tutilgan budgetdan ajratilgan mablagʻlarni xarajat qilish huquqi joriy moliya yilining 31 dekabrda tugaydi.

Davlat budgetining foydalanilmagan budget mablagʻlari, jumladan kapital xarajatlar uchun nazarda tutilgan va hisobot yilining 31-dekabriga moliyalanmagan qismi oʻzining maqsadli yoʻnalishi kuchini yoʻqotadi va keyingi moliya yilida foydalanilmaydi. Davlat budjeti daromadlari va xarajatlari moddalari ijro etilgan barcha depozit hisobvaraqlar yopiladi, buni adabiyotlarda *budjetni yakunlash* deb atash qabul qilingan. Budgetni yakunlash 31-dekabrda amalga oshiriladi, bundan keyin hеч qanday operatsiyalar qilinmaydi. Joriy yilning 31-dekabrigacha davlat budgetiga

hisoblangan, ammo to'lanmagan daromadlar ushbu budjet hisobiga keyingi moliya yilida o'tkazilishi kerak.

Davlat budjetining budjet tashkilotlari tomonidan 31-dekabrgacha foydalanilmagan mablag'lari (kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish uchun nazarda tutilgan mablag'lardan tashqari) olib qo'yilmaydi. Ular joriy moliya yilining oxirgi bank ish kuni Budjet tashkilotlarini rivojlantirish jamg'armasiga o'tkaziladi va qonunchilikda belgilangan tartibda foydalaniladi.

Budjet tashkilotlarini rivojlantirish jamg'armasiga belgilangan muddatlarda o'tkazilmagan mablag'lar (agar keyingi moliya yili budjetida talab qilib olinguncha asosiy depozit hisobvarag'ida qoldiq mavjud bo'lgan budjet mablag'larini oluvchilar uchun mablag'lar ajratilishi nazarda tutilgan bo'lsa) keyingi moliya yili xarajatlarini moliyalashtirish hisobiga o'tkazilishi kerak. Aks holda, ular keyingi moliya yili yanvar oyining birinchi o'n kuni davomida tegishli budjetga o'tkaziladi.

Budjet tashkilotlari bo'lmay, budjetdan ajratiladigan mablag'larni oluvchilarning budjet mablag'lari bo'yicha talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlaridagi budjet mablag'lari qoldiqlari O'zbekiston Respublikasining xizmat ko'rsatuvchi banklari tomonidan joriy moliya yilining so'nggi bank ish kuni tegishli budjetlarning asosiy hisobvaraqlariga o'tkaziladi.

Respublika budjeti, Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlarning kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish uchun o'tkazilgan va buyurtmachilarning talab qilib olinguncha asosiy depozit hisobvaraqlarida bo'lgan hamda joriy moliya yilining 31-dekabrigacha foydalanilmay qolgan mablag'lari keyingi moliya yili xarajatlarini moliyalashtirish uchun hisobga o'tkaziladi.

Agar keyingi moliya yili budjetida buyurtmachining kapital qo'yilmalar uchun xarajatlarini moliyalashtirish uchun budjetdan mablag'lar ajratilishi nazarda tutilmagan bo'lsa, joriy moliya yilining 31-dekabrida buyurtmachining talab qilib olinguncha asosiy depozit hisobvarag'idagi budjet mablag'lari qoldig'i keyingi moliya yili yanvar oyining birinchi o'n kunligi davomida tegishli budjetga o'tkazilishi kerak.

Davlat budjetini ijro etish barcha darajalardagi hokimiyat ijroiya va vakillik organlarining doimiy *nazorati* ostida bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi davlat budjetining ijro etilishini nazorat qilish bo'yicha asosiy funksiyalar O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va uning joylardagi organlari (Qoraqalpog'iston Respublikasi

Moliya vazirligi, viloyat, tuman, shaharlar hokimiyatlarining moliya boshqarmalari va bo'limlari) zimmasiga yuklatilgan. Bunday nazorat jarayonida ular turli darajadagi budjetlar ijrosining yakunlarini ko'rib chiqadi, soliq va bojxona organlari hamda davlat maqsadli jamg'armalarini taqsimlovchi organlardan turli darajalardagi budjetlarga mablag'larning kelib tushishi to'g'risidagi axborot, ma'lumotlarni oladi. Budjetdan ajratilgan mablag'larni oluvchilardan budjet mablag'larining kelib tushishi va xarajat qilinishi to'g'risidagi ma'lumotlarni so'rab oladi, banklardan budjet mablag'lari harakati to'g'risidagi ma'lumotlarni oladi, budjet mablag'larini oluvchilarning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini o'z vakolati doirasida taftish qiladi va tekshiradi.

Vazirlar Mahkamasi O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan taqdim etiladigan davlat budjeti ijrosi yakunlarini har chorakda ko'rib chiqadi.

Davlat budjetini ijro etish bo'yicha muhim funksiyalarni o'z vakolati doirasida soliq va bojxona organlari, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va xizmat ko'rsatuvchi tijorat banklari bajaradi.

Davlat budjetining ijro etilishini nazorat qilish barcha darajalardagi hokimiyat vakillik organlari tomonidan amalga oshiriladi. Bunda ushbu organlarning nazorat vakolatlari o'z mazmuniga ko'ra ijroiya hokimiyat organlari vakolatidan farq qiladi. Vakillik hokimiyat organlari davlat budjeti ijro etilishini amalga oshirmaydi, balki uning ijrosini faqat nazorat qiladi. Nazorat vakolatlari esa, masalan, moliya organlarining Moliya vazirligi boshchiligidagi nazorat vakolatlari ularning barcha darajalardagi budjetlarni ijro etish funksiyalari bilan uzviy bog'liqdir.

Davlat budjetining ijrosini doimiy ravishda nazorat etib turish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi har chorakda uning ijro etilishi ahvolini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan taqdim etiladigan axborot asosida ko'rib chiqadi va u bo'yicha tegishli qarorlar chiqaradi. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va Xalq deputatlari Kengashlari ijroiya hokimiyati organlaridan tegishli darajalardagi budjetlarning ijrosi to'g'risida ma'lumotlarni talab qilish, budjetlarga zarur bo'lgan tegishli tuzatishlar kiritish to'g'risida topshiriqlar berish va keyin ularni tasdiqlash huquqiga ega.

Budjetlarning ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni tayyorlash, ko'rib chiqish va tasdiqlash. Davlat budjetini ijro etish tugashi bilan budjetdan ajratiladigan mablag'larni barcha oluvchilar, moliya va soliq organlari

budjetning daromadlar va xarajatlar qismining ijrosi to'g'risida hisobot tuzadilar. Davlat budjetini ijro etish to'g'risidagi hisobotni tuzish, ko'rib chiqish va tasdiqlash tartibi «Budjet tizimi to'g'risida»gi qonun hamda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining normativ hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Budjet mablag'larini oluvchilar O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilangan hajm va shakllarda xarajatlar smetalarining ijrosi to'g'risida yillik buxgalteriya hisobotini tuzib, tegishli moliya organlariga taqdim etadi. Ko'rsatilgan hisobotni tuzish tartibi va muddatlari hamda uni ko'rib chiqish tartibi O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 2001-yil 22-yanvarda 13-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti hisobida turgan tashkilotlarning buxgalteriya hisobotlari va balanslari to'g'risidagi Nizomda belgilab berilgan.

Budjet mablag'larini oluvchilar budjetdan ajratilgan mablag'lardan foydalanish to'g'risida hisobotlar tuzib, ularni o'zlarini moliyalashtirgan moliya organlariga taqdim etadilar. Demak, respublika budjetidan moliyalashtiriladigan, budjet mablag'larini oluvchilar – O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga, Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlardan oluvchilar esa, tegishli moliya organlariga hisobot beradilar.

Ma'muriy-hududiy tuzilmalar moliya organlari tegishli budjetning ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni joylardagi hokimiyat ijroiya organlari (hokimiyatlar)ga hamda yuqori moliya organlariga taqdim etadi. Masalan, Qoraqalpog'iston Respublikasi Moliya vazirligi, viloyatlar va Toshkent shahar moliya organlari hisobot davri uchun tegishli budjetlarning ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni muvofiq ravishda Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi va tegishli hokimiyatlarga hamda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga topshiradi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar, Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar hokimlari budjetlarning ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni ko'rib chiqib, tasdiqlaganlaridan keyin ularni muvofiq ravishda Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi va joylardagi tegishli hokimiyat vakillik organlariga taqdim etadi.

O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi va Davlat bojxona qo'mitasi O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga hisobot davrida davlat budjetiga soliqlar, yig'imlar, bojlar va boshqa majburiy to'lovlardan kelib tushgan tushumlar to'g'risida hisobot beradi.

Davlat maqsadli jamg'armalarini taqsimlovchi organlar O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga hisobot moliya yilida davlat maqsadli jamg'armalariga kelib tushgan mablag'lar va ulardan foydalanish to'g'risida hisobot taqdim etadilar.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi respublika budjetidan mablag' oluvchilar va Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar moliya organlari tomonidan taqdim etilgan hisobotlar asosida Davlat budjetining ijrosi to'g'risidagi hisobotni tuzadi va uni hisobot yilidan keyingi yilning birinchi mayidan kechiktirilmagan holda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga taqdim etadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi davlat budjetining ijrosi to'g'risidagi hisobotni ko'rib chiqadi va har yili hisobot davridan keyingi yilning o'n beshinchi mayidan kechiktirilmagan holda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga taqdim etadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi davlat budjetining ijrosi to'g'risidagi hisobotni ko'rib chiqish natijalari bo'yicha tegishli qaror qabul qiladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlarning ijrosi to'g'risidagi hisobotlar Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi va joylardagi tegishli hokimiyat vakillik organlari tomonidan ko'rib chiqiladi va tasdiqlanadi.

3. «Budjetdan tashqari jamg'armalar» tushunchasi va uning huquqiy mohiyati

Davlat budjeti tarkibida davlat maqsadli jamg'armalari to'planib, qonunchilikda ularning har biri uchun mablag'lar manbalari, har bir manbadan kelib tushadigan mablag'lar normalari va shartlari hamda mablag'lar ishlatilishi mumkin bo'lgan maqsadlar belgilangan. Davlat maqsadli jamg'armalariga: O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Respublika yo'l jamg'armasi, O'zbekiston Respublikasi Davlat mulkini boshqarish davlat qo'mitasining maxsus hisobvarag'i, Ish bilan ta'minlashga ko'maklashuvchi davlat jamg'armasi, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Budjetdan tashqari pensiya jamg'armasi kiradi.

Davlat maqsadli jamg'armalarini tuzish, jamg'armalar mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi («Budjet tizimi to'g'risida»gi qonun 9, 20-moddalari).

O'zbekiston Respublikasining «Avtomobil yo'llari to'g'risida»gi 1992-yil 3-iyul qonuni 10-moddasiga muvofiq yo'llarni moliyalashtirishga doir ishlar (umumiy foydalaniladigan avtomobil yo'llarni loyihalash, qurish, qayta qurish, ta'mirlash va saqlash) yo'llar jamg'armalarining mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Respublika yo'l jamg'armasi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Umumiy foydalaniladigan avtomobil yo'llari qurish va ulardan foydalanishni boshqarish tizimini takomillashtirish to'g'risida»gi 2003-yil 19-avgust farmoniga binoan tashkil etilgan. Uning asosiy vazifalari etib quyidagilar belgilangan:

- Respublika yo'l jamg'armasi mablag' tushumlari hamda sarf-xarajatlarining yillik va kvartal balanslarini shakllantirish;

- umumiy foydalaniladigan avtomobil yo'llaridan foydalanish va ularni saqlash smeta xarajatlarini ro'yxatdan o'tkazish;

- umumiy foydalaniladigan avtomobil yo'llari qurish, rekonstruksiya qilish, ta'mirlash, jihozlash hamda ulardan foydalanish borasidagi tadbirlarni tasdiqlangan xarajatlarga muvofiq moliyalash, jamg'arma mablag'laridan foydalanishning qonuniyligi va maqsadga muvofiqligi ustidan nazoratni amalga oshirish.

Respublika yo'l jamg'armasi mablag'larini shakllantirish va xarajat qilish maxsus normativ akt bilan tartibga solinadi. Mazkur aktga binoan Respublika yo'l jamg'armasining daromadlari:

- korxonalar, xo'jaliklar, tashkilotlarning majburiy ajratmalaridan;

- yig'imlardan;

- «O'zavtoyo'l» davlat-aksiyadorlik kompaniyasi korxonalari va tashkilotlari mol-mulkini sotishdan budjetga tushishi kerak bo'lgan mablag'lar umumiy summasining 50 foizi hisobiga shakllantiriladi;

- O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar, shu jumladan ixtiyoriy badallar, xorijiy investitsiyalar va kreditlar mablag'lari hisobiga shakllantiriladi.

Yuridik shaxslar – asosiy faoliyati tovarlar ishlab chiqarish va sotish, ishlarni bajarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan korxonalar, tashkilotlar va boshqa xo'jalik subyektlari mablag' to'lovchilar hisoblanadi. Ko'pgina to'lovchilar ba'zi mustasno holatlardan tashqari, qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'i chiqarib tashlangan holda mahsulot (ishlar, xizmatlar) sotish hajmidan majburiy ajratmalarni amalga oshiradilar.

Bunday mustasno holatlar kommunal xo'jaligi tizimi korxonalari, tayyorlov, ta'minot-sotish tashkilotlari, savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari, banklar (O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan tashqari), sug'urta tashkilotlari, qurilish, ilmiy tadqiqot tashkilotlari, avtotransport korxonalariga tegishlidir. Masalan, kommunal xo'jaligi tizimi korxonalari tomonidan mablag'lardan majburiy ajratmalar – sotib olish qiymatini chegirgan holda mahsulotlar (ishlar, xizmatlar)ni sotish hajmidan; tayyorlov, ta'minot-sotish tashkilotlari, savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari tomonidan qo'shilgan qiymat solig'i chiqarib tashlangan holda tovar aylanmasidan; avtotransport korxonalari tomonidan mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni sotish hajmidan, qo'shilgan qiymat solig'i chiqarib tashlangan holda, majburiy ajratmalarni amalga oshiradilar.

Respublika yo'l jamg'armasi daromadlari quyidagi ikki tur yig'imlardan shakllanadi:

a) sotib olish, almashtirish, hadya, ustav sarmoyasiga olish yoki dividendlar va foizlar sifatida olish yo'li bilan xarid qilingan, shuningdek qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa bitishuvlar va avtotransport vositalarini O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi organlarida ro'yxatdan o'tkazishda ushbu vositalarning egalari (foydalanuvchilari) tomonidan hamda vaqtincha olib kiriladigan avtotransport vositalari qiymatidan to'lanadigan yig'imlar hisobiga shakllantiriladi;

b) xorijiy davlatlarning avtotransport vositalarining O'zbekiston Respublikasi hududiga kirishi, chiqishi va tranziti uchun yig'imlar – O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan bir avtotashuvchi uchun belgilangan miqdorlarda.

Jamg'armaga majburiy ajratmalar va yig'imlarni to'lash tartibi va stavkalar miqdori davlat budjeti tasdiqlanishi bilan bir vaqtda har yili O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan belgilanadi va O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi tomonidan mablag' to'lovchilarga yetkaziladi.

Ajratmalar soliq solish obyektidan va tasdiqlangan stavkadan kelib chiqib har oyda hisoblab chiqiladi.

Ajratmalarning hisob-kitobi o'sib boruvchi yakun bilan to'lovchi ro'yxatdan o'tkazilgan joy bo'yicha davlat soliq xizmati organlariga:

yagona soliq to'lovi to'lamaydigan mikrofirmalar va kichik korxonalar tomonidan – yilning har choragida hisobot choragidan keyingi oyning 25-kunidan kechikmay;

mikrofirmalar va kichik korxonalar toifasiga tegishli bo'lmagan to'lovchilar tomonidan – hisobot oyidan keyingi oyning 15-kunidan kechikmay taqdim etiladi.

Ajratmalar hisobot oyidan keyingi oyning 20-kunidan kechikmay to'lanadi. Majburiy ajratmalarning ortiqcha to'langan summasi bo'lg'usi to'lovlar hisobiga o'tkaziladi yoki soliq organlarining ortiqcha to'lov mavjudligi to'g'risidagi xulosasiga ko'ra soliq to'lovchining yozma arizasi olingan kundan boshlab 30 kun muddatda Respublika yo'l jamg'armasi tomonidan soliq to'lovchiga qaytariladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar tarkibiga kiradigan, yuridik shaxslar bo'lmagan tarkibiy bo'linmalar jamg'armaga ajratmalarni tuman (shahar)lar soliq inspeksiyalarining tranzit hisob raqamlariga o'tkazadilar, ularga budjetga va budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga to'lovlar bo'yicha hisob-kitoblarni taqdim etadilar.

Amaldagi qonunchilikka binoan Respublika yo'l jamg'armasiga majburiy to'lovlardan quyidagilar ozod qilinadi:

- davlat budjetidagi tashkilotlar va muassasalar (shu jumladan faoliyat ixtisosligi bo'yicha ishlarni bajarish va xizmatlar ko'rsatishdan, foydalanilmayotgan binolarni ijaraga berishdan olingan daromadlar bo'yicha, homiylik yordamidan, pulli-kontrakt asosida o'qitish uchun tushumdan);

- budjetdan dotatsiya oluvchi tomosha ko'rsatish bilan bog'liq korxonalar, sanatoriylar, dam olish uylari va pansionatlar;

- yo'l xo'jaligi tashkilotlari – umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llarini saqlash, ta'mirlash, rekonstruksiya qilish va qurish bo'yicha ishlarni bajarishdan olinadigan daromadlar bo'yicha;

- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Qishloqni qishloq xo'jaligi texnikasi bilan ta'minlashni davlat tomonidan rag'batlantirish jamg'armasi;

- davlat tashkilotlarini boshqarish respublika va mahalliy organlari, nodavlat notijorat tashkilotlar tijorat va xo'jalik faoliyati bo'lmagan faoliyatdan olingan daromadlar va tushumlar bo'yicha;

- O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi va Ichki ishlar vazirligining korxonalari va tashkilotlari, ularga bo'ysunuvchi xo'jalik hisobidagi xo'jalik tashkilotlari bundan mustasno.

Quyidagi avtomobil transporti korxonalari jamg'armaga majburiy ajratmalar to'lashdan ozod etiladi:

- davlat budjetidagi avtokorxonalar;

– korxonalar, birlashmalar va tashkilotlar – umumiy foydalanishdagi avtomobil yo‘llarini saqlash, ta‘mirlash, rekonstruksiya qilish va qurish bo‘yicha ishlarni bajarishdan olinadigan daromadlar bo‘yicha.

Quyidagilar sotib olingan avtotransport vositalari qiymatidan yig‘im to‘lashdan ozod qilinadi:

– motoaravalarga va avtomobillarga ega bo‘lgan va ularni sotib olgan barcha guruhlariga tegishli bo‘lgan nogironlar;

– umumiy foydalanishdagi avtomobil yo‘llarini saqlash, ta‘mirlash, rekonstruksiya qilish va qurishni amalga oshiruvchi yo‘l xo‘jaligi pudrat ta‘mirlash - foydalanish korxonalari;

– homiylik (beg‘araz) yordami sifatida avtomobil olgan yuridik shaxslar – bolalar uylari, ixtisoslashtirilgan maktab-internatlar, keksalar va kichik yoshdagi nogironlar uchun internat-uylar, shuningdek davlat budjetidan ta‘minlanadigan tibbiyot muassasalari.

Majburiy ajratmalar va yig‘imlar to‘g‘ri hisoblab chiqilishi va o‘z vaqtida to‘lanishi uchun javobgarlik to‘lovchilar zimmasiga yuklanadi, ular:

– qonunchilikda belgilangan tartibda va muddatlarda yig‘imlar va to‘lovlarning to‘g‘ri hisoblab chiqilishi va o‘z vaqtida to‘lanishini ta‘minlashga;

– to‘lov hujjatlarida yig‘im va ajratma turini ko‘rsatishga;

– to‘langan yig‘imlar va majburiy ajratmalar summasi hisobini yuritishga;

– jamg‘armaga yig‘imlar va majburiy to‘lovlar to‘g‘ri hisoblab chiqilishini va to‘lanishini tekshirish uchun davlat soliq xizmati organlari xodimlarini qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qo‘yishga, ularning talabiga ko‘ra ushbu yig‘imlar va majburiy ajratmalarni hisoblab chiqish va to‘lash bilan bog‘liq zarur hujjatlar va ma‘lumotlarni taqdim etishga majburlirlar.

Jamg‘armaga majburiy ajratmalar va yig‘imlar to‘g‘ri hisob-kitob qilinishi, to‘liq va o‘z vaqtida to‘lanishi ustidan nazorat qonun hujjatlariga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi va Davlat bojxona qo‘mitasi hamda ularning joylardagi organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Davlat mulkini tasarrufdan chiqarish va xususiylashtirishdan tushgan mablag‘lar O‘zbekiston Respublikasi markazlashtirilgan budjetining bir qismi hisoblanadi va ular *Davlat mulk qo‘mitasining maxsus*

hisobvarag'ida to'planadi. Ushbu budjetdan tashqari jamg'arma quyidagilar hisobiga shakllantiriladi:

- aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirilgan davlat korxonalarining birlamchi emissiyasi aksiyalarini sotishdan tushgan daromadlar;
- davlat mulki obyektlarining kimoshdi savdolari, tanlovlar, birja savdolari va birjadan tashqari savdolarida sotilishidan tushgan mablag'lar;
- yer uchastkalarini kimoshdi savdolarida fuqarolarga umrbod meros qilib sotishdan va qonunchilikda nazarda tutilgan hollarda yer uchastkalarini xususiylashtirishdan tushgan mablag'lar;
- davlat mulkini ijaraga berishda ijara to'lovidan tushgan daromadlar.

Davlat mulki qo'mitasi tomonidan ilgari qarz oluvchilarga berilgan kreditlar va qarzlardan olingan kreditlar va ular bo'yicha hisoblab yozilgan foizlarning ular tomonidan qaytarilishi shaklida olinadigan daromadlar va amaldagi qonunchilik bilan belgilangan ayrim boshqa daromadlar.

Ko'rsatilgan kreditlar Davlat mulki qo'mitasining O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Toshkent shahar bosh boshqarmasi Hisob-kitob markazidagi talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'ida hamda Davlat mulki qo'mitasining O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hududiy bosh boshqarmalarida ochilgan talab qilib olinguncha ikkilamchi depozit hisobvaraqlarida to'planadi.

Davlat mulki qo'mitasi hududiy boshqarmalarining ikkilamchi depozit hisobvaraqlarida to'planadigan davlat mulkini tasarrufdan chiqarish va xususiylashtirishdan tushgan mablag'lar har haftada Davlat mulki qo'mitasining O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Toshkent shahar bosh boshqarmasi Hisob-kitob markazidagi talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'iga o'tkaziladi.

Davlat mulkini tasarrufdan chiqarish va xususiylashtirishdan tushgan mablag'larni taqsimlash O'zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo'mitasi tomonidan har oyda quyidagi nisbatlarda amalga oshiriladi:

- mablag'larning 65 foizi davlat budjetiga budjet taqchilligini qoplash manbai sifatida, ko'rsatilgan mablag'lardan investitsion loyihalarni moliyalashtirish uchun maqsadli foydalanishga;
- 25 foizi Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar hokimiyatlari va Toshkent shahar hokimiyatiga ijtimoiy-iqtisodiy loyihalarni moliyalashtirish, bozor infratuzilmasi institutlarini shakllantirish uchun;

– 5 foizi O‘zbekiston Sanoat-savdo palatasiga tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash uchun;

– 1 foizi O‘zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo‘mitasi xarajatlari davlat mulkini sotishda tender savdolarni olib borish bo‘yicha Davlat komissiyasining qarori bilan xususiylashtirish va axborot ta‘minot bo‘yicha Davlat dasturlarini amalga oshirish uchun;

– 2 foizi O‘zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash Davlat qo‘mitasi huzuridagi Tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasini shakllantirish va korxonalarni qayta tuzish uchun;

– 2 foizi O‘zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo‘mitasi hisobvarag‘iga farmoyishlar berish va boshqaruv vazifalarini bajarish bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlarni qoplash uchun;

– davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishdan kelib tushadigan xorijiy valutadagi mablag‘lar O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankidagi O‘zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo‘mitasining maxsus valuta hisobvarag‘iga keyinchalik belgilangan tartibda va to‘liq hajmda Markaziy bankga majburiy sotish sharti bilan o‘tkaziladi. Milliy valutada olingan mablag‘lar «Davlat mulkini davlat tasarrufidan chiqarish, xususiylashtirishdan tushgan mablag‘larni hisobga olish, taqsimlash va ulardan foydalanishni nazorat qilish tartibi»ning 3-bandiga muvofiq taqsimlanadi.

Agar O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari yoki Hukumatning ayrim qarorlari bilan xususiylashtirishdan tushgan mablag‘lar yoki ularning bir qismi boshqa maqsadlar uchun yo‘naltirilsa, davlat mulkini tasarrufdan chiqarish va xususiylashtirishdan tushgan mablag‘lar hisobini yuritish, taqsimlash va ulardan foydalanishni nazorat qilish tartibi ularning qolgan qismiga amal qiladi.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan tartib bo‘yicha taqsimlanadigan mablag‘larning maqsadli va samarali foydalanishi ustidan nazoratni Moliya vazirligi amalga oshiradi.

Davlat mulki qo‘mitasi har yili keyingi hisobot oyining 10 sanasiga qadar davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishdan kelib tushgan mablag‘lar va ularning harakati to‘g‘risidagi, shuningdek depozit hisobvarag‘idan maqsadi ko‘rsatilgan holda amalga oshirilgan xarajatlar to‘g‘risidagi axborotni Moliya vazirligiga taqdim etadi.

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishdan kelib tushadigan mablag‘lar va ularni sarflash bo‘yicha boshlang‘ich hujjatlar Moliya vazirligi tomonidan bir yilda kamida bir marotaba tekshiriladi.

Aholini ish bilan band qilish sohasida davlat siyosatini amalga oshirish va mehnat organlarining samarali ish faoliyatini tashkil etish bo'yicha chora-tadbirlarni moliyalashtirish uchun O'zbekiston Respublikasining «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida (yangi tahrirda)» 1998-yil 1-maydagi qonuni 21-moddasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi tarkibida ish bilan ta'minlashga ko'maklashuvchi *Davlat jamg'armasi* tuzildi.

Ish bilan ta'minlash jamg'armasi budjetdan tashqari maqsadli davlat jamg'armasi hisoblanadi, mahalliy va respublika darajalarida tashkil etiladi va uning mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanishning maqsadli yo'naltirilganligi saqlab qolingan holda davlat budjeti tarkibida jamlanadi hamda jamg'armaning mustaqil balansida aks ettiriladi.

Ish bilan ta'minlash jamg'armasi mablag'lari O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi, viloyatlar va Toshkent shahar mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish bosh boshqarmalarining budjetdan tashqari maqsadli maxsus hisob raqamlarida jamlanadi. Bunda korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning (keyingi o'rinlarda ish beruvchilar deb yuritiladi) ajratmalari hisobiga tashkil topadigan Ish bilan ta'minlash jamg'armasi mablag'larining yetmish foizi Qoraqalpog'iston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi, viloyatlar va Toshkent shahar Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish bosh boshqarmalari ixtiyorida qoladi, keyinchalik tumanlar va shaharlar o'rtasida taqsimlanadi, o'ttiz foizi Qoraqalpog'iston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi, tegishli hududiy mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish boshqarmalarining to'lov topshiriqnomalari bilan pul o'tkazish yo'li bilan respublika darajasida markazlashtiriladi.

Ish bilan ta'minlash jamg'armasining asosiy vazifalari quyidagicha:

- ishsizlarni moddiy qo'llab-quvvatlash yuzasidan davlat kafolatlarini amalga oshirish;
- mehnat bo'limlari ta'minotini moliyalashtirish;
- tijorat banklarida kredit liniyalari ochish yo'li bilan ish o'rinlarini saqlab qolish va yangi ish o'rinlari tashkil etish uchun kreditlar berish;
- fuqarolarni ishga joylashtirish, mehnat, aholini ish bilan ta'minlash va ijtimoiy muhofaza qilish masalalari bo'yicha normativ hujjatlarni ishlab chiqish, sosiologik kuzatuvlar o'tkazish bilan bog'liq xarajatlarni mablag' bilan ta'minlash.

Ish bilan ta'minlash jamg'armasi mablag'larini tashkil etish va undan foydalanish to'g'risidagi nizomga binoan mazkur jamg'arma quyidagilardan tashkil topadi:

- korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning mehnatga haq to'lash jamg'armalaridan ushbu xarajatlarning mahsulot tannarxi nisbatiga qarab O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan majburiy ajratiladigan mablag'lar;

- respublika budjeti va mahalliy budjetlardan tegishli budjetlarni shakllantirish vaqtida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi hamda joylardagi davlat hokimiyati organlari tomonidan belgilanadigan miqdorlarda ajratiladigan mablag'lardan dotatsiyalar;

- qonunchilikda nazarda tutilgan talablarni buzganlik uchun mahalliy mehnat organlari tomonidan qo'llanadigan moliyaviy sanksiyalar va hisoblab yozilgan penyalarning summasi;

- shartnoma asosida yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan Ish bilan ta'minlashga ko'maklashuvchi davlat jamg'armasi mablag'laridan qo'shimcha va yangi ish o'rinlarini tashkil etish uchun foydalanishdan tushgan daromadlar;

- yuridik va jismoniy shaxslar, shu jumladan chet el jismoniy va yuridik shaxslardan tushgan ixtiyoriy badallar.

Quyidagilar «Ish bilan ta'minlash jamg'armasi»ga ajratmalar to'lashdan ozod etiladilar:

- nogironlar jamoat tashkilotlariga qarashli o'quv-ishlab chiqarish va ishlab chiqarish korxonalari;

- protez-ortopediya buyumlari ishlab chiqarishga, nogironlarga protez qo'yish bo'yicha xizmatlar ko'rsatishga ixtisoslashtirilgan korxonalar;

- tarbiya va ta'lim muassasalari huzuridagi o'quv-ishlab chiqarish ustaxonalari va o'quv-ishlab chiqarish korxonalari;

- budjet ta'minotidagi teatr-tomosha tashkilotlari.

Jamg'arma mablag'larini xarajat qilish yo'nalishlari respublika, hududiy va boshqa aholini band qilish maxsus dasturlarida belgilanadi.

Jamg'arma mablag'lari quyidagi tadbirlarni amalga oshirish uchun foydalanilishi mumkin:

- mehnat organlarida ishsizlik maqomi olgan va ish qidiruvchi sifatida ro'yxatda turgan shaxslarni kasbga tayyorlash, ularning malakasini oshirish va qayta tayyorlash ishlarini mablag' bilan ta'minlash;

– ishsizlik bo'yicha nafaqalar, mehnat organlarining taklifiga binoan ishlash uchun boshqa joyga ixtiyoriy ravishda ko'chib o'tish uchun kompensasiyalar to'lash va qonun hujjatlariga muvofiq ishsizlarga moddiy yordam berish;

– nogironlar va fuqarolarning ijtimoiy himoyaga muhtoj bo'lgan boshqa toifalari mehnatidan foydalanish uchun ixtisoslashtirilgan ish o'rinlari (ishlab chiqarishlar) tashkil etish tadbirlarini mablag' bilan qisman ta'minlash;

– mehnat organlari ta'minoti, barcha darajalardagi mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish organlarini (tuman va shahar ijtimoiy ta'minot bo'limlaridan tashqari) joylashtirish uchun binolar qurish va ularni rekonstruksiya qilish, ularni moddiy-texnikaviy ta'minlash, kompyuterlar, nusxa ko'chirish va boshqa zarur texnika bilan jihozlash;

– ish bilan band bo'lmagan aholiga yordam ko'rsatish, shu jumladan ishga joylashtirishga ko'maklashish va maslahat xizmatlari ko'rsatish bilan bog'liq xarajatlarni mablag' bilan ta'minlash;

– ishchi kuchi eksport qilish masalalari bo'yicha xalqaro loyiha va shartnomalarni amalga oshirish, O'zbekiston Respublikasining chet ellarga ishga yuborilgan fuqarolarini ishga joylashtirishni tashkil etish, ularning ijtimoiy himoyasini ta'minlash bilan bog'liq xarajatlarni mablag' bilan ta'minlash va boshq.

Qonunchilikda nazarda tutilgan ayrim hollarda ish bilan ta'minlashga ko'maklashuvchi davlat jamg'armasi mablag'lari boshqa maqsadlar uchun ham foydalanilishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasida haq to'lanadigan jamoat ishlarini tashkil etish to'g'risida nizomda ushbu jamg'arma mablag'lari hisobidan haq to'lanadigan jamoat ishlarini qisman moliyalashtirish uchun ayrim mintaqalar hududida shaxslarni ishga joylashtirish noqulay bo'lgan vaziyatlarda korxonalarga dotatsiyalar ajratilishi mumkinligi belgilab qo'yilgan. Bandlikka yordam ko'rsatish davlat jamg'armasidan tuman (shahar) mehnat birjalariga mablag'lar ajratish shahar (tuman) bandlik dasturlariga muvofiq ravishda amalga oshiriladi.

Ish beruvchilarning «Ish bilan ta'minlash jamg'armasi»ga majburiy ajratmalari to'liq va o'z vaqtida tushishi ustidan nazorat O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi, uning joylardagi organlari va soliq organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Ish bilan ta'minlash jamg'armasi mablag'laridan foydalanilishini nazorat qilish O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy

muhofaza qilish vazirligi, Moliya vazirligi tomonidan, zarur hollarda, auditorlar va auditorlik firmalarini jalb qilgan holda amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi ijtimoiy ta'minot tizimida davlat kafolatlarini amalga oshirishga yo'naltiriladigan maqsadli moliyaviy resurslarni jamlaydi. Jamg'armaning daromadlari va xarajatlari mablag'larni shakllantirish va sarflashning maqsadli yo'naltirilganligi saqlab qolingan holda O'zbekiston Respublikasining yig'ma budjeti tarkibiga kiritiladi va jamg'arma balansida aks ettiriladi.

Pensiya jamg'armasi huquqiy maqomining asoslari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasini boshqarishni yanada takomillashtirish to'g'risida»gi 2004-yil 21-oktabr qarori bilan belgilangan. Ushbu normativ akt orqali Pensiya jamg'armasining asosiy vazifalari, uni shakllantirish manbalari, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Pensiya jamg'armasi to'g'risidagi nizom tasdiqlangan.

Majburiy ajratmalar, badallar va boshqa to'lovlardan tushgan mablag'larni jamlash yo'li bilan ijtimoiy ta'minot tizimida davlat kafolatlarini amalga oshirish, shuningdek mablag'larning pensiyalar, nafaqalar va kompensasiyalarni to'lashga maqsadli va samarali sarflanishi ustidan nazoratni kuchaytirish Pensiya jamg'armasi faoliyatining maqsadi hisoblanadi.

Ushbu jamg'armaning asosiy vazifalari quyidagicha: fuqarolarning ijtimoiy ta'minotga va ijtimoiy sug'urtaga bo'lgan davlat tomonidan kafolatlangan huquqlarini amalga oshirish; respublikada pensiya ta'minotini yanada takomillashtirish; majburiy ajratmalar, badallar va boshqa to'lovlarni jamg'armaning budjetdan tashqari maxsus hisob raqamida markazlashtirilgan tartibda jamlash; pensiyalar, nafaqalar va kompensasiyalarni to'lashga xarajatlarni moliyalashtirish; jamg'arma mablag'larining maqsadli va samarali sarflanishi ustidan nazoratni ta'minlash; jamg'arma mablag'larini ko'paytirishni tashkil etish; davlat ijtimoiy sug'urtasi sohasida xalqaro aloqalarni amalga oshirish, chet el tajribasini o'rganish va undan foydalanish.

Pensiya jamg'arma daromadlari quyidagi manbalar hisobiga shakllantiriladi:

a) majburiy ajratmalar va badallar:

– mulkchilik shakllaridan qat'i nazar, yuridik shaxslarning mehnatga haq to'lash fondidan yagona ijtimoiy to'lov tushumlarining belgilangan miqdori;

- alohida yuridik shaxslarning ijtimoiy sugʻurta badallari;
- yuridik shaxs boʻlmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shugʻullanuvchi jismoniy shaxslarning ijtimoiy sugʻurta badallari;
- fuqarolarning ish haqidan sugʻurta badallari;
- qoʻshilgan qiymat soligʻi va aksiz soligʻi chiqarib tashlangan holda korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning tovarlar sotish (ishlar, xizmatlar koʻrsatish) hajmidan ajratmalari, shuningdek kommunal xoʻjalik tizimi korxonalari uchun faoliyat xususiyatiga koʻra issiqlik energiyasi, suv va tabiiy gazning xarid qiymati hajmlari chiqarib tashlangan holda. Bunda uzoq muddatli aktivlar va oʻzi foydalanadigan boshqa mol-mulkni sotish majburiy mablagʻ ajratish obyektiga kiritilmaydi.

b) boshqa toʻlovlar:

- «Fuqarolarning davlat pensiya taʼminoti toʻgʻrisida»gi Oʻzbekiston Respublikasi qonunining 15-moddasiga muvofiq tayinlangan mehnatda mayib boʻlganlik yoki kasb kasalligi oqibatida nogiron boʻlganlarga pensiya toʻlash xarajatlarini qoplash uchun regressiv talablar (daʼvolar) boʻyicha ish beruvchilar va fuqarolardan undiriladigan mablagʻlar;

- ushbu qonun 14-moddasiga muvofiq muddatidan oldin tayinlangan pensiyalarni toʻlash xarajatlarini qoplash uchun oʻtkaziladigan Oʻzbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligining Ish bilan taʼminlashga koʻmaklashish jamgʻarmasi mablagʻlari;

- qonunning 12-moddasiga muvofiq tayinlangan imtiyozli pensiyalarni toʻlash xarajatlarini qoplash uchun oʻtkaziladigan korxonalar, muassasalar va tashkilotlar mablagʻlari;

- dehqon xoʻjaliklari aʼzolarining ixtiyoriy ravishda toʻlanadigan sugʻurta badallari;

- hisoblangan jarimalar summalarining bir qismi, qonun hujjatlariga muvofiq soliq organlarini rivojlantirish jamgʻarmasiga undiriladigan summalardan tashqari, majburiy ajratmalar, badallar va boshqa toʻlovlar oʻz vaqtida toʻlanmaganligi uchun penyalari;

- korxona tugatilganda, qishloq xoʻjaligi kooperativi (shirkat xoʻjaligi), fermer va dehqon xoʻjaligi qayta tashkil etilganda yoki tugatilganda, mehnat vazifalarini bajarish bilan bogʻliq holda mayib boʻlgan, kasb kasalligiga uchragan yoki sogʻligʻiga boshqacha shikast yetkazilgan xodimga zararni qoplash uchun toʻlanadigan summalar;

– qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar, shu jumladan ixtiyoriy badallar mablag‘lari, xorijiy investitsiyalar va kreditlar.

Majburiy ajratmalar, badallar va boshqa to‘lovlarni o‘tkazish jamg‘armaning banklarda budjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasi daromadlarining belgilangan tasniflariga muvofiq tushumlarning har bir turi bo‘yicha ochilgan tegishli tranzit hisob raqamlariga o‘tkaziladi.

Yagona ijtimoiy to‘lov yuridik shaxslar tomonidan tegishli tuman (shahar) soliq organlari uchun xizmat ko‘rsatuvchi banklarda ochilgan tranzit hisob raqamlariga hisoblangan summaning to‘liq miqdorida o‘tkaziladi. Tushgan mablag‘lar har kuni xizmat ko‘rsatuvchi banklar tomonidan belgilangan normativlar bo‘yicha taqsimlanadi va tegishli ravishda Jamg‘arma, Ish bilan ta‘minlashga ko‘maklashish jamg‘armasi, O‘zbekiston Kasaba uyushmalari Federasiyasi Kengashi hisob raqamlariga yoziladi.

Yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan to‘lanadigan boshqa majburiy ajratmalar, badallar va boshqa to‘lovlar ularga xizmat ko‘rsatadigan tijorat banklari orqali tuman (shahar) soliq organlariga xizmat ko‘rsatadigan banklarda ochilgan jamg‘armaning tranzit hisob raqamlariga belgilangan tartibda o‘tkaziladi.

Tuman (shahar) soliq organlari uchun ochilgan tranzit hisob raqamlariga tushgan mablag‘lar har kuni, ish kuni oxirida tijorat banklari tomonidan Markaziy bankning Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar bosh boshqarmalarida ochilgan jamg‘armaning tranzit hisob raqamiga o‘tkaziladi.

Markaziy bankning Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar bosh boshqarmalaridagi jamg‘armaning tranzit hisob raqamlariga tushgan mablag‘lar shu kunning o‘zida ushbu banklar tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi budjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasining O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankida ochilgan yagona yig‘ma hisob raqamiga avtomatik rejimda o‘tkaziladi.

Jamg‘arma mablag‘lari:

a) ishlamaydigan fuqarolarga: ijtimoiy ta‘minot bo‘limlari tomonidan tayinlanadigan pensiyalar; bolalikdan nogironlarga, davlat pensiya ta‘minoti olish huquqiga ega bo‘lmagan keksa va mehnatga layoqatsiz

fuqarolarga nafaqalar; qonun hujjatlariga muvofiq jamg'arma mablag'laridan moliyalashtiriladigan boshqa kompensasiya to'lovlari to'lash uchun;

b) ishlaydigan fuqarolarga: ijtimoiy ta'minot bo'limlari tomonidan tayinlanadigan pensiyalar; vaqtincha mehnatga layoqatsizlik nafaqalari; homiladorlik va tug'ish nafaqalari; bola tug'ilganda beriladigan nafaqalar; dafn marosimi nafaqalari; 16 yoshgacha bo'lgan nogiron bolaning otalaridan biriga (vasiyga, homiyga) bir oyda bir qo'shimcha dam olish kuni uchun to'lovlar; qonun hujjatlariga muvofiq jamg'arma mablag'laridan moliyalashtiriladigan boshqa kompensasiya to'lovlari uchun sarflanadi.

Ishlamaydigan va ishlaydigan fuqarolarga pensiyalar, nafaqalar va kompensasiya to'lovlarini moliyalashtirish uchun O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi va uning joylardagi organlari tomonidan alohida hisob raqamlari ochiladi.

Pensiya jamg'armasiga majburiy ajratmalar, badallar va boshqa to'lovlarning hisoblanishi va o'z vaqtida to'lanishi uchun javobgarlik yuridik shaxslarga yuklanadi, ular:

- Pensiya jamg'armasi to'g'risidagi nizomda belgilangan tartibda majburiy ajratmalar, badallar va boshqa to'lovlarning to'g'ri hisoblanishi va o'z vaqtida to'lanishini ta'minlashga;

- ish joyi bo'yicha to'lanadigan Pensiya jamg'armasi mablag'lari sarfi uchun javob berishga;

- qonun hujjatlarida belgilangan tartibda davlat soliq xizmati organlari xodimlarini Pensiya jamg'armasiga to'lovlar va majburiy ajratmalar hisoblanishi va to'lanishining to'g'riligini tekshirish uchun qo'yishga, ularning talabiga ko'ra ushbu to'lovlar va majburiy ajratmalarning hisoblanishi va to'lanishi bilan bog'liq zarur hujjatlar va ma'lumotlarni taqdim etishga majburdirlar.

Pensiyalar, nafaqalar va kompensasiyalarni to'laydigan korxonalar, tashkilotlar va muassasalar Pensiya jamg'armasi mablag'larining o'z vaqtida va maqsadli to'lanishi uchun javob beradilar.

Ijtimoiy sug'urta bo'yicha badallarni mustaqil to'laydigan yuridik va jismoniy shaxslar Pensiya jamg'armasiga majburiy ajratmalar, badallar va boshqa to'lovlarning to'g'ri hisoblanishi va o'z vaqtida to'lanishi uchun javob beradilar.

Pensiyalar, nafaqalar va kompensasiyalarni to‘lashda Pensiya jamg‘armasi mablag‘larining to‘g‘ri hisoblanishi, to‘lanishi va foydalanilishini nazorat qilish yuridik shaxslarning rahbarlari va bosh buxgalterlari tomonidan amalga oshiriladi.

Yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan majburiy ajratmalar, badallar va boshqa to‘lovlarning to‘g‘ri hisob-kitob qilinishi, to‘liqligi va o‘z vaqtida to‘lanishini nazorat qilish davlat soliq xizmati organlari tomonidan amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi va uning hududiy organlari quyidagilarni amalga oshiradi:

- jamg‘armaga majburiy ajratmalar, badallar va boshqa to‘lovlarni to‘lovchilar bo‘yicha hisobga olib borish;

- yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan «Pensiya jamg‘armasi»ga majburiy ajratmalar, badallar va boshqa to‘lovlarning to‘g‘ri hisoblanishini, shuningdek «Pensiya jamg‘armasi» bilan o‘zaro hisob-kitoblarning holatini tekshirish;

- majburiy ajratmalar, badallar va boshqa to‘lovlarni hisoblash tartibini va to‘lash muddatlarini buzganlik uchun yuridik va jismoniy shaxslarga nisbatan qonun hujjatlariga muvofiq moliyaviy va ma‘muriy javobgarlik choralari qo‘llash;

- badallarni har bir shaxs bo‘yicha hisobga olish hamda mehnat daftarchalari yuritish uchun har chorakda tegishli ijtimoiy ta‘minot bo‘limlariga yuridik shaxs bo‘lmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi shaxslar hamda dehqon xo‘jaliklari a‘zolari tomonidan to‘langan badallar miqdorlari to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni taqdim etish.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

- 1. Davlat budjeti qanday vujudga keladi va rivojlanadi?*
- 2. Budjetning ijro etilganligi haqidagi hisobot tushunchasi deganda nimani tushunasiz?*
- 3. Budjet taqchilligining kelib chiqish sabablari va ularning yuridik oqibatlariga nimalar kiradi?*
- 4. Budjetdan tashqari jamg‘armalarni shakllantirishning huquqiy tartibini ayting.*

5-MAVZU: DAVLAT DAROMADLARI VA XARAJATLARINI HUQUQIY TARTIBGA SOLISHNING UMUMIY TAVSIFI

1. *«Davlat daromadlari» tushunchasi va turlari.*
2. *Davlat krediti (davlat ichki qarzi)ni huquqiy boshqarish.*
3. *Davlat xarajatlari prinsiplari va o'ziga xos xususiyatlari.*

1. «Davlat daromadlari» tushunchasi va turlari

«Davlat daromadlari» tushunchasi va tizimi, ularni huquqiy tartibga solish vazifalari. O'zbekiston Respublikasi suveren davlat sifatida muhim iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarni hal etish, huquqiy tartibotni mustahkamlash, mudofaa qudrati va milliy xavfsizlikni ta'minlash uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslarga muhtoj. Shu munosabat bilan u o'z daromadlariga, ya'ni o'z tasarrufida mamlakat moliya tizimi barcha bo'g'inlarining ishtirokida shakllantiriladigan davlat daromadlariga ega bo'lishi lozim.

Davlat daromadlarini shakllantirish ijtimoiy ishlab chiqarishning barcha sohalarida yaratiladigan jamiyat milliy daromadini hamda jismoniy shaxslar shaxsiy daromadining davlat tomonidan majburiy va ixtiyoriy to'lovlar usullari bilan yo'naltiriladigan qismini taqsimlash va qayta taqsimlash yo'li bilan amalga oshiriladi.

Demak, *davlat daromadlari* davlat mulki va tasarrufiga kelib tushadigan hamda uning tomonidan o'z ichki va tashqi funksiyalarini amalga oshirish maqsadida moliyaviy bazani tashkil etish uchun foydalaniladigan pul mablag'larining turli shakllaridir. Moliya huquqiga oid adabiyotlarda davlat daromadlariga berilgan turli ta'riflar mavjud bo'lib, ularda bu daromadlarning asosiy xususiyatlari va mazmuni u yoki bu darajada ko'rsatilgan hamda ular yuqorida keltirilgan ta'rifda o'z ifodasini topgan.

Davlat daromadlari yagona tizimdan iborat bo'lib, uning elementlari pul mablag'lari ayrim turlarining muayyan majmuini tashkil etadi. Davlat daromadlarining yagona tizimi shu bilan izohlanadiki, amaldagi qonunchilik davlat tomonidan o'zining barcha daromadlarini shakllantirish uchun foydalaniladigan pul mablag'larining aynan bir xil turlarini belgilaydi.

Davlat daromadlarining yagona tizimi ular mohiyatining eng muhim xususiyatlarini aks ettiradigan belgilarga qarab har xil turlar bo'yicha

tasniflanadi. Shakllanish va foydalanish tartibiga qarab barcha davlat daromadlari *markazlashtirilgan* va *markazlashtirilmagan daromadlarga* bo'linadi. Bunday tasnif asosiy tasnif hisoblanadi, chunki u davlat daromadlari tizimi to'g'risida to'liq tasavvur beradi hamda davlat moliyaviy faoliyatida markazlashtirish va nomarkazlashtirish tamoyilini amalga oshirish mexanizmlaridan birini ko'rsatishga imkon beradi.

Markazlashtirilgan daromadlar deganda, pul mablag'larining yagona umumdavlat jamg'armasiga, ya'ni mamlakatning davlat budjetiga kelib tushadigan moliyaviy resurslar tushuniladi. Milliy daromad bir qismini bevosita davlat budjetiga to'plash – markazlashtirish zarurati bir qancha obyektiv sabablari mavjud. Xususan, bu butun jamiyatning muayyan ehtiyojlari mavjudligi bilan bog'liqdir. Davlat pul mablag'larining yagona jamg'armasiga ega bo'lib, mablag'larni iqtisodiyotning turli tarmoqlari va sohalari o'rtasida qayta taqsimlashni amalga oshirishi, barcha ma'muriy-hududiy tuzilmalarning rivojlanishini ta'minlashi, ijtimoiy siyosatni muvaffaqiyatli amalga oshirishi mumkin bo'ladi.

Davlatning markazlashtirilmagan daromadlariga davlat korxonalarining daromadlari kirib, bu daromadlar qonunchilikda belgilangan tartibda korxonalar ixtiyoriga kelib tushadi va ular tomonidan mustaqil ravishda ishlab chiqarish va ijtimoiy ehtiyojlar uchun foydalaniladi. Ushbu daromadlar, garchi davlat mulki yoki mahalliy mulk bo'lsa-da, ular davlat korxonalariga biriktirib qo'yilgan bo'lib, xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi bilan ularga tegishlidir. Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lagandan keyin korxonalar olingan foyda va ularning ixtiyorida bo'lgan boshqa daromadlarni mustaqil ravishda tasarruf etishadi.

Korxonalarining moliyaviy-xo'jalik faoliyati yo'nalishlarini belgilashda ularning huquqlarini ancha kengaytirishga asoslangan tub iqtisodiy islohotlar o'tkazilishi munosabati bilan ular ixtiyorida qoladigan mablag'lar ulushi doimiy ravishda o'sib bormoqda. Markazlashtirilmagan daromadlarning o'sib borishi markazlashtirilgan daromadlarning ahamiyatini pasaytirishi, davlat budjetining rolini kamaytirishi mumkin emas. Amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, ishlab chiqarishning o'sishi, foyda va boshqa jamg'armalar hajmining ortishi bilan davlat budjetining daromadlari ham albatta o'sib boradi.

Shunday qilib, davlat daromadlari tushunchasi davlat budjeti daromadlari tushunchasiga nisbatan keng bo'lib, u budjet daromadlarini ham, davlat korxonalari va tashkilotlari daromadlarini ham o'z ichiga

qamrab oladi. Bundan tashqari, pul mablag'larining ayrim qismi boshqa moliyaviy-huquqiy institutlar, masalan, davlat krediti vositasida ham davlat ixtiyoriga kelib tushadi. Moliya huquqiga oid ayrim manbalarda davlat daromadlari tushunchasi keng va tor ma'nolarda ko'rib chiqiladi. Birinchi holda ularga budjet tizimi va budjetdan tashqari jamg'armalar daromadlarini hamda davlat korxonalarining o'z ixtiyorida qoladigan daromadlarini kiritishadi. Ikkinchi holda esa, faqat budjet tizimi va davlatning budjetdan tashqari jamg'armalari hisobiga kiritiladigan daromadlar kiritiladi.

Davlat daromadlari va ular tizimini belgilashda yuzaga keladigan munosabatlar qonunchilik me'yorlari bilan tartibga solinib, ular O'zbekistonning davlat mustaqilligiga erishishi va bozor mexanizmlariga asoslangan, prinsipial jihatdan yangi iqtisodiy munosabatlarning joriy etilishi bilan tub o'zgarishlarga uchradi. Davlat daromadlari masalalari bo'yicha umumiy xususiyatga ega bo'lgan hamda ularning aniq turlariga oid yangi normativ hujjatlar qabul qilindi. Umumiy ahamiyatga ega bo'lgan hujjatlarga «Budjet tizimi to'g'risida»gi qonun va Soliq kodeksi kirib, ular davlat budjeti va uning tarkibiga kiruvchi budjetlar daromadlari hamda budjet daromadlarining asosiy manbalari bo'lgan soliq to'lovlarining huquqiy asoslarini belgilab beradi.

Ko'rsatilgan qonunchilik hujjatlarini rivojlantirishda davlat daromadlari tarkibiga kiritiladigan u yoki bu to'lovlarning aniq tizimi, tartibi, shakl va usullari hamda ularni to'lash miqdori va tartibi, subyektlar doirasi va hokazolarni belgilaydigan qonun kuchiga ega bo'lgan normativ hujjatlar to'plami qabul qilindi.

Davlat daromadlarini huquqiy tartibga solish bir-biri bilan o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan bir qancha vazifalarni hal etishga qaratilgan bo'lib, bu vazifalarning amalga oshirilishi ko'p jihatdan davlatning mamlakatni ijtimoiy-siyosiy rivojlantirish, mudofaa qobiliyatini va milliy xavfsizlikni mustahkamlash bo'yicha funksiyalarini zarur moliyaviy resurslar bilan ta'minlashga bog'liqdir.

Davlatning markazlashtirilgan daromadlarini huquqiy tartibga solishning asosiy vazifasi barqaror va doimiy xususiyatga ega bo'lgan to'lovlarning davlat budjeti daromadlariga to'liq va o'z vaqtida kelib tushishini huquqiy jihatdan ta'minlashdan iborat. Ushbu vazifani amalga oshirish uchun davlat budjeti hamda uning tuzilmasiga kiruvchi budjetlar daromadlari butun bir tizimi va uning ayrim turlarini tashkil etish huquqiy tartiboti qaratilgan bo'lishi lozim. U markazlashtirilgan daromadlarni

yoʻnaltirish shakl va usullarini doimiy ravishda takomillashtirib borish, davlat budjeti daromadlar tizimining turli boʻgʻinlarini oʻzaro bogʻlash hamda ushbu daromadlarni shakllantirishda ishtirok etayotgan davlat organlari va toʻlovchilarning masʼuliyatini oshirishni oʻz ichiga oladi.

Markazlashtirilgan davlat daromadlari tizimi huquqiy tartibotini belgilashda moddiy ishlab chiqarish jarayoni, taqsimot munosabatlari xususiyati, davlat korxonalari va jismoniy shaxslar jamgʻarmalarini tashkil etish va ulardan foydalanish tartibiga bevosita taʼsir koʻrsatiladi.

Shu munosabat bilan davlat daromadlarini huquqiy tartibga solishning juda muhim vazifalaridan yana biri – markazlashtirilgan davlat daromadlarining shunday huquqiy tartibotini belgilashdan iboratki, bu tartibot xoʻjalik yuritish sharoitlarini yaxshilash, ishlab chiqarishni rivojlantirish, ichki rezervlardan foydalanish hamda shu asosda korxonalarining qoʻshimcha daromadlar olishda manfaatdorligini oshirishga yordam berish. Bu davlatga ham, xoʻjalik yurituvchi subyektlarning oʻzlariga ham foydalidir.

Davlat daromadlarini huquqiy tartibga solishning muhim vazifalaridan biriga, shuningdek, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan budjetga majburiy va ixtiyoriy toʻlovlarni oʻtkazishning aniq shart-sharoitlarini belgilaydigan eng oqilona, iqtisodiy jihatdan asoslangan shakl va usullarini tanlash va huquqiy jihatdan mustahkamlash kiradi. Shu sababli amaldagi qonunchilik daromadga qarab soliq solish tamoyiliga albatta rioya etilishini taʼminlashi shart. Uning mohiyati shundan iboratki, budjetga toʻlov hajmi har bir toʻlovchi (yuridik yoki jismoniy shaxs) haqiqiy daromadlarining muayyan qismiga, muayyan shart-sharoitlar mavjud boʻlganida esa, toʻlovlarning ixtiyoriyligi tamoyiliga toʻliq muvofiq kelishi lozim.

Davlat daromadlarini yoʻnaltirish jarayonida ushbu daromadlarni shakllantirish va ulardan foydalanish boʻyicha turli moliyaviy-huquqiy munosabatlar yuzaga keladi. Bu huquqiy munosabatlarning mazmuni davlat daromadlarining turlari bilan belgilanib, ular, qayd etilganidek, markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan daromadlarga boʻlinadi.

Umumdavlat markazlashtirilgan pul mablagʻlari jamgʻarmasini shakllantirish davlat budjeti daromadlari – soliqlar va soliqdan tashqari daromadlarning yoʻnaltirilishini tartibga soluvchi moliyaviy-huquqiy institutlar yordamida taʼminlanadi. Soliqlar davlat tomonidan milliy daromadni qayta taqsimlashning asosiy usuli sifatida foydalanilib, ular vositasida yuridik va jismoniy shaxslar daromadlarining bir qismi

umumdavlat ehtiyojlarini qondirish uchun markazlashtirilgan jamg'ar-maga jalb etiladi.

Moliya huquqi tomonidan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabat-larning katta guruhi markazlashtirilmagan davlat daromadlarining, ya'ni davlat korxonalari mablag'larining mavjud bo'lishi munosabati bilan yuzaga keladi. Ular o'zlarining mazmuni, vujudga kelish asoslari, subyektlari doirasi bo'yicha turli bo'lib, shu boisdan huquqning turli tarmoqlari me'yorlari bilan tartibga solinadi. Ammo ushbu munosa-batlarning katta qismi moliya huquqi me'yorlari bilan tartibga solinadi. Ularga davlat korxonalari, tarmoq davlat boshqaruv organlarining daromadlari turlari, ularning hosil bo'lish manbalari, korxonalar va davlat boshqaruv organlarining markazlashtirilmagan daromadlarini tashkil etish va ulardan foydalanish bo'yicha huquq va majburiyatlarini tartibga soluvchi me'yorlar kiradi.

Davlat daromadlarini tasniflashda boshqa mezonlar ham qo'llanadi. Jumladan, ular ijtimoiy-iqtisodiy belgisi, hududiylik xususiyati, to'planish usuli hamda, pul tushumlarining yuridik xususiyatlari va shakllari, mulkka bo'lgan munosabatni hisobga olgan holda tasniflanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatiga ko'ra davlat daromadlari:

- davlat xo'jaligidan, ya'ni davlat korxonalarining ishlab chiqarish faoliyatidan hamda davlat mulki va davlat tabiiy boyliklaridan foydalanish (masalan: o'rmonlardan va boshqa tabiiy resurslardan, davlat mulkini xususiylashtirishdan) natijasida tashkil topadigan daromadlar;

- nodavlat shaklidagi korxona va tashkilotlardan kelib tushadigan daromadlar (masalan, soliqlar, yig'imlar va boshqa to'lovlar);

- O'zbekiston Respublikasi hududida harakat qiluvchi xorij korxo-nalari va tashkilotlaridan, qo'shma korxonalardan kelib tushadigan daromadlar;

- fuqarolarning daromadidan kelib tushadigan daromadlar.

Davlat daromadlarining ijtimoiy - iqtisodiy xusisiyatiga ko'ra tasniflanishi davlat daromadlarining manbalarini, ularning turli mulk shakllari bilan aloqasini, davlat daromadlarini tashkil etishda mulkchi-likning maqsadga muvofiqligini to'liq ochib beradi.

Davlat daromadlari hududiylik xususiyatiga ko'ra:

- respublika daromadlari;

- mahalliy daromadlarga bo'linadi.

Davlat daromadlari yuridik xususiyati va shakliga ko'ra:

- soliq to'lovlari;

- soliqsiz to‘lovlar va tushumlarga bo‘linadi.

Soliqlarga majburiylik va individual qaytarib bermaslik xususiyatlari xosdir, soliqsiz to‘lovlar majburiy va ixtiyoriy bo‘lishi mumkin. Majburiy soliqsiz to‘lovlar davlat tomonidan ma‘lum bir yuridik ahamiyatli xizmatlarini ko‘rsatish, ma‘lum bir faoliyat bilan shug‘ullanish huquqini berish orqali undiriladi. Soliqsiz to‘lovlarda ikki tomon ham huquq va majburiyatlarga ega bo‘ladi.

Davlat daromadlari to‘planish usuliga qo‘ra:

- majburiy to‘lovlar;
- ixtiyoriy to‘lovlarga bo‘linadi.

Davlat va mahaliy organlarning ixtiyoriga kelib tushadigan daromadlarning katta qismini majburiy to‘lovlar tashkil qiladi, ya‘ni bunga soliqlar, bojxona va boshqa to‘lovlar, turli xildagi jarimalar va moliyaviy sanksiyalar kiradi. Ixtiyoriy to‘lovlar esa lotereya o‘yinlari o‘tkazishdan, yuridik va jismoniy shaxslarning xayr-exsonlaridan, davlat qimmatli qog‘ozlarini sotib olishdan (aksiya, obligatsiya) tashkil topadi.

Mulkka bo‘lgan munosabatni hisobga olgan holda:

- qaytarib berilmaydigan daromadlarga;
- vaqtincha foydalaniladigan va qaytarib beriladigan daromadlarga bo‘lish mumkin.

Masalan, soliqlar, bojlar, yig‘imlar, davlat mulkini xususiy lash-tirishdan kelib tushadigan to‘lovlar va boshqa majburiy to‘lovlar, qaytarib bermaslik sharti bilan davlat daromadlariga to‘planadi hamda davlat va ma‘muriy-hududiy tuzilmalarning mulki hisoblanadi. Vaqtincha foyda-laniladigan daromadlar esa davlat va ma‘muriy-hududiy tuzilmalarning daromadiga kiritilmagan bo‘lib, ular obligatsiyalar, zayomlarni tarqa-tishdan, Markaziy bank va boshqa banklar tomonidan budjetdan tashqari jamg‘armalarning mablag‘larini to‘ldirish uchun beradigan kreditlaridan hosil bo‘ladigan daromadlar va boshq. Bunday yo‘l bilan olingan daromadlar qaytarib berishga asoslanadi.

Davlat budjeti daromadlari tizimi va ularni mustahkamlash yo‘llari. O‘zbekiston Respublikasi davlat daromadlari tizimida Davlat budjetida to‘planadigan markazlashtirilgan daromadlar mamlakat xarajatlarini qoplashning asosiy manbai hisoblanadi.

Davlat budjetida daromad manbalari quyidagi tarzda guruhlariga ajratiladi:

- *to‘g‘ri soliqlar:* yuridik shaxslar daromadlari yoki foydasiga solinadigan soliq; soliq solishning soddalashtirilgan tizimini qo‘llaydigan

mikrofirmalar va kichik korxonalardan olinadigan yagona soliq; jismoniy shaxslarning daromadlariga solinadigan soliq; tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik va jismoniy shaxslar daromadlariga solinadigan, qayd etib qo'yiladigan soliq;

– *egri soliqlar*: qo'shilgan qiymat solig'i; aksiz solig'i; bojxona boji; jismoniy shaxslardan olinadigan yagona bojxona to'lovi; transport vositalarida benzin, dizel yoqilg'isi va gaz ishlatilishi uchun jismoniy shaxslardan olinadigan yagona boj to'lovi;

– *resurslar uchun to'lovlar va mol-mulk solig'i*: mol-mulk solig'i; yer solig'i; yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq; suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq;

– *infratuzilmani rivojlantirish uchun soliq*;

– *boshqa daromadlar*.

Davlat budjeti daromadlari bir butun holda soliq to'lovlari hisobidan shakllantirilib, ularning salmog'i, uning umumiy daromadlarining 97 foizidan ortig'ini tashkil etadi. Shu sababli moliya huquqining huquqiy institutlaridan biri soliq huquqi bo'lib, u soliq to'lovlarini joriy etish va undirib olish vaqtida yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga soladi.

Davlat budjeti daromadlarining boshqa tizimi soliq bo'lmagan to'lovlarning har xil turlarini o'z ichiga olib, ular undirib olinish shakli va usullari, manbai, subyektlari va boshqa asoslariga ko'ra soliq to'lovlaridan farq qiladi. Ular soliq to'lovlaridan farqli ravishda ixtiyoriy (masalan, davlat krediti bo'yicha to'lovlar) va majburiy (davlat va moliyaviy aktivlar, davlat va mahalliy mulkdan foydalanish va h.k.) to'lovlar bo'lishi mumkin. Soliq bo'lmagan to'lovlarning boshqa guruhlar ham mavjud, xususan, bular – davlat tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar uchun undirib olinadigan to'lovlar (davlat boji) hamda huquq normalarini buzganlik uchun yuridik sanksiyalar sifatida undirib olinadigan to'lovlar (jarimalar, penya, musodara qilingan mulkdan daromadlar va boshqa ko'rinishdagi) daromadlardir.

Davlat budjeti daromadlariga davlat maqsadli jamg'armalariga kelib tushadigan to'lovlar ham kirib, ular amaldagi budjet qonunchiligiga muvofiq yagona umumdavlat markazlashtirilgan pul mablag'lari jamg'armasiga kiritiladi. Bular davlat ijtimoiy sug'urtasi bo'yicha, yo'l jamg'armasi, ish bilan ta'minlashga ko'maklashuvchi davlat jamg'armasiga to'lanadigan va boshqa to'lovlardir.

Yuridik tabiatiga ko'ra, ushbu to'lovlar soliq to'lovlari bilan juda ko'p o'xshash tomonlarga ega, ya'ni: ularning amalga kiritilishi tegishli

qonunchilik hujjatlarida nazarda tutilgan; har bir to'lov bo'yicha to'lovchilar, obyektlar, stavkalar, imtiyozlar va soliq to'lovlariga xos bo'lgan boshqa jihatlar belgilangan. Qayd etilgan holat ayniqsa davlat ijtimoiy sug'urta bo'yicha to'lovlarga xosdir, chunki budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga to'lovlar to'lanishini nazorat qilish vazifasi davlat soliq xizmatining zimmasiga yuklatilgan.

Davlat budjeti daromad qismini to'ldirishning yangi manbalarini qidirib topish va ularni moliya huquqi me'yorlarida mustahkamlab qo'yish budjetning xarajatlar qismida nazarda tutilgan tadbirlarni uzluksiz moliyalashtirish uchun katta ahamiyat kasb etadi. Bunda daromad qismini turli yo'llar bilan to'ldirish mumkin.

Shunday eng oddiy yo'llardan biri – yangi soliqlarni joriy etish va ularni huquqiy jihatdan mustahkamlash, amaldagi soliq to'lovlari stavkalarini oshirish hisoblanadi. Lekin jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, soliqlarning nihoyatda yuqori bo'lishi tadbikorlarda yuqori daromad olish, ishlab chiqarishni rivojlantirish va takomillashtirishga bo'lgan qiziqish yo'qolib boradi. Natijada xo'jalik yurituvchi subyektlar daromadlari pasayib ketadi va muvofiq ravishda budjetga soliqlardan kelib tushadigan tushumlar kamayadi.

Bu yerda bir xil bo'lmagan, nostandart va noan'anaviy choralarga asoslangan boshqacha yondashuvlar talab qilinadi. Bunday choralardan biri respublikamizda amalga oshirilayotgan qayishqoq soliq siyosatidir. Ushbu siyosatning mohiyati shundan iboratki, bir tomondan, budjet daromadlarining to'ldirilishini ta'minlash, ikkinchi tomondan, ishchanlik, ishbilarmonlik faolligini rag'batlantirishdan iborat.

Davlat budjeti daromadlarini belgilangan soliq to'lovlari hisobiga eng ko'p darajada yo'naltirish ko'p jihatdan soliq organlarining aniq-puxta ishlashiga bog'liq bo'lib, ular budjetga kelib tushishi lozim bo'lgan tushumlarning to'g'ri va o'z vaqtida kelib tushishini nazorat etishga qaratilgan. Zero, bu shuning uchun ham muhim ahamiyatga egaki, ko'pgina soliq to'lovchilar, ya'ni yuridik va jismoniy shaxslar amalda soliqlar to'g'risidagi qonunchilikni buzadilar. Soliq solish obyektlarini yashirish yoki kamaytirib ko'rsatish, soliq summalarini hisob-kitob qilish uchun asos bo'ladigan hisobot ma'lumotlarini buzib ko'rsatish kabi hollar hali kam emas.

Budjet daromadlariga qo'shimcha mablag'larni jalb etishning muhim manbai davlat qimmatli qog'ozlari va, xususan, davlat zayom obligatsiyalarini chiqarish hamda ularni jismoniy va yuridik shaxslar

o'rtasida joylashtirish hisoblanadi. Ushbu manba davlat tomonidan ko'proq yuridik shaxslarga nisbatan qo'llaniladi, davlat qimmatli qog'ozlarini jismoniy shaxslar o'rtasida joylashtirish esa amalda yo'q.

Davlat budjeti daromad qismini mustahkamlash uchun mahalliy budjetlarni rivojlantirish katta ahamiyatga ega. Joylardagi davlat hokimiyati organlarining mintaqalar iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishidagi mas'uliyatini ta'minlashdagi huquqlarini kengaytirish va mas'uliyatini oshirish maqsadida ular moliyaviy bazasini shakllantirish tartibiga prinsipial o'zgarishlar kiritilmoqda. Hududiy moliyaviy budjetni rejalashtirish qayta qurilmoqda, mahalliy budjetlarning tegishli hududlarda joylashgan xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy faoliyati natijalariga qaramliligi kuchayib bormoqda, mahalliy budjet mablag'laridan foydalanish sohasi kengayib bormoqda.

2. Davlat krediti (davlat ichki qarzi)ni huquqiy boshqarish

«Davlat krediti» tushunchasi. Umumdavlat ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan pul mablag'larining asosiy massasi xo'jalik subyektlari va jismoniy shaxslar tomonidan budjet daromad qismiga kiritiladigan majburiy to'lovlarni belgilash orqali yo'naltiriladi. Qo'shimcha pul mablag'larini tashkil etish maqsadida davlat ularni jalb etishning ixtiyoriy usullarini qo'llashi ham mumkin. Shu asosda moliyaviy munosabatlarning maxsus tizimi – davlat krediti vujudga keladi.

Kredit (lot. *creditum* – ccuda) – pul yoki tovarlarni, odatda, foizlar to'lab, qaytarish sharti bilan berish bo'lib, kreditor bilan qarz oluvchi o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni ifodalaydi.

Kreditor kredit munosabatlari qatnashchilaridan biri bo'lib, ssuda beruvchi subyekt sifatida ishtirok etadi. U qarz oluvchi uning foydasiga muayyan harakatlarni amalga oshirishi, masalan, mulkni berishi, pul to'lashi lozim bo'lgan u yoki bu majburiyatning tomonidir.

Qarz oluvchi – kredit munosabatlari subyektlaridan biri bo'lib, vaqtincha qarzga olingan mablag'larning qaytarilishini kafolatlaydi. Qarzni qaytarishdan tashqari, odatda, qarzdor ssudadan foydalangani uchun kreditorga foiz to'laydi.

Davlat kreditida kredit munosabatlari subyektlari, bir tomondan – davlat, ikkinchi tomondan – yuridik va jismoniy shaxslar bo'ladi. Bunda davlat ushbu munosabatlarda ko'rsatilgan subyektlarning vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini qarzga oluvchi sifatida qatnashadi.

Davlat krediti asosidagi muddatlilik, qaytarishlik va maqsadga muvofiqlik tamoyillari har qanday kredit munosabatlari, shu jumladan bank krediti uchun ham xos bo'lgan xususiyatlardir. Shu bilan birga, davlat krediti bilan bank krediti o'rtasida katta farqlar, avvalambor, o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha farqlar mavjud.

Davlat krediti bo'yicha munosabatlarda hamma vaqt davlat yuqori turadi. Ushbu munosabatlarda davlat qarz oluvchi (qarzdor) bo'lib, bir tomonlama tartibda kredit shartlari (masalan, qarzning muddati, u bo'yicha daromadlarni to'lash tartibi va shartlari)ni belgilaydi. Boshqacha aytganda, bu munosabatlarda tomonlar tengligi yo'q, shu boisdan ular moliyaviy-huquqiy tartibga solish obyekti hisoblanadi. Bank kreditida tomonlar teng huquqlarga ega bo'lib, ularning munosabatlari bank krediti shartnomasi bilan tartibga solinadi va muvofiq ravishda fuqarolik huquqi me'yorlari bilan tartibga solinadi. Boshqa farqli belgi shundan iboratki, davlat kreditida uzoq muddatli qarzlarni bank krediti bo'yicha uzoq muddatli shartnomani tuzish vaqtida majburiy shart hisoblangan biror-bir kafolat bilan ta'minlash nazarda tutilmagan.

Maxsus adabiyotlarda davlat kreditining maqsadli yo'nalishi to'g'risidagi masala yuzasidan turli qarashlar mavjud. Ulardan biriga muvofiq davlat tomonidan kredit yordamida olingan pul mablag'lari maxsus maqsad uchun belgilanmagan bo'lib, ular xalq xo'jaligi umumiy ehtiyojlari va ijtimoiy-madaniy chora-tadbirlar uchun foydalaniladi.

Boshqa nuqtai nazar bo'yicha davlat kreditining an'anaviy roli hamma vaqt budjet taqchilligi mavjud bo'lgan holda, davlat xarajatlarini o'z vaqtida moliyalashtirishni ta'minlashdan iborat bo'ladi.

Bunday yondashuv, ehtimol, jahon tajribasida davlat krediti, odatda, ayniqsa budjet taqchilligini qoplash uchun jadal foydalanilishi shart-sharoitlari natijasida kelib chiqqandir.

Davlat kreditining haqiqiy imkoniyatlari anchagina kengroq, ammo ular muayyan maqsadlarga erishish uchun yo'naltirilgan bo'lishi, ya'ni har holda maxsus maqsadlarga ega bo'lishi lozim. Bu yerda gap shundaki, davlat yuridik va jismoniy shaxslarning faqat oddiy qarzdori bo'lish uchungina emas, balki davlat va jamiyat uchun katta ijtimoiy va iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan tadbirlarni moliyalashtirish uchun zarur bo'lgan qo'shimcha mablag'larni budjetga yo'naltirish maqsadida kreditdan foydalanadi va qarzga pul oladi. Davlat budjeti taqchilligini moliyalashtirish – muhim vazifa, ammo u davlat kreditining asosiy, bosh vazifasi hisoblanmaydi.

Qayd etilgan nazariy yondashuvlar qonunchilik amaliyotida ham amaliy ifodasini topdi. Masalan, «Budjet tizimi to‘g‘risida»gi qonun 40-moddasiga muvofiq davlat ichki va tashqi qarzlar quyidagi maqsadlar uchun amalga oshirilishi mumkin:

1) iqtisodiyotni rivojlantirish ustuvor yo‘nalishlarini, shu jumladan, ustuvor investitsion dasturlarni moliyalashtirish uchun;

2) kelib tushish vaqti nomuvofiqligi natijasida yuzaga kelgan davlat budjeti daromadlari bilan xarajatlari o‘rtasida yil ichidagi uzilishlarni tenglashtirish uchun;

3) mavjud qarzni qayta moliyalashtirish uchun;

4) budjet taqchilligini moliyalashtirish uchun;

5) tabiiy ofatlar yoki boshqa favqulodda vaziyatlar bilan bog‘liq holda mablag‘larga bo‘lgan ehtiyojlarni qoplash uchun.

Bizning mamlakatimizda davlat kreditini tashkil etish asoslari O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, boshqa qonunchilik hujjatlari hamda qonun kuchiga ega bo‘lgan normativ hujjatlarda mustahkamlab berilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 78-moddasiga muvofiq kredit ishini qonuniy tartibga solish O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi zimmasiga yuklatilgan. O‘zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi to‘g‘risidagi qonuni bilan davlat pul-kredit tizimini mustahkamlash bo‘yicha chora-tadbirlar qabul qilish uning vakolatlariga kiritilgan. Davlat kreditiga taalluqli juda muhim me‘yorlar «O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida»gi qonunida ham berilgan. Unda Markaziy bank respublika Hukumati bilan kelishilgan holda davlat qarzi hisobini yuritadi, davlat zayomlarini joylashtirish, ularni so‘ndirish va ular bo‘yicha foizlar to‘lash bilan bog‘liq bo‘lgan operatsiyalarni amalga oshiradi. Shunday qilib, davlat krediti bo‘yicha munosabatlar mustahkam qonunchilik bazasiga ega. Davlat kreditining ko‘pgina prinsipial masalalari O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki va Moliya vazirligining normativ hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Ayrim mamlakatlarda, masalan, Rossiya Federatsiyasida davlat krediti masalalari maxsus normativ hujjat bilan tartibga solinadi. Rossiya Federatsiyasining «Rossiya Federatsiyasi davlat ichki qarzlar to‘g‘risida»gi qonuni shunday hujjat hisoblanadi.

Yuqorida bayon etilganlarni hisobga olgan holda, *davlat krediti* – davlat tomonidan mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining eng

muhim masalalari hamda budget defitsitini qoplash uchun zarur bo'lgan qo'shimcha moliyaviy resurslarni yo'naltirish maqsadida yuridik va jismoniy shaxslarning bo'sh turgan pul mablag'larini qaytarishlik, muddatlilik, maqsadga muvofiqlik va ixtiyoriylik tamoyillariga asosan jalb etish bo'yicha moliya huquqi bilan tartibga solinadigan munosabatlardir.

Davlat moliya mexanizmining barqaror ishlashi uchun davlat kreditining ahamiyati yetarli darajada ko'p tomonlamadir. Bunda uning roli yuridik va jismoniy shaxslarning vaqtincha bo'sh turgan mablag'laridan foydalanish orqali davlat budjeti daromadlarini to'ldirishning qo'shimcha manbalarini jalb etish imkoniyatini ta'minlash bilan belgilanibgina qolmasdan, balki qo'shimcha pul mablag'larini muomalaga chiqarish bilan bog'liq bo'lgan emissiya faoliyatini talaygina cheklash imkoniyatini ham beradi. Bu esa, o'z navbatida, pul muomalasini barqarorlashtirish, xalq xo'jaligida hisob-kitoblar ahvolini yaxshilash, milliy valutani mustahkamlashning muhim omilidir.

Davlat krediti bo'yicha moliyaviy-huquqiy munosabatlarni amalga oshirish natijasida davlat ichki qarzlar shakllantirilib, ular moddiy nuqtai nazarda *kapital* va *joriy* qarzlar bo'lishi mumkin. Birinchi holda bu – so'ndirilmagan (to'lanmagan) qarz majburiyatlari va ular bo'yicha to'lanmagan foizlar bo'yicha, *ularni so'ndirish muddatidan qat'i nazar*, davlat qarzlar umumiy summasidir, ikkinchi holda esa – davlatning *muddatlari yetib kelgan*, barcha qarz majburiyatlari bo'yicha xarajatlari summasidir.

Huquqiy nuqtai nazardan *davlat ichki qarzi* O'zbekiston Respublikasining davlat ichki qarzlar natijasida vujudga kelgan majburiyatlari majmuidan iboratdir. *Davlat ichki qarzlar deganda*, ichki manbalar (yuridik va jismoniy shaxslar – rezidentlar)dan aktivlarni jalb etish tushunilib, ular bo'yicha O'zbekiston Respublikasining qarzdor sifatidagi yoki O'zbekiston Respublikasi qarzdorlari-rezidentlari kreditlari (qarzlarini)ni so'ndirish kafili sifatidagi majburiyati yuzaga keladi. O'zbekiston Respublikasi kafolatlari faqat yuridik shaxslar – rezidentlar majburiyatlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi yoki u vakolat bergan davlat tashqi qarzlar bo'yicha organ tomonidan taqdim etiladi.

Davlat krediti sohasidagi huquqiy munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari. Davlat krediti bo'yicha yuzaga keladigan huquqiy munosabatlar har qanday moliyaviy-huquqiy munosabatlarga xos bo'lgan barcha belgilarga egadir. Bu, xususan, ularning obyektiga, davlat

yoki u tomonidan vakolat berilgan organning ushbu munosabatlar majburiy subyekti sifatida mavjud bo'lishiga, davlat krediti sohasidagi huquqiy munosabatlarning davlat-hokimiyat xususiyatiga tegishlidir. Shu bilan birga, ular muayyan xususiyatlarga ham ega.

Moliyaviy-huquqiy munosabatlar, ma'lumki, mulkiy xususiyatga ega, chunki ular pul mablag'lari sababli yuzaga keladi. Biroq davlat krediti bo'yicha ushbu munosabatlar obyekti har qanday pul mablag'lari emas, balki yuridik va jismoniy shaxslarning faqat *vaqtincha* bo'sh turgan mablag'lari bo'lishi mumkin.

Jismoniy shaxslarda bo'sh turgan pul mablag'lari hosil bo'lishi shartli bo'lib, bunga sabab, masalan, mehnat faoliyatidan daromadlarni olish teng bo'lmaganligi, ko'rilgan zararni qoplash, meros pullari hamda qimmatbaho narsalarni sotib olish uchun olib qo'yilgan summalar bo'lishi mumkin. Yuridik shaxslarda vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'lari hosil bo'lishiga boshqa sabablar ham bo'lishi mumkin, xususan, bu – ishlab chiqarish faoliyatining vaqtinchalik xususiyati. Yirik investitsion loyihalarni olib borishning teng bo'lmagan xususiyati va h.k.

Davlat ichki qarzlarining shakllantirilishi, ishlashi va so'ndirilishi bo'yicha huquqiy munosabatlar davlat-hokimiyat xususiyatiga ega bo'lib, ular kreditning boshqa shakllaridan foydalanish jarayonida tarkib topadigan munosabatlardan farq qiladi. Mazkur munosabatlarda davlat qarzdor sifatida qatnashib, bir tomonlama tartibda qarz shartlarini: ularning turlari, muddati, daromad miqdori va ularni to'lash tartibi, ularni tugatish va o'zgartirish asoslarini belgilashga haqli.

Yuridik va jismoniy shaxslar davlat krediti bo'yicha munosabatlarga ixtiyoriy ravishda kirishib, qarzga mablag'lar beradi va majburiyatli tomon bo'ladi, ya'ni ular barcha qarz majburiyatlarini bajarishi shart. Davlat krediti sohasidagi huquqiy munosabatlar bank kreditini tashkil etish jarayonida tarkib topadigan, shuningdek, fuqarolik huquqi me'yorlari bilan tartibga solinadigan qarz shartnomasi asosida yuzaga keladigan munosabatlardan farq qiladi. Bank krediti bo'yicha hamda qarz shartnomasi bo'yicha yuzaga keladigan munosabatlarda tomonlar teng huquqlidir va shu sababli tomonlardan birortasi ham kredit munosabatlari bo'yicha ikkinchi tomonga o'z shartlarini qo'yishga haqli emas.

Davlat krediti sohasida nafaqat davlat qarz majburiyatlari bo'yicha (qarzdor bilan davlat va kreditorlar o'rtasida) munosabatlar, balki davlat qarzi ishlashiga vositachilik qiluvchi huquqiy munosabatlar ham yuzaga keladi. Ular jumlasiga quyidagi huquqiy munosabatlar kiradi:

– Hukumat bilan Markaziy bank o'rtasida kelgusi moliya yilida kreditlashning ichki va tashqi manbalaridan qarz olish rejalari to'g'risida maslahatlashish vaqtida vujudga keladigan huquqiy munosabatlar va bunday qarz doirasida to'lanadigan summalarni berish rejalari, shuningdek kredit berishning taklif etilayotgan muddatlari va shartlari ham kiritiladi (Markaziy bank to'g'risidagi qonunning 45-moddasi);

– O'zbekiston Respublikasi davlat qarz majburiyatlarini chiqarish shartlari, davlat zayomlari bo'yicha xizmat ko'rsatish va ularni muomalaga chiqarish tartibini belgilash, shuningdek, Moliya vazirligining O'zbekiston Respublikasi va uning davlat organlari tomonidan olinadigan barcha qarzlari to'g'risida Markaziy bankka xabar berishi bo'yicha majburiyatlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan masalalar yuzasidan Moliya vazirligi bilan Markaziy bank o'rtasida yuzaga keladigan huquqiy munosabatlar. Markaziy bank davlat qimmatli qog'ozlarini chiqarish hajmi va davlat qarzini so'ndirish grafigi masalalari bo'yicha, ularning bank tizimi likvidliligi va monetar siyosat ustuvorligiga ta'sirini hisobga olgan holda, Moliya vazirligiga maslahat beradi;

– davlat qisqa muddatli obligatsiyalari bozorida dilerlik (vositachilik) funksiyalarini bajarish uchun shartnomalar tuzish, shuningdek, davlat zayomlari obligatsiyalarini joylashtirish va muomalaga chiqarish bilan bog'liq bo'lgan tashkilotlar faoliyatini nazorat qilish vaqtida Markaziy bank bilan tashkilotlar o'rtasida yuzaga keladigan huquqiy munosabatlar va h.k.

Bozor munosabatlarini rivojlantirish davlat krediti bo'yicha huquqiy munosabatlarning subyektiv tarkibi va mazmuniga jiddiy o'zgartirishlar kirityapti. Ushbu huquqiy munosabatlar xususiyatiga mazkur munosabatlarning tijorat banklari, investitsiya jamg'armalari, fond birjasi kabi yangi subyektlarining paydo bo'lishi katta ta'sir ko'rsatmoqda.

Davlat ichki qarzlari turlari. «Budjet tizimi to'g'risida»gi qonunga muvofiq ichki va tashqi qarzlarni amalga oshirish vaqtida quyidagi qarz majburiyatlaridan foydalanilishi mumkin:

1) qisqa muddatli (bir yilgacha), o'rta muddatli (bir yildan besh yilgacha) va uzoq muddatli (besh yildan ortiq) davlat qimmatli qog'ozlari;

2) kreditlar (qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli kreditlar);

3) O'zbekiston Respublikasi kafolatlari;

4) budjet daromadlari bilan xarajatlari o'rtasidagi vaqtincha uzilishni qoplash uchun qisqa muddatli ssudalar va ularning qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa turlari.

Sanab o'tilgan qarz majburiyatlaridan davlat ichki qarzlariga quyidagilar tegishli: a) qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli davlat qimmatli qog'ozlari; b) budjet daromadlari bilan xarajatlari o'rtasidagi vaqtincha uzilishni qoplash uchun qisqa muddatli ssudalar.

Amaldagi qonunchilikka muvofiq davlat ichki qarzlari bo'yicha qarz majburiyatlari sifatida foydalanilishi mumkin bo'lgan davlat qimmatli qog'ozlariga *respublika ichki zayomlari obligatsiyalari* va *O'zbekiston Respublikasi xazina majburiyatlari* kiradi.

Obligatsiya – egasi tomonidan pul mablag'lari kiritilganligini hamda unda nazarda tutilgan muddatda qimmatli qog'ozning nominal qiymatini qoplash hamda qayd etilgan foizni to'lash majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'ozdir (agar uni chiqarish shartlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa).

Obligatsiyalar oddiy va yutuqli, foizli va foizsiz (maqsadli), erkin muomalada yuradigan yoki muomala doirasi cheklangan holda chiqarilishi mumkin. Maqsadli obligatsiyalarning majburiy rekviziti ular ostida chiqarilgan tovar (xizmatlar)ni ko'rsatish hisoblanadi.

Respublika ichki zayomlari obligatsiyalari, odatda, taqdim etuvchiga deb chiqariladi. Ularni chiqarish to'g'risidagi qaror O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilinib, unda emitent, obligatsiyalarni chiqarish sharti va joylashtirish tartibi belgilangan bo'lishi kerak.

O'zbekiston Respublikasi *xazina biletleri* ularning egalari tomonidan budjetga pul mablag'lari kiritilgani va ushbu qimmatli qog'ozlarga egalik qilinadigan butun muddat davomida qayd etilgan daromadni taqdim etuvchiga olish huquqini tasdiqlovchi davlat qimmatli qog'ozlari turidir. Ular quyidagi turlarda chiqarilishi mumkin: uzoq muddatli – 5 yilga va undan ortiq muddatga; o'rta muddatli – 1 yildan 5 yilgacha; qisqa muddatli – bir yilgacha.

Uzoq muddatli va o'rta muddatli xazina majburiyatlarini chiqarish to'g'risidagi qaror – O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan, qisqa muddatlilarini chiqarish to'g'risidagi qaror esa – O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan qabul qilinib, ularda daromadlarni to'lash va majburiyatlarni so'ndirish tartibi belgilab beriladi.

Hozirgi vaqtda O'zbekiston Respublikasining davlat qisqa muddatli obligatsiyalari (DQMO) muomalada bo'lib, ularni chiqarish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi davlat

qisqa muddatli obligatsiyalarini chiqarish to'g'risida» 1996-yil 26-martdagi 119-sonli qarori bilan nazarda tutilgan edi. Ushbu normativ hujjat bilan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga 1996-yil aprel oyidan boshlab 4 mlrd. so'mlik hajmda DQMO chiqarish uchun ruxsat berilgan hamda likvidlilik shartlari, emitent, DQMONi chiqarish va joylashtirishning umumiy tartibi belgilab berilgan edi.

1996-yilgi DQMO emissiyasi uch oy muddatga har oyda chiqarish shaklida amalga oshirilgan. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi davlat qisqa muddatli obligatsiyalari bozorini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» 1997-yil 30-yanvardagi 57-sonli qarori bilan 1997-yilda DQMONi uch oy va olti oylik muddat bilan muomalada bo'lishi sharti bilan chiqarish uchun ruxsat berilgan edi.

DQMO likvidliliği O'zbekiston Respublikasi Hukumati tasarrufidagi barcha aktivlar bilan ta'minlanadi.

DQMO emitenti O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligidir. Obligatsiyalarning navbatdagi chiqarilishi to'g'risidagi qaror O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Markaziy bank bilan hamkorlikda qabul qilinadi, unda obligatsiyalarni chiqarishning chegara hajmi, joylashtirish sanasi va potensial egalari uchun cheklanishi belgilanadi. DQMONing navbatdagi chiqarilishi to'g'risidagi ma'lumotlar uni joylashtirish boshlanishidan oldingi yetti kundan kechiktirilmagan holda e'lon qilinadi. Agar obligatsiyalarni joylashtirish davrida chiqarilishi mo'ljallangan obligatsiyalar sonidan kamida yigirma foizi sotilgan bo'lsa, mazkur chiqarilish amalga oshirilgan hisoblanadi.

DQMO emissiyasi davriy ravishda alohida chiqarilish shaklida, odatda, bir oyda bir marta amalga oshiriladi.

Obligatsiyalar egalari O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Markaziy banki tomonidan belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi yuridik shaxslari – rezidentlari va norezidentlari bo'lishi mumkin. DQMO egasi sotib olinayotgan keyingi chiqarilish obligatsiyalariga haq to'lash vaqtida so'ndiriladigan obligatsiyalar qiymatini hisobga olish - qarz surashga haqli.

Davlat qisqa muddatli obligatsiyalari daromadliliği ularning egalari uchun ular tomonidan sotib olinadigan obligatsiyalar narxi bilan obligatsiyalar so'ndirilayotgan nominal narx o'rtasidagi farq hisobiga ta'minlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki obligatsiyalar chiqarilishiga xizmat ko'rsatish bo'yicha bosh vakil – agentdir. Obligatsiyalar

chiqarilishiga xizmat ko'rsatish uchun savdo, hisob-kitob tizimlari va depozitariy tuzish O'zbekiston Respublikasi Valuta birjasining zimmasiga yuklatiladi.

Obligatsiyalarni joylashtirish, ularning muomalasi bo'yicha barcha operatsiyalar hamda hisob-kitoblar va obligatsiyalar egalarining hisobini yuritish O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki muassasalari yoki O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilanadigan dilerlar orqali amalga oshiriladi. Diler ko'rsatilgan operatsiyalarni Markaziy bank bilan diler o'rtasida diler funksiyalarini bajarish uchun tuzilgan shartnomada kelishib olingan tartibda amalga oshiradi. Diler obligatsiyalar egalariga ularni so'ndirishni tuzilgan shartnomalarga muvofiq ravishda so'ndirish vaqtidagi obligatsiyalar nominal qiymatini naqd pulsiz shaklda o'tkazish yo'li bilan amalga oshiradi.

Obligatsiyalar chiqarilishini joylashtirish va so'ndirishning aniq tartibi O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Markaziy bankining normativ hujjatlari bilan qat'iy tartibga solinadi. Ularga O'zbekiston Respublikasi davlat qisqa muddatli obligatsiyalarini chiqarishning asosiy shartlari, Davlat qisqa muddatli obligatsiyalari chiqarilishi bo'yicha xizmat ko'rsatish va ularning muomalada bo'lishi to'g'risida nizom, Davlat qisqa muddatli obligatsiyalari bozorida diler funksiyalarini bajarish uchun shartnoma tuzish tartibi kiradi.

Budjet daromadlari bilan xarajatlari o'rtasidagi vaqtinchalik uzilishni qoplash uchun qisqa muddatli ssudalar Markaziy bank to'g'risidagi qonunning 48-moddasida belgilangan tartibda hukumatni kreditlash uchun foydalaniladi.

Markaziy bank hukumatga O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan tasdiqlangan miqdorda bir yilgacha muddatga so'ndirish sharti bilan aktivlar garovi ostida kreditlar berishi mumkin. Kredit berish to'g'risidagi dalolatnoma hukumat bilan Markaziy bank o'rtasida tuziladigan alohida kredit shartnomasi bilan rasmiylashtirilib, unda ssuda miqdori, so'ndirish muddatlari, to'lanadigan foizlar me'yori hamda so'ndirish tartibi kelishib olinadi.

Ayrim hollarda Markaziy bank hukumatga nisbatan uzoqroq muddatga, xususan, obuna bo'yicha badallar yoki respublikaning u yoki bu xalqaro tashkilotga a'zolidan kelib chiqadigan boshqa to'lovlar uchun kredit berishi mumkin.

Markaziy bank, qonunda to'g'ridan-to'g'ri nazarda tutilgan hollardan tashqari, hukumatga moliyaviy yordam berishga haqli emas.

Markaziy bank tomonidan hukumatni to'g'ridan-to'g'ri kreditlashning qonunchilik bilan cheklanishi ko'pgina bozor iqtisodiyoti mamlakatlari qonunchiligida o'rin olgan. Bunday cheklash Markaziy bankka pul-kreditni tartibga solishning yanada samaraliroq amalga oshirilish imkoniyatini ta'minlash uchun kiritilgan.

Davlat qarzlarini amalga oshirishda Vazirlar Mahkamasi yoki vakolatli organ davlat qarzlariga xizmat ko'rsatish hamda davlat qarzlarini bo'yicha hisob-kitoblarning o'z vaqtida va to'g'ri nazorat etilishi bo'yicha vakillar funksiyalarini bajarish uchun banklar, moliyaviy tashkilotlar bilan shartnomalar tuzishi mumkin.

3. «Davlat xarajatlari» tushunchasi, tizimi va asosiy prinsiplari

Bozor iqtisodiyoti sharoitiga o'tishda O'zbekiston Respublikasi xarajatlarining tushunchasi va o'ziga xos xususiyatlari. Davlat moliyaviy mablag'larni taqsimlash va ulardan foydalanish orqali o'z oldida turgan vazifa va funksiyalarning bajarilishini ta'minlaydi.

Oldingi mavzulardan ma'lumki, davlat moliyaviy faoliyatining bir tomonini – davlat xarajatlari tashkil etadi. Davlat xarajatlari moliyaviy faoliyatning ikkinchi tomoni bo'lgan – markazlashgan va markazlashmagan pul mablag'lari jamg'armalarini tashkil etish bilan chambarchas bog'liqdir. Bu ikki moliyaviy faoliyat doimiy va kundalik faoliyat hisoblanadi.

Davlat xarajatlari keng va ko'p kirrali tushunchadir.

Davlat xarajatlari – bu huquqiy me'yorlar bilan tartibga solingan iqtisodiy munosabatlar bo'lib, markazlashgan va markazlashmagan pul mablag'lari jamg'armalarini taqsimlash va foydalanish jarayonida yuzaga keladi hamda uning to'xtovsiz funksiyalanishini ta'minlaydi.

Davlat xarajatlarining rivojlanishi davlatning xo'jalik va madaniy-tarbiyaviy funksiyasi bilan, bozor iqtisodiyotini shakllantirish bilan bevosita bog'liqdir. Bozor iqtisodiyotiga o'tish turli mulk shakllariga asoslangan xo'jalik tuzilmalarini tashkil etish, ularni o'zini o'zi mablag' bilan ta'minlashga o'tkazish, bu korxona va tashkilotlarning xarajatlari hajmini oshirish orqali amalga oshiriladi. Davlat xarajatlari davlat va mahalliy budjetlarda, shuningdek vazirliklar, qo'mitalar, korxona va tashkilotlarning moliyaviy rejalarida va smetalarida nazarda tutiladi. Budjetlarni tayyorlashda markazlashgan va markazlashmagan pul jamg'armalarining o'zaro nisbati belgilanadi.

Markazlashgan davlat xarajatlari davlat budjeti va davlat budjetidan tashqari jamg'armalar hisobidan amalga oshiriladi.

Davlat xarajatlarining hajmi davlat daromadlaridan, iqtisodiy ko'rsatkichlardan, birinchi navbatda milliy daromadni tashkil etishdan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Budjet xarajatlari davlat xarajatlarining bir qismi bo'lib hisoblanadi. Uning davlat xarajatlarida tutgan o'rnini davlatning iqtisodiy siyosati, birinchi galda korxona va tashkilotlarning xo'jalik mustaqilligiga ega bo'lishiga qarab o'zgarib turishi mumkin. Lekin hamma vaqt budjet xarajatlari davlat xarajatlarida begilovchi rolni o'ynaydi.

Budjet xarajatlari obyektiv iqtisodiy kategoriya hisoblanib, ikki tomonlama xususiyatga ega. Bir tomondan – bu xalq xo'jaligini moliyalashtirishdagi davlat xarajatlari hisoblanadi; ikkinchi tomondan – bu korxona, muassasa va tashkilotlarning daromadlari bo'lib, uning hisobidan maqsadli pul jamg'armalari tashkil etiladi. Amaldagi qonunchilik asosida davlat budjet mablag'lariga egalik qiladi hamda budjet qonunchiligida belgilangan hajmlarda pul mablag'larini ajratadi.

Davlat hokimiyati organlari, davlat boshqaruvining umumiy vakolatli organlari hamda moliya-kredit tizimi organlarining budjet xarajatlariga ta'sir etishi – butun xarajatlar sikli davomida, ya'ni pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyojning yuzaga kelishidan boshlab, to uning to'liq qondirilishiga qadar davom etadi.

Budjetdan moliyalashtiriladigan xalq xo'jaligi va ijtimoiy - madaniy sohalardagi xarajatlar hajmi moliyalashtiriladigan sohaning davlat boshqaruvi tizimida tutgan o'rnini hamda, o'tkaziladigan tadbirlarning ahamiyati bilan belgilanadi.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, budjet mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladigan davlat xarajatlari ikki guruhga bo'linadi:

a) har yili takrorlanib turadigan xarajatlar (masalan, o'quv yurtlarining, kasalxonalarning ishlashini ta'minlash uchun ketadigan xarajatlar);

b) keyingi budjet davriga nazarda tutiladigan yangi xarajatlar (masalan, boshlangan qurilish ishlarini tugatish, kasalxonalarning yangi korpuslarini qurish uchun mo'ljallangan xarajatlar va boshq.).

Budjet xarajatlarini moliyalashtirish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarda moliya organlari faol ishtirok etadi. Jumladan, moliya organlari budjet xarajatlarining ro'yxatini tuzadi, kreditlar ochadi, ularni chaqirib oladi hamda budjet mablag'laridan foydalanish ustidan doimiy nazoratni olib boradi.

Budjet moliyalashtirishi bo'yicha bo'ladigan munosabatlarda kredit organlari ham ishtirok etadi. Kredit muassasalari (masalan, banklar) o'zlarida korxona va tashkilotlarning hisob-kitob, joriy (budjet) schotlarini ochadilar, budjetdan mablag'lar oladilar. Bu muassasalar budjetning kassa ijrosida ishtirok etib, moliyaviy intizomga rioya etilishi ustidan nazoratni amalga oshiradilar.

Budjet kreditlariga egalik qiluvchilar – korxona, muassasa va tashkilotlarning rahbarlari, ularga ajratilgan budjet mablag'lariga egalik qilish, quyi turuvchi budjet kreditlari egalariga mablag'lar ajratish orqali budjet moliyalashtirishida ishtirok etadilar.

Budjet xarajatlari sohasidagi moliyaviy munosabatlar huquqiy munosabatlar bo'lib hisoblanadi va unda ishtirok etuvchi tomonlar teng huquqga ega emas. Budjet xarajatlari sohasidagi munosabatlarni tartibga solish vakolati berilgan va davlat nomidan harakat qiladigan davlat organlari – budjet mablag'ini oluvchi ikkinchi tomonga nisbatan davlat-hokimiyat ta'siri usulini qo'llaydi.

Davlat bir tomonlama tartibda budjetdan moliyalashtiriladigan xarajatlarning turlarini, xarajatlar me'yorini, moliyalashtirish obyektini hamda har qanday qoidabuzarliklar uchun javobgarlikni belgilaydi.

Shuni ham nazarda tutish kerakki, bu moliyaviy munosabat turlarida ishtirok etuvchi boshqa organlar singari, moliya organlari operativ mustaqillik huquqiga ega emas, ya'ni ularning vakolatiga budjet xarajatlarining maqsadga muvofiqligini, hajmi va muddatlari to'g'risidagi masalalarni hal etish kiritilmagan. Sababi, barcha holatlar davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari tomonidan oldindan belgilanadi.

Budjet mablag'laridan foydalanish tamoyillari. Davlatning barcha pul mablag'lari, ularning kelib chiqish manbasidan qat'i nazar, yagona foydalanish tamoyillariga ega. Budjet mablag'laridan foydalanish tamoyillari ichida pul mablag'larini rejali xarajat qilish asosiy rol ni o'ynaydi. Davlat xarajatlari jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi vazifalarini rejalashtirish asosida taqsimlanadi. Bunda moliya organlari ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishning barcha ishlab chiqarish ko'rsatkichlarini pul mablag'lari bilan ta'minlashlari lozim. Har qanday kapital kurilish obyekti o'z vaqtida pul mablag'i bilan ta'minlanmasa, hech qachon boshlanmaydi va tugatilmaydi.

Davlat xarajatlari *qonunchilik tamoyili* asosida amalga oshiriladi. Moliya va kredit organlari faqatgina normativ aktlarda nazarda tutilgan xarajatlarni qilishlari mumkin.

Davlat xarajatlarining majburiy talablaridan biri bu uning tegishli moliyaviy rejalarga – budget, smeta yoki daromadlar va xarajatlar balansiga kiritish bo‘lib hisoblanadi.

Davlat xarajatlarining mazmuni va tuzilishi davlat oldida turgan vazifa va funksiyalardan, jamiyatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning aniq vazifalaridan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Davlat xarajatlari normativ aktlarda belgilangan maxsus xarajatlar bo‘yicha amalga oshiriladi. Xarajatlar ikkiga bo‘linadi:

a) *budjet mablag‘lari bo‘yicha xarajat*;

b) *xo‘jalik yurituvchi subyektlarning mablag‘lari bo‘yicha xarajat*.

Budjet mablag‘lari bo‘yicha xarajatlar budget tasnifi bilan belgilanadi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning mablag‘lari bo‘yicha xarajatlar esa, daromadlar va xarajatlar balansi bilan belgilanadi.

Moliyalashtirish tushunchasi va tamoyillari. O‘zbekiston Respublikasida davlat mablag‘lari turli maqsadlarga va turli tartibda yo‘naltiriladi. Lekin pul mablag‘larining asosiy qismi moliyalashtirish orqali taqsimlanadi va xarajat qilinadi.

Rus huquqshunosi N.A.Kufakovaning fikricha, **moliyalashtirish** – bu qaytarib bermaslik sharti bilan davlat pul mablag‘laridan foydalanish bo‘lib, korxona, muassasa va tashkilotlarga o‘z faoliyatlarini amalga oshirishlari uchun beriladi.

Davlat mablag‘larini moliyalashtirish jarayonida asosan quyidagi tamoyillarga amal qilinadi:

1) budget mablag‘larining qaytarib berilmasligi, ya’ni budgetdan moliyalashtirish yo‘li bilan ajratiladigan mablag‘lar qaytarib berilmaydi;

2) maqsadga muvofiqlik, ya’ni ajratiladigan barcha budget mablag‘lari maqsadga muvofiq foydalanilishi lozim;

3) ishni bajarganligiga qarab moliyalashtirish, ya’ni budget mablag‘lari belgilangan yillik rejalar asosida avtomatik tarzda ajratilmay, balki ishning faktik bajarilishiga qarab ajratiladi;

4) moliyaviy intizomga qat’iy rioya etish, ya’ni budget mablag‘laridan qonunda belgilangan tartibda, to‘g‘ri va samarali foydalanishdir.

Yuqorida sanab o‘tilgan tamoyillarning hayotga tatbiq etilishi, birinchi navbatda, korxona, muassasa va tashkilotlarni to‘xtovsiz pul mablag‘lari bilan ta’minlaydi hamda pul mablag‘laridan foydalanishda moliyaviy intizomga qat’iy rioya etilishini ta’minlaydi.

Professor L.K.Voronovaning ta’kidlashicha, davlat xarajatlari asosan davlat budgetida to‘planadigan daromadlar hisobidan moliyalashtiriladi.

Davlat sarf-xarajatlari korxonalarning daromadidan, amortizatsion ajratmalardan, uzoq muddatli bank ssudalaridan va boshqalardan ham qoplanishi mumkin.

Davlat xarajatlari budjet xarajatlariga qaraganda keng tushuncha bo'lib, budjet xarajatlari uning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Davlat budjeti xarajatlari – budjet mablag'lari hisobidan qoplanadigan va davlat vazifa va funksiyalari bilan bog'liq bo'lgan davlat xarajatlaridir.

Davlat xarajatlari qaysi yo'nalishda bo'lishidan qat'i nazar, quyidagi tamoyillar asosida amalga oshiriladi: mablag'larni maqsadli yo'naltirish; mablag'lardan maksimal foydalanish; iqtisodiyot rejimiga rioya etish; davlat moliyaviy intizomiga rioya etilishini ta'minlash maqsadida moliyaviy nazoratni amalga oshirish.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodida, xalq xo'jaligida yuz bergan o'zgarishlar budjet mablag'larini moliyalashtirishda ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Endilikda budjet mablag'larini olish zarurati yuzaga kelganda va yuqoridagi tamoyillarga asoslanib budjet mablag'larini ajratish imkoniyati bulmagan holatlarda, moliyalashtirish ishtirokchilari qonunga asosan ma'lum bir haq evaziga qaytarib berish sharti bilan budjetdan pul mablag'larini olishlari mumkin.

Iqtisodiy nuqtai nazardan, davlat budjeti mablag'lari – moddiy ishlab chiqarishga va davlat zahiralarini tashkil etishga xarajat qilinadi. Davlat budjeti xarajatlarining iqtisodiy mazmuniga ko'ra, budjet moliyalashtirishining quyidagi ikki rejimi mavjud: tijorat tashkilotlarini moliyalashtirish rejimi va smeta-budjet rejimi.

Xalq xo'jaligini moliyalashtirish. Xalq xo'jaligiga qilinadigan xarajatlarning asosiy qismi sanoatni, uning sohalarini rivojlantirishga yo'naltiriladi. Xalq xo'jaligiga qilinadigan xarajatlar ichida mamlakat agrosanoat kompleksini, yerlarning melioratsiyasini moliyalashtirishga ketadigan xarajatlar markaziy o'rinni egallaydi.

Xalq xo'jaligi sohalariga pul mablag'lari (investitsiya)ni jalb etish, davlat organlari va korxonalarning o'zlari tomonidan amalga oshiriladi. Bunda asosiy jamg'armalarni tashkil etishni investitsiyalash – kapital qo'yilmalar shaklida amalga oshiriladi.

Kapital quyilmalar davlat va jamiyat rivojlanishida katta rol o'ynaydi. Mamlakatda aholining moddiy va madaniy hayot tarzini oshirish, ishlab chiqarishni rivojlantirish va uning samaradorligini oshirish, mehnat unumdorligini yaxshilash uchun kapital qo'yilmalar hajmini ko'paytirish lozim bo'ladi.

Davlat va mahalliy budjetlarda kapital qo'yilmalar maxsus guruhlarda ko'rsatib o'tiladi. Kapital qo'yilmalarning majmui – budjet rivojlanishini tashkil etadi.

Budjet xarajatlari ichida kapital qo'yilmalar alohida ahamiyatga ega bo'lib, budjet mablag'larini (davlat va mahalliy zahiralarni tashkil etish uchun) asosiy jamg'armalarga va nomoddiy aktivlarga jalb etish bilan bog'liqdir.

Kapital qo'yilmalarni moliyalashtirishni tartibga soluvchi asosiy normativ hujjat – O'zbekiston Respublikasining «Budjet tizimi to'g'risida»gi qonuni.

Kapital quyilmalarni moliyalashtirish – bu yangi jamg'armalarni tashkil etish, harakatda bo'lgan jamg'armalarni kengaytirish va qayta tiklash maqsadida davlat pul mablag'larini yig'ish, taqsimlash va foydalanish bo'yicha huquqiy me'yorlar bilan tartibga solingan davlat faoliyati.

Davlat hokimiyati organlari kapital quyilmalarni tartibga solishda bir necha shakl va usullardan foydalanadi. Jumladan:

kapital quyilmalar shaklida amalga oshiriladigan investitsion faoliyatni rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratib berish, ya'ni:

- soliq tizimini, amortizatsiyalarni hisoblash va amortizatsion ajratmalardan foydalanish mexanizmini takomillashtirish;
- investitsiya faoliyati subyektlari uchun maxsus soliq rejimini (ya'ni individual xususiyatga ega bulmagan) o'rnatish;
- investorlarning manfaatlarini himoya qilish;
- investitsiya faoliyati subyektlari uchun yerdan va boshqa tabiiy resurslardan foydalanishida imtiyozlar berish;
- uy-joy qurilishi va ijtimoiy-madaniy ahamiyatdagi obyektlarning qurilishini moliyalashtirishda aholi va budjetdan tashqari manbalar mablag'laridan foydalanishni kengaytirish;
- investitsiya faoliyati bo'yicha axborot-tahlil tizimini tashkil etish va rivojlantirish;
- monopoliyaga qarshi chora-tadbirlarni qabul qilish;
- kreditlashtirishda garovdan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish;
- mamlakatda moliyaviy lizingni rivojlantirish;
- investitsiya faoliyati subyektlari tomonidan o'zlarining investitsion jamg'armalarini tashkil etishda shart-sharoitlar yaratib berish;

kapital qo'yilmalar shaklida amalga oshiriladigan investitsiya faoliyatida davlatning bevosita ishtirok etishi, ya'ni:

- respublikaning xorijiy davlatlar bilan amalga oshiradigan investitsiya loyihalarini tayyorlash, tasdiqlash va moliyalashtirish;
- davlat ehtiyojlari uchun muhim bo'lgan qurilishlar va boshqa texnik obyektlarning ro'yxatini tuzish hamda budjet hisobidan moliyalashtirish;
- tanlov asosida investitsiya loyihalarini budjet mablag'laridan moliyalashtirishda kafolat berish;
- tanlov asosida investitsion loyihalarni moliyalashtirishda budjet mablag'larini jalb etish;
- qonunchilik hujjatlariga binoan investitsiya loyihalarini ekspertizadan o'tkazish;
- davlat standartlarini (me'yor va qoidalarini) ishlab chiqish va tasdiqlash hamda ularga rioya etilishi ustidan nazoratni amalga oshirish;
- obligatsiya zayomlarini chiqarish va h.k.

Amaldagi qonunchilikka binoan kapital quyilmalar asosan uch manba hisobidan moliyalashtiriladi: a) budjet mablag'lari hisobidan; b) tashkilotlarning mablag'lari hisobidan; d) bank ssudalaridan.

Investitsiyalarni moliyalashtirishning manbalari jumlasiga quyidagilar kiradi:

a) investorning moliyaviy mablag'lari va ichki xo'jalik zahiralari. Bunga daromad; amortizatsion ajratmalar; sug'urta hodisasi yuz berganida sug'urta organlari tomonidan to'lanadigan pul mablag'lari va boshqalar kiradi;

b) investorlarning qarzga olgan moliyaviy mablag'lari, ya'ni bank va budjet kreditlari, obligatsiyalarni qarzga olish va boshqalar;

d) investorlarning jalb etilgan moliyaviy mablag'lari, masalan, qimmatli qog'ozlarni sotishdan olingan mablag'lar, mehnat jamoalarining, fuqarolar va yuridik shaxslarning pay va boshqa to'lovlari;

ye) belgilangan tartibda korxonalar birlashmasi tomonidan markazlashtiriladigan pul mablag'lari;

f) budjet tizimi va budjetdan tashqari jamg'armalardan ajratmalar;

g) chet el investitsiyalari.

Korxonalar va boshqa tijorat tashkilotlari xarajatlarni o'z mablag'lari hisobidan moliyalashtiradilar. Ularning mablag'lari ko'p jihatdan ishlab chiqarish va ijtimoiy rivojlanishga bog'liq bo'ladi.

Asosiy jamg'armalarni tashkil etish va qayta tashkil etish uchun qilinadigan davlat markazlashgan kapital qo'yimalari shaklidagi investitsiyalar – budjetlar tomonidan qaytarib bermaslik yoki qaytarib berish asoslarida moliyalashtiriladi. Ular xalq xo'jaligini qayta tashkil etishni, O'zbekiston Respublikasining ishlab chiqarish va noishlab chiqarish qobiliyatini saqlash va rivojlantirishni ta'minlaydi.

Qurilishlar va obyektlar bo'yicha kapital qo'yimlarni moliyalashtirish bir yoki bir necha manbalar hisobidan amalga oshirilishi mumkin. Masalan, tasdiqlangan qurilish va obyektlar ro'yxati asosida budjet mablag'lari hisobidan kapital qo'yimlar qaytarib bermaslik sharti bilan moliyalashtirilishi mumkin.

Smeta-budjet yo'li bilan moliyalashtirish tushunchasi. Ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan va o'z daromadlariga ega bo'lmagan davlat va mahalliy muassasalar o'z faoliyatlarini saqlash va kengaytirishga ketadigan xarajatlarni moliyaviy rejalar – smeta xarajatlari asosida budjet mablag'lari hisobidan qoplaydilar. Smetalar bo'yicha zarur chiqimlar hajmi barcha bo'g'indagi budjetlarda ko'rsatib o'tiladi. Aniq bir sohalarning yoki muassasalarning xarajat smetalarida nazarda tutilgan va budjetlar bilan tasdiqlangan pul mablag'lari summasi – *budjet ajratmalari* deb ataladi.

Smeta-budjet yo'li bilan moliyalashtirish – bu moliyalashtirishning umumiy tamoyillari asosida pul mablag'larini qaytarib bermaslik va haq to'lamaslik sharti bilan budjet muassasalariga (ularning daromadlar va xarajatlar smetasi asosida) ajratish hisoblanadi.

Smeta-budjet yo'li bilan moliyalashtirish o'ziga xos xususiyatlarga ega:

birinchidan, bo'ysunuv asosida yuqori organ budjetidan quyi turuvchi muassasa va tashkilotlarning faoliyatini ta'minlash maqsadida pul mablag'larini ajratish;

ikkinchidan, har qaysi budjet yili uchun mo'ljallangan iqtisodiy va ijtimoiy dasturlar va rejalar asosida pul mablag'larini ajratish;

uchinchidan, iqtisodiy normativlar yoki tanlov asosida asosiy yo'nalishlarni (fan va ilmiy tadqiqotlar) tanlash asosida rejalashtirish va moliyalashtirish.

Budjet muassasalari – bu davlat hokimiyati organlari tomonidan tashkil etilgan, boshqaruv, ijtimoiy-madaniy, ilmiy-texnik yoki notijorat sohasidagi boshqa tashkilotlardir. Mazkur muassasalarning faoliyati

budjetdan hamda budjetdan tashqari jamg'armalardan daromadlar va xarajatlar smetalari asosida moliyalashtiriladi.

Ta'lim muassasalari, sog'liqni saqlash va jismoniy tarbiya muassasalari, madaniyat muassasalari va boshqa *ijtimoiy-madaniy sohadagi muassasalar* smeta-budjet yo'li bilan moliyalashtiriladi.

Turli budjetlardan moliyalashtiriladigan ijtimoiy-madaniy tadbirlar va sohalar ichida *ta'lim va kadrlarni tayyorlash* (oliy o'quv yurtlari, akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari, malaka oshirish institutlari va h.k.) yetakchi o'rinni egallaydi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining 1997-yil 29-avgustda qabul qilingan «Ta'lim to'g'risida»gi qonunining 31-moddasiga binoan davlat ta'lim muassasalarini moliyalash respublika va mahalliy budjetlar mablag'lari, shuningdek budjetdan tashqari mablag'lar hisobidan amalga oshiriladi.

Amaldagi qonunchilikka binoan davlat ta'lim sohasidagi ehtiyojlarga moliyaviy mablag'lar ajratilishini kafolatlaydi.

O'zbekiston Respublikasida maktablar mahalliy budjetlar hisobidan moliyalashtiriladi.

Qonun hujjatlariga binoan o'quv yurtlari qo'shimcha tarzda jalb qilinadigan moliyaviy mablag'larga ham ega bo'lishlari mumkin (masalan, ma'lum bir xizmatlar ko'rsatishdan kelib tushadigan mablag'lar; yuridik va jismoniy shaxslarning xayr-ehsonlari va h.k.).

Xalq xo'jaligini va mamlakat kelajagini rivojlantirishda kadrlar tayyorlash ishini tashkil etish katta ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasining 1997-yil 29-avgust qonuni bilan tasdiqlangan «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ning 4.8.-bandiga binoan ta'limni va kadrlar tayyorlashni moliyalash tizimi takomillashtiriladi, uning ko'p variantli (budjetdan ajratiladigan va budjetdan tashqari manbalardan) tizimi joriy etiladi, ta'lim muassasalarining o'zini o'zi pul bilan ta'minlashi rivojlantiriladi, xususiy hamda chet el investitsiyalarini ta'lim sohasiga jalb etish rag'batlantiriladi.

Respublika fuqarolari uchun keyinchalik ularni to'lashning moslashuvchan tizimiga asoslangan ta'lim kreditlari berish mexanizmi shakllantirildi. Uzluksiz ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimini moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashda donorlar va homiylarning mavqeyi kuchayib bormoqda.

Pullik ta'lim xizmatlari ko'rsatish, tadbirkorlik, maslahat, ekspert, noshirlik, ishlab chiqarish, ilmiy hamda ustavda belgilab quyilgan vazifalarga muvofiq boshqa tarzdagi faoliyat hisobidan ta'lim muassasalarining daromadlari ko'payishi ta'minlanadi.

Ijtimoiy-madaniy sohalardagi muassasalarni va tadbirlarni moliyalashtirishning o'ziga xos xususiyatlaridan biri bu muassasalar faoliyatida tijorat tamoyillarini rivojlantirish hisoblanadi. Jumladan, oliy ta'limni moliyalashtirishning manbalari:

- budjetdan ajratiladigan mablag'lar;
- ma'lum bir xizmatlar ko'rsatishdan, ijtimoiy va ijodiy buyurtmalarni bajarishdan kelib tushadigan mablag'lar;
- ta'lim oluvchilarning to'lovlari;
- bank kreditlari va boshqalar bo'lishi mumkin.

Oliy o'quv yurtlarining jamg'armalarini tashkil etish tasdiqlangan yagona normativlar asosida amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasida *sog'liqni saqlash* sohasi ham smeta-budjet yo'li bilan moliyalashtiriladi. Sog'liqni saqlash sohasi budjet mablag'-laridan, aholiga pullik xizmat ko'rsatishdan kelib tushadigan mablag'lar hisobidan va qonun hujjatlarida ko'rsatib o'tilgan boshqa mablag'lar hisobidan moliyalashtiriladi. Tashkil etiladigan jamg'armalar sog'liqni saqlash muassasasining smetasi bo'yicha sarflanadi.

Bundan tashqari, *jismoniy tarbiya sohasi, yoshlar siyosati sohasidagi tadbirlar, fundamental tadqiqotlar* ham budjet mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladi.

Smeta-budjet yo'li bilan *mudofaa* sohasi ham (O'zbekiston Respublikasi Qurolli kuchlarini saqlash, harbiy texnikani sotib olish, ilmiy tadqiqot va konstruktorlik ishlari, kapital qurilish va h.k.) moliyalashtiriladi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining 2000-yil 11-mayda qabul qilingan yangi tahrirdagi «Mudofaa to'g'risida»gi qonunning 24-moddasiga binoan mudofaa ehtiyojlarining moliyalashtirilishi va moddiy-texnika ta'minoti qonun hujjatlariga muvofiq davlat budjeti mablag'lari hamda boshqa manbalar hisobidan amalga oshiriladi. Mudofaaga ajratiladigan mablag'lardan belgilangan maqsadda foydalanishi ustidan nazorat qonunga muvofiq amalga oshiriladi.

Davlat mablag'laridan foydalanishning asosiy yo'nalishlaridan biri – bu *davlat boshqaruvi* sohasidagi xarajatlardir. Budjet mablag'lari hisobidan davlat hokimiyati va davlat boshqaruvi organlari, ya'ni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi va boshqa vakillik organlari, Vazirlar Mahkamasi, vazirliklar, davlat qo'mitalari hamda ularning joylardagi mahalliy organlari, boshqa davlat organlarining xarajatlari moliyalashtiriladi.

Smeta-budjet yo'li bilan moliyalashtirish *huquqni muhofaza qiluvchi organlar, xavfsizlik organlari, sud va prokuratura organlariga* nisbatan ham tatbiq qilinadi.

Smeta-budjet yo'li bilan moliyalashtirish tartibi va turlari. Oldingi paragrafda O'zbekiston Respublikasida smeta-budjet yo'li bilan moliyalashtiriladigan sohalar to'g'risida qisqacha tushuncha hosil qildik. Ushbu sohalar belgilangan tartibda tasdiqlanadigan smetalar asosida moliyalashtiriladi. Smeta-budjet yo'li bilan moliyalashtirish tartibi to'g'risida so'z yuritishdan oldin, smetaning o'zi nima degan savolga javob berishimiz lozim.

Smeta – bu qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tasdiq-lanadigan moliyaviy-rejali akt hisoblanadi.

Smetalar orqali muassasalar va tashkilotlarning xarajatlarini qoplashga ketadigan pul mablag'larining hajmi belgilab beriladi. Bundan tashqari, smetalarda pul mablag'lari qanday maqsadlarda (yo'nalishlarda) foydalanilishi hamda ularning choraklar bo'yicha taqsimlanganligi to'g'risidagi ma'lumotlar ham ko'rsatib o'tiladi.

Shunday qilib, **smeta** – bu moliyaviy-rejali akt bo'lib, muassasalarni va tashkilotlarni saqlashni nazarda tutuvchi pul mablag'larining hajmini, maqsadli yo'nalishini va choraklar bo'yicha taqsimlanganligini belgilab beradi.

Smeta orqali budjet muassasasi rahbarining tegishli budjetdan ajratiladigan mablag'lardan maqsadga muvofiq foydalanishi sohasidagi huquq va majburiyatlari belgilab beriladi.

Moliya organlari smetalar, ya'ni moliyaviy-rejali aktlar asosida mablag'larni ajratadilar hamda ularning maqsadga muvofiq foydalanilishi ustidan nazoratni amalga oshiradilar.

Demak, smeta asosida bir tomonda budjet xarajatlar qismini ijro etuvchi – budjet muassasalari rahbarlari va ikkinchi tomonda davlat manfaatlarini ko'zlab harakat qiluvchi – moliya organlari o'rtasida moliyaviy-huquqiy munosabatlar yuzaga kelib, bunda ular ma'lum bir huquq va majburiyatlarga ega bo'ladilar.

Muassasalar va tadbirlarni qamrab olish doirasiga qarab, smetalarni quyidagilarga bo'lishimiz mumkin:

individual (yakka) smeta – ma'lum bir muassasaning o'ziga xos xususiyatini belgilab beruvchi smeta. Bir turdagi budjet tashkilotlari uchun xarajatlar smetasining namunaviy shakli joriy etiladi. Xarajatlar smetasining namunaviy shaklida:

birinchidan, muassasa to'g'risidagi umumiy ma'lumotlar, choraklar bo'yicha taqsimlangan va yo'naltirilgan xarajatlarning umumiy summasi;

ikkinchidan, xarajatlarni belgilashda zarur bo'ladigan kundalik ishlab chiqarish ko'rsatkichlari;

uchinchidan, smetaning ayrim moddalari bo'yicha hisob-kitoblar ko'rsatib o'tiladi.

Individual (yakka) smetalarning shakli O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilab beriladi;

markazlashgan tadbirlar smetasi markazlashgan tadbirlarni o'tkazishga ketadigan xarajatlarni nazarda tutuvchi markazlashgan tadbirlar smetasi vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, mahalliy hokimiyat organlari tomonidan tayyorlanadi;

yig'ma smetalar vazirliklar, davlat qo'mitalari, ijro etuvchi organlari tizimidagi muassasalar va tashkilotlarning individual (yakka) smetalarini hamda markazlashgan tadbirlarga ketadigan xarajatlar smetasini o'zida birlashtiradi.

Yig'ma smetalarning shakli ham O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilab beriladi.

Smetalar bir necha moddalardan tashkil topgan bo'lib, uning har bir moddasida majburiylik xususiyatiga ega bo'lgan bir turdagi xarajatlar guruhi aks ettiriladi. Masalan, ayrim smeta moddalarini ko'rib chiqamiz.

1-modda. Ish haqi. Bunda lavozimiga, belgilangan oklad va stavkalarga, professional kategoriyasiga, o'rindoshlik to'lovlariga, ustama va belgilangan qo'shimchaga qarab ish haqi to'lashga ketadigan barcha xarajatlar ko'rsatib o'tiladi.

2-modda. Ish haqiga ajratmalar. Mazkur modda bo'yicha ish haqi jamg'armasi hajmidan kelib chiqqan holda, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda, ijtimoiy sug'urta va Pensiya jamg'armalariga ajratiladigan mablag'lar rejalashtiriladi va ushlab qolinadi.

3-modda. Kanselariya va xo'jalik xarajatlari. Bu moddada binolarni va faoliyatni boshqarish va xo'jalik xizmatini ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar yagona guruhga keltirilgan. Ish yurituv qog'ozlarini tayyorlash, telefon uchun abonement to'lovlari, telefon so'zlashuvlarining to'lovlari, binoning ijara haqi, suv, gazga ketadigan xarajatlar misol bo'lishi mumkin.

4-modda. Xizmat safarlari. Mazkur modda bo'yicha yo'l, sutkalik xarajatlari; shahar transportida yurish uchun chiptalar sotib olishga ketadigan xarajatlar va boshqa xarajatlar mablag' bilan ta'minlanadi.

5-modda. Bu moddada talablarning va o'quvchilarning o'quv va ishlab chiqarish amaliyoti, ilmiy tadqiqot ishlari va qiroatxonalarga kitoblar sotib olishga ketadigan xarajatlar nazarda tutiladi.

8-modda. Stipendiyalar. Bu modda bo'yicha ajratmalar ta'lim olishning shakliga qarab belgilanadi. Masalan, o'quv yurtlarining kunduzgi bo'limlarida ta'lim oluvchilarga ketadigan xarajatlar, kontrakt asosida ta'lim oluvchi talabalarga ketadigan xarajatlardan farq qiladi.

10-modda. Dori-darmonlar sotib olish. Ushbu modda bo'yicha xarajatlar qilish, qoida bo'yicha, sog'liqni saqlash muassasalarining smetalarida nazarda tutiladi.

12-modda. Uskuna va anjomlar sotib olish. Pul mablag'lari belgilangan iqtisodiy normativlar asosida ajratiladi. Ajratmalarining hajmi mablag'lar ajratilayotgan budget imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

15-modda. Davlat kapital quyilmalari. Mazkur modda bo'yicha ajratiladigan mablag'lar yangi qurilish ishlariga, uskunalarni sotib olish va ta'mirlashga, binolarni va qurilishlarni qayta ta'mirlashga yo'naltirilishi mumkin. Tasdiqlangan hujjatlar mavjud bo'lganida xarajatlarni amalga oshirish mumkin bo'ladi.

16-modda. Qurilishlarni va binolarni kapital ta'mirlash. Mazkur modda bo'yicha moliyalashtirish – ta'mirlashning hajmini va bahosini belgilovchi hamda faktik ijro etilganligini tasdiqlovchi texnik hujjat mavjud bo'lganida amalga oshiriladi.

18-modda. Boshqa xarajatlar. Mazkur modda bo'yicha ajratmalar talabalar, o'quvchilar, bolalar o'rtasida madaniy-ma'rifiy ishlarni olib borish, jismoniy tarbiya va boshqalarga yo'naltirilishi mumkin.

Muassasalar budget va boshqa manbalardan oladigan mablag'lar moliyaviy mablag'larning yagona jamg'armasini tashkil etadi. Moddiy va unga tenglashtirilgan xarajatlarni qoplash uchun moliyaviy mablag'larning yagona jamg'armasi hisobidan rejali tartibda manbalar tashkil qilinadi. Bu xarajatlar jumlasiga 1,2,3,4,5,8,10,14 va 18-moddalarda ko'rsatib o'tilgan xarajatlar kiradi. Bundan tashqari, moddiy va unga tenglashtirilgan xarajatlar jumlasiga kredit olganlik uchun to'lovlar, shuningdek iqtisodiy sanksiyalar sifatidagi to'lovlar ham kiritilishi mumkin.

Qolgan mablag'lar hisobidan, belgilangan normativ bo'yicha, ishlab chiqarish va ijtimoiy rivojlanish jamg'armasi tashkil qilinadi. Ushbu jamg'arma hisobidan smetaning 12,16 va 18-moddalaridagi xarajatlar amalga oshiriladi.

Moliyaviy mablag'larning yagona jamg'armasining qolgan qismi moddiy rag'batlantirish jamg'armasini tashkil etishga yo'naltiriladi.

Budjet va boshqa jamg'armalardan ajratiladigan mablag'lardan maqsadga muvofiq va samarali foydalanish maqsadida xarajatlar ma'lum bir me'yorga keltiriladi. Xarajat me'yorlari barcha uchun umumiy bo'lgan budjet mablag'larini taqsimlash tamoyili asosida ishlab chiqiladi.

Xarajatlar me'yori – bu vakolatli davlat organi tomonidan belgilangan hisob birligiga ketadigan xarajatlar hajmidir. Budjet xarajatlari me'yorlari turli xususiyatlarga ko'ra tasniflanishi mumkin. Jumladan, mazmuniga ko'ra: *moddiy va pul xarajatlari me'yorlari*; yuridik xususiyatiga ko'ra esa: *majburiy me'yorlar* (ya'ni, davlat boshqaruvi organlari aktlari bilan o'rnatiladigan va o'zgartirish mumkin bo'lmagan – ish haqi stavkalari va h.k.) va *hisob-kitob me'yorlariga* (masalan, hisob birligiga ketadigan o'rtacha xarajatlar. Hisob-kitob me'yorlari muassasalarning o'zlari tomonidan moliya organlari bilan kelishilgan holda belgilanadi. Ularni belgilashda mazkur muassasaning aniq sharoitlari inobatga olinadi) bo'lish mumkin.

Xarajatlarni budjet me'yorlashi jarayonida O'zbekiston Respublikasi Hukumati – yagona me'yorlash bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar hajmining normativlarini, masalan, ish haqiga ajratmalar foizini belgilab beradi.

Budjet muassasalarini saqlashga qilinadigan ajratmalarning katta qismini smetaning 1-moddasida nazarda tutilgan xarajatlar tashkil etadi. Shu sababli smetalarni tayyorlash vaqtida ish haqiga ketadigan xarajatlarni me'yorlash katta ahamiyatga ega.

Budjet muassasasi uchun ish haqi jamg'armasi - xodimlar shtatidan (muassasa uchun belgilangan ro'yxat bo'yicha mansablar soni) va ish staji, ma'lumotiga bog'liq holda belgilanadigan normativlar bo'yicha, ish haqi stavkalaridan kelib chiqqan holda, belgilanadi.

Budjet muassasalarining xarajat smetalarini tayyorlash va ijro etish normativ aktlar asosida amalga oshiriladi. Xarajatlar smetasini tayyorlash va ijro etishga qaratilgan davlat tashkilotlari va muassasalarining faoliyati budjet jarayoni bosqichlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, *smeta jarayoni* deb ataladi. Smetalarni tayyorlash – budjet loyihasini tayyorlashning tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi. Smeta bo'yicha xarajatlarni moliyalashtirishni nazarda tutuvchi budjet tasdiqlangandan so'ng, smeta yuridik kuchga ega bo'ladi.

Smeta loyihasi budjet loyihasini ishlab chiqish jarayonida tayyorlanadi. Har bir muassasa uchun smeta loyihasini tayyorlash muddatlari yuqori turuvchi organlar tomonidan belgilab beriladi. Budjet muassasalari smeta bo'yicha xarajatlarni belgilash vaqtida amaldagi qonunlarga, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlariga, mahalliy davlat hokimiyati organlarining, yuqori turuvchi tashkilotlarning qarorlariga, xarajatlar me'yorlariga, normativlariga va boshqalarga asoslanadilar. Har bir muassasa moddiy va moliyaviy mablag'larning samarali foydalanilishini ta'minlashi lozim.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. *Davlat qarzini boshqarish usullarini ayting.*
2. *Davlat krediti tushunchasi va o'ziga xos xususiyatlari deganda nimani tushunasiz?*
3. *Davlat xarajati usullari nima?*
4. *Davlatning soliqdan tashqari daromadlari turlarini ayting.*

6-MAVZU: SOLIQ TIZIMI. SOLIQ VA SOLIQDAN TASHQARI TO'LOVLARNI YIG'ISH TARTIBI

1. *«Soliq va soliq siyosati» tushunchasi.*
2. *Soliq tizimi va uning turlari.*
3. *Soliqqa tortish tamoyillari va soliqlarning funksiyalari.*
4. *Soliq ishini yuritish va uning huquqiy ahamiyati.*

1. «Soliq va soliq siyosati» tushunchasi

Bozor munosabatlarining rivojlanishi sharoitlarida davlat iqtisodiy siyosatini amalga oshirishning bosh tartibga soluvchi dastagi soliqlar bo'lib bormoqda, ular davlat budjeti daromad qismini eng muhim umumdavlat xalq xo'jalik vazifalarini hal etish uchun zarur bo'lgan miqdorlarda shakllantirishni ta'minlash uchun qaratilgan.

Soliqlar tovar ishlab chiqarishi va davlatning paydo bo'lishi bilan birga vujudga kelgan bo'lib, ushbu davlatga ommaviy hokimiyatning asosiy ajralmas qismlari bo'lgan armiya, sud, amaldorlarni saqlash hamda davlatning boshqa ehtiyojlari uchun pul mablag'lari talab qilingan.

Iqtisodiy nuqtai nazardan soliqlar pul munosabatlari tizimidan iborat bo'lib, ular vositasida, bir tomondan, yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasidagi munosabatlar, ikkinchi tomondan, davlat bilan davlat mablag'larini shakllantirish bo'yicha munosabatlar amalga oshirilgan. Soliqlar hisobiga davlat moliyaviy resurslarining asosiy qismi shakllantiriladi, ular davlat budjetiga kelib tushadi va jamiyat ehtiyojlari uchun foydalaniladi. Shu munosabat bilan soliqlarning iqtisodiy tabiatini aniqlashda ularning davlat moliya-budjet tizimiga mohiyatan tegishli bo'lishi eng muhim mezon bo'lib hisoblanadi.

Soliqlarning yuridik mohiyatini tashkil etuvchi eng muhim xususiyatlar *soliq to'lovlarining beg'arazligi, bu to'lovlarning majburiyligi, ularni joriy etish va undirib olish tartibi, soliqning aniq miqdorini hamda uni amalga kiritishning aniq muddatini belgilashdan* iborat.

Soliq to'lovlarining beg'arazligi shuni anglatadiki, soliqlar shaklida budjetga kiritiladigan pul mablag'lari maqsadli yo'nalishga ega emas. Ular yuridik va jismoniy shaxslardan davlat mulkiga beg'araz o'tkaziladi hamda davlat tomonidan iqtisodiyot, ijtimoiy-madaniy tadbirlar, mudofaani moliyalashtirish, davlat apparatini saqlash uchun yo'naltiriladi.

Davlat soliq to'lovchilarga ular tomonidan budjetga kiritilgan mablag'lar uchun hech qanday bevosita kompensatsiyalarni bermaydi, ya'ni aniq to'lovchi tomonidan to'langan soliq hajmi bilan o'sha soliq hisobidan unga beriladigan ijtimoiy ne'matlar hajmi o'rtasida to'g'ri, bevosita aloqa yo'q. Shu bilan soliq (tovar yoki xizmatlarni ixtiyoriy ist'mol qilish uchun to'lov sifatidagi) narxdan yoki majburiy va ixtiyoriy bo'lishi mumkin bo'lgan, ammo hamma vaqt davlat tomonidan ko'rsatilgan xizmatlar uchun muayyan foyda olish bilan bog'liq kompensatsion yig'implardan farq qiladi.

Ammo soliq to'lovlarining beg'arazlilik xususiyati davlat soliqlarni olib, ularni to'lovchilarga muayyan moddiy ne'matlarni bermaydi, degan ma'noni anglatmaydi. Ma'lumki, bepul ta'lim olish, tibbiy xizmat ko'rsatish, pensionerlar, nogironlar, ko'p bolali oilalarni ijtimoiy ta'minlash uchun mablag'lar asosan davlat budjetining soliqlar hisobidan shakllantiriladigan daromad qismidan ajratiladi.

Har bir soliq to'lovchi uchun davlatga to'lanadigan soliqlar hajmi bilan undan olinadigan moddiy ne'matlar o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri, ko'zga ko'rinadigan aloqaning yo'qligi uning soliqqa go'yoki zimmasiga tushadigan bir yuk sifatida qarashi uchun sabab bo'ladi, zeroki soliq to'lovchilar ushbu mablag'lar hisobidan moliyalanadigan davlat

xarajatlari yo‘nalishini ma’qullashlari ham mumkin. Ayrim to‘lovchilarning soliq to‘lashdan qochishi, o‘z daromadlarini kamaytirib ko‘rsatishga intilishi mana shundandir.

Soliq yuridik mohiyatining *majburiylik xususiyati* shundan iboratki, soliq to‘lovchilar qonun kuchi bilan muayyan shart-sharoitlarda soliqlarni to‘lashi shart. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 51-moddasiga muvofiq soliqlarni to‘lash barcha fuqarolarga bir xil majburiyat ekanligi qonun normalarida o‘z ifodasini topgan. Ko‘pgina rivojlangan mamlakatlar konstitutsiyalarida ham fuqarolar soliq to‘lash majburiyati konstitutsiyaviy xususiyatga ega bo‘lib, bu – soliqlarning davlat uchun alohida muhim ekanligi va ularning ahamiyatini namoyon etadi.

Soliqlar majburiyati hokimiyat vakolatlariga ega bo‘lgan tegishli organlar orqali davlat kuchi bilan ta‘minlanadi va shu sababli soliqlarni to‘lash ixtiyoriy emas, balki majburiylik xususiyatiga ega.

Soliqlarning muhim yuridik belgisi *ularni belgilash va joriy etish tartibi* hisoblanadi. Soliqlarni belgilash hamda ularni undirib olish qonunchilik hujjatlarida belgilangan tartib va shartlarda amalga oshiriladi. Shu munosabat bilan qonunchilikda nazarda tutilmagan har qanday majburiy to‘lovlar soliq hisoblanishi mumkin emas.

Va, nihoyat, soliqlarning yuridik mohiyatini tashkil etuvchi yana bir belgisi shundan iboratki, ularni to‘lash orqali oldindan qonunchilikda belgilangan tartibda daromadning bir qismi davlat foydasiga undirib olinadi. Davlat davlatning budjet tizimi daromad qismiga o‘tkaziladigan *soliqlar miqdori va ularni to‘lash muddatlarini* belgilaydi, qonunda belgilangan ko‘rsatmalarni buzgan soliq munosabatlari subyektlariga nisbatan javobgarlik choralari qo‘llaydi.

Ko‘pgina mamlakatlar qonunchiligi, shu jumladan O‘zbekiston qonunchiligida soliqlarni va ularning miqdorlarini belgilash huquqi faqat yuqori qonunchilik hokimiyatiga berilgan. Hyech kim o‘z xohishi bo‘yicha yangi soliqlarni yoki ularning miqdorini belgilashga haqli emas.

Shunday qilib, ***soliqlar*** – davlat budjetining daromad qismiga o‘tkaziladigan, yuqori qonunchilik hokimiyat organlarining hujjatlariga asosan yuridik shaxslar va fuqarolar tomonidan beg‘araz, muayyan miqdorda va belgilangan muddatlarda umumdavlat ehtiyojlarini qondirish uchun to‘lanadigan majburiy to‘lovlardir.

Ko‘rsatilgan to‘lovlar va soliqlar tor ma’noda ham umumiy, ham o‘ziga xos belgilarga ega. Yig‘imlar va bojlarning o‘ziga xos

xususiyatlariga shu kiradiki, ular soliqlardan farqli ravishda, qisman boshqa xususiyatga ega bo'lib, qonuniy belgilangan xizmatlarni ko'rsatish yoki muayyan huquqlarni berish uchun undirib olinadi (masalan, tadbirkorlik faoliyati subyektlarini ro'yxatga olish uchun yig'im, savdo huquqini olish uchun yig'im). Bunday to'lovlar, odatda, bir martalik xususiyatga ega, ularni to'lash majburiyati to'lovchi tomonidan nazarda tutilgan faoliyatni erkin tanlash yoki bu harakatlarni qilishdan o'zini tiyib turish natijasida yuzaga keladi (masalan, bojxona boji). Soliqlarga esa, ulardan farqli ravishda, soliq solish obyekti mavjud bo'lgan holda qonunchilikda belgilangan muddatlarda muntazam ravishda to'lanish xususiyati xosdir.

Soliqlarni ko'rib chiqilayotgan to'lovlar turlari bilan birlashtiruvchi umumiy belgilar qonunchilik hujjatlarida nazarda tutilgan asoslar mavjud bo'lgan holda ularni to'lash majburiyligi hisoblanadi. Bunday belgilarga yana ushbu barcha to'lovlarning budjet tizimiga kiritilishi, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lash ustidan nazoratning davlat soliq xizmati organlari zimmasiga yuklatilishi (masalan, to'lovlarni budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga kiritish) kabilar kiradi. Yana bir umumiy belgilardan biri subyektlarning soliqlar, yig'imlar hamda boshqa majburiy to'lovlarni to'lashdagi asosiy majburiyatlari (to'lovlarni o'z vaqtida to'lash, to'liq to'lash va h.k.)da farqning yo'qligi hisoblanadi.

Soliqlar tasnifi. Yuridik mohiyatiga ko'ra, soliqlar o'zlarining bir-biriga o'xshash va o'zaro farq qiladigan umumiy (muhim) belgilariga qarab bir qancha mezonlar bo'yicha tasniflanishi mumkin. Iqtisodiy va yuridik adabiyotlarda soliqlarni tasniflash bo'yicha eng ko'p tarqalgan mezonlar ularni undirib olish usuli, qo'llaniladigan stavkalar xususiyati, soliqlarni belgilash, bekor qilish va joriy etish bo'yicha davlat organlari vakolatlarining hajmi, subyektlar (soliq to'lovchilar) turlari belgilar bo'yicha guruhlariga ajratish hisoblanadi.

Soliqlarni undirib olish usuli mezon bo'yicha ular *to'g'ri va egri soliqlarga* ajratiladi.

To'g'ri soliqlar soliq to'lovchining daromadi yoki mulkidan bevosita undirib olinadigan soliqlar bo'lib, bu soliq solishning boshlang'ich shakllaridan hisoblanadi. To'g'ri soliqlardan dastlab yer solig'i, uy solig'i kabi soliqlar paydo bo'lib, keyinroq qimmatli qog'ozlar chiqdi. Hozirgi vaqtda bizning mamlakatimizda to'g'ri soliqlarga yuridik shaxslardan olinadigan daromad (foyda) solig'i, jismoniy shaxslardan olinadigan

daromad solig'i va yuridik shaxslarga ham, jismoniy shaxslarga ham solinadigan yer solig'i va mol-mulk solig'i kiradi.

O'z navbatida, to'g'ri soliqlar *shaxsiy soliqlar* va *aniq (real) soliqlarga* bo'linadi. Bu soliqlar o'rtasidagi asosiy farq shundaki, birinchi holda amalda olingan daromad yoki mulk, ikkinchi holda esa muayyan iqtisodiy, ba'zan esa, tabiiy sharoitlarga qarab taxminiy o'rtacha daromad soliqqa tortiladi.

Jahon amaliyotida *shaxsiy soliqlarga* daromad solig'i, korporatsiyalar foydasiga solinadigan soliq, pul kapitallaridan tushgan daromadlardan olinadigan soliq, meros va hadyalardan olinadigan soliq misol bo'la oladi. Bizning respublikamizda to'g'ri soliq obyekti, masalan, yuridik va jismoniy shaxslarning daromadlari (ularga berilgan imtiyozlar hisobga olingan holda), amaldagi daromad hisoblanadi.

Aniq (real) soliqlarga mol-mulk solig'i va yer solig'i kiradi. Bunda aniq (real) soliq belgilari yer uchastkalariga soliq solishda yaqqol namoyon bo'ladi. Yer solig'i stavkalari soliq solish obyektidan olinadigan taxminiy o'rtacha daromad hisoblanib, tuproqning sinfi va tabiiy shart-sharoitlardan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Egri soliqlar tovarlar, ishlar va xizmatlarga narx yoki tarifga qo'shimcha shaklda belgilanadigan soliqlardir. Ular to'g'ri soliqlardan shunisi bilan farqlanadiki, soliq to'lovchining daromadi yoki mulki bilan bevosita bog'lanmagan. Egri soliq solinishi kerak bo'lgan tovarlar ishlab chiqaruvchi, ish bajaruvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi korxona va tashkilotlar soliq summasini sotiladigan tovarlar, ko'rsatiladigan ishlar, xizmatlar qiymatiga kiritadi, ya'ni o'z mohiyati bilan ular soliq yig'uvchilar bo'ladi. So'nggi soliq to'lovchi yoki soliq egasi bo'lib tovarlarni yoki xizmatlarni u yoki bu turdagi egri soliqni o'z ichiga olgan, oshirilgan narxlar yoki tariflar bo'yicha oluvchi iste'molchi qatnashadi.

Ko'pgina davlatlarning hozirgi zamon soliq tizimlarida egri soliqlarning *aksizlar*, *qo'shilgan qiymat solig'i*, *bojxona boji* kabi turlari qo'llanadi. Egri soliqlarning aynan shunday turlari O'zbekiston soliq tizimi uchun ham xosdir. 2002-yil 1-yanvardan boshlab respublikada egri soliqning jismoniy shaxslardan transport vositalari uchun benzin, dizel yoqilg'isi va gazni ishlatish uchun olinadigan soliq turi amal qilmoqda, bu soliq jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'i, transport vositalari egalaridan olinadigan soliq o'rniga kiritilgan.

Soliq stavkasi va soliq solish obyekti o'rtasidagi o'zaro aloqaga qarab mutanosib va o'zgaruvchan soliqlar ajratiladi. Mutanosib soliqlarda

soliq stavkasi daromad miqdoridan qat'i nazar o'zgarmasdan qoladi. Mutanosib soliqlar, masalan, yuridik shaxslar daromadi (foydasiga) soliq solishda qo'llanadi. 20 foiz miqdorida belgilangan soliq stavkasi daromad (foyda) ortishiga bog'liq holda o'zgarmaydi. O'zgaruvchan soliqlarda daromad ortishi bilan soliq stavkasi ham o'sib boradi: daromad qancha ko'p bo'lsa, undan ushlab qolish foizi ham shuncha ko'p bo'ladi. O'zgaruvchan soliqlarni qo'llash uchun murakkab progressiyadan foydalaniladi, unga asosan soliq to'lovchining daromadi qismlarga bo'linadi va ularning har biri uchun soliqning o'z stavkasi belgilanadi. O'zgaruvchan soliqqa jismoniy shaxslarning eng kam ish haqidan 5 – 10 barobar ortiq bo'lgan daromadiga solinadigan soliq misol bo'la oladi. Xususan, eng kam ish haqining beshdan o'n barobarigacha bo'lgan miqdordagi daromadga solinadigan summasi minimal ish haqining besh barobaridan ortiq bo'lgan summadan 20 foizni tashkil etadi.

Davlat organlarining soliqlarni belgilash, amalga kiritish va bekor qilish bo'yicha vakolatlari hamda soliqlar kelib tushadigan davlat budjet tizimi darajasiga qarab *umumdavlat va mahalliy soliqlar* ajratiladi.

Soliq to'lovchilar bo'yicha yuridik shaxslardan olinadigan soliqlar va jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar ajratiladi. Birinchi guruhga yuridik shaxslar daromadi yoki foydasiga solinadigan soliqlar va ekologiya solig'i kiradi, ikkinchi guruhga esa, jismoniy shaxslar daromadi yoki foydasidan olinadigan soliqlar kiradi. Ko'pgina umumdavlat va mahalliy soliqlar jismoniy shaxslar tomonidan ham, yuridik shaxslar tomonidan ham to'lanadi. Jumladan aksiz solig'i, yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun olinadigan soliq, yer solig'i, mol-mulk solig'i va boshqa turlarini.

Ba'zan maxsus adabiyotlarda soliqlarning boshqa tasniflari ham ajratiladi. Xususan, soliq o'tkaziladigan budjet darajasiga qarab ular biriktirilgan va tartibga soluvchi soliqlarga bo'linadi.

Soliq huquqi va uning manbalari, soliq to'g'risidagi qonun elementlari. Moliya huquqi predmetini tashkil etuvchi ijtimoiy munosabatlarning muayyan doirasi soliqlarni belgilash va undirib olish bilan bog'liq. Ular moliya huquqining me'yorlari bilan tartibga solinib, bu me'yorlar majmui uning institutlaridan biri – soliq huquqini tashkil etadi. Shuni hisobga olgan holda, *soliq huquqi deganda*, soliqlarni belgilash va undirib olish jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi moliyaviy-huquqiy me'yorlar majmui tushuniladi.

Hozirgi vaqtda iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni tartibga solishda soliqlar rolining ortib borishi bilan ko'pgina tadqiqotchilar soliq huquqini huquqning mustaqil tarmog'i sifatida ko'rib chiqishadi. Lekin umumqabul qilingan nazariyadan kelib chiqiladigan bo'lsa, unga muvofiq huquq me'yorlarini tarmoqlar bo'yicha taqsimlashning eng muhim belgilari predmet bilan huquqiy tartibga solish usulining birligi hisoblanib, soliq huquqini huquqning mustaqil tarmog'iga ajaratish uchun jiddiy asoslar borligi hozircha kuzatilmayapti. Soliqlarni belgilash va undirib olish bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy munosabatlarning o'ziga xos muayyan xususiyatlari bo'lishi tabiiydir, bunday o'ziga xos xususiyatlar budjet, bank va boshqa moliyaviy munosabatlarga ham xos bo'lib, shunga qaramasdan, ular moliya huquqi predmeti doirasidan chetga chiqmaydi. Ushbu barcha munosabatlar, oxir-oqibatda davlatning moliyaviy faoliyati bilan bog'liqdir. Ma'lumki, moliya huquqining predmeti davlat faoliyatining aynan mana shu ko'rsatilgan sohasida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlardir.

Huquqiy tartibga solishning maxsus usulini, soliq huquqiga xos bo'lgan, huquqning mustaqil sohasi sifatida ajratish uchun yetarlicha asoslar yo'q. Moliya huquqining asosiy usuli, xususan, davlat-hokimiyat ko'rsatmalari usuli soliq munosabatlarini tartibga solishga ham to'liq darajada xosdir. Pozitiv majbur qilish, man etish, ba'zan ruxsat berish usulini qo'llashda ifodalangan maxsus yuridik tartib moliya huquqining boshqa institutlarida ham foydalanilishi mumkin.

Shunday qilib, soliq huquqi adabiyotlarda moliyaviy-huquqiy institut, moliya huquqi bo'limi sifatida ko'rib chiqilishi to'la haqqoniydir.

Soliq huquqi me'yorlari ko'p sonli normativ-huquqiy hujjatlar – *soliq huquqi manbalarida* nazarda tutilgan. Bu hujjatlar o'zining huquqiy shakli va mazmuni bo'yicha turli-tuman bo'lib, ular bir-biri bilan o'zaro uzviy bog'langan holda muayyan tizimni tashkil etadi.

Soliq munosabatlarini huquqiy tartibga solish asoslari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlab berilgan. Xususan, mamlaka-timizning Asosiy qonuni 123-moddasida respublika hududida yagona soliq tizimi amal qilishi, soliqlarni joriy qilish huquqi esa, faqat O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga tegishli ekanligi nazarda tutilgan. Bundan tashqari, Konstitutsiyaning 51-moddasida fuqarolarning qonunchilik bilan belgilangan soliqlarni to'lash majburiyati mustahkamlab berilgan.

Soliq munosabatlarini tartibga solishga maxsus bag'ishlangan normativ hujjatlar ichida O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi yetakchi o'rin egallaydi. Bu – mustaqil O'zbekiston tarixida qonunlar majmuasini o'z ichiga olgan birinchi qonunchilik hujjati bo'lib, soliqqa doir barcha munosabatlarni bir butun holda tartibga soladi. U soliq tizimining huquqiy asoslari, soliq to'lovchilarning huquq va majburiyatlari, soliq ishlari tartiboti hamda soliq qonunchiligini buzganlik uchun javobgarlikni belgilaydi, soliqlar ro'yxati, ularni joriy etish, amalga kiritish va undirib olish tartibini mustahkamlab beradi. Soliq huquqining muhim manbai O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari bo'lib, ular vositasida bozor qayta qurishlari sharoitlarida bizning davlatimiz soliq siyosatining eng prinsipial masalalari tartibga solinadi. Ularda davlatimiz soliq tizimini takomillashtirish va uni bozor islohotlari talablariga muvofiqlashtirish bo'yicha qabul qilinayotgan asosiy chora-tadbirlarning maqsadli yo'nalishi belgilanadi.

Soliq huquqi manbalari ichida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari katta rol o'ynaydi. Hukumat qarorlarini qabul qilish yo'li bilan soliq munosabatlarini operativ davlat-huquqiy tartibga solish jarayoni amalga oshiriladi. Xususan, bu – O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining navbatdagi moliya yiliga mo'ljallangan davlat budjeti makroiqtisodiy ko'rsatkichlari va parametrlari prognozi to'g'risidagi qarorlariga tegishli. Ularda umumdavlat soliqlarining stavkalari aniqlashtiriladi, budjet tizimi darajalari bo'yicha tartibga solinadigan soliqlar taqsimlanadi, mahalliy soliqlar va yig'implarning chegara miqdorlari belgilanadi (ularni tegishli hududlarda amalga kiritish huquqi joylardagi mahalliy hokimiyat organlariga beriladi) va h.k. Soliq huquqi manbalaridan bo'lgan eng ko'p sonli guruhni idoraga qarashli normativ hujjatlar tashkil etadi, ular, odatda, O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi va Moliya vazirligining birgalikdagi qarorlari bilan qabul qilinadi. Masalan, bu – amaldagi qonunchilik bilan belgilangan umumdavlat soliqlari hamda mahalliy soliqlar va yig'implarning aniq turlarini hisoblab yozish va to'lash tartibi to'g'risidagi yo'riqnomalar, shuningdek, soliq solishning u yoki bu masalalari yuzasidan normativ tusdagi tushuntirishlardir. Ayrim hollarda soliq solish masalalari bo'yicha normativ hujjatlar O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi va Moliya vazirligi tomonidan Markaziy bank, Davlat bojxona qo'mitasi, Tashqi ishlar vazirligi va boshqa davlat organlari bilan o'zaro kelishuv bo'yicha qabul qilinadi.

Soliq huquqining ko'rsatilgan manbalarini yaxlit bir butun holda va o'zaro bog'liq ravishda ko'rib chiqib, aytish mumkinki, bizning respublikamizda soliq qonunchiligining butun bir tizimi, ya'ni soliq majburiyatlarining paydo bo'lishi, o'zgarishi va tugallanishi bilan bog'liq ravishda yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarning majmui shakllandi.

Bozor qayta qurishlariga javob beradigan soliq siyosatini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun soliq qonunchiligining ilmiy asoslangan tizimini ishlab chiqish katta ahamiyatga ega bo'lib, bu tizim nafaqat amaldagi normativ material tuzilmasini, balki uning keyingi rivoji istiqbollarini ham aks ettirishi lozim. Qonunchilikning aniq-puxtaligi, qarama-qarshi bo'lmasligi, hujjatlarning ortiqcha ko'p bo'lib, ularda aynan bir xil qoidalarning takrorlanmasligi ko'p jihatdan shunga bog'liq.

Soliq huquqi maxsus me'yorlarga ega bo'lib, ular *soliq to'g'risidagi qonun elementlari* yoki *soliq modeli* deb ataladi. Soliq to'g'risidagi qonunning asosiy elementlariga солиқ to'lovchi, soliq solish объекти, soliq solish birligi, stavkalari, imtiyozlar kiradi.

Soliq to'lovchi yuridik va jismoniy shaxs bo'lib, uning zimmasiga qonun bilan o'z mablag'lari hisobidan soliq to'lash majburiyati yuklatilgan. Amaldagi qonunchilik soliq to'lash bo'yicha o'z majburiyatini boshqa shaxs zimmasiga yuklatishga olib keluvchi soliqqa doir qo'shimcha tushuntirish, izohlardan foydalanishni man etadi (Soliq kodeksi 35-modda). Soliq subyekti hamma vaqt ham aniq soliq to'lovchi bo'lavermaydi. Soliq og'irligini boshqa shaxs zimmasiga yuklash ikoniyatiga bog'liq holda soliq egasi, ya'ni amalda soliq to'lovchi shaxs degan tushuncha ham bor. Soliq egasi, masalan, aksizosti tovarlar hamda qo'shilgan qiymat solig'i solinadigan tovarlar, ishlar va xizmatlar iste'molchilari hisoblanadi.

*Soliq solish obyekt*i – soliq to'lovchining daromadi yoki mulki bo'lib, undan soliq summasi hisoblab yoziladi va soliq solish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. «Soliq solish obyekti» tushunchasiga «soliq solish predmeti» atamasi mazmunan yaqin bo'lib, u bilan yuridik xususiyat emas, balki faktik belgilar belgilanadi. Masalan, yer solig'i obyekti – yerga egalik huquqi bo'lib hisoblanadi, bevosita yerning o'zi emas (mazkur holda yer soliq solish predmetidir).

Soliq solish birligi soliq solish obyektining bir qismi bo'lib, unga soliq stavkasi belgilanadi (daromadning 1 so'mi, yer uchastkasining 1 kv. m) va h.k.

Soliq stavkasi – soliq solish birligiga belgilanadigan soliq kattaligi. Soliq stavkasi foizlarda yoki qat'iy summada belgilanadi. Soliq to'lovchining daromadiga nisbatan foizlarda ifodalangan soliq stavkasi *soliq kvotasi* deb ataladi. Foizlar stavkasi asosan daromadlarga soliq solishda qo'llaniladi va soliq solish birligidan foizlarda.

Soliqlar bo'yicha imtiyozlar – bu yuridik va jismoniy shaxslarni amaldagi qonunchilikka muvofiq soliqlar to'lashdan to'la yoki qisman ozod etishdir. Qonunchilik hujjatida u yoki bu imtiyozlarni berish bilan bog'liq bo'lgan holatlar nazarda tutiladi. Aniq maqsadga qarab qonun chiqaruvchi to'lovchilarning ayrim guruhlarini soliq to'lashdan to'liq yoki qisman ozod qiladi, ayrim obyektlar, daromad manbalarini soliqqa tortishdan chiqarib tashlaydi.

Soliq imtiyozlarini harakat mexanizmi bo'yicha uch guruhga bo'lish qabul qilingan: chiqarib tashlash, olib tashlash; qisqartirish, kamaytirish; soliq kreditlari.

Chiqarib tashlash soliq imtiyozi bo'lib, soliq solish ayrim predmeti (obyekti) hamda soliqning ayrim subyektlari yoki ularning biror toifasini soliqqa tortishdan chiqarib tashlashga yo'naltiriladi. Chiqarib tashlash muayyan muddatga yoki doimiy asosda berilishi mumkin.

Qisqartirish (kamaytirish) soliq miqdori yoki soliq bazasini kamaytirishga yo'naltirilgan soliq imtiyozi hisoblanadi. Masalan, to'lovchiga soliqqa tortilishi lozim bo'lgan foydani jamiyat va davlat tomonidan rag'batlantiriladigan maqsadlar (xayriya jamg'armalariga, sog'liqni saqlash muassasalari hisobiga mablag'lar o'tkazish, tabiatni muhofaza qilish tadbirlari uchun sarflanadigan xarajatlar va boshq.) uchun qilingan xarajatlar summasiga kamaytirish huquqi beriladi. Qisqartirish imtiyozli (ularning miqdori bevosita yoki bilvosita belgilanadi) va imtiyozsiz bo'lishi (soliq bazasi soliq to'lovchi xarajatlarining butun summasiga kamaytirilishi) mumkin.

Soliq krediti – soliq majburiyatini ijro etish muddatini o'zgartirish, bunda soliq to'lovchiga muayyan muddat davomida u to'lashi kerak bo'lgan soliq to'lovlarini keyinchalik foizlar to'lagan holda, bosqichma-bosqich qaytarish imkoniyati beriladi.

Soliq huquqiy munosabatlari. Soliq huquqi moliya huquqi predmetini tashkil etuvchi ijtimoiy munosabatlarning muayyan qismini birlashtiradi va shu sababli soliqqa doir huquqiy munosabatlar moliyaviy-huquqiy munosabatlar uchun xos bo'lgan barcha umumiy belgilarga egadir. Ular, har qanday moliyaviy-huquqiy munosabatlar kabi,

hokimiyat-mulkiy xususiyatga ega bo'lib, ushbu munosabatlarning majburiy subyekti – davlat organi, obyekti esa – pul munosabatlari hisoblanadi.

Soliq huquqiy munosabatlarining ajralib turadigan o'ziga xos xususiyati shundaki, ular davlat moliyaviy faoliyati elementlarining butun majmui bilan bog'lanmagan. Soliq huquqi me'yorlari o'z predmeti bilan ko'rsatilgan davlat pul jamg'armalarini tashkil etish bo'yicha (va bunda ular faqat soliq to'lovlarini belgilash va undirib olish, soliq munosabatlari barcha subyektlari tomonidan qonunchilik talablariga rioya etilishini nazorat qilish bilan bog'liq bo'lgan qismi bo'yicha) ijtimoiy munosabatlarga ega. Soliqlarning aniq turlari bo'yicha tushumlar hajmini belgilash va ularni davlat budjet tizimi darajalari bo'yicha taqsimlash bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar esa, budjet huquqi me'yorlari bilan tartibga solinadi.

Shunday qilib, *soliq huquqiy munosabatlari* – bu soliq huquqi me'yorlari bilan tartibga solinadigan, soliqlar va yig'imlarni belgilash va undirib olish hamda soliq qonunchiligiga rioya etilishini nazorat qilish jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy moliyaviy munosabatlardir.

Huquq me'yorlarini qo'llash uchun ijtimoiy hodisaning yuridik xususiyatini qayd etishning o'zigina alohida muhim ahamiyatga ega bo'lib qolmasdan, balki huquq va majburiyatlarning egalari kimlar, mazkur subyektiv huquqning aniq obyekti qanday ekanligini belgilash, konkret shaxslarda huquq va majburiyatlarning yuzaga kelish joyi va vaqtini belgilash ham muhim hisoblanadi. Shu tariqa bir-birini vakolatlovchi aniq huquqlar va majburiyatlarda ifodalanadigan, vakolatli shaxsning majburiy shaxs bilan yakka belgilangan aloqasi sifatidagi aniq huquqiy munosabatlar tushunchasi tarkib topdi.

Soliq munosabatlarini huquqiy tartibga solish, avvalambor, ushbu munosabatlar qatnashchilarining aniq huquq va majburiyatlarini nazarda tutib, ularning hajm va xususiyati hamda ularga ega bo'lish imkoniyati yuridik faktlarga bog'liqdir va shu sababli soliq huquqiy munosabatlari aniq huquqiy munosabatlarga misol bo'la oladi. Bu sifatda soliq huquqiy munosabatlari moliyaviy munosabatlarga emas, balki aynan aniq munosabatlarga (soliqlarni belgilash va undirib olish), umuman xulq-atvorga emas, balki muayyan shaxslar (soliq to'lovchilar, davlat soliq organlari) xatti-harakatlariga ta'sir ko'rsatishning alohida imkoniyatlariga to'liq muvofiq keluvchi soliq huquqi me'yorlarini amalga oshirishning maxsus shakli hisoblanadi.

Qayd etilgan holatlarni hisobga olib, shuni aytish mumkinki, soliq huquqiy munosabatlarining asosiy mazmun-mohiyati ushbu munosabatlar qatnashchilarining huquq va majburiyatlaridan iboratdir. Mazkur huquqiy munosabatlarda huquq va majburiyatlar egalari, ya'ni soliq huquqining subyektlari soliq to'lovchilar va davlat soliq xizmati organlari hisoblanadi. Soliq to'lovchilarning huquq va majburiyatlarining umumlashtirilgan ro'yxati amaldagi O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksida berilgan. Soliq organlarining huquq va majburiyatlariga kelsak, ular maxsus normativ hujjat, ya'ni O'zbekiston Respublikasining «Davlat soliq xizmati to'g'risida»gi qonuni bilan tartibga solingan.

2. Soliq tizimi va uning turlari

Soliq tizimi deganda, mohiyati jihatidan bir xil bo'lgan va markazlashgan pul fondiga tushadigan soliq turlarining yig'indisi tushuniladi. Tizim bu – yig'ma tushunchadir. Bu tushunchada soliqlarning bir-biri bilan bog'liqligi ham ifoda etiladi.

O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi (1997-yil 24-aprelda qabul qilingan va 1998-yil 1-yanvardan kuchga kirgan) ning 2-bobida soliqlar tizimi berilgan bo'lib, ushbu bobning 5-moddasiga binoan, O'zbekiston Respublikasi hududida: umumdavlat soliqlari, mahalliy soliqlar va yig'imlar amal qiladi.

Umumdavlat soliqlari deganda, respublika budjetiga kelib tushadigan va respublika miqyosida sarflanuvchi soliqlarni tushunamiz.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 6-moddasida umumdavlat soliqlari berilgan bo'lib, bu moddaga asosan quyidagi soliqlar umumdavlat soliqlari bo'lib hisoblanadi:

- 1) yuridik shaxslardan olinadigan daromad (foyda) solig'i;
- 2) jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i;
- 3) qo'shilgan qiymat solig'i;
- 4) aksiz solig'i;
- 5) yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq;
- 6) ekologiya solig'i;
- 7) suv resurslaridan foydalanilganlik uchun soliq.

Umumdavlat soliqlari har yili qonuniy tartibda belgilanadigan normativlar bo'yicha tegishli budjetlar o'rtasida taqsimlanadi.

Mahalliy soliqlar deganda, mahalliy budjetga kelib tushadigan va mahalliy doirada ishlatiluvchi soliqlarni tushunamiz.

Soliq kodeksining 7-moddasida mahalliy soliqlar va yig'imlar berilgan bo'lib, bularga quyidagilar kiradi:

- mol-mulk solig'i;
- yer solig'i;
- infratuzilmani rivojlantirish solig'i;
- reklama solig'i;
- jismoniy shaxslardan transport vositalariga benzin, dizel yonilg'isi va suyultirilgan gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq;
- savdo-sotiq qilish xuquqi uchun yig'im, shu jumladan, ayrim turlardagi tovarlarni sotish huquqini beruvchi litsenziya yig'imlari;
- yuridik shaxslarni, shuningdek tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarni ro'yxatga olganlik uchun yig'im.

Soliq tizimini quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

1. Soliq tizmini soliq obyektiga qarab 3 guruhga bo'lish mumkin:

- a) oborotdan olinadigan soliqlar;
- b) daromaddan olinadigan soliqlar;
- d) mulklar qiymatidan olinadigan soliqlar.

Oborotdan olinadigan soliqlarga: qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i, konlardan foydalanilganligi uchun soliq, bojxona boji kiradi. Daromaddan olinadigan soliqlarga foyda solig'i va daromad solig'i kiradi.

Mulklardan olinadigan soliqlarga mol-mulk solig'i, yer solig'i kiradi.

2. Iqtisodiy mohiyatiga qarab to'g'ri va egri soliqlarga bo'lish mumkin.

To'g'ri soliqlar bevosita daromad oluvchi mulk egasining daromadidan (foydasidan) olinadi. Bunday soliqlarda huquqiy va haqiqiy soliq to'lovchi bitta shaxs bo'ladi. Soliq ilgaridan aniq belgilangan bo'ladi. Uning manbai bo'lib, korxona va tashkilotlarning xo'jalik faoliyati natijasida erishilgan moliyaviy yakun hisoblanadi. Aholi soliqlarida esa soliq manbai bo'lib to'g'ridan -to'g'ri aholining daromadi hisoblanadi. Foyda (daromad) solig'i, yer solig'i to'g'ri soliqlarning eng yiriklaridandir.

Egri soliqlar korxona va tashkilotlar faoliyatining moliyaviy yakuniga bog'liq bo'lmaydi. Ular sotilayotgan tovarlar va xizmatlar oborotiga (bahosiga) ustama tarzda belgilanadi. Ular so'zsiz tovar qiymati va xizmat summasini oshiradi va iste'molni kamaytiradi. Bu soliqlar ba'zan iste'mol soliqlari deb ham ataladi. Bunday qaraganda, ularni go'yo mahsulot sotuvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi to'layotganday bo'ladi. Aslida esa ularning haqiqiy to'lovchisi tovar va xizmatlarni iste'mol qiluvchilar bo'ladi. Egri soliqlar guruhiga qo'shilgan qiymat solig'i,

konlardan foydalanganligi uchun soliq, aksiz solig'i, bojxona bojlari kiradi.

3. *Paydo bo'lish manbaiga qarab soliqlar yuridik va jismoniy shaxslardan*, ya'ni korxonalar va aholidan olinadigan soliqlarga bo'linadi. 1998-yil rejasiga qaraganda, davlat budjetiga tushishi lozim bo'lgan daromadlarning 80 % dan oshiqrog'ini korxonalardan olinadigan soliqlar, 14 % ga yaqinini fuqarolardan olinadigan soliqlar va qolgan qismini soliqsiz to'lovlar tashkil etishi mo'ljallangan.

4. *Budjetga o'tkazish nuqtai nazaridan soliqlar davlat va mahalliy soliqlarga bo'linadi*. Davlat soliqlari respublika budjetiga tushadigan soliqlardir. Bundan tashqari, lozim bo'lganda quyi (mahalliy) budjetlar faoliyatini muvofiqlashtirish maqsadida ularga ajratma yoki subvensiya ko'rinishida yordamlashishi mumkin.

Mahalliy soliqlar esa, to'g'ridan - to'g'ri mahalliy budjetlarga to'lig'icha to'lanadi. Ular biriktirilgan daromadlar deb atalib, boshqa budjetlarga taqsimlanmaydi.

Soliq tizimiga amaliyotda soliqlardan tashqari soliqsiz to'lovlarni ham qo'shib hisoblash tajribasi mavjud.

Soliq tizimining quyidagi asosiy elementlari mavjud:

soliq stavkasi – soliq turida budjetga o'tkazilishi lozim bo'lgan daromadning (foydaning, mol-mulkning) ma'lum qismi;

soliq setkasi (jadvali) – qonuniy belgilangan foiz sifatida budjetga o'tkazilishi zarur bo'lgan daromadning qismi;

soliq asosi – soliq solinishi zarur bo'lgan daromad yoki mol-mulk miqdori;

soliq imtiyozlari – soliq to'lovchilarga davlat tomonidan beriladigan yengilliklar: soliqlar miqdorini kamaytirish, soliq to'lash shartini yengillashtirish yoki soliqdan to'liq ozod qilish;

soliq hisoblash – soliq solinadigan daromadga soliq stavkasini (jadvalini) qo'llash.

3. Soliqqa tortish tamoyillari va soliqlarning funksiyalari

Soliqqa tortish prinsiplari davlat tomonidan ishlab chiqiladi va Oliy Majlis tasdiqlagan qonunlarda ko'rsatiladi.

O'zbekiston Respublikasining 1991-yil 15-fevral va unga oxirgi marta 1995-yil 22-dekabrda kiritilgan o'zgartirishlar va to'ldirishlar bilan qabul qilingan «Korxonalar, birlashmalar va tashkilotlar soliqlari

to'g'risida»gi qonunda soliqqa tortishning 4 ta prinsipi ko'rsatilgan. Bular quyidagilar:

1) manbalaridan qat'i nazar hamma daromadlarni soliqqa tortish majburiydir;

2) umumiy davlat soliq siyosati atrofida hamma darajadagi ma'muriy hududlarning soliq faoliyatidagi mustaqilligini hisobga olib yagona umumdavlat soliqqa tortish siyosatini yuritish;

3) faoliyati muhim ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik muammolarga hamda xo'jalik yuritashning ilg'or shakllariga qaratilgan faol ishlovchi korxonalar imtiyozlar tizimi orqali soliqlarning qiziqtiruvchi rolini ta'minlash;

4) soliq to'lovlari bo'yicha deklaratsiyalar, tekshirishlar va taftishlar o'tkazish qonunchiligini buzganlarga iqtisodiy jazolar qo'llash bilan moliyaviy nazorat o'rnatishdan iboratdir.

Har qanday davlatda soliqlarning roli ular bajaradigan funksiyalar bilan belgilanadi. Soliq funksiyasi deganda, uning mohiyatining harakatda namoyon bo'lishi, uning xususiyatlarini ifodalash usuli tushuniladi. Funksiya ushbu iqtisodiy kategoriyaning qiymatni taqsimlash va daromadlarni qayta taqsimlash vositasi sifatidagi ijtimoiy vazifasi qay tarzda amalga oshirilishini ko'rsatadi. Soliqlarga **fiskal, tartibga solish va qayta taqsimlash** funksiyalari xosdir.

Soliqlar funksiyalari doimiy ravishda rivojlanib boradi va bunda ular bir-biriga juda bog'liq bo'lib, bir vaqtda amalga oshiriladi. Ushbu holat ular o'rtasida muayyan qarama-qarshiliklarni ham yuzaga keltiradi. Davlatning soliqlarni oshirish yo'li bilan keyinchalik ularni budjet orqali iqtisodiyotni va ijtimoiy sohani rivojlantirishga ta'sir etish uchun o'z qo'lida imkon qadar ko'proq moliyaviy mablag'larni to'plashga bo'lgan intilishi ularning fiskal funksiyasini kuchaytirishga olib keladi. Shu bilan birga, davlat tomonidan soliqlar yordamida qancha ko'p mablag' olinsa, foyda (daromad) olish maqsadidagi faol ish faoliyatga bo'lgan qiziqish shunchalik kamayadi, ya'ni tartibga soluvchi funksiya samaradorligi pasayadi. Demak, soliqlarning fiskal va rag'batlantiruvchi mohiyati o'rtasida muvozanat bo'lishiga rioya qilinishi shart. Bir tomondan, ular budjetga moliyaviy mablag'larning eng ko'p darajada kelib tushishini ta'minlashi, ikkinchi tomondan esa tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga yordam berishi lozim.

Lekin jahon soliq qonunchiligida iqtisodchi va huquqshunos olimlar soliqqa tortishning quyidagi besh prinsipi bo'lishini ko'rsatib o'tishgan.

1. *Tenglik va samaradorlik.* Iqtisodiy faoliyat obyektlarini teng soliqqa tortish va teng soliq og'irligini ta'minlash soliq to'lovchilar uchun qarorlar qabul qilishga va resurslarning samarali taqsimlanishiga to'sqinlik qilmasligi zarur.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida yuridik va jismoniy shaxslar bozorda qatnashishda teng huquqqa ega bo'lishlari, soliqqa tortish va soliq og'irligi ham ular uchun teng bo'lishi kerak. Bir bozor qatnashchisining soliqdan ozod qilinishi va soliq og'irligini boshqa bozor qatnashchisi zimmasiga tushirishi tenglikni bildirmaydi.

2. *Soliqqa tortishda aniqlik va osonlik.* Soliq to'lovchilar to'lashi lozim bo'lgan soliq summasini aniqlay olishlari zarur, ular belgilangan soliq, og'irligini qaysi siyosiy qarorlar asosida qo'yilganligi to'g'risida aniq axborotlar bilan ta'minlanishi kerak.

3. *Soliqqa tortishning arzonligi.* Soliq qonunchiligi imkoniyati boricha oddiy, soliqni undirish jarayoni esa arzonligi bilan ajralib turishi zarur. Bu prinsip ham soliq to'lovchi va hamma daromad uchun soliqqa tortishni tushunarli, qulay, oddiy bo'lishligini ifodalaydi. Soliqni undirish, soliqni hisoblash to'g'risida tayyorlangan qonuniy hujjatlar nisbatan arzon bo'lishi zarur.

4. *Soliqqa tortishning xazinaviy samaradorligi va egiluvchanlik.* Soliq tizimi o'zining xazinaviy samaradorligi va iqtisodiy ahvol o'zgarishiga to'g'ri munosabatda bo'la olishi bilan ajralib turishi lozim. Bu yerda iqtisodiy o'sish bilan soliqning oshishi kelisha olmaydigan holatdir. Milliy yalpi ichki mahsulotdagi soliqlar va ijtimoiy sug'urta jamg'armasining salmog'ini oshirish iqtisodiy rivojlanishga katta salbiy ta'sir ko'rsatadi.

5. *Soliqqa tortishda ijtimoiy adolat.* Soliq tizimi davlatning ijtimoiy maqsadlarini amalga oshirishga ko'maklashuvi zarur, ya'ni sog'liqni saqlash, oila maqsadini ko'zlash va tabiat muhofazasini ta'minlashda qatnashishi zarur.

Yuqoridagi barcha prinsiplarni e'tiborga olish soliq konsepsiyasini mukammal ishlab chiqishning asosidir. Bunday konsepsiyaning yaratilishi esa soliq siyosatining negizidir.

4. Soliq ishini yuritish va uning huquqiy ahamiyati

Soliq huquqbuzarligi hamda soliq qonunchiligini buzuvchilarga nisbatan qo'llaniladigan sanksiyalar. Soliq haqidagi qonun hujjat-larida belgilangan muddatlar kalendar sana yoki yillar, yil choraklari, oylar, o'n kunliklar va kunlar bilan hisoblanadigan davr o'tishi bilan belgilanadi.

Soliqlar va yig'implarni to'lash yuridik shaxslar tomonidan naqd pulsiz tartibda tegishli summani budjet tasnifining tegishli bo'limi va paragrafiga o'tkazish yo'li bilan, jismoniy shaxslar tomonidan esa naqd pul va pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Soliq to'lovchilar bilan soliq organlari o'rtasidagi nizolar yuqori soliq organlari va sud tomonidan ko'rib chiqiladi.

Soliq to'lovchilar bilan soliq organlari o'rtasidagi nizolar, soliq imtiyozlaridan g'ayriqonuniy foydalanish, soliqlarni o'z vaqtida to'lamaslik va daromadni yashirish, soliq hisoblash va to'lash uchun zarur bo'lgan hujjatlarni bermaslik yoki o'z vaqtida bermaslik kabi soliq qoidabuzarliklarining eng ko'p tarqalgan turlarini o'z ichiga oluvchi **soliq to'lashdan bo'yin tovlash** va foyda (daromad)ni yoki soliq to'lanadigan boshqa obyektlarni qasddan yashirish, kamaytirib ko'rsatish, shuningdek, davlat belgilagan soliqlar, yig'implar, bojlar yoki boshqa to'lovlarni katta miqdorda (eng kam ish haqining 50 baravaridan 100 baravarigacha bo'lgan miqdorda) to'lashdan qasddan bo'yin tovlashdan iborat **soliqlarni yoki boshqa to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlashlarga** oid bo'lishi mumkin.

Soliq kodeksining 17-bobi «Soliqqa oid huquqbuzarliklarning turlari hamda ularni sodir etganlik uchun javobgarliklar», 113–121-moddalariga binoan soliq haqidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun soliq to'lovchilarga nisbatan ushbu kodeksda nazarda tutilgan moliyaviy jazo choralari qo'llaniladi, jismoniy shaxslar hamda yuridik shaxslarning mansabdor shaxslari esa, shuningdek ma'muriy, fuqarolik-huquqiy va jinoiy javobgarlikka ham tortiladilar.

Soliq to'lovchini javobgarlikka tortish uni soliqlar va yig'implarni to'lash majburiyatidan ozod qilmaydi.

Soliq kodeksining 113-moddasida moliyaviy jazo choralari berilgan bo'lib, ushbu moddaga asosan, soliq haqidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun soliq to'lovchiga nisbatan quyidagi miqdorda moliyaviy jazo choralari qo'llaniladi:

1) Davlat soliq xizmati organida hisobga turishdan bo'yin tovlash:

– agar faoliyat ko'pi bilan o'ttiz kun amalga oshirilgan bo'lsa, – eng kam ish haqining ellik baravari miqdorida, biroq bunday faoliyat natijasida olingan sof tushumning o'n foizidan kam bo'lmagan miqdorda;

– agar faoliyat o'ttiz kundan ortiq amalga oshirilgan bo'lsa, – eng kam ish haqining yuz baravari miqdorida, biroq bunday faoliyat natijasida olingan sof tushumning ellik foizidan kam bo'lmagan miqdorda.

Soliq to'lovchining, shu jumladan O'zbekiston Respublikasi norezidentining davlat soliq xizmati organida obyektlar bo'yicha hisobga turishdan bo'yin tovlashi quyidagi miqdorda jarima solinishiga sabab bo'ladi:

- agar hisobga turish bo'yicha belgilangan muddatdan ko'pi bilan o'ttiz kun o'tgan bo'lsa, – eng kam ish haqining ellik baravari miqdorida;

- agar hisobga turish bo'yicha belgilangan muddatdan o'ttiz kundan ortiq o'tgan bo'lsa, – eng kam ish haqining yuz baravari miqdorida.

2) Kirim qilinmagan tovar qiymati yoki yashirilgan (kamaytirib ko'rsatilgan) tushum summasiga teng miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi. (Soliq kodeksining 114-moddasi).

3) Soliq hisobotini taqdim etish tartibini buzish (Soliq kodeksining 115-moddasi).

Soliq to'lovchi – jismoniy shaxsga yoki soliq to'lovchining mansabdor shaxsiga nisbatan ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin bir yil ichida takroran sodir etilgan soliq hisobotini o'z vaqtida taqdim etmaganlik yoki kameral nazorat natijalari bo'yicha aniqlangan tafovutlar asoslarini yoxud aniqlashtirilgan soliq hisobotini belgilangan muddatda taqdim etmaganlik – muddati o'tkazib yuborilgan har bir kun uchun bir foiz miqdorida, biroq belgilangan to'lov muddatida to'lanishi lozim bo'lgan to'lov miqdoridan tegishli hisobot davri uchun ilgari hisoblangan to'lovlar chegirib tashlangan summaning o'n foizidan ko'p bo'lmagan miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

4) Buxgalteriya hisobini yuritish tartibini buzish (Soliq kodeksining 116-moddasi).

Buxgalteriya hisobining yo'qligi yoki buxgalteriya hisobini belgilangan tartibni buzgan holda yuritganlik, hisoblanishi lozim bo'lgan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar summasini aniqlab bo'lmashligiga olib kelganda – yuridik shaxs – soliq to'lovchiga nisbatan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning miqdorini aniqlash imkoniyati bo'lmagan davrda tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) realizatsiya qilishdan tushgan tushum miqdorining bir foizi miqdorida, biroq eng kam ish haqining ellik baravari miqdoridan ko'p bo'lmagan miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

5) Faoliyat turlari bilan litsenziyasiz va boshqa ruxsat beruvchi hujjatlarsiz shug'ullanish (Soliq kodeksining 117-moddasi).

Faoliyat turlari bilan litsenziyasiz va boshqa ruxsat beruvchi hujjatlarsiz shug'ullanish – faoliyatning ushbu turlarini litsenziyasiz yoki

boshqa ruxsat beruvchi hujjatlarsiz amalga oshirish davrida olingan sof foyda miqdorida, biroq eng kam ish haqining ellik baravaridan kam bo'lmagan miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

6) Hisobvaraqa-fakturalarni rasmiylashtirish tartibini buzish (Soliq kodeksining 118-moddasi).

Qo'shilgan qiymat solig'i solinmaydigan tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) realizatsiya qilishda, shuningdek qo'shilgan qiymat solig'i to'lovchisi bo'lmagan mahsulot yetkazib beruvchilar tomonidan tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) realizatsiya qilishda qo'shilgan qiymat solig'ini hisobvaraqa-fakturada aks ettirganlik – mahsulot yetkazib beruvchilarga hisobvaraqa-fakturada ko'rsatilgan qo'shilgan qiymat solig'i summasining 20 foizi miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi. Bunda mahsulot yetkazib beruvchi hisobvaraqa-fakturada ko'rsatilgan soliq summasini budjetga to'lashi shart.

7) 119-modda. Fiskal xotirali nazorat-kassa mashinalaridan va to'lovlarni plastik kartochkalar asosida qabul qilish bo'yicha hisob-kitob terminallaridan foydalanish tartibini buzish (Soliq kodeksining 119-moddasi).

Fiskal xotirali nazorat-kassa mashinalarini va (yoki) to'lovlarni plastik kartochkalar asosida qabul qilish bo'yicha hisob-kitob terminallarini ishlatish majburiy bo'lgani holda ularni ishlatmasdan savdoni amalga oshirganlik va xizmatlar ko'rsatganlik, xuddi shuningdek sotib oluvchiga kvitansiyalar yozib berish, talonlar, cheklar yoki ularga tenglashtirilgan boshqa hujjatlarni berish majburiy bo'lgani holda bunday hujjatlarni bermasdan tovarlarni realizatsiya qilganlik va xizmatlar ko'rsatganlik – eng kam ish haqining o'ttiz baravaridan ellik baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Ushbu moddaning birinchi qismida nazarda tutilgan harakatlar jarima qo'llanilganidan keyin bir yil ichida sodir etilganda – eng kam ish haqining yetmish besh baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Texnik talablarga javob bermaydigan nazorat-kassa mashinalaridan foydalanganlik yoki fiskal xotirasining xizmat ko'rsatish dasturi buzilgan nazorat-kassa mashinalaridan foydalanganlik, shuningdek plastik kartochkalar asosida to'lovlarni qabul qilishni rad etganlik – eng kam ish haqining yuz baravari miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi.

Ushbu moddaning uchinchi qismida nazarda tutilgan harakatlar jarima qo'llanilganidan keyin bir yil ichida sodir etilganda – eng kam ish haqining ikki yuz baravari miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi.

8) 120-modda. Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lash muddatlarini buzish (Soliq kodeksining 119-moddasi).

Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lash muddatlarini buzish – to'lovning belgilangan muddatidan keyingi kundan e'tiboran muddati o'tkazib yuborilgan har bir kun uchun, to'lov kuni ham shunga kiradi, 0,05 foiz miqdorida penya hisoblashga sabab bo'ladi. Bunda boshqa soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha ortiqcha to'langan summaga teng bo'lgan qarz summasiga penya hisoblanmaydi. Penya miqdori tegishli soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha qarz summasidan oshib ketishi mumkin emas. Penya undirilishi soliq to'lovchini soliq majburiyatlarini bajarishdan ozod qilmaydi. Yuridik shaxs – tadbirkorlik subyekti ixtiyoriy tugatilgan taqdirda, yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organ ixtiyoriy tugatish to'g'risida qabul qilingan qaror haqida xabardor qilingan kundan e'tiboran barcha turdagi soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha penyalar hisoblash to'xtatiladi. Ixtiyoriy tugatish qonun hujjatlarida belgilangan muddatlarda tugallanmagan yoki tugatish tartib-taomili to'xtatilgan va faoliyat qayta boshlangan taqdirda, penya belgilangan tartibda qo'shib hisoblanadi hamda hisoblashlar to'xtatib turilgan butun davr uchun undiriladi.

9) 121-modda. Yer uchastkalaridan ularga bo'lgan huquqni tasdiqlovchi hujjatlarsiz foydalanish (Soliq kodeksining 121-moddasi).

Yer uchastkalaridan yer uchastkasiga bo'lgan huquqni tasdiqlovchi hujjatlarda ko'rsatilganidan kattaroq hajmda foydalanish yer solig'ining summasiga ekvivalent miqdorda:

- yuridik shaxslarga – ikki baravari miqdorida;
- jismoniy shaxslarga – bir yarim baravari miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi.

Agar soliq haqidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun moliyaviy jazoga tortilgan shaxs jazoni ijro etish tugagan kundan e'tiboran bir yil mobaynida soliq bo'yicha takroran qoidabuzarlik sodir etmagan bo'lsa, u jazoga tortilmagan hisoblanadi.

Yuqorida qayd etilgan soliq huquqbuzarliklarning sodir etilmasligi uchun huquqni muhofaza qiluvchi organlar, xususan prokuratura, ichki ishlar, Davlat soliq qo'mitasi organlari va boshqa huquqni muhofaza qilish organlari tomonidan iqtisodiyot va soliq sohasidagi jinoyatlarga qarshi kurashish, soliqlar va to'lovlarning davlat budjetiga to'liq tushishini ta'minlash, iqtisodiyot

sohasidagi jinoyatlar va soliqqa oid qonun buzilishining oldini olish chora-tadbirlari amalga oshirilmoqda.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Iqtisodiyot va soliq sohasidagi jinoyatlarga qarshi kurashishni kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2001-yil 6-iyul qarori bilan O'zbekiston Respublikasi Prokuraturasi huzurida soliqqa oid jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti va uning joylardagi bo'linmalari tashkil etilgan.

Ushbu departamentni tashkil etishga sabab, Davlat soliq qo'mitasi huzuridagi tezkor bosh boshqarma faoliyatida batartiblik va izchillik yo'qligi, sa'y-harakatlarning mayda buzilish va jinoyatlarga qarshi kurashga tarqoq holda yo'naltirilishi, korrupsiya, iqtisodiy va soliqqa oid jinoyatlarni keltirib chiqaruvchi muhim sabablarni topish va cheklash mahorati yetishmasligi va boshqa shu kabilar hisoblanadi.

Departament quyidagi bir necha sohalar bo'yicha faoliyat yuritadi:

- tezkor-qidiruv faoliyati sohasida;
- soliq haqidagi qonunlarga rioya etilishini nazorat qilish sohasida;
- surishtiruv olib borish sohasida;
- tashkiliy nazoratni ta'minlash sohasida;
- kadrlar bilan ta'minlash sohasida;
- axborot-tahliliy ishlar, muvofiqlashtirish va huquqiy ta'minlash sohasi kabilar.

Shuningdek, departament ichki ishlar organlari bilan birgalikda tezkor axborotni ayirboshlash, soliq to'lashdan bo'yin tovlagan va soliqqa oid jinoyatlar sodir etgan shaxslarni qidirish va ushlash tadbirlarini amalga oshiradi.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. *Davlat boji va bojxona boji tushunchalari va mohiyatini izohlang.*
2. *Soliq munosabatlari subyektlarining yuridik javobgarligi deganda nimani tushunasiz?*
3. *Umumdavlat soliqlarini undirish stavkasi va tartibini ko'rsating.*
4. *Mahalliy soliq va yig'imlarni undirish stavkasi va tartibi qanday?*

7-MAVZU: SUG‘URTA. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA BANK MUNOSABATLARINING HUQUQIY TARTIBGA SOLINISHI

1. «Sug‘urta» tushunchasi va uning funksiyalari.
2. Sug‘urtani huquqiy boshqarish.
3. Bank tushunchasi va bank operatsiyalari.
4. Banklar faoliyatining huquqiy asoslari.

1. «Sug‘urta» tushunchasi va uning funksiyalari

«Sug‘urta» tushunchasi va uni tashkil etish. *Sug‘urta* deganda, keltirilishi mumkin bo‘lgan zararni maxsus tashkilotga to‘langan a‘zolik to‘lovlari orqali qoplashni ta‘minlash tushuniladi.

Iqtisodiy ma’noda sug‘urta – jamiyat va uning a‘zolarining nazarda tutilmagan ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo‘lgan markazlashgan va markazlashmagan pul zahiralarini va moddiy mablag‘larni tashkil etish bo‘yicha bo‘ladigan munosabatlar tizimi hisoblanadi.

Moddiy nuqtai nazardan sug‘urta jarayonida – tabiiy ofatlar, baxtsiz hodisalar hamda ma’lum bir hodisalarning sodir bo‘lishi bilan keltirilgan zararni qoplash uchun foydalaniladigan maxsuslashtirilgan muassasalarning pul (moddiy) jamg‘armalari tashkil topadi.

Xorij olimlari Sitseron va Tit Liviy asarlarini o‘rganib chiqib, sug‘urtaning Qadimgi Rimda, Yunonistonda ham qo‘llanilgani to‘g‘risida xulosaga kelishdi. Jumladan, Qadimgi Yunonistonda Aleksandr Makedonskiy davrida nafaqat o‘zaro sug‘urtalar, balki shu bilan birga, aksioner sug‘urta jamiyatlari ham mavjud bo‘lgan. Rossiyada kadimgi rus huquqining asosiy manbalaridan biri bo‘lgan «Russkaya pravda»da (X–XI asrlar) sug‘urta to‘g‘risida ilk marotaba gapirib o‘tilgan. Unda odam o‘ldirilgan vaqtda yetkazilgan zarar jamoa tomonidan qondirilishi nazarda tutilgan. Lekin sug‘urtaning hozirgi ko‘rinishi ilk bor XIV asrda paydo bo‘ldi. Aynan shu vaqtdan boshlab sug‘urta – tijorat-sug‘urta tashkilotlarining faoliyati sifatida namoyon bo‘ldi. Bu tashkilotlarning asosiy maqsadi «zararlarni taqsimlash» va «sug‘urta operatsiyalaridan daromad olish» hisoblangan.

Rossiyada bo‘lib o‘tgan inqilobdan so‘ng 1918-yil 28-noyabrda RSFSR SovNarkomi tomonidan «Sug‘urta ishini tashkil etish to‘g‘risida»gi dekret qabul qilindi. Ushbu dekret bilan oldingi barcha xususiy sug‘urta jamiyatlari tugatildi, ularning barcha mol-mulki va pul

mablag'lari davlat hisobiga o'tkazildi. Bu vaqtdan boshlab sug'urta davlat monopoliyasiga aylantirildi va 1990-yillarga qadar davom etdi. Sobiq SSSRda sug'urta bo'yicha ishlarni SSSR Gosstrax organlari amalga oshirib kelgan.

Hozirgi vaqtda davlat tomonidan sug'urtaning tartibga solinishida tub o'zgarishlar yuz berdi.

Sug'urta O'zbekiston Respublikasi moliya tizimining mustaqil bo'g'inlaridan biri hisoblanadi va u ikki shaklda: ijtimoiy sug'urta va shaxsiy sug'urta shaklida namoyon bo'ladi. Bozor iqtisodiyotining rivojlanishi, turli mulk shakllariga asoslangan korxonalarning tashkil topishi jarayonida ijtimoiy sug'urta – davlat ijtimoiy sug'urtasiga va nodavlat ijtimoiy sug'urtasiga bo'lindi.

O'zbekiston Respublikasida sug'urta munosabatlari, sug'urta tashkilotlarining faoliyatini tashkil etish va huquqiy tartibga solish asoslari O'zbekiston Respublikasining 2002-yil 5-apreldagi «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonunida o'z ifodasini topgan. Qonunda birinchi marotaba *sug'urtaning huquqiy mazmuni* ko'rsatib berildi, ya'ni: **sug'urta** deganda, yuridik yoki jismoniy shaxslar to'laydigan sug'urta mukofotlaridan shakllantiriladigan pul fondlari hisobidan muayyan voqyea (sug'urta hodisasi) yuz berganda ushbu shaxslarga sug'urta shartnomasiga muvofiq sug'urta tovonini (sug'urta pulini) to'lash yo'li bilan ularning manfaatlarini himoya qilish tushuniladi.

Sug'urta faoliyati deganda esa sug'urta bozori professional ishtirokchilarining sug'urtani amalga oshirish bilan bog'liq faoliyati tushuniladi.

Sug'urta bozorining professional ishtirokchilari ***sug'urta faoliyati-ning subyektlari*** hisoblanadi.

Sug'urtalovchilar, sug'urta vositachilari hamda boshqa yuridik va jismoniy shaxslar qonun hujjatlariga muvofiq sug'urta bozorining professional ishtirokchilari hisoblanadilar.

Sug'urta brokeri, qayta sug'urta brokeri va sug'urta agenti sug'urta vositachilari hisoblanadi.

Sug'urtalovchi – sug'urta shartnomasiga binoan sug'urta tovonini (sug'urta puli) to'lovini amalga oshirish majburiyatini oluvchi yuridik shaxs.

Sug'urta brokeri – sug'urta qildiruvchining nomidan va topshirig'iga binoan sug'urta shartnomasi tuzilishi va ijro etilishini tashkil qilish bo'yicha faoliyatni amalga oshiruvchi yuridik shaxs.

Qayta sug'urta brokeri – o'z nomidan va qayta sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urta qildiruvchi tariqasida ishtirok etuvchi sug'urtalovchining topshirig'iga binoan qayta sug'urta qilish shartnomasi tuzilishini va ijro etilishini tashkil qilish bo'yicha faoliyat yurituvchi yuridik shaxs.

Sug'urta agenti – sug'urtalovchining nomidan va topshirig'iga binoan sug'urta shartnomasining tuzilishi va ijro etilishini tashkil qilish bo'yicha faoliyat yurituvchi yuridik yoki jismoniy shaxs.

Xorij fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar va xorij yuridik shaxslari O'zbekiston Respublikasining fuqarolari va yuridik shaxslari bilan teng ravishda sug'urtalanish huquqidan foydalanadilar

Sug'urta sohalari va turlari. O'zbekiston Respublikasining «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonuni bilan quyidagi sug'urta sohalari belgilangan:

– *hayotni sug'urtalash* (jismoniy shaxslarning hayoti, sog'lig'i, mehnat qobiliyati va pul bilan ta'minlanishiga bog'liq manfaatlarini sug'urta qilish. Bunda shartnoma bo'yicha sug'urtalashning eng kam muddati bir yilni tashkil etadi va sug'urta shartnomasida kelishib olingan bir marta to'lanadigan yoki o'sib boruvchi foizlarni o'z ichiga olgan, davriy ravishda to'lanadigan sug'urta summalaridan iborat);

– *umumiy sug'urta* (shaxsiy sug'urta, mulkni sug'urtalash, javobgarlikni sug'urtalash va sug'urtaning hayotni sug'urtalashga kirmaydigan tarmoqlarga kiruvchi boshqa turlari).

Sug'urta xatarlari yoki ularning guruhlari umumiy xususiyatlariga muvofiq ravishda hamda ular bilan bog'liq majburiyatlarga bog'liq holda sug'urta tarmoqlari sug'urta turlari (sinflari)ga bo'linib, ular O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Sug'urta faoliyati klassifikatori bo'yicha hayotni sug'urtalash sohasiga 4 ta, umumiy sug'urta sohasiga esa sug'urtaning 17 ta sinfi kiritilgan bo'lib, ulardan har biri bo'yicha sug'urtaning aniq bir turi hamda ularni olib borish shartlari bo'yicha mazmuni va talablari belgilab berilgan. Masalan, hayotni sug'urtalash sohasiga – sug'urtaning hayotni sug'urtalash, nikoh va tug'ilish, sog'liqni sug'urtalash kiradi. Umumiy sug'urta sohasiga – baxtsiz hodisalardan sug'urtalash, umumiy fuqarolik javobgarligi, aviatsiya va dengiz sug'urtasi, mulkni zarardan sug'urtalash, kreditlar, yer usti transport vositalari, fuqarolik javobgarligini sug'urtalash va boshqalar kiradi.

Fuqarolik kodeksining 914-moddasiga muvofiq sug'urta ixtiyoriy va majburiy bo'lishi mumkin.

Ixtiyoriy sug'urta tomonlarning xohish-irodasi bo'yicha amalga oshiriladi. Bunday sug'urta shartlari sug'urtalovchi bilan sug'urtachi o'rtasida tuziladigan shartnoma bo'yicha belgilanadi. Bunday shartnomani tuzish, ijro etish va bekor qilish tartibi fuqarolik huquqi me'yorlari bilan tartibga solinadi. Shu bilan birga, ayrim masalalar, xususan, sug'urtaning ixtiyoriy turlari bo'yicha yuridik shaxslar uchun yillik xarajatlar normativning tegishli qismiga oid masalalar moliya huquqi me'yorlari bilan tartibga solinadi.

Sug'urta shartnomasi yozma ravishdagi bitim bo'lib, unga ko'ra sug'urta tashkiloti ko'zda tutilgan sug'urta hodisasi (voqyeasi) yuz berganida sug'urtalanuvchiga yoki sug'urta pulini olishga haqli bo'lgan boshqa shaxsga yetkazilgan zararni qoplash yoxud sug'urta pulini to'lash majburiyatini, sug'urtalanuvchi esa belgilangan muddatda sug'urta to'lovlarini (sug'urta mukofotini) to'lash majburiyatini oladi.

Sug'urta shartnomasida – sug'urtalanuvchi va uning huquqiy vorisi, sug'urtalovchi, sug'urta puli va sug'urta badalining miqdorlari, shartnomaning amal qilish muddati, sug'urta hodisasining tavsifi va boshqa shartlar qayd etiladi.

Sug'urta shartnomasida yoki qonunda nazarda tutilgan voqyeaning yuz berganligi sug'urta xodisasi hisoblanadi. Bunday xodisa yuz berganida sug'urtalovchining sug'urtalanuvchiga, sug'urta qilingan shaxsga yoki boshqa uchinchi shaxslarga sug'urta haqi to'lash majburiyati yuzaga keladi.

Sug'urta shartnomasini tuzish uchun sug'urtalanuvchi sug'urtalovchiga belgilangan shaklda yozma ariza taqdim etadi yoki sug'urta shartnomasi tuzish niyatida ekanligi haqida mumkin bo'lgan boshqa usulda ma'lum qiladi.

Sug'urta shartnomasi, agar qonunlarda boshqacha holat nazarda tutilmagan bo'lsa, tomonlar shartnomada belgilangan paytdan e'tiboran kuchga kiradi.

Sug'urta shartnomasi tuzilganligi sug'urtalovchi sug'urtalanuvchiga beradigan sug'urta qoidalari ilova qilingan sug'urta shahodatnomasi (polisi, sertifikati) bilan tasdiqlanishi mumkin.

Sug'urtalanuvchi vafot etgan, qonun bilan belgilangan tartibda salohiyatsiz yoki salohiyati cheklangan deb topilgan, sug'urta shartnomasi amal qilayotgan davrda sug'urtalanuvchi yuridik shaxs huquqlarini

yo'qotgan hollarda sug'urtalanuvchining huquq va burchlari uning merosxo'rlari, vasiylari yoki huquqiy vorislariga o'tadi. Sug'urta qilingan mol-mulk sotilganda, almashtirilganda, sovg'a qilinganda, ijaraga berilganda sug'urtalanuvchining huquq va burchlari ana shu mol-mulkni olgan shaxsga utadi.

Sug'urta shartnomasining harakati quyidagi hollarda to'xtatiladi:

- amal qilish muddati tugaganda;
- sug'urtalovchi shartnoma bo'yicha sug'urtalanuvchini oldidagi majburiyatlarini bajarib bo'lganida;
- sug'urtalanuvchi sug'urta badallarini shartnomada belgilangan muddatlarda to'lamaganlikda;
- yuridik shaxs hisoblangan sug'urtalanuvchi tugatilganda yoki jismoniy shaxs hisoblangan sug'urtalanuvchi vafot etganda;
- sug'urtalovchi O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tugatilganda;
- sud sug'urta shartnomasini haqiqiy emas deb topish haqida qaror qabul qilganda;
- O'zbekiston Respublikasida qonunlarida nazarda tutilgan boshqa hollarda.

Majburiy sug'urta. *Majburiy sug'urta* deganda, O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq amalga oshiriladigan sug'urta tushuniladi.

Majburiy sug'urtada tomonlar sug'urtaning ushbu turini tartibga soluvchi qonunchilikda nazarda tutilgan shartlarga asosan sug'urta shartnomasini tuzishlari lozim, ya'ni ushbu holda tomonlarning xohishirodasi hyech qanday ahamiyatga ega emas va, bundan tashqari, sug'urta shartlari tomonlarning kelishuvi bo'yicha o'zgartirilishi mumkin emas, balki qonun talablariga qat'iy rioya etilishi shart. Boshqacha aytganda, qonuniy kuch asosidagi sug'urta majburiy sug'urta hisoblanadi.

Majburiy sug'urta quyidagi turlarda bo'lishi mumkin: budget mablag'lari hisobidan amalga oshiriladigan davlat majburiy sug'urtasi va sug'urtachilarning mablag'lari hisobidan qilinadigan majburiy sug'urta.

Majburiy sug'urtada yuzaga keladigan huquqiy munosabatlar barcha huquqiy munosabatlarga xos bo'lgan xususiyatlarga, xususan, ayni hokimiyat-mulkiy xususiyatga ega bo'ladi. Shunday qilib, davlat majburiy sug'urtalashning turlari, tartibi va shartlarini belgilab beradi. Davlat yoki u vakolat bergan organ majburiy davlat sug'urtasi bo'yicha munosabatlar subyekti sifatida bevosita ishtirok etadi, ushbu muno-

sabatlarni tartibga solishda hokimiyat ko'rsatmalar usulidan foydalanadi. Mazkur shart-sharoitlarni hisobga olgan holda, respublikamizning amaldagi qonunchiligi bilan belgilangan va moliya huquqi me'yorlari bilan tartibga solinadigan majburiy sug'urtaning asosiy turlarini ko'rib chiqamiz.

Amaldagi qonunchilikka muvofiq ravishda *havo, temir yo'l, ichki suvlar va umumiy foydalaniladigan avtomobil transporti yo'lovchilarini majburiy shaxsiy sug'urtalash* nazarda tutilgan.

Majburiy sug'urta mazkur turining maqsadi havo, temir yo'l, ichki suvlar va avtomobil transporti yo'lovchilarini safar (samolyotda uchish) vaqtida yoki aeroport, vokzal, stansiya, pristanda bo'lgan vaqtda baxtsiz hodisalardan himoyalashni ta'minlashdan iboratdir.

Majburiy sug'urta qilinmaydigan yo'lovchilar:

- shahar atrofidagi temir yo'l, ichki suvlar va avtomobil transporti yo'lovchilari;
- shahar yo'nalishlaridagi avtomobil transporti yo'lovchilari;
- bir viloyat doirasidagi, Qoraqalpog'iston Respublikasida 50 km gacha bo'lgan masofadagi avtomobil transporti yo'lovchilari.

Samolyot, poyezd, avtobus, kema va parom, sollarda umumiy foydalaniladigan yo'nalishlarda (shahar ichi va shahar atrofi yo'nalishlari bunga kirmaydi) yo'lovchilarni tashuvchi transport tashkilotlarida biletdan sotib olgan jismoniy shaxslar (yo'lovchilar) – sug'urtachilar, tegishli litsenziyaga ega bo'lgan sug'urta tashkilotlari esa – sug'urta qiluvchilar hisoblanadi.

Sug'urta hodisalariga sug'urta muddati davomida yuz bergan baxtsiz hodisa natijasida hamda baxtsiz hodisa to'g'risidagi dalolatnoma, shikastlanish, zaharlanish yoki o'lim to'g'risida davolash-profilaktika muassasasi tomonidan tasdiqlangan ma'lumotnoma kiradi.

O'zbekiston Respublikasi transport vositalariga chiptalar sotib olgan havo, temir yo'l, ichki suvlar va umumiy foydalaniladigan avtomobil transporti yo'lovchilarini majburiy shaxsiy sug'urtalash bo'yicha sug'urta summasi bir yo'lovchiga eng kam ish haqining 40 barobari miqdorida belgilangan bo'lib, to'lov miqdori – eng kam ish haqi summasidan 0,2 foizdir.

Erkin ayirboshlanadigan xorijiy valutaga chipta sotib olinayotgan vaqtda sug'urta summasi 20000 dollarni, sug'urta mukofoti miqdori – 2 dollarni yoki bu summaning boshqa chet el valutasidagi ekvivalentini tashkil etadi.

Sug'urta mukofoti bilet narxiga kiritiladi. Havo, temir yo'l, ichki suvlar va umumiy foydalaniladigan avtomobil transportidan bepul foydalanish huquqiga ega bo'lgan yo'lovchilar amaldagi qonunchilikka muvofiq ravishda haq yoki sug'urta to'lovini to'lamasdan majburiy sug'urta qilinadi.

Yo'lovchilar biletlarni sotib olganlaridan keyin boshlang'ich jo'nash punkti hududi (aeroport, vokzal, stansiya, pristan)da bo'lgan vaqtdan boshlab transport vositasi jadval bo'yicha jo'nab ketguniga qadar bir soatdan ortiq bo'lmagan vaqt qolganida sug'urta qilingan hisoblanadi.

Yo'lovchi aeroport, vokzal, pristan so'nggi jo'nash punkti hududidan chiqib ketganidan keyin sug'urta muddati tugaydi.

Sug'urta qilingan yo'lovchi transportdagi baxtsiz hodisa natijasida shikastlangan yoki umumiy mehnat qobiliyatini yo'qotgan bo'lsa, unga turar joyidagi sug'urta inspeksiyasi (sug'urta organi) tomonidan sug'urta summasi to'lanadi.

Sug'urta to'lovlarini to'lash bo'yicha nizolar sug'urta organlari tomonidan bir oylik muddatda ko'rib chiqiladi. Sug'urtachining talablari qondirilmagan holda, u sudga murojaat qilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi hududida transport vositalarini ishlatish natijasida zarar yetkazilgan jismoniy va yuridik shaxslarning mulkiy manfaatlarini himoyalash uchun 1995-yil 1-yanvardan boshlab *transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash amalga kiritilgan*.

Sug'urtachilar O'zbekiston Respublikasi hududida faoliyat yurituvchi transport vositalari egalari – jismoniy shaxslar va mulkchilikning barcha shakllaridagi yuridik shaxslar hisoblanadi.

Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash bo'yicha transport vositasi birligidan bir yilda bir marta undirib olinadigan sug'urta summasi hajmidan sug'urta mukofotlari tariflari miqdori transport vositalarining alohida turlari bo'yicha hamda jismoniy va yuridik shaxslar bo'yicha alohida sug'urta summasiga nisbatan foizlarda (qonunchilikda belgilangan eng kam ish haqining ellik barobari miqdorida) belgilab qo'yilgan. Masalan, yengil avtomobillar bo'yicha u: yuridik shaxslar bo'yicha – 1,5 foiz, jismoniy shaxslar bo'yicha – 1 foiz; yuk avtomobillari bo'yicha muvofiq ravishda: – 2 va 1,5 foizni tashkil etadi va h.k.

Yuridik va jismoniy shaxslarga yetkazilgan zararni qoplash uchun sug'urta summalarining chegara miqdorlari quyidagicha:

- mulkka yetkazilgan zararni qoplash uchun (har bitta zarar bo'yicha)
- eng kam ish haqining 20 barobari miqdorida;
- o'lim bilan tugagan zararni qoplash uchun (har bir jabrlanuvchi bo'yicha) – eng kam ish haqining 30 barobari miqdorida.

Sug'urta mukofotlari har yili: yuridik shaxslar bo'yicha – 1-iyulga qadar, jismoniy shaxslar bo'yicha – 1-sentabrga qadar to'lanadi. Sug'urta mukofotlarini to'lashning ushbu muddatlari o'tganida kiritilmagan summa boqimonda hisoblanadi va har bir kechiktirilgan kun uchun boqimonda summasining 0,1 foizi miqdorida penya hisoblab yoziladi va undirib olinadi.

Sug'urtaning mazkur turi bo'yicha sug'urta mukofotlari to'lanishini nazorat qilish Davlat yo'l harakat xavfsizligi xizmati, Davlat qishloq xo'jalik texnika nazorati organlari, shuningdek, qonunchilikka muvofiq ravishda sug'urtaning ushbu turini amalga oshiruvchi sug'urtachilar zimmasiga yuklatiladi.

Harbiy xizmatchilar va harbiy majburiyatni o'tovchilar, oddiy askarlar va boshliqlar tarkibini ijtimoiy himoyalashni kuchaytirish maqsadida 1994- yili xizmatni o'tash (yig'inlar) davrida o'lish, shikastlanish (kontuziya), kasal bo'lish hollarida *harbiy xizmatchilar va harbiy majburiyatni o'tovchilar, oddiy askarlar va boshliqlar tarkibini davlat tomonidan majburiy sug'urtalash* amalga kiritilgan.

Cug'urtaning mazkur turi Mudofaa vazirligi, Ichki ishlar vazirligi, Milliy xavfsizlik xizmati, Davlat bojxona qo'mitasi, Favqulodda vaziyatlar vazirligiga budjetdan ajratiladigan mablag'lar hisobiga amalga oshiriladi. Ularning o'zi sug'urtachilar tomonidan belgilangan.

2003-yil boshiga qadar vakolatli sug'urtachi «Kafolat» Davlat-aksiyadorlik sug'urta kompaniyasi bo'lgan edi, 2003-yil 1-yanvardan boshlab bu funksiyalar «O'zbekinvest» Milliy kompaniyasi zimmasiga yuklatildi. Vakolatli sug'urtachi har bir kelgusi yil boshlanguniga qadar sug'urtachilar bilan zarur bo'lgan sug'urta shartnomalari tuzilishini ta'minlaydi.

Sug'urta summasi quyidagi sug'urta hodisalari ro'y bergan vaqtda to'lanadi:

a) sug'urta qilingan shaxs xizmatni o'tash (yig'in) davrida yoki xizmat (yig'in)dan bo'shatilganidan keyin bir yil o'tguniga qadar o'lgan, xizmatni o'tash (yig'in) davrida jarohatlangan (kontuziya), kasal bo'lgan holda uning merosxo'rlariga (meros huquqi to'g'risidagi guvohnoma bo'yicha) – respublikada belgilangan eng kam ish haqining 7 barobari miqdorida;

b) sug'urta qilingan shaxsning xizmatni o'tash (yig'in) davri bilan bog'liq holda olgan nogironligi aniqlangan taqdirda xizmat (yig'in)dan bo'shatilganidan keyin bir yil o'tguniga qadar: «a» bandda nazarda tutilgan to'lovlar miqdoridan I guruh nogironiga – 75 foiz, II guruh nogironiga – 50 foiz, III guruh nogironiga – 30 foiz miqdorida;

d) sug'urta qilingan shaxs xizmatni o'tash (yig'in) davri bilan bog'liq holda jarohat olgan bo'lsa, «a» bandda nazarda tutilgan to'lovlar miqdoridan og'ir jarohat olganga – 20 foiz, yengil jarohatlanganga – 10 foiz miqdorida.

Sug'urta mukofoti tarifi 2003-yil 1-yanvardan boshlab bir yilda bir marotaba sug'urta qilingan shaxsga eng kam ish haqining 20 foizi miqdorida belgilangan.

Soliq organlari xodimlarini davlat tomonidan majburiy sug'urtalash O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi soliq organlari xodimlarini davlat majburiy sug'urtasi bo'yicha sug'urta summolari va sug'urta tariflari miqdorlari to'g'risida» 1994-yil 10-dekabrda qarorida nazarda tutilgan.

Sug'urtaning mazkur turi bo'yicha sug'urta summasi to'lov kunida qonunchilik bilan belgilangan eng kam ish haqining 80 barobari miqdorini tashkil etadi va respublika budjeti hisobidan amalga oshiriladi. Sug'urta mukofoti Davlat soliq qo'mitasi (sug'urtalovchi) tomonidan vakolatli sug'urtachiga soliq organining sug'urta qilinishi kerak bo'lgan har bir xodimiga to'lov vaqtida amalda bo'lgan eng kam ish haqining 20 foizi miqdorida to'lanadi. Soliq organlari xodimlarini davlat majburiy sug'urtasini amalga oshirish uchun vakolatli sug'urtalovchi 2003-yil 1-yanvardan boshlab «O'zbekinvest» eksport-import sug'urta Milliy kompaniyasi hisoblanadi.

Amaldagi qonunchilikda majburiy sug'urtaning boshqa turlari ham nazarda tutilgan. Masalan, 2000-yil 1-yanvardan boshlab rivojlanib borayotgan bozor munosabatlari sharoitlarida qurilish ishlari pudrat shartnomasi bo'yicha tomonlarning manfaatlarini himoyalash, qurilish xatarlari va sug'urta hodisalari natijasida vujudga keladigan, yetkazilgan zararining qoplanishini ta'minlash maqsadida davlat mablag'lari va hukumat kafolati ostidagi kreditlar hisobidan obyektlarni qurish vaqtida qurilish xatarlarini majburiy sug'urtalash amalga kiritilgan.

Sug'urtaning o'ziga xos xususiyatlari. O'zbekiston Respublikasida sug'urta quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega:

1) *sug'urta munosabatlarning ehtimollik xarakteriga ega ekanligi.* Sug'urta munosabatlari doimiylik xususiyatga ega emas. Sug'urta vaqtida sug'urta xodisasi yuz berishining muddatini, sug'urta hodisasidan keltirilgan zararning hajmini oldindan ko'ra bilish, shuningdek manfaatlari himoya qilinadigan shaxslarni oldindan aniqlash mumkin emas;

2) *mablag'larning qaytarib berilishi.* Sug'urta to'lovlari sug'urta jamg'armalariga jamlanganidan so'ng (ya'ni, sug'urta tashkiloti ko'rsatgan xizmat uchun ketgan sarf-xarajatlar chegirib tashlangandan so'ng), sug'urtalanuvchilarning o'zlariga qaytariladi. Mazkur shakldagi sug'urtada sug'urtalanuvchiga beriladigan sug'urta to'lovining hajmi nafaqat zararning ko'p yoki kamligiga, balki sug'urta shartnomasining shartlariga (masalan, muddatlariga) bog'liq bo'ladi. Shuning uchun qisqa muddatli shartnoma sababli sug'urtalanuvchiga mablag'lar to'lanmaganligi sug'urta munosabatlarning ehtimollik xarakterini tasdiqlaydi, lekin sug'urtaning bunday xususiyati mavjud emasligini anglatmaydi. Sug'urta vaqtida ma'lum bir sug'urtalanuvchiga emas, balki ularning hammasiga mablag'larni to'lash nazarda tutiladi;

3) *qayta taqsimlash munosabatlarning qat'iy belgilanganlik xarakteri.* Sug'urta qilishda qayta taqsimlash munosabatlari – sug'urta xodisasi yuz berganida to'lanadigan zarar summasining mazkur munosabatlar barcha ishtirokchilari o'rtasida taqsimlashga bog'liq. Sug'urta subyektlarining – yuridik va jismoniy shaxslarning pul jamg'armalari shaxslarning mulkiy va shaxsiy manfaatlarini himoya qiluvchi maxsuslashtirilgan korxonalarida (sug'urta kompaniyalarida) to'planadi. Sug'urta qilishda qayta taqsimlash munosabatlari – sug'urta jamg'armasini tashkil etishda o'z to'lovlari bilan ishtirok etuvchi sug'urtalanuvchilarning umumiy soni, qoida tariqasida, sug'urta xodisasi yuz berishi bilan zararni qoplash huquqini oluvchi sug'urtalanuvchilar sonining oshishiga asoslanadi. Bu jamg'armalarning faqat sug'urtalanuvchilarga yetkazilgan zararlarni qoplash uchun ishlatilishi sababli, sug'urta to'lovlarining hajmi unda ishtirok etuvchi shaxslar soniga bog'liq bo'ladi, ya'ni kanchalik sug'urtalanuvchilar doirasi kengaysa, zararni qoplashda ularga tegadigan ulush hajmi kamayadi;

4) *tashkil etiladigan jamg'armadan samarali foydalanish.* Sug'urta mablag'larini sarf qilish sug'urta shartnomasi shartlariga asoslangan qat'iy hollarda amalga oshiriladi. Sug'urta shartnomasini tuzish va uning shartlari fuqarolik huquqi me'yorlari bilan, shuningdek sug'urta to'g'risidagi qonunchilik bilan tartibga solinadi.

Sug'urtada moliyaning taqsimlash funksiyasi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

Sug'urtaning ogohlantirish funksiyasi. O'zbekiston Respublikasining «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonunning 6-moddasiga binoan sug'urtalovchi sug'urta hodisalari yuzaga kelishini bartaraf etish va oldini olishga oid chora-tadbirlarni maxsus vakolatli davlat organi tomonidan belgilangan tartibda va shartlarda moliyalashtirishga haqli.

Ogohlantirish yo'sinidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadida ajratiladigan majburiy sug'urta badallarining miqdori O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan belgilab qo'yiladi.

Sug'urtalovchilar sug'urtani amalga oshirish bilan bevosita bog'liq bo'lmagan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishlari mumkin emas. Quyidagilar bundan mustasno:

- maxsus vakolatli davlat organi belgilaydigan tartib va shartlardagi investitsiya faoliyati;

- sug'urta sohasidagi mutaxassislarning malakasini oshirish bilan bog'liq faoliyat;

- sug'urta agenti sifatidagi sug'urta vositachiligi.

Sug'urtaning qayta tiklash (himoya qilish) funksiyasi. Sug'urta xodisasining yuz berishi va shartnomada ko'rsatilgan ma'lum bir pul summasining to'lanishi bilan yuridik va jismoniy shaxslarga yetkazilgan zarar qisman yoki to'liq qoplanishi (qayta tiklanishi) yuz beradi.

Sug'urtaning tejamkorlik funksiyasi. Bu funksiya sug'urtadan nafaqat shaxsiy va mulkiy zararlarni, balki sug'urta to'lovi sifatida o'tkazilgan pul mablag'larini ham himoya qilinishini ta'minlovchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Sug'urtaning nazorat funksiyasi. Nazorat funksiyasi moliya huquqi-ning asosiy funksiyasi sifatida, sug'urtaga ham xosdir. Sug'urtaning nazorat funksiyasi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- sug'urta to'lovlarining sug'urta jamg'armalarida qat'iy belgilangan maqsadlar uchun to'planishida;

- ulardan faqat qat'iy belgilangan subyektlar doirasi va qat'iy belgilangan holatlarda foydalanilishida.

Ushbu funksiya taqsimlash funksiyasi bilan bir vaqtda namoyon bo'ladi.

Moliyaviy tizimning mustaqil zvenosi sifatida sug'urta – iqtisodiy munosabatlar yig'indisidan iborat bo'lib, sug'urtalanuvchilardan (yuridik va jismoniy shaxslardan) ixtiyoriy va majburiy asosda to'lovlar undirish orqali maxsus sug'urta jamg'armalari tashkil etiladi.

Shu o'rinda sug'urtaning jamiyatda tutgan o'rnini va ahamiyatini nimadan iborat degan savol tug'ilishi tabiiy. Sug'urta xo'jalik yurituvchi subyektlarning doimiy funksiyalanishini va tadbirkorlarning normal ishlashini ta'minlashda katta rol o'ynaydi. Shuningdek, sug'urta fuqarolarning va oila «budjeti»ning shaxsiy daromadlariga sug'urta hodisasi yuz berishi bilan yetkazilgan zararni bartaraf etishda ko'maklashadi.

Sug'urta qilishda yuridik va jismoniy shaxslarning vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'lari pul muomilasidan chiqariladi. Demak, sug'urta pul muomilasini tartibga solishda hamda O'zbekiston valutasini «SO'M»ning mustahkamlanishida ham ma'lum bir ahamiyatga ega.

Sug'urta mamlakatda davlat krediti munosabatlari va davlat ichki qarzining qoplanishi bilan bog'liq bo'lgan muammolarni hal etishda ham katta rol o'ynaydi.

Sug'urtaning asosiy roli shundan iboratki, u orqali, nazarda tutilmagan xarajatlarni qoplash maqsadida, sug'urta jamg'armalari tashkil etiladi.

O'zbekiston Respublikasida sug'urta faoliyati bilan davlat tashkilotlaridan tashqari, nodavlat tashkilotlari hamda kompaniyalar shug'ullanishi mumkin.

Mustaqillik sharofati bilan, davlat va sug'urta tashkilotlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarning mazmuni tubdan o'zgardi. Sug'urta sohasidagi davlat boshqaruvi usuli – davlat tomonidan tartibga solish va nazorat qilish usuli bilan almashtirildi.

Sug'urta tashkilotlari faoliyatining davlat tomonidan tartibga solinishi – sug'urta munosabatlari barcha ishtirokchilarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini muhofaza etilishini ta'minlashga qaratilgandir.

Maxsus vakolatli davlat organi va uning xodimlari sug'urta bozori professional ishtirokchilarining ustav fondida va boshqaruv organlarida ishtirok etishga, shuningdek sug'urta vositachisi sifatida ish yuritishga haqli emaslar.

Sug'urtalovchilar qonunlarda nazarda tutilgan tashkiliy-huquqiy shakllarda tuziladi. Sug'urtalovchilarni davlat ro'yxatidan o'tkazish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilagan tartibda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan amalga oshiriladi.

Sug'urtalovchilar va sug'urta brokerlarining sug'urta faoliyati maxsus vakolatli davlat organi tomonidan beriladigan litsenziyalar asosida amalga oshiriladi.

Litsenziya sug'urtalovchiga hayotni sug'urta qilish sohasida yoxud umumiy sug'urta sohasida sug'urta faoliyatini amalga oshirish uchun beriladi. Hayotni sug'urta qilish sohasida sug'urta faoliyatini amalga oshirayotgan sug'urtalovchi umumiy sug'urta sohasida sug'urta faoliyatini amalga oshirishga haqli emas, umumiy sug'urta sohasining O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilaydigan ayrim turlari (klasslari) bundan mustasnodir. Umumiy sug'urta sohasida sug'urta faoliyatini amalga oshirayotgan sug'urtalovchi hayotni sug'urta qilish sohasida sug'urta faoliyatini amalga oshirishga haqli emas.

Litsenziyada sug'urtalovchi amalga oshirishni nazarda tutayotgan sug'urta turlari (klasslari) ko'rsatiladi.

O'zbekiston Respublikasi «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonuni-ning 27-moddasiga binoan chet el sug'urta tashkilotlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda yuridik shaxslar – sug'urta bozori professional ishtirokchilarining muassislari (ishtirokchilari) bo'lishlari mumkin.

Chet el sug'urta tashkilotlari O'zbekiston Respublikasi hududida qayta sug'urta qilishni, shuningdek O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqariga chiqib ketayotgan transport vositalari va boshqa o'ziyurar mashinalar hamda mexanizmlar egalarining fuqarolik javobgarligini sug'urtalashni amalga oshirishga haqlidirlar. Bunda ana shunday sug'urta shartnomalarini tuzish sug'urtalovchilar va sug'urta vositachilari – O'zbekiston Respublikasining rezidentlari orqali amalga oshiriladi.

2. Sug'urtani huquqiy boshqarish

Sug'urta faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish. Sug'urta munosabatlari moliya huquqi me'yorlari bilan ham, fuqarolik huquqi me'yorlari bilan ham tartibga solinadi. Fuqarolik huquqi sug'urta sohasidagi shartnoma munosabatlarini tartibga soladi, moliya huquqi esa – davlat-hokimiyat ko'rsatmalariga asoslangan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi.

Moliya huquqi me'yorlari sug'urta tizimini va uni tashkil etishni, sug'urta turlarini, majburiy sug'urta tartibini, sug'urta faoliyati bilan shug'ullanish uchun ruxsatnoma (litsenziya) berishni belgilab beradi.

Moliya huquqi me'yorlari bilan tartibga solinadigan sug'urta munosabatlarini unda ishtirok etuvchi subyektlarga qarab bir necha turga tasniflash mumkin:

1) davlat (O'zbekiston Respublikasi Hukumati) va maxsus vakolatli davlat organi o'rtasidagi munosabatlar;

2) maxsus vakolatli davlat organi va sug'urtalovchilar o'rtasidagi munosabatlar. Ushbu munosabatlar ruxsatnomalar berishda, sug'urta zahira-larini tashkil etish va sug'urta tashkilotlari hisob-kitobining shakli va ko'rsatkichlari qoidalarini o'rnatishda, shuningdek xato-kamchiliklarni bartaraf etish to'g'risidagi ko'rsatmalarda namoyon bo'ladi;

3) monopoliyaga qarshi kurash organlari va sug'urtalovchi tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlar. Bu munosabatlar sug'urta bozorida monopolistik faoliyatni va g'irrom raqobatni barham toptirishda namoyon bo'ladi;

4) O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va sug'urta nazorati organlari o'rtasidagi munosabatlar. Bu munosabatlar mamlakatda sug'urta faoliyatini rivojlantirish va takomillashtirish jarayonida yuzaga keladi;

5) majburiy davlat sug'urtasi bo'yicha bo'ladigan munosabatlar. Barcha moliyaviy-huquqiy munosabatlarning majburiy subyekti bo'lgan davlat – ma'lum bir fuqarolar doirasining shaxsiy va mulkiy manfaatlarini sug'urtalovchi sifatida harakat qiladi.

Bozor munosabatlari sharoitida davlat va korxonalar teng huquqli xo'jalik yurituvchi subyekt sifatida namoyon bo'ladilar. Ularning har biri faqat o'z qarzlarini uchun javob beradilar.

Sug'urta jamg'armalari markazlashgan va markazlashmagan tartibda tashkil etiladi. Sug'urta mablag'larini markazlashgan usul vositasida tashkil etish – markazlashgan budjetdan yoki budjetdan tashqari jamg'armalardan mablag'lar to'g'ridan-to'g'ri ajratish orqali amalga oshiriladi. Budjetda har yili tabiiy ofatlar va favqulodda holatlarni ogohlantirish va bartaraf etish maqsadida tashkil etiladigan sug'urta jamg'armalariga ketadigan xarajatlar nazarda tutiladi. Yuqorida ko'rsatilgan mablag'lar, shuningdek budjetdan tashqari mablag'lar hisobidan moliyaviy zahiralar tashkil etilib, sanoat korxonalari, qurilish va transportda favqulodda holatlarning natijalarini bartaraf etish bo'yicha o'tkaziladigan tadbirlar moliyalashtiriladi.

Markazlashmagan tartibda sug'urta jamg'armalari – xo'jalik yurituvchi subyektlarning o'zlari tomonidan tashkil etiladi. O'zini o'zi sug'urtalash jamg'armalari zararlarni qoplash va nazarda tutilmagan xarajatlarni bartaraf etish maqsadida tashkil etiladi. Bunday jamg'armalarning tashkil etilishi korxonalar tomonidan ixtiyoriy tartibda amalga oshiriladi. Qonunchilikka binoan barcha mulk shaklidagi kredit va

sug'urta korxonalari majburiy zahira (sug'urta) jamg'armalarini tashkil etishlari lozim. Ushbu jamg'armalar xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan markazlashmagan holda foydalaniladi. Bu munosabatlarda, ijtimoiy sug'urta singari, sug'urta qonunining me'yorlari tatbiq etilmaydi.

Sug'urta faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan maxsus vakolatli davlat organi tomonidan amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Sug'urta xizmatlari bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» 2002-yil 27-yanvardagi 413-sonli qaroriga muvofiq ravishda bunday organ O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi hisoblanadi.

Sug'urta faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish bo'yicha bevosita funksiyalarni Moliya vazirligi huzuridagi sug'urta nazorati bo'yicha Davlat inspeksiyasi amalga oshiradi. U sug'urta munosabatlari barcha qatnashchilarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoyalashni ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi hududidagi sug'urta tashkilotlari faoliyatini nazorat qilishga qaratilgan davlat organi bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi sug'urta nazorati bo'yicha Davlat inspeksiyasi to'g'risida nizom asosida faoliyat yuritadi.

Mazkur Davlat inspeksiyasining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- ijro etish uchun majburiy bo'lgan to'lov qobiliyati normativlarini belgilash va ularni aniqlash tartibi, ayrim xatarlar bo'yicha sug'urta qiluvchilarning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan cheklangan majburiyatlari va jami majburiyatlar miqdorini hisoblash usuli, sug'urta qiluvchilarning to'lov qobiliyati bo'yicha ma'lumotlarni taqdim etish tartibi va muddatlarini belgilash;

- sug'urta bozori professional qatnashchilari tomonidan sug'urta faoliyati to'g'risidagi qonunchilikka rioya etilishi, to'lov qobiliyati bo'yicha belgilangan normativlar va ular moliyaviy barqarorligining boshqa talablari bajarilishini nazorat qilish;

- sug'urta qiluvchilar tomonidan sug'urta zahira mablag'larini shakllantirish va joylashtirish bo'yicha hisob yuritish hamda hisobot tuzish tartibini belgilash;

- ijroiya organi rahbari va sug'urta qiluvchi bosh buxgalteriga ijro etish uchun majburiy bo'lgan malakaviy talablarni belgilash;

- sug'urta qiluvchilar tomonidan sug'urta zahiralarini tashkil etish va joylashtirish tartibi va shartlarini belgilash;

– sugʻurta qiluvchilar tomonidan sugʻurta hodisalarining oldini olish va ogohlantirish boʻyicha chora-tadbirlarni moliyalashtirish tartibi va shartlarini belgilash;

– sugʻurta bozori professional qatnashchilari faoliyatini tekshirish va aniqlangan tartibbuzarliklarni bartaraf etish boʻyicha ijro etilishi majburiy boʻlgan koʻrsatmalarni kiritish;

– qonunchilikda belgilangan tartibda sugʻurta qiluvchilar va sugʻurta brokerlari litsenziyalari yoki sugʻurta ayrim turlari (sinflari) hamda ularning amal qilishini toʻliq toʻxtatib qoʻyish;

– har bir moliya yili tugashi bilan olti oy davomida sugʻurta faoliyatini tartibga solish va nazorat etish boʻyicha faoliyat toʻgʻrisida yillik hisobotlar hamda moliya yili davomida sugʻurta bozori ish faoliyati toʻgʻrisidagi statistik maʼlumotlarni bosib chiqarish;

– qonunchilikka muvofiq ravishda boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

Oʻzbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi sugʻurta nazorati boʻyicha Davlat inspeksiyasi quyidagi funksiyalarni bajaradi:

– sugʻurta qiluvchilar tomonidan Oʻzbekiston Respublikasining sugʻurta faoliyati toʻgʻrisidagi qonunchiligiga rioya etilishi va ular hisobotlarining toʻgʻriligini tekshirish, shuningdek, ular uchun belgilangan toʻlov qobiliyati koʻrsatkichlari va boshqa moliyaviy barqarorlik talablari bajarilishini taʼminlash;

– sugʻurta qiluvchilar va sugʻurta brokerlarining sugʻurta faoliyatini litsenziyalash;

– oʻz vakolatlari doirasida sugʻurta qiluvchilar ishini uslubiy jihatdan taʼminlash;

– sugʻurta qoidalari (shartlari) boʻyicha takliflar tayyorlash va sugʻurta majburiy turlari boʻyicha sugʻurta tariflarini belgilash;

– Davlat inspeksiyasida tasdiqlangan vaktdan boshlab sugʻurta munosabatlarining barcha qatnashchilari ijro etishi majburiy boʻlgan sugʻurta faoliyati toʻgʻrisidagi qonunchilikni amalga oshirish boʻyicha normativ hujjatlar va metodik materiallarni ishlab chiqish;

– sugʻurta faoliyati masalalariga oid qonunchilik hujjatlari loyihalarini ishlab chiqish va ularni koʻrib chiqish uchun vazirlik rahbariyatiga taqdim etish;

– sugʻurta qiluvchilarni tugatish va qayta tashkil etish vaqtida sugʻurta qildiruvchilarning manfaatlarini himoya qilish;

– respublikada sugʻurta faoliyatining ahvoli va uning rivojlanish yoʻnalishlarini tahlil etish;

– sugʻurta faoliyati boʻyicha mutaxassislarni kasbiy tayyorlash va qayta tayyorlash yuzasidan tegishli tadbirlarni amalga oshirish, sugʻurta faoliyati masalalari boʻyicha seminarlar va konferensiyalar tashkil etish.

Davlat inspeksiyasi oʻz zimmasiga yuklatilgan vazifalar va funksiyalarni bajarishi uchun quyidagi huquqlarga ega:

– sugʻurta qiluvchilardan sugʻurta faoliyati toʻgʻrisida belgilangan hisobot va ularning moliyaviy ahvoli toʻgʻrsidagi maʼlumotlarni olish, shuningdek, korxona, muassasa, tashkilotlar, banklar (kichik va oʻrta korxonalar, mikrofirmalardan tashqari), fuqarolardan oʻz zimmasiga yuklatilgan funksiyalarni bajarish uchun zarur boʻlgan axborot, maʼlumotlarni olish;

– sugʻurta qiluvchilar tomonidan sugʻurta toʻgʻrisidagi qonunchilikka rioya etilishini nazorat qilish maqsadida ular faoliyatini tekshirish, buning uchun zarur boʻlgan hollarda komissiyalar va ishchi guruhlari tashkil etish va boshq.

Sugʻurtaning klassifikatsiyasi faoliyati koʻp tarmoqli hisoblangan sugʻurtani tashkil qilishda yuzlab sugʻurta tashkilotlari ishtirok etadilar va ular minglab sugʻurtalanuvchi yuridik va jismoniy shaxslarga xizmat koʻrsatadilar. Faqat davlat hissadorlik sugʻurta yoʻli bilan sugʻurtaning 35 turi mavjud boʻlib, ulardan har birining obyekti, subyekti, taraflari mavjud sugʻurta ishini boshqarish, uning oʻxshash turlarini guruhlashtirish, birlashtirish, tarmoqlarga, boʻlimlarga ajratishni talab qiladi. Shunda sugʻurta ishini boshqarish va tashkil qilish osonlashadi.

Guruhlash umumiy yaxlit tushunchani ayrim turlarga, boʻlimlarga, boʻgʻinlarga ajratish demakdir. Agar sugʻurta turlari maʼlum tartib-qoida asosida biri ikkinchisida ajratilmasan, boshqarish murakkablashadi, chalkashliklar sodir boʻladi.

Sugʻurtani guruhlash (tasniflash) sugʻurtaning koʻp sonli turlarini, ularning ayrim xususiyatlarini eʼtiborga olib hududlarga, tarmoqlarga, tarmoq boʻlimlariga ajratishdir.

Sugʻurta tashkilotlarining oʻz zimmalariga olgan javobgarliklari bir necha milliard soʻmni tashkil qiladi. Bunda har bir sugʻurtalanuvchi, yaʼni yirik korxonalar, hissadorlik jamiyatlari bilan shartnoma tuzish, falokat yuz berganda ularga oʻz vaqtida yordamga kelish lozim. Buning uchun sugʻurta ishi, uning turlari, qoidalarini guruhlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Har bir sug'urta turining xususiyatini ko'zda tutib, sug'urta faoliyati **quyidagi yo'nalishlarda guruhlashtiriladi:**

- hududlar bo'yicha (mamlakatning ichki doirasi va tashqi sug'urta munosabatlari e'tiborga olinadi);
- davlat va xususiy sug'urta tashkilotlari bo'yicha;
- tarmoqlar bo'yicha;
- xavf- xatar xillari bo'yicha;
- majburiy va ixtiyoriy sug'urta bo'yicha.

Hududlar bo'yicha sug'urtalashda mamlakatning ichki va tashqi iqtisodiy munosabatlarida olib boriladigan ishlar, jumladan xorijiy mamlakatlar bilan sug'urta sohasida hamkorlik qilish, bunda faqat eksport-import muammolarigina emas, balki investitsiyalar, diplomatiya xodimlarini ham sug'urtalash ko'zda tutiladi.

Davlat va xususiy sug'urta tashkilotlarini qo'yidagicha guruhlash mumkin:

- faqat xorijiy mamlakatlar investorlari («O'zbekinvest») va tashqi iqtisodiy munosabatlarga xizmat qiluvchi sug'urta tashkilotlari;
- qo'shma sug'urta tashkilotlari, kompaniyalar (masalan, «Chartis Uzbekistan» sug'urta tashkiloti, «ARK SUG'URTA» qo'shma korxonasi);
- faqat mamlakat doirasida yuridik va jismoniy shaxslarga xizmat qiluvchi xususiy tashkilotlar («ALSKOM» sug'urta tashkiloti);
- davlat hissadorlik sug'urta tashkilotlari.

Tarmoqlar bo'yicha sug'urtalash qo'yidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

- mulk sug'urtasi;
- shaxsiy sug'urta;
- javobgarlik sug'urtasi;
- tadbirkorlik bo'yicha xavf-xatar sug'urtasi.

Mulk sug'urtasi o'z navbatida tarmoq bo'limlariga bo'linadi. Masalan, qishloq xo'jaligi bo'yicha jamoa xo'jaliklari, matlubot kooperatsiyasi va hokazolar. Bundan tashqari, sanoat korxonalari va ijaraga berilgan korxonalar ham tarmoq bo'limlarini tashkil qilishlari mumkin. Keyingi yillarda qo'shma korxonalar, tadbirkorlar mol-mulkleri ham sug'urtaga tortiladigan bo'ldi.

Mulk sug'urtasining ayrim tarmoq turlariga imoratlarni sug'urtalash, chorva mollari, uy-joy, ro'zg'or mulklari, transport vositalarini sug'urtalash, shuningdek, qishloq xo'jaligi hosilini sug'urtalash va boshqalar kiradi.

Shaxsiy sug'urta asosan ikki tarmoqdan – hayot sug'urtasi va baxtsiz hodisalarda qilinadigan sug'urta bo'limchalaridan iborat. Sug'urta munosabatlari sug'urta xillari bo'yicha mujassamlashtiriladi. Hayot sug'urtasi bo'yicha hayotni aralash sug'urta, bolalar sug'urtasi kabi sug'urta xillari mavjud. Baxtsiz hodisalar bo'yicha tarmoq bo'limlariga yo'lovchilarni, shuningdek, maktab o'quvchilarni sug'urtalash, harbiy xizmatchilarni sug'urtalash, ishchi va xizmatchilarni esa korxonalar hisobidan sug'urta qilish va boshqalar kiradi.

O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasining «Harbiy xizmatchilar va harbiy majburiyatli shaxslarning, oddiy askarlar hamda boshliqlar tarkibiga kiruvchi shaxslarning davlat majburiy shaxsiy sug'urtasi to'g'risida»gi qaroriga binoan 1994- yilning 1-yanvaridan boshlab harbiy xizmatchilar va majburiy harbiy xizmat tarkibidagilar, shuningdek, ular bilan bir yo'nalishda xizmat vazifalarini bajaruvchilar (ichki ishlar va milliy xavfsizlik xizmati organlari) xizmatni o'tash (harbiy yig'inlar) davrida halok bo'lish (vafot etish), jarohatlanish (kontuziya), kasallanish hodisalaridan majburiy tartibga sug'urtalanadilar.

Sug'urtalash O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi, Ichki ishlar vazirligi va Milliy xavfsizlik xizmatiga budjetdan ajratiladigan mablag'lar hisobidan amalga oshiriladi.

Ushbu qarorga asosan davlat sug'urta organlari:

- sug'urtalangan shaxs xizmatni o'tash davrida halok bo'lganda yoki xizmatdan bo'shagandan so'ng bir yil mobaynida olingan jarohat, kasallanish natijasida vafot etganda – uning merosxo'rlariga (merosxo'rlik huquqini tasdiqlaydigan guvohnoma taqdim etilgan taqdirda) respublikada belgilangan eng kam ish haqining 7 yilligi miqdorida;

- sug'urtalangan shaxs xizmatdan bo'shagandan keyin bir yil mobaynida unga xizmatni o'tash bilan bog'liq bo'lgan nogironlik belgilanganda: I guruh nogironiga eng kam ish haqining 75 foizi, II guruh nogironiga – 50 foizi, III guruh nogironiga – 30 foizi miqdorida;

- sug'urtalangan shaxs xizmatni o'tash davrida og'ir jarohatlanganda – eng kam ish haqining 20 foizi va yengil jarohatlanganda 10 foizi miqdorida sug'urta puli to'laydilar.

Baxtsiz hodisalar shaxsiy sug'urtaning obyekti bo'lib, unga to'satdan, qisqa muddatda inson tanasiga tabiiy kuchlarning zararli ta'siri natijasida vujudga keladigan hodisalar, kimyoviy ta'sirlanish, haroratning pasayib ketishi yoki ko'tarilishi kiradi. Baxtsiz hodisalarning belgisi quyidagilardan iborat:

- 1) hodisalar kutilmaganda, to'satdan sodir bo'ladi;
- 2) qisqa muddatlarda bo'lib o'tadi;
- 3) inson tanasiga zararli ta'sir ko'rsatadi;
- 4) tabiiy kuchlar ta'siri asosida sodir bo'ladi;
- 5) haroratning ko'tarilishi yoki pasayib ketishi natijasida yuzaga keladi;
- 6) kimyoviy ta'sir natijasida o'zgarishlar vujudga keladi.

Javobgarlik sug'urtasida transport vositalaridan foydalanishda uchinchi shaxsga yetkazilgan zarar qoplanadi.

Tadbirkorlik bo'yicha xavf-xatar sug'urtasi tarmog'iga tadbirkorlarga yetkazilishi mumkin bo'lgan zarardan sug'urtalash kiradi. Bunda bevosita va bilvosita zararlardan keladigan yo'qotishlar ko'zda tutilib, korxona, savdo tashkilotida ishlab chiqarish vaqtidagi bekor turishlar, yangi texnika va texnologiyani joriy qilish bilan bog'langan xavf-xatar natijasida yuz bergan kamomadlar hisobga olinadi.

Xavf-xatar xillari bo'yicha guruhlash faqat mol-mulk sug'urtasiga taalluqli bo'lib, quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi:

- yong'in va boshqa tabiiy ofatlardan sug'urtalash;
- qishloq xo'jaligi ekinlarini qurg'oqchilik va boshqa tabiiy ofatlardan sug'urtalash;
- chorva mollari o'lati va majburan so'yib yuborishdan sug'urta;
- transport vositalarini olib qochishdan va boshqa xavf-xatarlardan sug'urtalash.

Ko'rsatilgan xavf-xatarlar bir-biri bilan bog'liq bo'lmasada, lekin bir xil xavf natijasida boshqa falokatlar sodir bo'lishi mumkin. Masalan, fermada yong'in boshlansa, u chorva mollariga ham o'tishi mumkin. Xavf-xatarining yangi xillaridan biri atom stansiyalari faoliyatining izdan chiqishi bilan bog'langan bo'lsa ham unga nisbatan sug'urtalash tatbiq qilinmaydi.

Majburiy va ixtiyoriy sug'urta O'zbekiston Respublikasi «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonunining 4-moddasiga asosan O'zbekiston Respublikasida qonunlarga muvofiq majburiy sug'urta amalga oshiriladi. Majburiy sug'urta turlari, shartlari va uni o'tkazish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Majburiy sug'urtani o'tkazish huquqiga davlat sug'urta tashkiloti ega. Shu bois sug'urta tashkilotlari majburiy sug'urta qilinishi lozim bo'lgan obyektlarning but saqlanishi ustidan nazorat o'rnatishga haqlidir.

Mazkur qonunning 5-moddasiga muvofiq, tomonlarning hohish-irodasiga ko'ra amalga oshiriladigan sug'urta ixtiyoriy sug'urta hisoblanadi. Ixtiyoriy sug'urtaning shartlari tomonlarning kelishuviga muvofiq belgilanadi.

Sug'urtalanuvchi va sug'urtalovchilarning huquqlari hamda burchlari, shuningdek, har bir sug'urta turining aniq shartlari tegishli sug'urta shartnomalari bilan belgilab qo'yiladi.

Majburiy sug'urtaning ixtiyoriy sug'urtadan farqi quyidagicha:

1) majburiy sug'urtada barcha majburiy tartibda sug'urtaladi, bu yoppasiga amalga oshiriladigan sug'urta hisoblanadi. Ixtiyoriy sug'urta esa tanlab olish yo'li bilan, sug'urtalanuvchining xohishi bilan amalga oshiriladigan sug'urta, bunda sug'urtadan sug'urtaga o'tish majburiy emas;

2) majburiy sug'urtada sug'urta badallari (mukofotlari) to'lanmaganiga qaramay sug'urta davom etadi. Sug'urta badal to'lash bilan bog'liq emas. Ixtiyoriy sug'urta esa badal to'lash bilan uzviy bog'langan. Shartnoma tuzib badal to'lanmasa, sug'urta kuchga kirmaydi;

3) majburiy sug'urtaning muddatsizligi va mulk kelib tushgandan keyin o'z-o'zidan sug'urtalanishi. Muddatsizlik transport va qishloq xo'jalik ekinlari uchun nisbiydir. Hosil yig'ishtirib olingandan so'ng sug'urta o'z kuchini yo'qotadi. Ixtiyoriy sug'urtada esa, shartnomada ko'rsatilgan muddat bilan sug'urta davri chegaralanadi. Agar sug'urta badali to'lanmasa, sug'urta muddati to'xtab qoladi;

4) majburiy sug'urtada sug'urta ta'minotini me'yorlashtirish amalga oshiriladi. Ixtiyoriy sug'urtada sug'urta ta'minoti mulk bahosi va sug'urtalanuvchining xohishiga qarab oldindan belgilanadi;

5) majburiy sug'urta qonun asosida tartibga solinadi. Ixtiyoriy sug'urta esa, sug'urta dasturilamallari asosida tartibga solinadi. Ixtiyoriy sug'urta haqidagi qonun sharhlanmaydi.

Majburiy sug'urta ba'zan ixtiyoriy sug'urta bilan bog'langan, ya'ni majburiy sug'urtalangan imoratlar ixtiyoriy tartibda ham sug'urta qilinishi mumkin.

3. «Bank» tushunchasi va bank operatsiyalari

Hozirgi zamonaviy bank tizimi g'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerika mamlakatlarida XIX asr ikkinchi yarmida tashkil topgan bo'lsada, uning ildizlari o'rta asrlarga borib taqaladi. «Bank» so'zi

italyancha «banco» soʻzidan olingan boʻlib, «almashuv stoli», «pul stoli» degan maʼnolarni anglatadi. Ilk «almashuv stol»lari Shimoliy Italiyada yuzaga kelgan va oʻrta asrlarda italiyalik savdogarlarni xorij davlatining valutasini (puli) bilan taʼminlashga xizmat qilgan. Agar «almashuv stol»lari oʻziga yuklangan vazifalarni bajara olmasa, uning mijozlari mazkur stolni bankrot deb eʼlon qilishgan.

Bank ishi Yevropa mamlakatlarida roʻy bergan sanoat toʻntarishi natijasida rivojlana bordi. Tovar ishlab chiqaruvchilar, ishlarni bajaruvchi va xizmatlar koʻrsatuvchi tadbirkorlarning moliyaviy holatisiz sanoat rivojlanishini taʼminlash mumkin emas edi. Banklar baʼzi tadbirkorlarning boʻsh qolgan pul (moddiy) mablagʻlarini toʻplash va unga muhtoj boʻlgan shaxslarga berish orqali yuzaga keldi. Banklar maʼlum bir shaxslarning pul (moddiy) mablagʻlarini boshqa shaxslarga berishda «vositachi» sifatida xizmat qildi va bu faoliyatdan daromad ola boshladi.

XX asr oʻrtalarida xalqaro iqtisodiy munosabatlarning internatsionalizatsiyasi boshlanishi bilan, banklarning bir mamlakat miqyosida faoliyat koʻrsatishining samarasizligi maʼlum boʻlib qoldi. Tijorat banklari valuta bozorlarida oʻzlarining operatsiyalarini kengaytirdilar. Keyinchalik buning rivojlanishi natijasida xalqaro hisob-kitob operatsiyalari, milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb etish, qimmatli qogʻozlar bozori yuzaga keldi.

Sobiq Ittifoq davrida, shu jumladan uning bir boʻlagi boʻlgan OʻzSSRda ham, bank ishi 1917-yil 27-dekabrda qabul qilingan Dekret bilan davlat monopoliyasiga aylantirildi. Tijorat banklari esa, milliy-lashtirildi. Ularning vazifalari hisob-kitob-budjet boshqarmalariga yuklatildi. 1930–1932-yillardagi kredit islohoti natijasida tijorat banklari tugatilib, ixtisoslashtirilgan davlat banklari tashkil etildi. Davlat banklari mustaqillikka ega boʻlmay, uning faoliyati koʻp hollarda ijro etuvchi organlarga bogʻliq boʻlgan. Banklar oʻrtasida hech qanday raqobat boʻlmagan. Banklar oʻrtasida mijozlar uchun kurash boʻlmagan. Korxona, muassasa va tashkilotlarga qaysi banklar tomonidan xizmat koʻrsatilishi hokimiyat organlari tomonidan belgilab qoʻyilgan. OʻzSSR bank tizimida ham xuddi shunday kamchiliklar mavjud edi. Ular toʻliq Markazga boʻysunar va ular tomonidan boshqarilar edi.

Oʻzbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan soʻng, oʻzining barcha sohalari kabi, bank sohasini ham qayta tashkil etdi. Oʻzbekiston Respublikasida bank tizimining rivojlanishini ikki bosqichga boʻlishimiz

mumkin. Birinchi bosqichda zamonaviy bank tizimining asoslari yaratildi. 1991-yil 15-fevralda qabul qilingan «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunning qabul qilinishi bilan O'zbekiston Respublikasida bank tizimi tubdan o'zgartirilib, tijorat banklari tashkil etildi (Mazkur qonunga o'zgartish va qo'shimcha kiritilib, 25-aprel 1996-yilda yangi tahrirda «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonun qabul qilindi). 1994-yil 1- iyuldan boshlab O'zbekiston Respublikasining milliy valutasini – so'm joriy etildi. SO'Mning joriy etilishi bank tizimiga o'zining ta'sirini ko'rsatdi. O'zbekiston Respublikasi hududida bank operatsiyalari (masalan, hisob-kitoblar) milliy valutada amalga oshirila boshlandi. 1995-yil 21- dekabrda – O'zbekiston Respublikasining «Markaziy banki to'g'risida»gi qonun qabul qilindi. Ushbu qonun banklarning banki hisoblangan – O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining huquqiy holatini belgilab berdi.

Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasida, boshqa rivojlangan davlatlarning bank tizimi singari, ikki pog'onali bank tizimi tashkil etildi.

O'zbekiston Respublikasi bank tizimining birinchi pog'onasini – O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va uning Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahri va viloyatlardagi hududiy boshqarmalari tashkil etadi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yagona markazlashtirilgan boshqaruv tizimi bo'lib hisoblanadi.

Markaziy bank banklarning banki deb ataladi va u O'zbekiston Respublikasi bank tizimining o'zagini tashkil etadi. Markaziy bank O'zbekiston Respublikasi Hukumatining bankiri, maslahatchisi va fiskal agenti (xazina vakili) hisoblanadi.

Markaziy bank bank sohasidagi markaziy ijro hokimiyati hisoblanadi va tijorat banklariga nisbatan, boshqarish vakolatiga ega.

O'zbekiston Respublikasi bank tizimining ikkinchi pog'onasini – tijorat banklari tashkil etadi. «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunga binoan banklar tijorat tashkiloti bo'lib, bank faoliyati deb hisoblanadigan quyidagi faoliyat turlari majmuini amalga oshiradigan yuridik shaxsdir:

- yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar qabul qiladi;
- qabul qilingan mablag'lardan tavakkal qilib kredit beradi yoki investitsiyalash uchun foydalanishi mumkin;
- to'lovlarni amalga oshiradi.

Ikki pog'onalik banklar o'rtasidagi munosabatlar tomonlarning tengsizligi asosida olib boriladi. O'zbekiston Respublikasida tashkil

etilgan barcha tijorat banklari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga bo'ysunadi. Markaziy bank bank faoliyatini tartibga solishga oid me'yoriy aktlarni qabul qiladi. Tijorat banklari o'rtasidagi munosabatlar esa, teng huquqlilik asosida olib boriladi.

O'zbekiston Respublikasida tashkil etilgan barcha banklar bank faoliyatining subyektlari hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida bank operatsiyalari tushunchasi berilmagan bo'lib, faqatgina uning turlari sanab o'tilgan.

Bank – tijorat tashkiloti bo'lib, bank faoliyati deb hisoblanadigan quyidagi faoliyat turlari majmuini amalga oshiradigan yuridik shaxsdir:

yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar qabul qilish hamda qabul qilingan mablag'lardan tavakkal qilib kredit berish yoki investitsiyalash uchun foydalanish;

to'lovlarni amalga oshirish.

(depozit) – talab qilinishi bilanoq yoki to'lovni amalga oshiruvchi shaxs bilan to'lovni oluvchi shaxs yoxud ularning qonuniy vakillari o'rtasida kelishilgan muddatda foizlar yoki ustama haq to'lagan holda yoxud bunday to'lovlarsiz hammasini qaytarib berish sharti bilan topshiriladigan pul summasi.

– chet el bankining o'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasi hududida amalga oshiradigan sho'ba banki bo'lib, uning ustav kapitalining hammasi chet el banki tomonidan to'lanadi.

Bank operatsiyasi – bu davlat banki tomonidan berilgan litsenziya asosida amalga oshiriladigan pul mablag'larini jalb etish, kreditlash, hisob-kitoblarni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan yuridik ahamiyatli hamda texnik harakatlar yig'indisidir.

Bank operatsiyalarini amalga oshirish tijorat banklarining asosiy faoliyati bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi 1996-yil 25-aprel qonuniga binoan banklar o'z faoliyatlarida quyidagi bank operatsiyalarini amalga oshiradilar:

– jismoniy va yuridik shaxslarning, shu jumladan vakil banklarning hisobvaraqlarini ochish va yuritish, hisobvaraqlar bo'yicha hisob-kitob qilish;

– omonatlarni jalb etish;

– kreditlarning qaytarilishi, foizlilik va muddatliligi sharti bilan o'z mablag'lari va jalb etilgan boshqa mablag'lar hisobidan o'z nomidan kreditlar berish.

Banklar boshqa turdagi operatsiyalarni ham amalga oshirishlari mumkin jumladan:

- mablag‘ egasi yoki mablag‘ni tasarruf etuvchi bilan tuzilgan shartnomaga binoan pul mablag‘larini boshqarish;

- chet el valutasini naqd pul va naqd bo‘lmagan pul shakllarida yuridik hamda jismoniy shaxslardan sotib olish va ularga sotish;

- pul mablag‘lari, veksellar, to‘lov va hisob-kitob hujjatlarini inkasso qilish;

- uchinchi shaxslar nomidan majburiyatlarning bajarilishini nazarda tutuvchi kafolatlar berish;

- uchinchi shaxslardan majburiyatlarning bajarilishini talab qilish huquqini olish;

- qimmatli qog‘ozlar chiqarish, xarid qilish, sotish, hisobini yuritish va ularni saqlash, mijoz bilan tuzilgan shartnomaga binoan qimmatli qog‘ozlarni boshqarish, qimmatli qog‘ozlar bilan boshqa operatsiyalarni bajarish;

- bank faoliyati yuzasidan maslahat va axborot xizmati ko‘rsatish;

- jismoniy va yuridik shaxslarga hujjatlar va boshqa boyliklarni saqlash uchun maxsus binolar yoki ular ichidagi po‘lat sandiqlarni ijaraga berish;

- moliyaviy lizing;

- xalqaro bank amaliyotiga muvofiq, litsenziyada maxsus ko‘rsatilgan boshqa operatsiyalar.

Banklar ishlab chiqarish, savdo va sug‘urta faoliyati bilan shug‘ullanishga haqli emaslar.

Bank operatsiyalari tijorat xarakteriga ega. Bank xizmati pullik bo‘lib, uning miqdori bank bilan mijoz o‘rtasida tuzilgan fuqarolik-huquqiy bitimi asosida belgilanadi.

Bank operatsiyalari quyidagi o‘ziga xos xususiyatlarga ega:

- a) banklar va mijozlar o‘rtasidagi munosabatlar uzoq muddatga mo‘ljallangan bo‘ladi;

- b) bank va mijozlarning teng emasligi;

- d) bank xizmatlari barcha mijozlarga bir xilda ko‘rsatiladi;

- ye) bank operatsiyalarining ishonchli xarakteri, ya’ni bank mijozga ishonmagan hollarda kredit berishdan bosh tortishi mumkin;

- f) turli davlatlarda bank operatsiyalarining bir xilda huquqiy tartibga solinishi.

Banklar bank operatsiyalarini Markaziy bank tomonidan berilgan litsenziyalar asosida amalga oshiradi. Jumladan, «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunga binoan bank, shu jumladan chet el banki, O'zbekiston Respublikasida o'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan beriladigan litsenziya asosida amalga oshiradi. Litsenziyada bank bajaradigan operatsiyalar ro'yxati ko'rsatiladi.

Litsenziyasiz amalga oshiriladigan bank faoliyati g'ayriqonuniy deb hisoblanadi va bunday faoliyat natijasida olingan daromad davlat budjetiga olib quyilishi lozim.

Litsenziya – belgilangan tartibda vakolatli davlat organi tomonidan berilgan va uning egasiga unda belgilangan faoliyatni amalga oshirish huquqini beradigan, yuridik ahamiyatga ega bo'lgan hujjat.

Demak, **bank litsenziyasi** – O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan, qonunda belgilangan tartibda, banklarga bank operatsiyalarini amalga oshirish huquqini beradigan hujjat.

Amaldagi qonunchilikka binoan banklar faqat bank litsenziyasida ko'rsatilgan bank operatsiyalarini amalga oshirishlari mumkin.

Tijorat banklariga ikki xildagi bank litsenziyasi berilishi mumkin:

a) bank operatsiyalarini milliy valutada amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziya;

b) bank operatsiyalarini xorij valutasida amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziya.

Bank krediti iqtisodiy kategoriya sifatida ssuda kapitali harakatining bir ko'rinishi bo'lib hisoblanadi. Bank kreditida shunday iqtisodiy (pul) munosabatlar yuzaga keladiki, unda banklar tomonidan yig'ilgan davlatning, yuridik va jismoniy shaxslarning vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'lari qaytarish sharti bilan xo'jalik yurituvchi subyektlarga, shuningdek fuqarolarga beriladi. Bank krediti yordamida yuridik va jismoniy shaxslar o'zlarining pul mablag'lariga bo'lgan turli ehtiyojlarini qondiradilar.

Bank krediti jarayonida yuzaga keladigan munosabatlar huquq me'yorlari bilan tartibga solinadi va shu sababli ular huquqiy shaklga ega bo'ladi.

Bank krediti jarayonida yuzaga keluvchi ijtimoiy munosabatlarning murakkabligi, xilma-xilligi – ularning turli sohalar me'yorlari bilan tartibga solinishi alohida ahamiyatga ega. Bank krediti jarayonida yuzaga keladigan munosabatlarning aksariyati ma'muriy, moliya va fuqarolik huquqlari bilan tartibga solinadi. Jumladan, bank kreditiga oid

munosabatlarni tartibga solishda: *birinchidan*, fuqarolik huquqiga xos yuridik tenglik usuli; *ikkinchidan*, ma'muriy huquq va moliya huquqida qo'llaniladigan «hokimiyat va bo'ysunuv» usullaridan foydalaniladi.

Bank krediti birinchi navbatda O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi bilan tartibga solinadi. Jumladan, Konstitutsiyaning 124-moddasida O'zbekiston Respublikasining bank tizimini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqarishi mustahkamlangan.

Bank krediti O'zbekiston Respublikasi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari bilan ham tartibga solinadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bank kreditining rivojlanishida O'zbekiston Respublikasining «Markaziy banki to'g'risida»gi qonunning qabul qilinishi muhim ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, bank kreditini tartibga solishda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining buyruqlari, qo'llanmalari, ko'rsatmalari va boshqa normativ aktlari katta ahamiyatga egadir.

Bank kreditini tartibga solishda ishbilarmonlik va bank odatlari ham ma'lum bir ahamiyatga ega.

Bank krediti ma'lum bir tamoyillar asosida amalga oshiriladi:

a) bank kreditini qaytarib berish tamoyili. Bunga ko'ra, ssuda shaklida olingan pul mablag'lari qarz oluvchi moliyaviy mablag'larining vaqtinchalik manbasi bo'lib hisoblanadi va u bankga (yoki kredit muassasasiga) qaytarilishi lozim;

b) bank kreditining ma'lum bir muddatga berilishi tamoyili. Bu tamoyil bank kreditining qaytarib berish tamoyilidan kelib chiqadi. Har qanday bank krediti belgilangan muddatlarda qaytarib berilishi lozim. Agarda bank kredit belgilangan muddatlarda qaytarib berilmasa, u ma'lum bir sanksiyalarni qo'llashni keltirib chiqarishi mumkin;

d) bank kreditining haq evaziga (foiz) berilishi tamoyili. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga binoan O'zbekiston Respublikasi banklari tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar (shu jumladan kredit) pullik hisoblanadi. Bank kreditini berishda haq asosan foiz ko'rinishida belgilanadi. Foiz miqdori bank bilan mijoz o'rtasidagi bitim bilan belgilanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida foiz miqdorlari kredit bozoridagi pul mablag'iga bo'lgan talab va taklifga bog'liq bo'lishi mumkin.

Qonunchilikda foiz miqdorlarini belgilashda ba'zi bir chegaralanishlar nazarda tutilishi mumkin. Masalan, tijorat banklari markaz-

lashgan kredit mablag'laridan mijozlarga kreditni O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan foizlarda berishi mumkin.

Banklar va boshqa kredit muassasalari kredit berish orqali olgan foydalarini mustaqil ravishda tasarruf etadilar;

ye) bank kreditining ta'minlanganligi tamoyili. O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonuniga binoan banklar qonun hujjatlariga muvofiq ko'char va ko'chmas mulkni garovga qo'yish, kafolat berish, kafillikka olish va majburiyatlar asosida kreditlar beradilar.

Amaldagi qonunchilikda banklar ta'minlanmagan kredit berish haqida qaror qabul qilishlari mumkin. Bu kreditlar «blankli kreditlar», ya'ni ehtimolli kreditlar deb ataladi. Blankli kreditlar, qoida bo'yicha, bank bilan chambarchas bog'liq bo'lgan hamda o'zining barcha bank operatsiyalarini mazkur bank orqali amalga oshiradigan mijozlarga beriladi;

f) bank kreditining maqsadli yo'naltirilganligi tamoyili. Bunga ko'ra bank krediti ma'lum bir maqsadlar uchun beriladi. Bank kreditining maqsadga muvofiq foydalanilmaganligi tegishli sanksiyalarni qo'llashni keltirib chiqaradi.

Lekin ba'zi hollarda bank krediti maqsadli yo'naltirilmagan bo'lishi ham mumkin. Bunday bank kreditlari juda ozdir.

Banklar – mijozlarga kredit mablag'lari sarf qilinadigan tadbirlar ijobiy samara berishiga ishonch hosil qilganidan so'ng, kredit beradi. Bank krediti berilgandan so'ng, ularning maqsadga muvofiq foydalanilishi ustidan bank nazorati o'rnatiladi. Agar kreditlar maqsadga muvofiq foydalanilmayotganligi aniqlansa, bank kreditning qolgan qismini berishni rad etib, kredit shartnomasini bekor qilishi va berilgan kreditni muddatidan ilgari qaytarilishini hamda kredit foizlarini to'lashni talab qilishi mumkin.

Bank kreditlari muddatiga ko'ra uchga bo'linishi mumkin:

a) qisqa muddatli kredit. Bu kreditlar 12 oygacha bo'lgan muddatda beriladi. Qisqa muddatli kreditlarning muddati – kreditlanadigan tadbirlarni o'tkazish muddati, ularning o'zini o'zi oqlashi va boshqa shartlarga bog'liq bo'ladi. Bu kreditlar ko'p hollarda savdo korxonalariga tovarlar sotib olish uchun beriladi;

b) o'rta muddatli kreditlar, ya'ni bir yildan 5 yilgacha bo'lgan muddatga beriladigan kreditdir. Bunday kreditlar yangi tovarlarni o'zlashtirish, texnologik tadbirlar bilan bog'liq bo'lgan yuqori samarali va tez o'zini qoplaydigan tadbirlarga beriladi;

d) uzoq muddatli kreditlar – 5 yildan ortiq bo‘lgan muddatga beriladi. Bu kreditlar ishlab chiqarish va obyektlarni qurish, qayta ta‘mirlash, texnik jihatdan qayta ta‘mirlash bilan bog‘liq bo‘lgan maqsadlarga beriladi.

Mablag‘larni yetkazib berish tartibiga ko‘ra bank kreditlari quyidagilarga bo‘linadi:

a) alohida hisobvarag‘idan kredit berish. Bunda bank qarz oluvchiga maxsus hisobvarag‘i ochadi va unga kredit summasini o‘tkazadi. Shu hisobvarag‘i orqali qarz oluvchiga uchinchi shaxslar tomonidan yetkazilgan tovarlar, ko‘rsatilgan xizmatlar va bajarilgan ishlar bo‘yicha hisob-kitob qilinadi;

b) kontokorrent hisobvarag‘i orqali kredit berish. Bunda bank qarz oluvchining talab qilinguncha saqlanadigan depozit hisobvarag‘ini yopadi va qarz oluvchining hamma operatsiyalarini yagona kontokorrent hisobvarag‘idan amalga oshiradi. Bu hisobvarag‘ida pul mablag‘lari yetmagan hollarda, bank kelishilgan limit chegarasida o‘z mablag‘laridan hisob-kitoblarni amalga oshiradi. Kontokorrent kreditlarining muddati 12 oydan ko‘p bo‘lmasligi lozim. Lekin bu muddat tomonlarning kelishuviga binoan uzaytirilishi mumkin.

Banklar tomonidan kreditlar berish kredit shartnomasi asosida amalga oshiriladi. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 744-moddasiga binoan **kredit shartnomasi** bo‘yicha bir taraf bank yoki boshqa kredit tashkiloti (kreditor) ikkinchi tarafga (qarz oluvchiga) shartnomada nazarda tutilgan miqdorda va shartlar asosida pul mablag‘lari (kredit) berish, qarz oluvchi esa olingan pul summasini qaytarish va uning uchun foizlar to‘lash majburiyatini oladi.

Kredit shartnomasi yozma shaklda tuzilishi shart. Yozma shaklga rioya qilmaslik kredit shartnomasining haqiqiy bo‘lmasligiga olib keladi. Bunday shartnoma o‘z-o‘zidan haqiqiy bo‘lmaydi.

Kredit shartnomasi ikki tomonlama majburlaydigan shartnomalar turiga kiradi va shartnoma ishtirokchilari – kreditor ham, qarz oluvchi ham huquq va majburiyatlarga ega bo‘ladi.

Kredit shartnomasi haq evaziga tuziladigan shartnoma bo‘lib, qarz oluvchi shartnomada belgilangan tartibda foizlar to‘lashi lozim.

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 746-moddasiga binoan kreditor qarz oluvchini to‘lovga qobiliyatsiz deb hisoblasa, qarz oluvchi kreditni ta‘minlash majburiyatlarini bajarmasa, shartnomada nazarda tutilgan kreditdan aniq maqsadda foydalanish majburiyatini

buzsa, shuningdek shartnomada nazarda tutilgan kreditni berishdan butunlay yoki qisman bosh tortishga haqli.

Qarz oluvchi kredit olishdan butunlay yoki qisman bosh tortishga haqli. Agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, qarz oluvchi bu haqda kreditorni kredit shartnomasida belgilab qo'yilgan kredit berish muddatiga qadar xabardor qilishi shart. Qarz oluvchi kredit shartnomasida nazarda tutilgan kreditdan aniq maqsadda foydalanish majburiyatini buzgan taqdirda kreditor shartnoma bo'yicha qarz oluvchini bundan buyon kreditlashni to'xtatishga haqli.

Bozor iqtisodiyoti sharoitiga o'tish bank krediti sohasidagi munosabatlarni tubdan o'zgartirdi. Lekin bu holat mamlakatdagi pul-kredit munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solishni inkor etmaydi.

O'zbekiston Respublikasida kredit tizimini boshqarish vazifasi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga yuklatilgan.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bir tomondan, pul-kredit tizimini boshqarish bo'yicha hokimiyat vakolatiga ega bo'lgan davlat organi sifatida; ikkinchi tomondan esa tijorat va boshqa kredit muassasalari bilan ma'lum bir fuqarolik-huquqiy munosabatlariga kiruvchi yuridik shaxs sifatida harakat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki oldingi vaqtlardagi davlat banklaridan farq qilgan holda, xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatini bevosita nazorat qilmaydi, balki tijorat banklari va boshqa kredit muassasalarining faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiradi. Markaziy bank – bank mijozlarining manfaatlarini himoya qilish bo'yicha choralar ko'radi, bank tizimining barqarorligini ta'minlash maqsadida sug'urta jamg'armalarini tashkil etadi va vakolati doirasida boshqa vazifalarni bajaradi.

Bank tizimining holatini yaxshilash, barkarorligini ta'minlash maqsadida Markaziy bank banklarga kreditlar berish orqali ularni qayta moliyalashtiradi.

Qonunchilikka binoan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki oxirgi bosqichdagi (instansiyadagi) kredit beruvchi (kreditor) bo'lib hisoblanadi. Markaziy bank tijorat banklarining normal faoliyat ko'rsatishi uchun sharoit yaratib berilishida yordamlashadi, lekin u tijorat banklarining kundalik faoliyatiga aralashmaydi. Markaziy bank tijorat banklari va boshqa kredit muassasalarini tashkil etishning maqsadga muvofiqligi va qonuniyligi ustidan nazoratni olib boradi. Ushbu nazorat – tijorat va boshqa kredit muassasalarining ustavini ro'yxatga olish, bank

operatsiyalarini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyalarni berish va qaytarib olish jarayonida amalga oshiriladi.

Markaziy bank O'zbekiston Respublikasi kredit tizimini boshqaruvchi organ sifatida, tartibga solish funksiyasini amalga oshira turib, bank krediti sohasiga taalluqli masalalar bo'yicha me'yoriy aktlar chiqarish huquqiga ega. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining «Markaziy banki to'g'risida»gi qonuniga binoan Markaziy bank o'z vakolati doirasida O'zbekiston Respublikasi hududida barcha shaxslar ijro etishi majburiy bo'lgan me'yoriy hujjatlar chiqaradi. Markaziy bankning me'yoriy hujjatlari, agar hujjatning o'zida o'zga qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, e'lon qilingan kundan boshlab kuchga kiradi.

Mazkur qonunning 52-moddasida Markaziy bankning banklar uchun majburiy bo'lgan iqtisodiy normativlari ko'rsatib o'tilgan. Bular quyidagilardan iborat:

- a) kapitalning monandlik koeffitsiyentini;
- b) bir qarz oluvchi yoki bir-biriga daxldor qarz oluvchilar guruhiga tavakkalchilikning eng ko'p miqdorini;
- d) yirik kredit tavakkalchilik va investitsiyalarning eng ko'p miqdorini;
- ye) likvidlilik koeffitsiyentlarini;
- f) aktivlarni tasniflash va baholashga doir talablarni, shuningdek bunday tasniflar asosida bankning operatsiya xarajatlari jumlasiga kiritiladigan chegirmalardan shubhali va harakatsiz qarzlarga qarshi tashkil etiladigan zahiralarni shakllantirishni;
- g) qarzlarga doir foizlarni hisoblab chiqarish va ularni bank daromadlari hisobvarag'iga kiritishga doir talablarni;
- h) ochiq valuta mavqeyi limitlarini belgilash.

Markaziy bank iqtisodiy normativlarning o'zgarishi to'g'risida kamida bir oy oldin e'lon qiladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan iqtisodiy normativlar Markaziy bankning taklifiga binoan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan o'zgartirilishi, to'ldirilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki iqtisodiy normativlar yordamida tijorat banklari va boshqa kredit muassasalari faoliyatiga ta'sir etib, ularning funksiyalanishini, O'zbekiston Respublikasi kredit tizimining barqarorligini ta'minlaydi.

Markaziy bank va banklar bir-birlarining majburiyatlari bo'yicha javobgar emas, ular shunday javobgarlikni o'z zimmasiga o'zlari olgan hollar bundan mustasno.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga banklarning hisobvara-qalarini yuritish va depozitlarini qabul qilishga ruxsat etilgan.

Markaziy bank banklarga banklararo to'lovlarga hisob-kitob-kliring xizmatini, shu jumladan cheklar va boshqa to'lov hujjatlari orqali haq to'lashni tashkil etishda yordam ko'rsatish, shunday operatsiyalarni o'tkazish tartibini o'z ixtiyeriga ko'ra belgilash va tegishli ko'rsatmalar berishga haqlidir.

Markaziy bank bank tizimi ehtiyojlari uchun axborot tarmog'ini yaratadi va saqlab turadi.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga binoan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki banklarning faoliyati ustidan, bank qonunchiligining to'g'ri qo'llanilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi. Markaziy bank banklar tomonidan amalga oshiriladigan bank operatsiyalarini o'zi tekshirishi yoki bu ishni auditorlik tashkilotlariga topshirishi mumkin.

Markaziy bank nazoratni amalga oshirish jarayonida aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish to'g'risida ko'rsatmalar beradi. Markaziy bank ko'rsatmalari banklar uchun bajarilishi majburiydir. Agar Markaziy bank ko'rsatmalari bajarilmasa, iqtisodiy normativlarning buzilishi sababli banklarga yoki mijozlarga zarar yetkanligi aniqlansa, hisobotlar taqdim etilmasa yoki soxta hisobotlar taqdim etilgan bo'lsa va boshqa hollarda Markaziy bank aybdor shaxslarga nisbatan qonunda belgilangan quyidagi chora va sanksiyalarni qo'llaydi:

birinchidan, banklar va ularning filiallari iqtisodiy normativ-larni belgilovchi banklarga oid qonun hujjatlarini buzgan taqdirda, Markaziy bank ustav kapitalining eng kam miqdoridan 0,1 foizgacha jarima undirish yoxud ayrim operatsiyalarni o'tkazishni olti oygacha bo'lgan muddatga cheklab qo'yish huquqiga ega;

ikkinchidan, agar yo'l qo'yilgan tartib buzilishlar yoki bank o'tkazayotgan operatsiyalar omonatchilar va kreditorlarning manfaatlariga aniq xavf tug'dirgan bo'lsa, Markaziy bank:

a) banklardan ustav kapitali eng kam miqdorining 1 foizidan oshmagan summada jarima undirishga;

b) bankdan bankni moliyaviy sog'lomlashtirish, shu jumladan aktivlar tuzilmasini o'zgartirish, bank xarajatlarini kamaytirish va aksiyadorlarga dividendlar to'lashni to'xtatish tadbirlarini ko'rishni bank yoki uning filiali rahbarlarini almashtirishni, bankni qayta tashkil etishni, filialni tugatishni talab qilishga;

d) bank uchun iqtisodiy normativlarni olti oylik muddatgacha o'zgartirishga;

ye) bankning ayrim bank operatsiyalarini amalga oshirishni bir yilgacha bo'lgan muddatga, shuningdek filiallar ochishni ham shuncha muddatga taqiqlab quyishga;

f) bankni moliyaviy sog'lomlashtirish yoki Markaziy bank ko'rsatmalarini bajarish uchun zarur bo'lgan davrda mansabdor shaxslar va aksiyadorlar ega bo'lgan barcha vakolatlarni vasiyga berib, bankka vasiylik qilish tartibini belgilash to'g'risida qaror qabul qilishga;

g) bank operatsiyalarini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyani qaytarib olishga haqlidir;

uchinchidan, bank filiallari to'lovlarni o'z vaqtida o'tkazmagan va ularning vakillik hisobvaraqlari qoniqarsiz ahvolda bo'lgan hollarda Markaziy bank filiali ushbu harakat natijasida olgan daromadini qat'iy tartibda undirib oladi, shuningdek shuncha miqdorda jarima soladi.

Markaziy bankning nazorat olib borish funksiyasi bilan bog'liq bo'lgan qarorlari ustidan tijorat banklari O'zbekiston Respublikasi Oliy Xo'jalik sudiga shikoyat qilishlari mumkin.

Qonunchilikka binoan banklar o'z zimmalariga olgan majburiyatlarni bajarish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan kredit olish bo'yicha murojaat qilishlari mumkin.

Markaziy bank tijorat banklariga kredit berish jarayonida ular bilan fuqarolik-huquqiy munosabatlariga, ya'ni tomonlarning yuridik tengligiga asoslangan munosabatlarga kirishadilar.

Qarz oluvchilar – yuridik shaxslar, shuningdek tijorat banklari va boshqa kredit muassasalari o'zlariga yuklangan majburiyatlarni bajarmasalar (masalan, kreditlarni o'z vaqtida qaytarmaslik), belgilangan tartibda to'lovga qobiliyatsiz (bankrot) deb e'lon qilinadi.

Tijorat banklarining yoki boshqa kredit muassasasining, boshqa yuridik shaxslar singari, to'lovga qobiliyatsiz (bankrot) deb topish O'zbekiston Respublikasining 1998-yil 28-avgustda qabul qilingan «Bankrotlik to'g'risida»gi qonuni asosida amalga oshiriladi. Qonunning 107-moddasiga binoan bankni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza xo'jalik sudi tomonidan ko'rish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan bank faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziya qaytarib olingandan keyingina qabul qilinadi.

Markaziy bank tomonidan litsenziyani qaytarib olish faqatgina tijorat banklarining o'z majburiyatlarini to'liq va o'z vaqtida bajara olmasligi

fakti aniqlangan hollarda amalga oshiriladi. Markaziy bank tomonidan litsenziyaning qaytarib olinishi, xo'jalik sudining albatta tijorat bankini yoki boshqa kredit muassasasini bankrot deb e'lon qilish to'g'risida qaror chiqarishini anglatmaydi. Xo'jalik sudlari bankni to'lovga qobiliyatsiz (bankrot) deb topish haqidagi arizani rad etish to'g'risida yoki tegishli qayta tashkil etish tadbirlarini o'tkazish to'g'risidagi qarorni qabul qilishlari ham mumkin.

Qarzdor bankning ixtiyoriy ravishda o'zini bankrot deb e'lon qilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Qarzdor bank kreditorlarning talablarini qondirishga qodir bo'lmagan taqdirda yuzaga keladigan munosabatlar hamda banklarning bankrotligi to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqishning xususiyatlari qonunlarda belgilangan tarzda tartibga solinadi.

«Bankrotlik to'g'risida»gi qonunga binoan xo'jalik sudi tomonidan qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi qaror qabul qilinishi tugatishga doir ish yuritishning boshlanishiga olib keladi.

Qarzdor bankrot deb e'lon qilingan paytdan boshlab qarzdorning o'z mol-mulkini tasarrufidan chiqarishi, o'zga shaxsga berish va pul majburiyatlarini to'lashi taqiqlanadi, hisob-kitob hisobvarag'i bo'yicha operatsiyalar, dividendlar va majburiy to'lovlar to'lash to'xtatib qo'yiladi. Qarzdorning barcha qarz majburiyatlari muddati o'tib ketgan deb hisoblanadi, unga yangi talablarni taqdim etishga yo'l qo'yilmaydi.

Qarzdor qarzlarning barcha turlari bo'yicha penyalar va foizlar hisoblash bekor qilinadi. Qarzdorning mol-mulkiga undiruvni qaratishga nisbatan barcha cheklashlar olib tashlanadi. Agar qabul qilingan qarorlar qonuniy kuchga kirmagan bo'lsa, xo'jalik sudida ko'rilayotgan qarzdor ishtirokidagi barcha mulkiy nizolar tugatiladi. Shu paytdan boshlab mulkiy va moliyaviy tusdagi barcha talablar qarzdorga faqat tugatishga doir ish yuritish doirasida qo'yilishi mumkin.

Ishonchli shaxs, kreditorlar yig'ilishi (qo'mitasi), qarzdor va boshqa manfaatdor taraflar tugatishga doir ish yuritishning ishtirokchilaridir.

Xo'jalik sudi bankrotlik to'g'risida qaror qabul qilgan taqdirda tugatish komissiyasi ayni shu sud tomonidan tuziladi.

Tugatish komissiyasining xatti-harakatlari ustidan xo'jalik sudiga shikoyat qilish mumkin.

Yuridik shaxsni, shu jumladan banklar va boshqa kredit muassasalarini bankrot deb e'lon qilish tartibi «Bankrotlik to'g'risida»gi qonunda batafsil ko'rsatib o'tilgan. Yuridik shaxs davlat ro'yxatidan tegishli ravishda chiqarilgandan so'ng tugatilgan hisoblanadi.

4. Banklar faoliyatining huquqiy asoslari

Kredit va moliya operatsiyalarining asosiy qismini qamrab oladigan kredit tizimining hal qiluvchi bo'g'ini bank tizimidir.

Bank tizimi *bir bosqichli* va *ikki bosqichli* bank tizimiga bo'linadi.

Bir bosqichli bank tizimi. Bu tizim doirasida barcha kredit muassasalari, jumladan, markaziy bank ham, yagona bosqichda turadi. Shuningdek, mijozlarga kredit-hisob xizmati ko'rsatishda bir xil vazifani bajaradi. Tuzilishning bunday tamoyili asosan iqtisodiy tuzilmalari sust rivojlangan mamlakatlarga, shuningdek boshqaruvning totalitar, ma'muriy-buyruqbozlik tartiblari hukm surayotgan davlatlarga xos.

Ikki bosqichli bank tizimi. Mazkur tizim banklar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni ikki yo'nalishda, ya'ni: bo'yiga (vertikal) va eniga (gorizontal) yo'nalishda tuzilishiga asoslanadi. Bo'yiga (vertikal)– rahbarlik qiluvchi, boshqaruvchi markaz hisoblangan Markaziy bank bilan quyi bo'g'inlar – tijorat va ixtisoslashgan banklar o'rtasidagi bo'ysunish munosabatlari, eniga (gorizontal) – turli quyi bo'g'inlar o'rtasidagi teng huquqli sheriklik munosabatlari tushuniladi.

Konstitutsiyamizning 124-moddasiga binoan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini Respublika Markaziy banki boshqaradi.

Bank tizimining tarkibiy qismlari. O'zbekiston Respublikasining bank tizimiga quyidagilar kiradi:

a) O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va unga tobe bo'lgan muassasalar;

b) O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki;

d) Respublika aksiyali-tijorat sonoat-qurilish banki;

ye) Respublika aksiyali-tijorat agrosanoat banki;

f) Pay, aksiya asosida, shuningdek chet el kapitali ishtirokida tuzilgan tijorat banklari, ularning filiallari;

g) Kooperativ va xususiy banklar.

Tijorat, kooperativ va xususiy banklar O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki va boshqa banklar bilan o'zaro munosabatlarini shart-noma asosida quradilar.

Har bir bankning vazifalari banklar tomonidan ishlab chiqiladigan va O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ro'yxatidan o'tkaziladigan o'z ustavlari bilan begilanadi.

Tijoart banklarining faoliyati Respublika Markaziy banki tomonidan ular uchun iqtisodiy normativlar belgilab berilishi va ularning faoliyati

ustidan nazorat qilinishi yo‘li bilan boshqariladi. O‘zbekiston Respublikasi banklariga O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ruxsati bilan boshqa respublikalarda va chet ellarda kredit muassasalari, bank filiallari ochish huquqi beriladi. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki O‘zbekiston Respublikasi hududida chet el banklarining filiallari, shuningdek chet el kapitali ishtirokidagi banklar ochishga ruxsat berish huquqiga egadir.

Banklar o‘z faoliyatlarini muvofiqlashtirish maqsadida uyushmalar, assotsiatsiyalar va boshqa xil tashkilotlar tuzishlari mumkin.

O‘zbekiston respublikasining Markaziy banki bank tizimida yetakchi o‘rinni egallaydi va respublikaning davlat, emission va zahira banki hisoblanadi hamda «Markaziy bank to‘g‘risida»gi qonun asosida faoliyat yuritadi.

O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki yuridik shaxs hisoblanib, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tasdiqlagan o‘z nizomiga egadir.

Davlat boshqaruv idoralari O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ish faoliyatiga aralashishga haqli emasdir. Markaziy bank davlatning bosh banki hisoblanadi, davlatning bank tizimida yetakchi o‘rin egallaydi hamda universal va ixtisoslashgan banklar faoliyatini yo‘naltiruvchi «banklar banki» vazifasini bajaradi. U iqtisodiy jihatdan mustaqil, o‘z xarajatlarini daromadlari hisobidan qoplaydi.

O‘zbekiston Respublikasi «Markaziy banki to‘g‘risida»gi qonunning 3-moddasida Markaziy bankning bosh maqsadi va asosiy vazifalari berilgan bo‘lib, unga ko‘ra Markaziy bankning bosh maqsadi valutaning barqarorligini ta‘minlashdan iborat. Uning asosiy vazifasi quyidagilardan iborat:

- pul muomalasini tartibga solish;
- milliy valutaning barqarorligini ta‘minlash;
- yagona pul-kredit siyosatini yuritish;
- hisob-kitob va kassa xizmatini ko‘rsatishni tashkil etish;
- omonatchilar va banklarning manfaatlarini himoya qilish qilish;
- tijorat banklari va boshqa kredit muassasalarining faoliyatini nazorat qilish;
- tashqi iqtisodiy faoliyat operatsiyalarini amalga oshirish.

O‘zbekiston Respublikasi «Markaziy banki to‘g‘risida»gi qonunning 8-moddasida. Markaziy bankning tashkiliy tuzilishi berilgan bo‘lib unga asosan O‘zbekiston Respublikasining ma‘muriy-hududiy bo‘linishiga

muvofiq Qoraqalpog‘iston Respublikasi poytaxti, Toshkent shahri va viloyatlarning markazlarida yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lmagan Markaziy bankning hududiy boshqarmalari tashkil etilgan. Ular Markaziy bank boshqaruviga hisobdor bo‘lib, uning qarorlari asosida tuziladi va tugatiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki o‘z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni amalga oshirish uchun tegishli xizmatlar va muassasalar ochish huquqiga ega.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi oldida hisobdor bo‘lib, boshqaruv va ijro etuvchi davlat hokimiyati idoralari oldida mustaqildir.

Markaziy bankning oliy organi uning Boshqaruvidir. Boshqaruv Markaziy bank siyosati va faoliyatining asosiy yo‘nalishlarini belgilab beradi, bankni boshqaradi (15-m.).

Boshqaruv tarkibi 11 kishidan iborat bo‘ladi (16-m.). Boshqaruv tarkibiga Markaziy bank raisi, uning o‘rinbosarlari, shuningdek bankning asosiy bo‘limlari rahbarlari kiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga rahbarlikni rais, uning muovinklari va a‘zolaridan iborat boshqaruv amalga oshiradi. Boshqaruv raisini O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tayinlab, so‘ngra uni O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tasdiqlaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyati O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining tegishli qo‘mitasi yoki uning topshirig‘i bilan auditor tashkilotlari tomonidan tekshirilishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki o‘zining ish faoliyatida tijorat banklarining ishlashi va banklar o‘rtasida halol raqobat prinsiplari joriy etilishi uchun shart-sharoitlar yaratilishiga yordam beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tijorat banklarining kundalik faoliyatiga aralashmaydi.

Tijorat banklarining moliyaviy jihatdan mustahkamligini ta‘minlash, ularning kredit oluvchilari va omonatchilarining manfaatlarini himoya qilish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tijorat banklari uchun quyidagi iqtisodiy normativlarni belgilaydi:

- yangidan tashkil etilayotgan tijorat banklari va xususiy banklar uchun ustav fondining eng kam miqdori bank ish boshlagunga qadar muassislar tomonidan to‘langan bo‘lishi kerak;

- bankning o‘z mablag‘lari miqdori bilan uning aktivlari summasi o‘rtasidagi yo‘l qo‘yiladigan eng katta nisbat;

- O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga joylashtirilgan majburiy rezervlarning miqdori;

- bir qarz oluvchiga tavakkal qilib beriladigan qarzning eng katta miqdori;

- balans barqarorligining ko'rsatkichi;

- fuqarolar omonatlari sug'urtasining umumiy bank fondiga va o'z rezerv fondiga foydadan ajratmalar normativlari.

Tijorat banki iqtisodiy normativlarni buzgan taqdirda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ana shu holga barham berish muddatlari va shartlarini belgilaydi.

Normativlar muntazam ravishda buzilgan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining bank operatsiyalarini normativlarga muvofiqlashtirish muddatlari va shartlariga doir ko'rsatmalari bajarilmagan, yil zarar ko'rib yakunlangan, bank kreditorlari manfaatlariga xavf soladigan ahvol yuzaga kelgan taqdirda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tijorat banki muassislari (qatnashchilari) oldiga yoki tegishli idora oldiga quyidagi masalalarni qo'yishi mumkin:

- bankni moliyaviy jihatdan sog'lomlashtirish chora-tadbirlarini ko'rish;

- bankni qayta tashkil etish;

- bankni tugatish kabilar.

Markaziy bank qo'llaydigan choralar va sanksiyalar (53-m.).

Banklar va ularning filiallari iqtisodiy normativlarni belgilovchi banklarga oid qonun hujjatlarini buzgan taqdirda, Markaziy bank ustav kapitalining eng kam miqdoridan 0,1 foizgacha jarima undirish yohud ayrim operatsiyalarni o'tkazishni olti oygacha bo'lgan muddatga cheklab qo'yish huquqiga ega.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. *Sug'urta sohasidagi davlat boshqaruv va nazorat organlari faoliyati nimalardan iborat?*

2. *Markaziy bankning huquq va majburiyatlari qanday.*

3. *Ixtiyoriy va majburiy sug'urta va uning turlari.*

4. *Bank operatsiyalari va uning turlari.*

8-MAVZU: PUL MUOMALASINING HUQUQIY ASOSLARI. VALUTA VA INVESTITSIYA QONUNCHILIGI ASOSLARI

1. *«Pul» tushunchasi, tizimi va turlari.*
2. *Naqd pulsiz hisob-kitoblarni huquqiy tartibga solish.*
3. *Valutani tartibga solishning huquqiy asoslari.*
4. *Investitsiya faoliyatini huquqiy boshqarish.*

1. «Pul» tushunchasi, tizimi va turlari

Davlatning xo‘jalik-tashkiliy funksiyasi – pul muomilasini huquqiy tartibga solish orqali amalga oshiriladi. Davlat pul yordamida mamlakatning iqtisodiyotiga ta’sir ko‘rsatadi, ya’ni pul yordamida mehnat va iste’mol hisobga olinadi, ular nazorat qilinadi; xo‘jalik yuritishning usullari amalga oshiriladi; iqtisod rejimi va xo‘jalik hisoboti mustahkamlanadi. Umuman olganda, davlat puldan iqtisodni tashkil etish maqsadida foydalanadi.

Davlat pul tizimi – bu davlat tomonidan pul muomilasining tashkil etish usulining o‘rnatilishi.

Tabiiyki, pulning o‘zi nima degan savol tug‘iladi? Oldingi darslardan bizga ma’lumki, pul – bu iqtisodiy kategoriyadir. Iqtisodiy adabiyotlarda ko‘rsatilishicha, pul ekvivalent sifatida xizmat qiluvchi maxsus tovar turi hisoblanadi.

Pul iqtisodiy kategoriya sifatida turli xil vazifalarni bajaradi. Pul, birinchi navbatda, tovar va tovarsiz ko‘rinishdagi (soliqlar, jarimalar) operatsiyalarni amalga oshirishda to‘lov vositasi sifatida xizmat qiladi.

Pulning asosiy vazifalariga quyidagilarni kiritish mumkin: narx hajmini belgilash; muomila vositasi; to‘lov vositasi; jamlash va omonat vositasi; dunyo pullari.

Iqtisodiy va noiqtisodiy munosabatlarni tartibga solishda pulning roli kattadir. Pul yordamida kredit va boshqa operatsiyalar amalga oshiriladi. Shu sababli pul iqtisodni, uning ayrim bir sohalarini, iqtisodiy faoliyatning ayrim subyektlarini, shuningdek ijtimoiy sohani rivojlantirishning samarasi bo‘lib hisoblanadi. Pul yordamida davlat va jamiyatning ortiqcha iqtisodiy va noiqtisodiy operatsiyalarini amalga oshirish qisqartiriladi. Masalan, davlat boshqa import tovarlariga nisbatan o‘zining tovar munosabatlariga yuqori bojxona bojini o‘rnatishi mumkin va boshq.

Pul mamlakat iqtisodining holatini, birinchi navbatda, bozorlarning tovarlar bilan to'ldirilganligini, iqtisodiy va noiqtisodiy munosabatlar subyektlarining moliyaviy ta'minlanganlik darajasini ifoda etadi.

Pul – bu shunday maxsus tovar, u boshqa hamma tovarlar uchun umumiy ekvivalent vazifasini bajaradi. Hamma tovarlar singari pul ham, qiymatga va iste'mol qiymatiga ega. Shu ma'noda u boshqa oddiy tovarlardan farq qiladi.

Pul bozor iqtisodiyotining muhim omilini tashkil qiladi. Hozirgi iqtisodiy hayot, xususan, bozor iqtisodiyoti pul bilan tirikdir. Pul bo'lmagan joyda bozor iqtisodiyoti bo'lishi mumkin emas. Bozor iqtisodiy tovarlar va tovarlashgan xizmatlarning ishlab chiqarishidan boshlab, to iste'molgacha bo'lgan harakatdan iboratki, bu pul vositasida amalga oshadi. Ishlab chiqarish resurslari bozorda pulga xarid qilinib, tovarlar yaratiladi va pul daromadlariga ayirboshlashib, iste'molga o'tadi. Tovarlarni iste'molga yoki investitsiya (ishlab chiqarish) uchun sarf etiladimi, baribir pul yordamida harakatga keladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomilasini uyushtirish, pullarni ayirboshlash, ularni saqlash, taqsimlash, bo'sh pulni qarzga berish, ya'ni uni sotish, pul vositasida moliyani tashkil etish kabi iqtisodiy aloqalar yanada kuchayib, murakkablashib boradi. Pul shaklidagi mablag'lar bozor orqali resursga aylanadi va ular ishtirokida tovarlar yaratiladi hamda sotilib, yana pul ko'rinishiga keladi.

Bizga ma'lumki, turli davlatlarda turli vaqtlarda pul vazifasini har xil tovarlar bajarib kelgan. Bunda ma'lum bir hududda yashovchi aholining geografik, milliy va boshqa xususiyatlari, shuningdek bu hududlarning xo'jalik faoliyatining xususiyatlari hisobga olinar edi. Vaqt o'tishi bilan deyarli barcha davlatlarda universal pul vositasi hisoblangan – oltin qo'llanila boshlandi. Oltin ko'pgina o'ziga xos xususiyatlarga ega: *birinchidan* jismoniy xususiyatlarining o'zgarmasligi; *ikkinchidan*, qat'iyligi; *uchinchidan*, unga ketadigan mablag' va mehnat hajmining yuqoriligi va boshq. Lekin oltinning pul sifatidagi muomilasi bir qancha qiyinchiliklarni ham tug'diradi. Shu sababli, XVII–XIX asrlarda deyarli barcha mamlakatlar ma'lum bir oltin massasiga ifodalangan qog'oz ko'rinishidagi pullarga o'tishdi. Uzoq vaqt davomida bu qog'oz pullari egalari ularni teng hajmdagi oltinga almashtirish huquqiga ega edilar.

Hozirgi vaqtda ko'pgina davlatlar va banklar qog'oz ko'rinishidagi pullarni oltinga almashtirish bo'yicha huquq va majburiyatlardan voz kechgan.

Oldingi vaqtlarda qog'oz pullarda ularning oltinga bo'lgan nisbati yozib qo'yilar edi. Masalan, 1920-yillardagi sobiq Ittifoqning iqtisodiy siyosat davrida muomilada bo'lgan rublda mana shunday yozuvlarni uchratish mumkin edi. Hozirda ko'pgina davlatlar bundan voz kechmoqda. Sababi, pul birliklari (qog'oz pullar ham, tangalar ham) emitetning (ya'ni davlatning) barcha aktivlari bilan ta'minlangandir. Bu holat davlatlarning pul muomilasi to'g'risidagi qonunchilik aktlarida mustahkamlangan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi «Markaziy banki to'g'risida»gi qonunning 33-moddasiga binoan muomilada bo'lgan banknotlar va tangalar Markaziy bankning qat'iy majburiyatlari hisoblanadi va uning barcha aktivlari bilan ta'minlanadi. Shu sababli, har bir banknotda (tangada) uning oltinga nisbati, almashtirilishi yoki boshqa usullarda ta'minlanganligini ko'rsatishga hojat qolmadi. Oldingi vaqtlarda muomilada bo'lgan rasmiy pul birligining «oltin» mazmuni bekor qilindi.

Bundan tashqari, pul vazifasini oltindan tashqari, boshqa qimmatbaxo metallar – kumush, platina ham bajargan. Hozirgi vaqtda kumushdan tangalar yasovchi davlatlar soni juda ozdir. O'zbekiston Respublikasida oltin, kumush va platinadan tangalar faqatgina maxsus tayyorlangan va qadoqlangan sovg'alar (suvenir) sifatida chiqarilishi mumkin.

Pullar muomilaga davlat tomonidan, aniqrog'i u vakolat bergan banklar tomonidan chiqariladi. O'zbekiston Respublikasida pul birliklarini chiqarish O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki zimmasiga yuklatilgan.

Pul birliklari gerb, bayroq singari davlat ramzi bo'lib hisoblanadi.

Rasmiy pul birliklari davlat qonunchilik aktlarida nazarda tutilgandir. Ba'zi hollarda davlat hududida uning ruxsati bilan yoki ruxsatisiz boshqa pul birliklari ham muomilada bo'lishi mumkin. Bunday pul birliklari rasmiy pul birliklarining yetishmovchiligidan kelib chiqishi mumkin.

1991-yil 31-avgustda O'zbekiston Respublikasining mustaqilligi e'lon qilindi. O'zbekiston Respublikasi siyosiy jihatdan mustaqillikka erishdi. Endigi vazifa – iqtisodiy mustaqillikni ta'minlash va bozor munosabatlariga asoslangan jamiyat kurish bilan bog'liq qator muam-molarni hal qilishdan iborat.

Har qanday davlatning mustaqilligini ta'minlaydigan bir qancha omillar mavjud, bular: chegara, chegarani qo'riqlaydigan qo'shin, davlat ramzlari – bayroq, gerb hamda iqtisodiy muomila vositasi bo'lmish – milliy valutadir.

O'zbekiston Respublikasi 1992-yil noyabr oyidan boshlab avval so'm kuponlarni, so'ng milliy valutani muomilaga kiritdi. Buning sababi shundaki:

birinchidan: bozor tarmoqlari, ayniqsa pul-kredit muomilasi sohasidagi munosabatlar hali mukammal emas edi. Milliy pulning birdaniga joriy etilishi – iqtisodiyotning umumiy holatiga, muomila tizimiga hamda bank sohasidagi sof texnik sabablariga ko'ra, uning qiymatiga ta'sir ko'rsatmasligi lozim.

Pul qiymatining tushib ketishi iqtisodiyot sohasida ko'ngilsiz oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin edi;

ikkinchidan: MDH doirasida har xil valutar muomilada bo'lgan bir paytda, pulning bu sharoitga moslashishi va uning qiymatini aniqlaydigan vaziyat vujudga kelishi zarur edi. Milliy pulni birdaniga muomilaga kiritish korxonalarning rubllik hisoblarini SO'Mlik hisoblarga aylantirish zaruratini tug'dirar, bu esa MDH mamlakatlari korxonalari o'rtasidagi xo'jalik aloqalariga rahna solar edi. Rublda davlatlararo hisob-kitob qilish imkoniyati mavjud bo'lgan davrda so'm-kuponning joriy etilishi o'zaro xo'jalik aloqalari uzilib qolishining oldini oldi.

Qirg'iziston o'z milliy valutasini joriy etganda mana shu holni hisobga olmagan edi;

uchinchidan: milliy pulga bosqichma-bosqich o'tish ijtimoiy talofatlarni kamaytiradi. Har qanday pul islohoti, xususan narxlar erkin yoki erkinlikka yaqin bo'lgan sharoitda yoki musodara tariqasida ham bo'ladi. Masalan, pul 1:10 yoki 1:100 nisbati bilan almashtirilgan taqdirda ham, narx-navo aynan shu nisbat darajasidan pastga tushmaydi. Har qanday pul islohotida ham narx-navoning o'sishi ro'y beradi. Pul almashish nisbati qancha baland bo'lsa, aholi jamg'armasining pasayishi shuncha yuqori bo'ladi. Birga bir nisbatida almashtirilgandagina, aholi kam jabr ko'rishi mumkin.

O'zbekiston Hukumati xalq uchun kulay bo'lgan ana shu yagona yo'ldan bordi. Bizdan avval milliy valutasini joriy qilgan respublikalardan har xil yo'llar bilan oqib kelayotgan, mol bilan ta'minlanmagan qog'oz pullarning ko'payib ketganini hisobga oladigan bo'lsak, birdaniga milliy valutani joriy etish, uning salmog'ini juda tushirib yuborgan bo'lardi. Rubl bilan 1:1 nisbatida almashtirish esa pulimizni birdaniga qadrsiz qilib qo'yar edi. Milliy valutaga so'm-kupon orqali bosqichma-bosqich o'tish aholini ham, bo'lajak o'zbek SO'Mini ham hych narsa bilan ta'minlanmagan rubl bosqinidan muhofaza qiladi.

O‘zbek SO‘Mini joriy qilish zarurati. Sobiq Ittifoq parchalanib ketganidan so‘ng MDH mamlakatlari o‘rtasida yagona pul birligini saqlab qolishga aslo hojat qolmadi. Ayni paytda davlatlar mustaqil moliyaviy siyosat yurita boshladi.

Bunday sharoitda:

birinchidan, respublikalarda moliya sohasida yuz berishi mumkin bo‘lgan o‘zgarishlarni oldindan bilish mushkul bo‘lib qoldi;

ikkinchidan, naqd pulsiz mablag‘ harakati bilan bog‘liq to‘lovlar ancha cheklandi;

uchinchidan, mintaqalararo foiz me‘yorlari o‘rtasidagi farq kuchaydi;

turtinchidan, pul qadrsizlana boshladi;

beshinchidan, Rossiya Markaziy banki tomonidan MDH mamlakatlarini naqd pul va kreditlar berishning muntazamligiga rioya qilinmagan, mablag‘ yetishmasligi va iqtisodiy faoliyatda beqarorlikka olib keldi;

oltinchidan, turli respublikalarda pulning har xil darajada qadrsizlanishi, mintaqada iste‘mol mollarini kamaytirib yubordi;

yettinchidan, *Hukumatlar* o‘rtasida ishonch va hamjihatlik yo‘qligi, shuningdek, unchalik muhim bo‘lmagan masalalar bo‘yicha xatti-harakatlar ahvolni battar og‘irlashtirdi.

Yuzaga kelgan sharoit mustaqil davlatlarning, shu jumladan O‘zbekistonning o‘z milliy pulini, ya‘ni SO‘Mini joriy etishni taqozo qildi. Shu tariqa o‘zbek SO‘Mi dunyoga keldi. SO‘Mni joriy etishda O‘zbekiston o‘zi tanlagan yo‘ldan bordi.

Har qanday davlatning pul tizimi huquqiy tartibga solishning obyekti hisoblanadi. Shu bois O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 122-moddasiga binoan O‘zbekiston Respublikasi o‘z moliya va pul kredit tizimiga ega.

O‘zbekiston Respublikasi hududida pul siyosatini amalga oshirishda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining roli juda ham kattadir. Pul tizimi hamda pul muomilasini tashkil etish O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan olib boriladi.

O‘zbekiston Respublikasida pul tizimi – bu respublikada pul muomilasini tashkil etish shakl va usullarini huquqiy tartibga solish demakdir.

Demak, pul tizimi konstitutsiyaviy maqomga ega. Pul to‘g‘risidagi konstitutsiyaviy me‘yorlar, bir vaqtning o‘zida konstitutsiyaviy (davlat) huquqning ham, moliya huquqining ham me‘yori hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida pul kompleks ravishda, ya'ni turli huquq sohalari bilan tartibga solinadi. Jumladan, moliya *huquqi me'yorlari* O'zbekiston Respublikasi pul tizimining holatini belgilab beradi. Bundan tashqari, moliya huquqi me'yorlari yordamida pulning normal funktsiyalanishi, ya'ni pul birliklarining to'lov qobiliyati, naqd pul birliklari muomilasi tartibi, hisob-kitoblarni tashkil etish asoslari va boshqalar ta'minlanadi. *Fuqarolik huquqi me'yorlari* pulga (pul birliklariga) bo'lgan mulkchilikni, fuqarolik-huquqiy xarakteridagi bitimlardagi hisob-kitoblarni tartibga soladi. *Ma'muriy huquq me'yorlari* pul tizimi sohasidagi ma'muriy huquqbuzarliklar uchun javobgarlikni tartibga soladi. *Jinoyat huquqi me'yorlari* esa, pul tizimiga qarshi qaratilgan jinoyatlar uchun javobgarlikni tartibga soladi.

Shunday qilib, davlatning pul tizimiga huquqning deyarli barcha sohalari ta'sir ko'rsatadi.

Pul tizimiga bag'ishlangan maxsus moliyaviy-huquqiy me'yorlar «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi qonunda mustahkamlangan. Bundan tashqari, pul tizimiga taalluqli bo'lgan ba'zi bir me'yorlar O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunda, O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksida va boshqa bir qancha qonunchilik hujjatlarida ko'rsatib o'tilgan.

Pul tizimi funktsiyalanishini ta'minlovchi moliyaviy-texnik masalalar, ya'ni pul birliklarini yasash, ularni o'tkazish, saqlash va inkassatsiya tartibi, pul birliklarining zahira jamg'armalarini tashkil etish, to'lov qobiliyati xususiyatlari va tartibini o'rnatish, shikastlangan pul belgilarini almashtirish va muomiladan chiqarish va boshqalar qonun asosida chiqariladigan O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining me'yoriy aktlari bilan tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasi pul tizimi bir necha elementlardan tashkil topgan. **Pul tizimi elementlari** jumlasiga quyidagilar kiradi: *rasmiy pul birligi; naqd pul emissiyasining tartibi; pul muomilasini tashkil etilishi va tartibga solinishi.*

O'zbekiston Respublikasining rasmiy pul birligi SO'Mdir. Bir so'm yuz tiyindan iborat. So'm O'zbekiston Respublikasida yagona, cheklanmagan va qonuniy to'lov vositasi bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining pul birligi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 16-iyunda e'lon qilingan «O'zbekiston Respublikasi milliy valutasini muomilaga kiritish to'g'risida»gi farmoniga asosan 1994-yil 1-iyuldan boshlab muomilaga kiritildi.

O'zbekiston Respublikasining Milliy valutasini – «SO'M» O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankning qiymati 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 SO'M, 1996- yildan boshlab 200 SO'M, 1999-yildan boshlab 500 so'm va 2001-yildan boshlab 1000 so'm bo'lgan bank qog'oz pullari, 1, 3, 5, 10, 20, 50 «tiyin» va 1, 5, 10, 25, 50 «SO'M» bo'lgan metal tangalar naqd pul muomilasiga chiqarildi. Markaziy bank O'zbekiston Respublikasi hududida qonuniy to'lov vositasi sifatida banknotlar va tangalar ko'rinishidagi pul belgilarini muomilaga chiqarishda mutloq huquqqa ega, ularni qalbakilashtirish va noqonuniy tarzda tayyorlash qonun hujjatlariga muvofiq javobgarlikka tortishga sabab bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodini pul-kredit tartibga solish O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki: zahiralarining majburiy me'yorlarini, kreditlar bo'yicha stavkalarni belgilaydi; tijorat banklari uchun iqtisodiy normativlarni o'rnatadi; qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni amalga oshiradi va boshq.

«O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi qonunga binoan Markaziy bank, Hukumat bilan hamkorlikda pulning mustahkamligini ta'minlashga qaratilgan yagona davlat kredit-pul siyosatini ishlab chiqadi va amalga oshiradi.

Pul muomilasi pulning naqd pul va naqd pulsiz shakldagi harakati bo'lib, tovarlar muomilasiga xizmat qiladi.

Yuqoridagi ta'rifdan ko'rinib turibdiki, pul muomilasining ikki turi mavjud:

a) pulning *naqd pul shaklida*, ya'ni pul birliklari (banknotlar va tangalar) shaklidagi muomilasidir. Bunda to'lov vositasi bo'lib – bir subyektning ikkinchi subyektga ma'lum bir tovar, ish yoki xizmat uchun va qonunda belgilangan boshqa hollarda (masalan, jarima) beriladigan real pul birliklari hisoblanadi;

b) pulning *naqd pulsiz shakldagi* muomilasi. Pulning naqd pulsiz shakldagi harakati – bu bir subyektning bankdagi hisob raqamidan ikkinchi subyektning usha bankdagi yoki boshqa bankdagi hisob raqamiga ma'lum bir pul summasining o'tkazilishidir.

Odatda, fuqarolar o'rtasidagi yoki fuqarolarning tashkilotlar bilan bo'ladigan munosabatlarida naqd pul shaklidagi to'lov vositasi qo'llaniladi, yuridik shaxslar o'rtasidagi munosabatlarda esa, asosan naqd pulsiz shakldagi to'lov vositasi qo'llaniladi. Yuridik shaxslar ba'zi

hollarda (masalan, ish haqini to'lash) naqd pul shaklidagi to'lovlarni amalga oshirishlari mumkin.

Pul massasi – bu muomilada bo'lgan pul birliklari; yuridik shaxslar va fuqarolarning bankdagi hisob raqamidan va omonatlarida saqlanadigan pul mablag'lari; banklarning pul majburiyatlaridir.

Pul tizimi rivojlangan davlatlarda naqd pulsiz shakldagi to'lov mablag'lari har qanday vaqtda naqd pulga va aksincha, naqd pul naqd pulsiz shaklga almashtiriladi.

Naqd pul muomilasi – ularning emissiyasidan, ya'ni pul birliklarini muomilaga chiqarishdan boshlanadi.

«O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi qonunga binoan naqd pul emissiyasi (muomilasi) va ularni tashkil etish, pul mablag'larini muomiladan qaytarib olish Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi.

Muomilada bo'lgan banknotlar va tangalar O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qat'iy majburiyatlari hisoblanadi va uning barcha aktivlari bilan ta'minlanadi. Shu bilan birga, Markaziy bank yuk qilib yuborilgan, yo'qotilgan, qalbaki, yasama va qonuniy kuchini yo'qotgan banknotlar va tangalarning o'rnini qoplamaydi.

Markaziy bank banknotlar va tangalarning namunalarini, shuningdek ularning dizaynini O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisning Kengashi bilan kelishgan holda tasdiqlaydi. Banknot va tangalarning dizayni Markaziy bankning mulki hisoblanadi. Markaziy bank yangi namunalardagi banknot va tangalar muomilaga chiqarilishi to'g'risidagi axborotni, shuningdek ularning tavsifini ommaviy axborot vositalarida e'lon qiladi.

Banknotlar va tangalarni qalbakilashtirishdan saqlash maqsadida, vaqti-vaqti bilan ularning modifikatsiyasi amalga oshiriladi. Naqd pul muomilasini ta'minlash maqsadida yangi qiymatdagi pul birliklari chiqarilishi mumkin.

Muomilada bo'lgan naqd pul tarkibi hamda naqd pul bilan amalga oshiriladigan hisob-kitoblarning to'xtovsiz olib borilishi uchun Markaziy bank javobgar bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida naqd pul shaklida quyidagi hisob-kitoblar amalga oshirilishi mumkin: korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning aholi bilan hisob-kitoblari; tovar va oziq-ovqat bozorlarida ma'lum bir fuqarolar o'rtasidagi hisob-kitoblar; aholining moliyaviy-

kredit organlari bilan bo'ladigan hisob-kitoblari; ma'lum bir chegara doirasida korxonalar, tashkilotlar o'rtasidagi hisob-kitoblar.

Bozor iqtisodiyoti va bank tizimi rivojlangan davlatlarda naqd pul shaklida hisob-kitoblarni amalga oshirish – butun pul muomilasining 3–8 foizidan oshmaydi. Bu davlatlarda xizmatchilarning va boshqa xodimlarning ish haqlari bankdagi tegishli hisob raqamlariga o'tkaziladi. Masalan, AKSHda – 1 foiz; Angliyada – 10 foiz; Fransiyada – 10 foizdan kamroq; Kanadada – 5 foizga yaqin aholi ish haqini naqd pul shaklida olishadi xolos.

Odatda, aholining tovarlar (ishlar, xizmatlar) uchun hisob-kitoblari, aksariyat hollarda, naqd pulsiz shaklda, ya'ni: hisobdan-hisobga o'tkazish, cheklar, kredit va magnit kartochkalari orqali amalga oshiriladi.

Naqd pul muomilasining asossiz kengayishi mamlakat iqtisodiyotida pulning taqchilligini va iqtisodiyotning moliyaviy muvozanati buzilishini keltirib chiqarishi mumkin.

Naqd pulsiz shakldagi pul muomilasida – tegishli munosabatlar subyektlari o'rtasida to'lov vositasi sifatida real pul birliklari (banknotlar va tangalar) ishtirok etmaydi. Bunday munosabatlarda asosan o'ziga xos simvollar, ya'ni pul massasi muomilasi to'g'risidagi raqamli yozuvlar foydalaniladi.

Naqd pulsiz shakldagi pul muomilasining asosiy uch turi mavjud bo'lib, bularning *birinchisi* – bu yuridik yoki jismoniy shaxsning bankdagi (boshqa kredit muassasasidagi) hisob raqamidan boshqa yuridik yoki jismoniy shaxsning shu bankdagi yoki boshqa bankdagi (kredit muassasasidagi) hisob raqamiga ma'lum bir pul summasini o'tkazish to'g'risidagi ko'rsatmasidir.

Yuridik yoki jismoniy shaxslar o'z mablag'larini banklarda yoki boshqa kredit muassasalarida ochilgan hisob raqamlarda (hisob-kitob, joriy va hisob raqamlarda) saqlaydilar.

Hozirgi vaqtda naqd pulsiz shakldagi to'lovlarni amalga oshirishda elektron qurilmalardan keng foydalanilmoqda. Bu elektron qurilmalari-ning qulaylik tomonlari shundaki, ular yordamida nafaqat bir hudud miqyosida, balki butun mamlakat, hatto xalqaro makonda hisob-kitoblar to'g'risidagi tegishli ma'lumotlar qisqa muddatlarda beriladi.

Boshqa davlatlar singari O'zbekiston Respublikasida ham naqd pulsiz shakldagi pul muomilasidan foydalanish yaxshi yo'lga qo'yilishi lozim. Chunki, naqd pul muomilasida pul birliklari (banknotlar va tangalar) yaroqsiz holga kelishi (eskirishi) mumkin va ularni yangisi bilan

almashtirishga to'g'ri keladi. Bundan tashqari, naqd pul birliklarini (banknotlar va tangalarni) inkassatsiya qilish, saqlash va tashish qo'shimcha xarajatlarni talab etadi. Naqd pulsiz shakldagi hisob-kitoblar esa, bunday kamchiliklardan holidir. Naqd pulsiz shakldagi hisob-kitoblarning tannarxi banknotlar va tangalar muomilasining tannarxiga qaraganda katta emas. Shu sababli davlatlar – ba'zi bir naqd pul ishtirokidagi harakatlarni amalga oshirishni taqiqlab, naqd pulsiz shakldagi hisob-kitoblarni yo'lga qo'yadilar.

Naqd pulsiz shakldagi to'lovlarni amalga oshirish bir qancha me'yoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi. Asosiy me'yoriy hujjat – bu O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 1998-yil 20-apreldagi 60-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Naqd pulsiz shakldagi hisob-kitoblar to'g'risida»gi nizomdir. Bu nizomda hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi, muddatlari va boshqalar ko'rsatib o'tilgan. Nizomga ko'ra, naqd pulsiz shakldagi hisob-kitoblarning tashkiliy-texnik va texnik-huquqiy ko'rinishlari Markaziy bank tomonidan o'rnatiladi.

Bundan tashqari, naqd pulsiz shakldagi to'lovlar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 11-iyuldagi 356-sonli «Muomiladagi naqd pullarni kamaytirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida»gi hamda 1995-yil 26-yanvardagi 21-sonli «Xalq xo'jaligida hisob-kitoblarni normallashtirish, ularning o'z vaqtida amalga oshirilishi uchun mas'uliyatni oshirish va to'lov intizomini mustahkamlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorlari bilan ham tartibga solinadi.

Naqd pulsiz shakldagi pul muomilasining *ikkinchi turi* – bu veksellar va boshqa shunga o'xshash pul majburiyatlari yordamida hisob-kitob qilishdir.

Veksellar ularda ko'rsatilgan muddat kelganda veksel beruvchi muayyan pul summasini veksel egasiga (veksel oluvchiga) so'zsiz to'lashi lozim bo'lgan majburiyatdan guvohlik beruvchi qimmatli qog'ozdir.

Veksellar xazina va tijorat veksellariga, oddiy va yuboriladigan veksellarga bo'linadi.

Veksellarni chiqarish hamda ularni ro'yxatdan o'tkazish qoidalarini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Moliya vazirligi bilan birgalikda belgilaydi.

Hozirgi vaqtda O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz shakldagi pul muomilasida veksellarning qo'llanilishi vaqtincha to'xtatib qo'yilgan.

Naqd pulsiz shakldagi pul muomilasining *uchinchi turi* – bu banklarning kredit kartochkalaridir. Bu kartochkalar rivojlangan mamlakatlarda keng qoʻllaniladi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining «Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida»gi 1994-yil 21-yanvardagi farmoni bilan Oʻzbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki zimmasiga «VISA» debet va kredit kartochkalarini muomilaga chiqarishni jadallashtirish vazifasi yuklatildi.

Kredit kartochkalarining qulaylik tomonlari shundaki, uni maxsus hisob-kitob qurilmasiga qoʻyib, kartochka egasi hisob raqami joylashgan bank bilan zudlik bilan aloqa oʻrnatiladi hamda kartochka egasi hisob raqamidan tovar sotgan, xizmat koʻrsatgan shaxsning hisob raqamiga maʼlum bir pul summasi oʻtkaziladi. Bunday hisob-kitoblarda naqd pul birliklari (banknotlar va tangalar) ishtirok etmaydi.

Kassa operatsiyalari – bu naqd pullarni qabul qilish, saqlash va berish bilan bogʻliq boʻlgan moddiy-texnik jarayonlarning yigʻindisidir. Yuqorida koʻrsatib oʻtilgan jarayonlar moliya huquqi meʼyorlari bilan tartibga solinadi.

Kassa operatsiyalarining davlat tomonidan tartibga solinishi qaysi subyektlarga nisbatan amalga oshirilishiga qarab, ularni:

- a) bank va boshqa kredit muassasalari;
- b) korxona, muassasa va tashkilotlar;
- d) tovarlar, xizmatlar va ishlar uchun aholidan bevosita toʻlovlarni qabul qiluvchi korxonalar va boshqa tashkilotlarning operatsiyalarini tartibga solishlarga boʻlish mumkin.

Birinchi va ikkinchi guruhlardagi kassa operatsiyalarining tartibga solinishi – muomilada boʻlgan naqd pulning massasini kamaytirishga qaratilgan. Bundan tashqari, kassa operatsiyalarini yuritish qoidalariga rioya etish – banklar, korxonalar va boshqa subyektlarning shaxsiy manfaatini (naqd pullarni) himoya qilishni taʼminlaydi.

Kassa operatsiyalarini tartibga solishning uchinchi guruhi, birinchi navbatda, davlat manfaatlarini, yaʼni soliqqa tortiladigan summalarning aniq hisobga olinishini taʼminlaydi. Shu bilan birga, aholidan naqd pul kelib tushishini hisobga olish toʻgʻrisidagi maʼlumotlar bevosita korxona mulkdoriga mazkur korxonadagi pul muomilasining holati ustidan nazorat olib borish imkoniyatini beradi.

Yuqorida sanab oʻtilgan kassa operatsiyalarini tartibga solishning barcha turlari Oʻzbekiston Respublikasining davlat hokimiyati organlari tomonidan tartibga solinadi.

Oʻzbekiston Respublikasida kassa operatsiyalari Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy bankining 1996-yil 20-apreldagi 5-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Xalq xoʻjaligida kassa operatsiyalarini yuritish tartibi» asosida amalga oshiriladi.

Bu tartibga koʻra, barcha davlat, kooperativ, aksioner, ijara, dexqon (fermer xoʻjaliklari), jamoa, xususiy, qoʻshma, jamoat va boshqa korxona, birlashma, tashkilot va muassasalar (bundan keyin matnda korxonalar deb yuritiladi) mulk shaklidan qatʼi nazar oʻz pul mablagʻlarini bank muassasalarida saqlashlari lozim.

Korxonalarining oʻz majburiyatlari boʻyicha hisob-kitoblari bank muassasalari orqali faqat naqd pulsiz tartibda amalga oshiriladi.

Bank muassasalaridan olingan naqd pullar korxonalar tomonidan qaysi maqsadlar uchun olingan boʻlsa, shu maqsadda foydalanilishi lozim.

Korxonalar oʻz kassalarida belgilangan limitlar doirasida naqd pullarga ega boʻlishlari va ulardan belgilangan meʼyorlarda foydalanishlari mumkin.

Kassalardagi naqd pul qoldiqlari limiti va ulardan foydalanish meʼyorlari bank muassasalari tomonidan mazkur korxona rahbarlari bilan kelishgan holda belgilanadi. Zarur hollarda yuqorida koʻrsatilgan limitlar qayta koʻrib chiqilishi mumkin.

Korxonalar kassalarida belgilangan limitlardan ortiq miqdorda naqd pullar mavjud boʻlsa, ular toʻliq bank muassasasiga berilishi lozim. Korxonalar oʻz kassalarida mehnatga haq toʻlash, ijtimoiy sugʻurta boʻyicha nafaqalar, stipendiyalar, pensiyalar berish maqsadida faqatgina uch kunlik muddat ichida belgilangan limitdan ortiq boʻlmagan naqd pullarni saqlash huquqiga ega.

Korxona, muassasa va tashkilotlarga kelib tushadigan hamda ular tomonidan beriladigan naqd pullar tegishli ravishda rasmiylashtirilishi lozim.

Asosiy pul hujjatlari – kirim va chiqim kassa orderlari boʻlib, ular boshlangʻich hujjatlar (shartnomalar, arizalar va boshq) asosida rasmiylashtiriladi.

Korxona kassasidan boshqa korxona ehtiyojlari uchun naqd pullarni berish taqiqlanadi. Korxonaga kelib tushadigan yoki sarf qilinadigan

barcha naqd pullar kassa daftarida qayd qilinadi. Korxona faqat bitta kassa daftarini yuritishi lozim. Kassa daftari nomerlangan va pechatlangan bo'lishi lozim.

Budjet muassasalariga xizmat ko'rsatuvchi markazlashgan buxgalteriyalarda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan maxsus kassa daftarlarida kassa operatsiyalari qayd qilinadi. Naqd pullar berilganida yoki olinganida kassa daftariga tegishli ma'lumotlar darhol kiritilishi lozim. Har kuni ish kunining oxirida kassir amalga oshirilgan barcha kassa operatsiyalarini hisoblab chiqadi va keyingi kunga qolgan naqd pul qoldiqlarini buxgalteriyaga topshiradi.

Kassa daftarining to'g'ri yuritilishi ustidan nazoratni korxona bosh hisobchisi amalga oshiradi.

Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, kassalarda boshqa korxonalarga tegishli bo'lgan naqd pullarni va boshqa qimmatliklarni saqlash taqiqlanadi.

Korxona rahbari tomonidan belgilangan muddatlarda, lekin 3 oyda kamida bir marotaba, korxona kassasi taftish qilinadi. Taftish olib borish uchun korxona rahbari tomonidan komissiya tayinlanadi. Taftish jarayonida korxona kassasida naqd pulning ortiqchaligi yoki kamomadi aniqlangan hollarda ularning summasi va kelib chiqish sharoitlari tegishli hujjatlarga kiritiladi.

Yuqori turuvchi tashkilotlar o'ziga bo'ysunuvchi korxonalarda hujjatli taftishlar olib borish jarayonida korxona kassasini taftish qilishlari hamda kassa intizomiga rioya etilishini tekshirishlari lozim.

Kassa intizomining buzilishida aybdor bo'lgan shaxslar qonunchilikda belgilangan tartibda javobgarlikka tortiladilar.

Bank muassasalari korxonalarining «Kassa operatsiyalarini yuritish tartibi»ga rioya etishi ustidan tekshirishlar olib boradilar. Budjet muassasalarida esa, bunday tekshiruvlarni tegishli moliya organlari amalga oshiradi.

Ichki ishlar organlari o'z vakolatlari doirasida, kassalar va kassa punktlarining texnik mustahkamligini, pullarni va boshqa qimmatliklarni qanday saqlanayotganligini tekshiradilar.

2. Naqd pulsiz hisob-kitoblarni huquqiy tartibga solish

Naqd pulsiz hisob-kitoblar tushunchasi va ularni tashkil etish asoslari. *Naqd pulsiz hisob-kitoblar* bank hisobvaraqlarida tegishli

summalarni yozib borish vositasida, ya'ni to'lovchining hisobvarag'idan oluvchining hisobvarag'iga mablag'larni o'tkazish yoki o'zaro talablarni qarz surishish yo'li bilan amalga oshiriladigan to'lovlar majmuidir. Naqd pulsiz hisob-kitoblar korxonalar va tashkilotlar o'rtasida quyidagi o'zaro munosabatlarni yuzaga keltiruvchi vositadir:

a) o'zaro munosabatlar (realizatsiya qilingan tovarlar, bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar uchun haq to'lash);

b) moliya tizimi bilan munosabatlar (soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lash);

d) kredit tizimi bilan munosabatlar (bank kreditlarini olish va qaytarish);

ye) yuqori boshqaruv organlari bilan munosabatlar (mablag'larni idora ichida taqsimlash va qayta taqsimlash).

Naqd pulsiz hisob-kitoblar qisman aholi daromadlarini tashkil etish va ulardan foydalanishga xizmat ko'rsatadi (daromadlarning bir qismini omonatlarga o'tkazish, tovarlarga to'lov uchun cheklardan foydalanish va h.k.).

Naqd pulsiz hisob-kitoblarni keng qo'llash mamlakat moliya tizimi asosiy bo'g'inlarining normal ishlashi uchun katta ahamiyatga ega, chunki pul hisob-kitoblari orqali davlat pul mablag'larining turli jamg'armalarini tashkil etish, ularni taqsimlash va foydalanish hisobini yuritadi va nazorat qiladi. Naqd pulsiz hisob-kitoblarning to'g'ri tashkil etilishi korxona, tashkilot va aholi pul daromadlari bir qismining budjetga kelib tushishi hamda budjet hisobidan uzluksiz moliyalashtirish uchun yordam beradi. Naqd pulsiz hisob-kitoblarning banklar orqali amalga oshirilishi majburiyligi banklarda kredit resurslari hosil bo'lishini ta'minlaydi, pul muomalasini tezlashtiradi, naqd pul muomalasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimi ularni tashkil etishning muayyan tamoyillari, shakl va usullariga asoslanadi. Naqd pulsiz hisob-kitoblarning umumiy tan olingan tamoyillari quyidagilardan iborat:

birinchidan, odatda, hisob-kitoblar mablag'larni oluvchilar tomonidan tovarlar yuklab berilgan, ish bajarilgan, xizmat ko'rsatilganidan keyin, shuningdek, moliyaviy kredit va boshqa pul majburiyatlarini to'lash (masalan, soliq to'lovlarini to'lash, kreditlarni qaytarish va hokazolar bo'yicha majburiyatlarni bajarish) muddatlari yetib kelganidan keyin amalga oshiriladi. Tovarlarni, ishlar, xizmatlar uchun oldindan haq to'lash muayyan shart-sharoitlarda amalga oshiriladi. O'zbekiston

Respublikasi Prezidentining «To'lov intizomi va o'zaro hisob-kitoblar tizimini mustahkamlash chora-tadbirlari to'g'risida» 1996-yil 24-yanvardagi farmoni bilan, mulkchilik shakllaridan qat'i nazar, respublika iste'molchi korxonalari va tashkilotlariga mahsulotlarni yuklab jo'natish faqat yetkazib berish hajmining 15 foizidan kam bo'lmagan miqdorda oldindan haq to'langan taqdirdagina amalga oshiriladi. Ushbu chora ishlab chiqarilayotgan mahsulot uchun hisob-kitoblar tizimini mustahkamlash, tijorat banklari, korxonalar va tashkilotlar to'lov intizomiga rioya etishlari uchun ularning mas'uliyatini oshirish, o'zaro qarzlarning qisqartirilishini ta'minlash uchun qaratilgan;

ikkinchidan, hisob-kitoblar bo'yicha to'lovlar, umumiy qoidaga ko'ra, to'lovchining roziligi bilan amalga oshiriladi. Bunday roziliksiz mablag'larning hisobdan chiqarilishiga qonunchilik bilan qat'iy belgilangan hollarda (masalan, inkasso topshiriqnomalari bo'yicha) ruxsat beriladi, bu haqda keyinroq to'xtalib o'tiladi;

uchinchidan, to'lovlar faqat to'lovchining hisobvarag'ida mablag'lar mavjud bo'lgan hollarda yoki bank krediti hisobidan amalga oshiriladi. Mablag'lar yetishmagan holda hisob kitob hujjatlari to'lovchining talab qilib olinguncha depozit hisob-varaqlaridan amaldagi qonunchilik bilan belgilangan to'lovlar navbati tartibida to'lanadi. Masalan, hisobvaraqa egasining bevosita ishlab chiqarish faoliyati bilan bog'liq kechiktirib bo'lmaydigan ehtiyojlari uchun mablag'larni hisobdan chiqarish navbatdan tashqari ravishda amalga oshiriladi. Mablag'lar quyidagi to'lovlarni nazarda tutuvchi to'lov hujjatlari bo'yicha hisobdan chiqariladi:

a) budjetga to'lovlar (davlat mulkini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish, jarima sanksiyalari va davlat bojidan tushgan mablag'lar, respublika va mahalliy budjetlarda to'planadigan mablag'lar ham shunga kiradi);

b) budjetdan tashqari jamg'armalarga to'lovlar;

d) mehnat huquqiy munosabatlari va ularga tenglashtirilgan to'lovlardan kelib chiqadigan talablarni qondirish uchun to'lovlar. Bunda ushbu majburiyatlar teng darajada bajarilishi ta'minlanishi kerak.

Yuqorida ko'rsatilgan tamoyillarga asosan naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil etish umumiy qabul qilingan ayrim talablarga javob berishi kerak. Bu talablar: barcha to'lovlarning o'z vaqtida **ta'minlanishi**; mablag'larni oluvchilar bilan to'lovchilarning shartnoma va hisob-kitoblar intizomiga rioya etishlarini o'zaro nazorat qilishlari, shuningdek, hisob-kitob munosabatlari ustidan bank nazorati uchun zarur bo'lgan

shart-sharoitlarni **tashkil etish**; hisob-kitoblardan ortiqcha bo'g'inlarni chiqarish, to'lovlarni amalga oshirishning elektron usullarini joriy etish yo'li bilan hisob-kitob operatsiyalarini **optimallashtirish**; aholi naqd pulsiz hisob-kitoblarini kengaytirish va h.k.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar iqtisodiy mazmuniga ko'ra, **tovar va tovarsiz** operatsiyalar bo'yicha hisob-kitoblarga bo'linadi. *Tovar* operatsiyalariga realizatsiya qilingan tovar-moddiy boyliklar, bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar uchun korxonalar, tashkilotlar o'rtasida amalga oshiriladigan hisob-kitoblar kiradi. *Tovarsiz* operatsiyalar moliyaviy majburiyatlar bo'yicha hisob-kitoblar (budjetga to'lovlar, bank ssudalarini to'lash, sug'urta to'lovlari va boshq)dir.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar yetkazib beruvchi bilan xaridor, yetkazib beruvchi bilan bank, xaridor bilan bank o'rtasida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlarni aks ettiradi. Shu munosabat bilan naqd pulsiz hisob-kitoblarga muayyan xususiyatlar xos bo'lib, ular ikki omil bilan bog'liqdir. *Birinchidan*, har bir hisob-kitob operatsiyasi uchun ayni bir vaqtda uch qatnashchi mavjud bo'lishi shart: *bank, to'lovchi va oluvchi*. Ularning *hisob-kitob* munosabatlari sohasidagi o'zaro aloqalari ko'p hollarda fuqarolik-huquqiy shartnomalari bilan tartibga solinadi. *Ikkinchidan*, hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirish tartibi Markaziy bank tomonidan belgilanib, ushbu munosabatlarda u o'ziga tegishli hokimiyat vakolatlari berilgan davlat organi sifatida qatnashadi. Shu sababli hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirish vaqtda yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlar fuqarolik huquqi va moliya huquqi me'yorlari bilan tartibga solinadi.

Fuqarolik huquqi me'yorlari turli subyektlar o'rtasida shartnoma majburiyatlarini bajarish vaqtda yuzaga keladigan hisob-kitob operatsiyalarini tartibga soladi. Fuqarolik huquqiy shartnomalarni tuzish vaqtda ushbu shartnomalarda tomonlar kelishuvi bo'yicha belgilanadigan hisob-kitoblar shartlari (shakli, muddatlari va h.k.) nazarda tutilgan bo'lishi lozim.

Ammo barcha hisob-kitob munosabatlari uchun moliyaviy-huquqiy tartibga solishning mavjud bo'lishi xosdir. Bu shu bilan belgilanadiki, naqd pulsiz hisob-kitoblarning majburiy subyektlaridan biri sifatida banklar qatnashib, ular o'z mijozlari (to'lovchilar va oluvchilar – fuqarolik huquqiy munosabatlari subyektlari)ning farmoyishlarini passiv bajaruvchi rolida chiqish bilangina cheklanib qolmaydi. Hisob-kitob munosabatlari subyektlaridan biri bo'lib, banklar hisob-kitoblarni tashkil

etadi va amalga oshiradi, hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirish uchun belgilangan qoidalarga rioya etilishini nazorat qiladi, zarur asoslar mavjud bo'lgan hollarda esa, davlat majburlov choralari ham qo'llaydi. Tabiiyki, banklar bilan ularning mijozlari o'rtasidagi munosabatlarning ushbu guruhi fuqarolik huquqi me'yorlari bilan tartibga solinishi mumkin emas. Mazkur holda davlat-hokimiyat xususiyatidagi moliyaviy-huquqiy munosabatlarning barcha belgilari yaqqol ko'rinib turibdi va shu munosabat bilan ular moliya huquqi tomonidan o'rganilmoqda.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarni moliyaviy-huquqiy tartibga solish asoslari «Markaziy bank to'g'risida»gi qonun bilan belgilangan. Mazkur qonunning 36-moddasiga muvofiq naqd pulsiz hisob-kitoblar O'zbekiston Respublikasi hududida banklar orqali amalga oshiriladi. Markaziy bank O'zbekiston Respublikasining naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshiruvchi, qonunchilikda «mijozlar» deb ataladigan barcha yuridik va jismoniy shaxslari uchun majburiy bo'lgan naqd pulsiz hisob-kitoblar shakllari va qoidalarini belgilash huquqiga ega. Markaziy bank normativ hujjatlari hisob-kitoblarni tashkil etuvchi va amalga oshiruvchi kredit muassasalari uchun ham majburiy hisoblanadi. «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunning 4-moddasiga muvofiq banklar zimmasiga jismoniy va yuridik shaxslarning, shu jumladan vakil banklarning hisobvaraqlarini ochish va yuritish, hisobvaraqlar bo'yicha hisob-kitob qilish vazifalari yuklatilgan.

Hisob-kitoblar to'g'risidagi amaldagi qonunchilik hisob-kitoblar tamoyillari va tartibini belgilovchi moliyaviy-huquqiy me'yorlarni o'z ichiga olgan. Ularda, shuningdek, hisob-kitoblarni amalga oshirish jarayonida banklar bilan mijozlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning mazmun va shakllari tartibga solinadi. Hisob-kitoblarni amalga oshirish vaqtida banklar barcha mijozlar tomonidan hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirish qoidalari, shartnoma intizomiga rioya etilishi, hisob-kitob hujjatlarining tegishli tovar-moddiy boyliklar bilan ta'minlanishini nazorat qiladi.

Naqd pulsiz muomalani tashkil etishni tartibga soluvchi asosiy normativ hujjat – bu «O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida»gi nizom (yangi tahrirda) hisoblanadi. Ushbu hujjat naqd pulsiz hisob-kitoblarning barcha shakllari bo'yicha pul-hisob-kitob hujjatlarini rasmiylashtirish, hisob-kitob intizomiga rioya etilishini nazorat qilish va u buzilgan taqdirda ta'sir choralari qo'llash tartibini belgilaydi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarning huquqiy shakllari. Naqd pulsiz hisob-kitoblar belgilangan shakldagi hisob-kitob hujjatlariga asosan va tegishli hujjat muomalasiga rioya etilgan holda olib boriladi. O'zbekiston Respublikasi banklari naqd pulsiz hisob-kitoblarni O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi (791-moddasi)da nazarda tutilgan shakllarda tashkil etadi va amalga oshiradi. Banklarda hisob-kitob hujjatlarining xususiyati va hujjat aylanishini tashkil etish xususiyatiga qarab naqd pulsiz hisob-kitoblar quyidagi shakllarda olib borilishi mumkin: *to'lov topshiriqnomalari bilan hisob-kitoblar; akkreditivlar bo'yicha hisob-kitoblar; inkasso bo'yicha hisob-kitoblar; cheklar bilan hisob-kitoblar.*

«Naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida»gi nizomga muvofiq ular yuqorida ko'rsatilgan shakllar bo'yicha amalga oshirilgan vaqtda, quyidagi pul-hisob-kitob hujjatlaridan foydalaniladi: memorial order; to'lov topshiriqnomasi; to'lov talabnomasi; inkasso topshiriqnomasi; akkreditiv uchun ariza; tijorat banki hisob-kitob cheki.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar plastik kartochkalardan foydalangan holda ham amalga oshirilishi mumkin.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarning belgilangan shakllari bilan pul-hisob-kitob hujjatlarini qiyoslab, bir qancha hollarda ular o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri o'xshashliklar borligini payqash qiyin emas. Masalan, bu naqd pulsiz hisob-kitoblarning to'lov topshiriqnomalari bilan hisob-kitoblar; akkreditivlar bo'yicha hisob-kitoblar; cheklar bilan hisob-kitoblar kabi shakllariga tegishli bo'lib, hisob-kitob hujjatlarining nomlari ham ularga muvofiq keladi.

Ayrim hollarda naqd pulsiz hisob-kitob shaklining nomi pul-hisob-kitob hujjatining nomi bilan to'g'ri kelmasligi ham mumkin, chunki naqd pulsiz hisob-kitobning aynan bir shakli turli pul-hisob-kitob shakllaridan foydalanilishiga yo'l qo'yadi. Xususan, bu inkasso bo'yicha hisob-kitoblarga tegishli bo'lib, ular to'lov talabnomasi yoki inkasso topshiriqnomasi yordamida to'lovchining hisobvarag'idan mablag'larni so'zsiz hisobdan chiqarish uchun rasmiylashtirilishi mumkin. Shu sababli naqd pulsiz hisob-kitoblar bilan pul-hisob-kitob hujjatlari nomlari o'rtasida aniq chegara qo'yish hisob-kitoblar to'g'risida qonunchilik me'yorlarini yaxshiroq tushunish va bir xil qo'llash uchun nafaqat nazariy, balki juda katta amaliy ahamiyatga ham egadir.

To'lov topshiriqnomalari bilan hisob-kitoblar. Naqd pulsiz hisob-kitoblar ushbu shaklining asosiy mazmuni shundan iboratki, to'lovchi

unga xizmat ko'rsatuvchi bank muassasasiga o'z hisobvarag'idan oluvchining hisobvarag'iga muayyan summani o'tkazish to'g'risida topshiriq berilgan hisob-kitob hujjatini taqdim etadi.

To'lov topshiriqnomalari bilan tovarlar, ishlar, xizmatlar uchun va boshqa to'lovlar bo'yicha hisob-kitoblar amalga oshirilishi mumkin. To'lov topshiriqnomasi bank tomonidan faqat mijozning depozit hisobvarag'ida mablag'lar mavjud bo'lgan vaqtdagina qabul qilinadi (agar bank hisobvarag'i shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa).

To'lov topshiriqnomalari bankka ular yozilgan kunning o'zida taqdim etiladi, aks holda bank ularni ijro uchun qabul qilmaydi. Bunday cheklash to'lovlarni budjetga va budjetdan tashqari jamg'armalarga o'tkazish bo'yicha to'lov topshiriqnomalariga nisbatan amal qilmaydi.

Yuridik shaxsning talab qilib olinguncha depozit (hisob-kitob) hisobvarag'ida yetarlicha pul mablag'lari mavjud bo'lgan holda, mablag'larni hisobdan chiqarish hisobvaraqa egasining farmoyishi kelib tushishi tartibiga muvofiq uning to'lov topshiriqnomasi bo'yicha amalga oshiriladi. Yuridik shaxsning talab qilib olinguncha depozit (hisob-kitob) hisobvarag'ida yetarlicha pul mablag'lari mavjud bo'lmagan holda esa, hisobdan chiqarish to'lovlar navbati tartibida amalga oshiriladi.

To'lov topshiriqnomasi o'z mazmuni va shakli bo'yicha «Naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida»gi nizom talablariga muvofiq kelishi shart. Ushbu pul-hisob-kitob hujjati muayyan shakldagi blanklarda tuziladi va unda majburiy tartibda hujjat nomeri, to'lovchi va oluvchi banki nomi, soliq to'lovchining identifikatsion nomeri, oluvchi nomi va uning hisobvarag'i nomeri, to'lov summasi raqamlar va so'zlar bilan yozilgan bo'lishi hamda qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa rekvizitlar mavjud bo'lishi shart («Naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida»gi nizom 11-band).

Inkasso bo'yicha hisob-kitoblar – naqd pulsiz hisob-kitoblar shakli bo'lib, unga muvofiq bank to'lovni oluvchining inkasso topshiriqnomasiga asosan uning nomidan va uning hisobidan to'lovchidan to'lov yoki aksept (to'lovni amalga oshirish uchun roziliknoma) olish bo'yicha harakatlarni amalga oshiradi. Mijozdan inkasso topshiriqnomasini olgan bank *emitent* deb ataladi. To'lovchiga to'lovni amalga oshirish yoki aksept to'g'risida bevosita talab qo'yuvchi bank *ijrochi bank* hisoblanadi.

Inkasso bo'yicha hisob-kitoblar, ilgari qayd etilganidek, to'lov talabnomasi, inkasso topshiriqnomasi yordamida mablag'larni so'zsiz hisobdan chiqarish uchun amalga oshirilishi mumkin. Boshqa

mamlakatlar hisob-kitoblar amaliyotida pul-hisob-kitob hujjatlarining veksellar va cheklar kabi turlaridan ham foydalaniladi.

To'lov talabnomasi – mablag'larni oluvchi tomonidan emitent bankka jo'natiladigan va to'lovchiga muayyan summani ijrochi bank orqali to'lash to'g'risidagi talabni o'z ichiga olgan hisob-kitob hujjatidir. Bunday talab yuklab jo'natilgan tovarlar, bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar uchun hamda tomonlar shartnomasida nazarda tutilgan boshqa to'lovlar bo'yicha qo'yilishi mumkin.

To'lov talabnomalari bo'yicha hisob-kitoblar to'lovchining aksepti bilan ham, uning akseptisiz ham amalga oshirilishi mumkin. Aksept bilan to'lanadigan talablar to'lov summasi to'lovchisi tomonidan aksept (tan olish) mavjud bo'lgan holda qondiriladi.

To'lov talabnomasi aksepti muddati to'lovchi bank tomonidan belgilanadi va qonunchilik bo'yicha quyidagicha tuziladi:

a) talab kelib tushgan kun hisobga olinmagan holda uch ish kuni – bir shahar hisob-kitoblarida;

b) besh ish kuni – boshqa shaharlar mijozlari uchun;

d) o'n kungacha – to'lovchining asoslab berilgan iltimosnomasi bo'yicha.

Aksept bilan to'lanadigan talabnoma nusxasi bankka kelib tushgan kundan keyingi kundan kechiktirilmagan holda to'lov vakiliga topshirilib, 1-kartoteka – «To'lov muddatini kutayotgan hisob-kitob hujjatlari»ga joylashtiriladi.

To'lovchi belgilangan muddatda bankka aksept to'g'risidagi belgi bilan talabnomani qaytarishi shart. Agar to'lovchi aksept uchun belgilangan muddatda o'zining roziligi yoki to'lovni to'liq yoxud qisman rad etishi to'g'risida ma'lum qilmagan bo'lsa, talabnoma bank tomonidan umumiy tartibda akseptlanadi va mablag'lar to'lovchi hisobvarag'idan oluvchining hisobvarag'iga o'tkaziladi.

To'lovchining depozit hisobvarag'ida mablag'lar mavjud bo'lmagan taqdirda, to'lov talabnomasi 2-kartoteka – «Muddatida to'lanmagan hisob-kitob hujjatlari»ga joylashtirilib, 3 kun davomida oluvchining bankiga majburiy tartibda xabarnoma jo'natiladi. To'lov talabnomasini to'lash ushbu holda mablag'larning kelib tushish darajasiga qarab qonunchilikda belgilangan to'lovlar navbati hisobga olinib, amalga oshiriladi. To'lovchining depozit hisobvarag'ida mablag'lar yetishmagan taqdirda, bank talabnoma bo'yicha qisman haq to'lab, qolgan summa talabnomasi qisman to'langan summa ko'rsatilib, 2-kartotekaga joylashtiriladi.

To'lovchiga akseptdan qisman yoki to'liq bosh tortish huquqi berilgan bo'lib, bunda u rad etish sababi ko'rsatilgan yozma xabarnomani o'ziga xizmat ko'rsatuvchi bankka albatta jo'natishi shart. Bunday rad etish to'lovchi tomonidan to'lov talabnomasi aksepti uchun qonunchilikda nazarda tutilgan muddatlarda taqdim etiladi. To'lov talabnomasi akseptini rad etish bo'yicha belgilangan muddatlarda rad javobi olinmagan holda, u akseptlangan hisoblanadi va to'lanishi kerak bo'ladi.

Ayrim hollarda qonun banklarga akseptsiz to'lovchilar hisobvaraqlaridan mablag'larni hisobdan chiqarish huquqini beradi. Bu qoida, masalan, elektr va issiqlik energiyasi uchun hisob-kitoblarga amal qiladi. Akseptsiz to'lanishi kerak bo'lgan va to'lovchi bankiga operatsiya kuni davomida kelib tushgan talabnomalar shu kunning o'zida to'lanadi, to'lovchining hisobvarag'ida mablag'lar mavjud bo'lmagan yoki yetishmagan taqdirda esa, ular 2-kartotekaga joylashtiriladi.

Olingan (inkasso qilingan) summalar ijrochi bank tomonidan zudlik bilan emitent banka berilishi shart, u esa, ushbu mablag'larni mijoz hisobvarag'i hisobiga o'tkazishi kerak.

Inkasso topshiriqnomalari bilan hisob-kitoblar. Inkasso topshiriqnomasi mablag'larni oluvchining bankka to'lovchi hisobvarag'idan so'zsiz tartibda mablag'larni hisobdan chiqarish to'g'risidagi topshiriqnomasidan iborat. Majburiy xususiyatga ega bo'lgan to'lovlar shunday tartibda undirib olinadi. Qonunchilikda to'lovlar turi va mablag'larni so'zsiz tartibda hisobdan chiqarish huquqi berilgan organlar belgilab berilgan. Masalan, inkasso topshiriqnomalari *solliq organlari* tomonidan soliqlar bo'yicha to'lovlar va boqimondalar hamda davlat budjetiga boshqa majburiy to'lovlar, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga majburiy to'lovlarni undirib olish to'g'risida berilishi mumkin. *Bojxona organlariga* – muddatida to'lanmagan bojxona to'lovlari va jarimalarni undirib olish to'g'risida, *sud ijrochilariga* – ijro hujjatlari bo'yicha pul mablag'larini unirib olish to'g'risida ham shunday huquqlar berilgan va h.k.

Inkasso topshiriqnomalari bo'yicha mablag'larni so'zsiz hisobdan chiqarish ijro hujjatlariga asosan amalga oshirilib, ularning ro'yxati «Naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida»gi nizomning 42-bandida berilgan. Ularga, xususan, sudlar tomonidan berilgan ijro varaqalari, ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqish vakolati berilgan organlar (mansabdor shaxslar) tomonidan chiqarilgan qarorlar, sud buyruqlari, sud ijrochilarining qarorlari va boshqalar kiradi.

Ijro hujjatlari asosida hisobvaraqlardan pul mablag'larini undirib olish uchun inkasso topshiriqnomalari bank tomonidan ijro hujjati asl nusxasi yoki uning dublikati ilova qilingan holda bank tomonidan qabul qilinadi. Ushbu hujjatlarning nusxalari bo'yicha hisobvaraqlardan mablag'lar chiqarilishiga ruxsat berilmaydi.

Inkasso topshiriqnomasi berilishining to'g'riligi uchun javobgarlik bankka shunday hisob-kitob hujjatini taqdim etgan shaxs zimmasiga tushadi. Banklar to'lovchilarning hisobvaraqlaridan pul mablag'lari so'zsiz tartibda hisobdan chiqarilishiga qarshi e'tirozlarni ko'rib chiqmaydi.

Inkasso topshiriqnomalari vakolatli organlar va shaxslar tomonidan: bir shahar hisob-kitoblarida – to'lovchining hisobvarag'i yuritilayotgan bevosita xizmat ko'rsatuvchi bankka, boshqa shahar hisob-kitoblari bo'yicha esa, faqat xizmat ko'rsatuvchi bankka taqdim etiladi.

Akkreditivlar bo'yicha hisob-kitoblar. Naqd pulsiz hisob-kitoblar ushbu shaklining asosiy mazmuni shundan iboratki, to'lovchining topshiriqnomasi va uning ko'rsatmalariga muvofiq ravishda akkreditiv ochgan bank (emitent bank) u hujjatlarni taqdim etgan va akkreditivda nazarda tutilgan boshqa shartlarni bajargan taqdirda, mablag'larni oluvchiga to'lovlarni amalga oshirish majburiyatini o'z zimmasiga oladi.

Emitent bank, agar bu bank mablag'larni oluvchilarga ham xizmat ko'rsatayotgan bo'lsa, to'lovchining akkreditiv arizasini mustaqil bajarishi mumkin. Bordiyu, mablag'larni oluvchi boshqa bankda depozit (hisob-kitob) hisobvarag'iga ega bo'lsa, emitent bank oluvchining pul mablag'lariga xizmat ko'rsatuvchi bankka akkreditiv berishi kerak, u akkreditivning to'lanishini amalga oshiradi (ijrochi bank).

Hisob-kitoblarning akkreditiv shakli, agar u to'lovchi bilan mablag'larni oluvchi o'rtasidagi shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa, qo'llaniladi. Biroq ayrim hollarda hisob-kitoblarning bunday shakli tuzatib bo'lmaydigan to'lovchilarga nisbatan ta'sir chorasi sifatida belgilanishi ham mumkin. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «1997-yil IV choragida debitorlik va kreditorlik qarzlarini qisqartirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 1997-yil 29-oktabr 488-qarorida iste'molchilar (tovar olinganidan keyin 60 kun mobaynida) to'lov muddatlarini buzgan holda yetkazib beruvchilar zimmasiga hisob-kitoblarning faqat akkreditiv shakli bo'yicha mahsulot berish majburiyati yuklanishi nazarda tutilgan.

Akkreditiv ochish uchun sotib oluvchi emitent bankka belgilangan shakldagi akkreditiv uchun ariza berib, unda amal qilish muddati, to'lovchining nomi va hisobvarag'i, emitent bank va ijrochi bank nomi, akkreditivning amal qilish muddati, shartnoma raqami, tovar, ishlar va xizmatlar nomi hamda «Naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida»gi nizomda nazarda tutilgan boshqa rekvizitlarni ko'rsatadi. Akkreditiv arizaga qo'shimcha shartlar ham kiritilishi mumkin.

Hisob-kitoblar to'g'risidagi amaldagi qonunchilikda akkreditivlarning bir qancha turlari nazarda tutilgan: *qoplangan (deponentlangan)*, *qoplanmagan (kafolatli)*, *chaqirib olinadigan* va *chaqirib olinmaydigan akkreditivlar*.

Qoplangan (deponentlangan) akkreditiv ochilayotganida emitent bank uni ochish vaqtida mijozning o'z mablag'larini yoki unga berilgan kreditni ijrochi bank ixtiyoriga emitent bank majburiyati amal qilgan barcha muddatga o'tkazishi shart.

Qoplanmagan akkreditiv ochilayotganida emitent bank ijrochi bankka ijrochi bankda yuritilayotgan emitent bank hisobvarag'idan akkreditiv barcha summasini hisobdan chiqarish huquqini beradi.

Qoplangan va qoplanmagan akkreditivlar chaqirib olinadigan va chaqirib olinmaydigan bo'lishi mumkin. Uning matnida bunday ko'rsatma yo'q bo'lsa, u chaqirib olinadigan akkreditiv hisoblanadi.

Chaqirib olinadigan akkreditiv emitent bank tomonidan mablag'larni oluvchini oldindan xabardor qilmasdan turib, o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin. Akkreditivni chaqirib olish mablag'larni oluvchi oldida emitent bank zimmasiga yuklanishi mumkin bo'lgan hych qanday majburiyatlarni yuzaga keltirmaydi. Chaqirib olinadigan akkreditiv shartlarining o'zgarishi to'g'risidagi barcha farmoyishlarni to'lovchi mablag'larni oluvchiga faqat emitent bank orqali berishi mumkin, u mablag'larni oluvchi bankiga (ijrochi bank), bu bank esa mablag'larni oluvchiga xabar beradi. Ijrochi bank (agar bu vaqtda u akkreditiv shartlarini o'zgartirish yoki bekor qilish to'g'risida xabar olmagan bo'lsa) chaqirib olinadigan akkreditiv bo'yicha to'lovlarni va boshqa operatsiyalarni amalga oshirishi lozim.

Chaqirib olinadigan akkreditivdan farqli ravishda, *chaqirib olinmaydigan akkreditiv* uning foydasiga ochilgan bo'lib, mablag'larni oluvchining roziligisiz o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin emas. Ijrochi bank emitent bank bilan shartnoma asosida chaqirib olinmaydigan akkreditivni tasdiqlashi mumkin.

Akkreditiv bo'yicha hisob-kitoblarning amal qilish muddati va tarkibi pul mablag'larini to'lovchi va oluvchi o'rtasidagi shartnomada belgilanadi, unda quyidagilar mavjud bo'lishi shart: emitent bank nomi, mablag'larni oluvchini akkreditiv olish to'g'risida xabardor qilish usuli, akkreditiv bo'yicha mablag'larni olish uchun oluvchilar tomonidan taqdim etiladigan hujjatlarning to'liq ro'yxati va aniq tavsifi, tovarlar yuklab jo'natilgan (xizmatlar ko'rsatilgan, ish bajarilgan)idan keyin hujjatlarni taqdim etish muddatlari, ularni rasmiylashtirishga qo'yilgan talablar.

Akkreditivni ijro etish uchun mablag'larni oluvchi akkreditiv muddati tugaguniga qadar akkreditiv barcha shartlarining bajarilishini tasdiqlovchi hujjatlarni ijrochi bankka taqdim etishi kerak. Akkreditiv shartlaridan hyech bo'lmasa, bittasi bajarilmagan taqdirda, u bo'yicha hisob-kitoblar amalga oshirilmaydi. Akkreditivning yopilishi oluvchi uchun noxush bo'lgan muayyan oqibatlarga olib kelishi (masalan, tovarlarni yetkazib bergani uchun mablag' olish kafolatidan uni mahrum etishi) mumkinligi sababli qonunchilikda akkreditivni yopish uchun asoslar ro'yxati nazarda tutilgan.

Akkreditivni yopish to'g'risida ijrochi bank emitent bankka xabar beradi. Foydalanilmagan summa to'lovchi bankining mablag'lar depozitlangan hisobvarag'iga o'tkaziladi. Akkreditiv to'liq ishlatilmagan va emitent bankka qaytarilgan holda, mablag'lar qoldig'i to'lovchining talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'iga o'tkaziladi.

Tijorat banki hisob-kitob cheklari bilan hisob-kitoblar. Tijorat banki hisob-kitob cheki mijozning unga xizmat ko'rsatuvchi bankka chek beruvchining hisobvarag'idan chek egasi hisobvarag'iga mablag'lar muayyan summasini to'lashni amalga oshirish to'g'risidagi topshiriq-nomasidan iborat.

Amaldagi qonunchilik bo'yicha naqd pulsiz hisob-kitoblarning bunday shakli jismoniy shaxslar (yakka tartibdagi tadbirkorlar) bilan yuridik shaxslar o'rtasida tovarlar, ishlar va xizmatlar uchun faqat o'zaro munosabatlardagina qo'llanishi mumkin.

Chek berilayotganida bank jismoniy shaxsning arizasiga muvofiq balans hisobvarag'i – «Jismoniy shaxslarning talab qilib olinguncha depozitlari»da chek summasiga alohida ikkilamchi shaxsiy hisobvaraqa ochadi va chekka faqat shu hisobvaraqdan haq to'laydi. Chek jismoniy shaxsning talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'ida mavjud bo'lgan mablag'lar yoki u tomonidan kiritilgan naqd pullar hisobidan beriladi.

Chek ikki qismdan iborat: chekning o'zi va uning koreshogi (milki). Koreshokda chekda ko'rsatilgan summani tasdiqlash uchun mo'ljallangan nazorat raqamlari bo'ladi.

Chekning amal qilish muddati tijorat banklari tomonidan mustaqil belgilanadi. Agar chekning amal qilish muddati tugashi bilan u bankka taqdim etilmagan bo'lsa, chek summasi maxsus balans hisobvarag'ida hisobga olinadi. Chekning amal qilish muddati tugashi bilan uning egasi bankka murojaat qilsa, bank chek egasining pasporti (yoki uning o'rnini bosadigan boshqa hujjati) mavjud bo'lgan holda, to'sqinliksiz chekni qabul qiladi va so'ndiradi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida nizom cheklarni to'lash tartibi, hisob-kitob cheklarini qabul qilish funksiyalari zimmasiga yuklatilgan bank xodimlarining majburiyatlarini qat'iy tartibga soladi.

Amaldagi qonunchilik bo'yicha, agar sotilayotgan tovar, bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat qiymati chek summasidan past bo'lsa, chek egasi bo'lgan tashkilot chek summasidan 25 foizgacha bo'lgan miqdorda naqd pul bilan qaytim beradi.

Tovarlar, ishlar va xizmatlarga haq to'lash uchun qabul qilingan cheklar chek egasi bo'lgan tashkilotlar tomonidan ularga xizmat ko'rsatuvchi bank muassasasiga inkassatorlar orqali belgilangan tartibda pul tushumi bilan birga topshiriladi.

Chek muddatidan qat'i nazar, notarial tasdiqlangan tegishli hujjatlar mavjud bo'lgan holda, merosxo'rlar yoki ishonchli shaxslar tomonidan taqdim etilishi mumkin. Chek tekshirilgach, bank boshqaruvchisi va bosh buxgalteri uni so'ndirish uchun ruxsat beradi.

Foydalanilmagan chek taqdim etilgan vaqtda, taqdim etilgan chekning asl yoki asl emasligi tekshiriladi, chek berilishiga asos bo'lib xizmat qilgan hujjat bo'yicha chek egasining shaxsi tasdiqlanadi, foydalanilmagan chek summasi esa, chek egasining depozit hisobvarag'iga o'tkaziladi.

Qonunchilik bo'yicha chek yo'qotilgan bo'lsa, bank ushbu chek bo'yicha mablag'larni hisobdan chiqarish uchun javobgar bo'lmaydi.

Plastik kartochkalar bilan hisob-kitoblar qonunchilikda nazarda tutilgan naqd pulsiz hisob-kitoblarning nisbatan yangi shakli bo'lib, jahon amaliyotida keng qo'llaniladi. Plastik kartochka hisob-kitob hujjati sifatida bank tomonidan chiqarilgan alohida to'lov vositasi bo'lib, tegishli bankda varaqcha egasining hisobvarag'i mavjudligini tasdiqlaydi va unga tovarlar, ishlar yoki xizmatlarni naqd pul to'lamay turib, olish huquqini beradi.

Plastik kartochkalar bir tomondan – jismoniy shaxslar, yuridik shaxslar yoki yakka tartibdagi tadbirkorlar bilan, ikkinchi tomondan – yuridik shaxslar yoki tovarlarni realizatsiya qiluvchi, ish bajaruvi yoki xizmat ko'rsatuvchi yuridik shaxslar o'rtasidagi naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirishda, shuningdek, naqd pullarni berish punktlari va bankomatlarda naqd pullarni olish uchun qo'llaniladi.

Vakolatli banklar xalqaro plastik kartochkalarni chiqarishi va xizmat ko'rsatishi mumkin, bunda ular xalqaro to'lov tizimlari bilan tuzilgan shartnomalar hamda «Naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida»gi nizomga muvofiq ravishda operatsiyalarni amalga oshirish qoidalariga rioya qilishlari shart.

Plastik kartochkalar bo'yicha hisob-kitoblar ularga xizmat ko'rsatish shartnomasiga asosan amalga oshiriladi. Qonunchilikda bunday shartnoma majburiy shartlari ro'yxati belgilab berilgan. Ularga tomonlar nomi, shartnoma predmeti, tomonlarning huquq va majburiyatlari hamda javobgarligi, hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi, shartnoma amal qilish muddati va uni buzish shartlari, nizolarni hal etish tartibi, tomonlarning yuridik manzillari kiradi.

Qonunchilikda plastik kartochkani personalizatsiyalashda rioya etilishi majburiy bo'lgan qoidalar bor. Xususan, bu rekvizitlarning aniq to'plamiga aloqador bo'lib, ular plastik varaqchada majburiy ravishda mavjud bo'lishi lozim. Qonunchilikda bunday rekvizitlarga quyidagilar kiritilgan:

a) identifikatsiyalangan ma'lumotlar (karta nomeri seriyasi va boshq.);

b) emitent bank (plastik kartochkalar chiqargan bank)ning kodi;

d) kartochka egasi hisobvarag'i nomeri va shaxsiy ma'lumotlari (tashkilot nomi);

ye) kartochkaning amal qilish muddati.

Plastik kartochkalardan foydalanib, operatsiyalarni amalga oshirish vaqtida tuzilgan hujjatlar rekvizitlarida tomonlar bilan kelishib olingan belgilar mavjud bo'lib, ular plastik kartochkalar va bank hisobvaraqlari rekvizitlari o'rtasidagi, shuningdek, korxonalar identifikatorlari, naqd pullarni berish punktlari, bankomatlar va korxonalarning bank hisobvaraqlari o'rtasidagi muvofiqlikni to'g'ri belgilash uchun imkon beradi.

Hisob-kitob intizomini buzganlik uchun javobgarlik. Barcha qatnashchilar tomonidan hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirish

qoidalariga qat'iy rioya etish shartnoma va to'lov intizomini mustahkamlashning muhim vositasi bo'lib, ularni buzganlik uchun qonunchilikda pul jarimalari shaklidagi maxsus sanksiyalar qo'llanishi nazarda tutilgan.

Ushbu sanksiyalarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular faqat banklar va ularning mijozlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda qo'llaniladi. Bu shu narsa bilan bog'liqki, amaldagi qonunchilikka muvofiq, barcha hisob-kitob operatsiyalari va ular bilan bog'liq hujjat aylanishi banklar orqali o'tadi. Shu sababli hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirish qoidalari buzilganligi uchun jarimalarni mijoz korxona faqat xizmat ko'rsatuvchi bankdan (tabiiyki, shartnoma munosabatlari mavjud bo'lgan taqdirda) undirib olishi mumkin.

To'lov intizomini buzganligi uchun tijorat banklarining mulkiy javobgarligi qonunchilik hujjatlari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan chiqariladigan qoidalar bilan belgilanadi. Buni hisobga olgan holda, ushbu hujjatlar me'yorlari hisob-kitob munosabatlari tomonlari kelishuvi bilan o'zgartirilishi mumkin emas va ular shartnoma shartlariga kiritilgan yoki unda yo'q bo'lishidan qat'i nazar, amal qiladi. Zero, qonunchilikda bank bilan mijoz o'rtasidagi shartnoma matniga majburiy tartibda tijorat banklarining jarimalar ko'rinishida nazarda tutilgan javobgarlik choralari kiritilishi kerakligi to'g'risidagi talab mavjud.

Banklarning mulkiy javobgarligini belgilaydigan normativ hujjatlar orasida hisobvaraqlarni ochish, mijozlarning hisobvaraqlariga mablag'larni kiritish va hisobdan chiqarish, ish haqi va qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa ehtiyojlar uchun naqd pullarni berish bo'yicha belgilangan talablarni buzganliklari uchun tijorat banklariga nisbatan jarima sanksiyalarini qo'llash tartibi to'g'risida nizom alohida o'rin tutadi (bundan keyingi o'rinlarda Jarimalar to'g'risida nizom deb yuritiladi).

Bank (agar bank hisobvarag'i shartnomasida boshqacha muddatlar nazarda tutilgan bo'lmasa). mijoz hisobvarag'iga kelib tushgan pul mablag'larini mijozning farmoyishi bo'yicha tegishli to'lov hujjati kelib tushgan sanadan keyingi kundan kechiktirilmagan holda ularni berishi yoki hisobvaraqdan o'tkazishi lozim. Ushbu majburiyat bajarilmagani uchun bank Jarimalar to'g'risida nizom 6-bandiga muvofiq ravishda bank ustav kapitalining eng kam miqdoridan 0,1 foiz miqdorida jarima to'laydi.

Qonunchilikda nazarda tutilgan barcha zaruriy hujjatlar topshirilganidan keyin hisobvaraqlar ochish banklar tomonidan asossiz ravishda

kechiktirilgani yoki rad etilgani uchun bank ustav kapitalining belgilangan eng kam miqdoridan 0,05 foiz miqdorida jarima to'laydi. Xuddi shunday javobgarlik ushbu turdagi hisobvaraqlar uchun ortiqcha hujjatlar so'ralgan vaqtda ham nazarda tutilgan.

Mijozlar, shu jumladan tadbirkorlik subyektlariga ish haqi va qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa ehtiyojlari uchun, ularning hisobvaraqlarida mablag'lar mavjud bo'lib, bank naqd pullarni o'z vaqtida bermagan taqdirda, bank ustav kapitalining belgilangan eng kam miqdoridan 0,005 foiz miqdorida jarima to'laydi.

Hujjatlar kelib tushguniga qadar bankda bank operatsiyalarini amalga oshirish bo'yicha majburiyatlar bo'lmaydi va shu sababli u mablag'lar bo'la turib, mablag'larni kiritish hamda ish haqi va qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa ehtiyojlar uchun mijozlarga naqd pul berish hisob-kitob operatsiyalari boshqa qatnashchilarining harakatlari natijasida kechikkani uchun javob bera olmaydi.

Jarimalar to'g'risida nizomda nazarda tutilgan javobgarlik ushbu normativ hujjat 7-bandida ko'rsatilgan vaziyatlar mavjud bo'lgan holda, xizmat ko'rsatuvchi bankka nisbatan qo'llanishi mumkin. Fors-major vaziyatlar yuzaga kelgan, banklararo elektron to'lovlar tizimida uzilish sodir bo'lgan, mijoz amaldagi qonunchilikda belgilangan talablarga muvofiq kelmaydigan to'lov hujjatlarini bankka taqdim etgan, bank yoki mijoz hisobvaraqlari bo'yicha operatsiyalar qonunchilikda belgilangan tartibda (masalan: soliq organlari tomonidan) to'xtatib qo'yilgan taqdirda, banklar jarima sanksiyalaridan ozod etiladi.

Shartnoma bo'yicha majburiyatlar bajarilmagan yoki tegishli tarzda bajarilmagan holda, qarzдор kreditorga to'lashi shart bo'lgan penyani hisoblash va undirib olish uchun banklar javob bermaydi. Yetkazib berilgan mahsulot uchun to'lov o'z vaqtida to'lanmagan holda, sotib oluvchi – to'lovchi, yetkazib beruvchi – oluvchi bilan sotib oluvchi o'rtasidagi shartnomada nazarda tutilgan tartibda penya to'laydi.

Jarimalar to'g'risida nizomga muvofiq ravishda bank tomonidan to'langan jarima summasi tartibbuzarlikka yo'l qo'ygan bank yoki uning filiali rahbari va bosh buxgalteri tomonidan qisman qoplanishi kerak.

Tijorat banklari tomonidan hisob-kitob intizomiga rioya etilishini nazorat qilish maqsadida qonunchilikda ularning har oyda Markaziy bankka banklar tomonidan yo'l qo'yilgan tartibbuzarliklar bo'yicha da'volar hamda chiqarilgan sud qarorlari va xulosalari to'g'risidagi ma'lumotlarni taqdim etish majburiyati nazarda tutilgan.

Hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirish qoidalarini buzganlik uchun jarimalar undirib olish bo'yicha banklar bilan ularning mijozlari o'rtasida yuzaga keladigan nizolar shartnoma shartlariga muvofiq ravishda hal qilinadi. Yuzaga kelgan nizolarni o'zaro kelishuv bo'yicha hal qilish mumkin bo'lmagan taqdirda, ular sud tartibida ko'rib chiqiladi. Mablag'larni to'lovchi bilan oluvchi o'rtasida hisob-kitoblar bo'yicha yuzaga kelgan o'zaro e'tirozlarni tomonlar fuqarolik qonunchiligida belgilangan me'yorlar tartibida ko'rib chiqishadi.

Hisob-kitob intizomiga rioya etilishi uchun nafaqat tijorat banklari, balki mulkchilik shakllaridan qat'i nazar, barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar ham javobgar hisoblanadi. Agar xo'jalik subyektlari hisob-kitoblar bo'yicha o'z majburiyatlarini muntazam ravishda bajarmasalar, ular amaldagi qonunchilikda belgilangan tartibda to'lovga noqobil deb e'lon qilinishi mumkin, bu haqda tovar-moddiy qimmatliklarni yetkazib beruvchilar va yuqori organga ma'lum qilinadi.

3. Valutani tartibga solishning huquqiy asoslari

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng o'zining milliy valutasini «SO'M»ni joriy etdi va xorij valutasini ishtirokida operatsiyalarni mustaqil ravishda amalga oshira boshladi. Shu o'rinda valutaning o'zi nima degan savol tug'ilishi tabiiyki;

Valuta tushunchasi ikki ma'noda ishlatiladi, ya'ni: *birinchidan*, valuta davlatning pul birligi hisoblanadi; *ikkinchidan*, valuta xorij davlatlarining pul birligi, shuningdek xalqaro hisob-kitoblarda qo'llaniladigan va xorij pul birligida ifodalangan kredit va to'lov hujjatlari hisoblanadi.

Moliyada, shuningdek moliya huquqida «valuta» tushunchasi ko'pincha ikkinchi (xorij davlatlarining pul birligi) ma'nosida ishlatiladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda valutani *ichki va tashqi valutaga* bo'lishimiz mumkin. Ichki va tashqi valuta o'rtasidagi farqni ochib berish uchun:

a) bitta davlat hududida foydalaniladigan va konvertatsiya qilinmaydigan valuta;

b) xorij valutasiga almashtiriladigan va xalqaro bozorda to'lov vositasi hisoblanadigan konvertatsiya qilinadigan valuta;

d) tashqi valuta operatsiyalarida va ba'zi bir subyektlar o'rtasida qisman foydalaniladigan valuta qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 7-mayda qabul qilingan «Valutani tartibga solish to'g'risida»gi qonunda ilk bor «valuta» haqida tushuncha berildi.

Mazkur qonunning 1-moddasiga binoan O'zbekiston Respublikasining pul birligi «SO'M» hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida yagona qonuniy to'lov vositasi bo'lgan O'zbekiston Respublikasi pul birligining xarid qobiliyatini mustahkamlashga qaratilgan yagona pul-kredit siyosati o'tkaziladi.

O'zbekiston Respublikasining valutasini – bu:

– muomilada bo'lgan, shuningdek muomiladan chiqarilgan yoki chiqariladigan, lekin tegishli banknotlar va tangalar bilan almashtiriladigan so'm hisoblanadi;

– O'zbekiston Respublikasi banklaridagi hisob raqamlarda saqlanadigan pul mablag'lari hisoblanadi;

– O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida bank va kredit muassasalaridagi hisob raqamlarda saqlanadigan pul mablag'lari. Bu O'zbekiston Respublikasi Hukumati va O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining xorij davlatlari tegishli organi bilan, mazkur xorij davlatida O'zbekiston Respublikasi valutasining qonuniy pul vositasi sifatida foydalanish to'g'risidagi shartnomasi asosida amalga oshiriladi.

Bundan tashqari, mazkur qonunning 3-moddasida **valuta boyliklariga** ta'rif berilgan bo'lib, ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

a) *xorij valutasini* – bu tegishli ajnabiy davlatda muomilada bo'lgan va qonuniy to'lov vositasi hisoblangan banknot ko'rinishidagi xorij pul belgilari, shuningdek muomiladan chiqarilgan yoki chiqarilayotgan, ammo O'zbekiston Respublikasi pul belgilariga almashtirilishi lozim bo'lgan xorij pul belgilari; schotlarda va omonatlarda bo'lgan xorijiy davlatlarning pul birliklaridagi mablag'lardir;

b) *xorij valutasidagi qimmatli qog'ozlar* – jamg'arma boyliklari (aksiyalar, obligatsiyalar va boshq.);

d) *xorij valutasidagi to'lov hujjatlari* (cheklar, veksellar, akkreditivlar va boshq.);

ye) *sof quyma oltin valuta boyliklari hisoblanadi.*

Valuta kursi deganda, ikki yoki undan ortiq davlatlar valutasining o'zaro nisbati tushuniladi. Valuta kursi odatda valuta bozoridagi valutaga bo'lgan talab va taklif asosida joriy etiladi. Lekin valuta kursi davlat tomonidan bir tomonlama tartibda joriy etilishi ham mumkin. «Valutani tartibga solish to'g'risida»gi qonunning 4-moddasiga binoan xorij

valutasining O'zbekiston Respublikasi pul birligiga nisbatan kursini aniqlash tartibi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilanadi.

Valutani tartibga solish – bu valuta operatsiyalarini amalga oshirish tartibini belgilab berishga qaratilgan davlat organlarining faoliyatidir.

O'zbekiston Respublikasi davlatning iqtisodiyot sohasidagi vazifalaridan kelib chiqqan holda, valuta munosabatlarini tartibga soladi.

Valutani tartibga solish jarayonida ushbu faoliyatni olib boruvchi organlarning tizimi ham o'zgardi.

O'zbekiston Respublikasi ma'lum bir doirada valuta va valuta boyliklarining muomilasiga yo'l qo'yib, u o'zining milliy valutasiga ustunligini ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasida valutani tartibga solish ikki bosqichda amalga oshiriladi:

– *valutani me'yoriy-huquqiy tartibga solish*, ya'ni valuta bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy me'yorlarni ishlab chiqish va tasdiqlash;

– *valutani individual (yakka)-huquqiy tartibga solish*, ya'ni aniq bir valuta munosabatlarini yuzaga keltiruvchi, o'zgartiruvchi va bekor qiluvchi huquqiy me'yorlarni qo'llash.

O'zbekiston Respublikasida valutani tartibga solishning huquqiy asoslarini: O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining «Valutani tartibga solish to'g'risida»gi, «Markaziy bank to'g'risida»gi, «Bank va bank faoliyati to'g'risida»gi va boshqa qonunlari, valutani tartibga solishga karatilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining, Vazirlar Mahkamasining va maxsus vakolatli organlarning me'yoriy hujjatlari tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 78-modda 6-bandiga binoan O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi valuta ishlarini qonun yo'li bilan tartibga soladi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi valuta sohasidagi qonun hujjatlarini qabul qiladi va ushbu qonunlarning ijro etilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasining «Valutani tartibga solish to'g'risida»gi qonunning 6-moddasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi valuta-moliya siyosatining asosiy tamoyillarini shakllantirishda ishtirok etadi, respublika to'lov balansini, respublika valuta jamg'armasi valuta mablag'lari kirimi va chiqimining istiqbolga oid taxminlarini ishlab chiqadi, valuta boyliklarining oqilona taqsimlanishini ta'minlaydi,

hamda ulardan samarali va maqsadga muvofiq foydalanilishi ustidan nazorat qiladi, shuningdek hukumat topshirig'iga binoan O'zbekiston Respublikasining oltin-valuta zahiralarini boshqaradi.

O'zbekiston Respublikasining «Markaziy banki to'g'risida»gi qonunning 40-moddasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki valutani tartibga solish va valutani nazorat qilish davlat organidir. Markaziy bank:

- ijro etish O'zbekiston Respublikasi hududida barcha shaxslar uchun majburiy bo'lgan valutani nazorat qilishga doir normativ hujjatlar chiqaradi;

- banklar, boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga chet el valutasida operatsiyalar o'tkazish uchun litsenziyalar beradi va litsenziyalarni qaytarib oladi, ularning faoliyatini nazorat qiladi va tartibga solib boradi;

- banklar uchun ochiq valuta mavqeyi limitlarini va boshqa iqtisodiy normativlarni belgilaydi;

- milliy valutaning chet el valutasiga nisbatan kursini aniqlash tartibini belgilaydi;

- O'zbekiston Respublikasining xalqaro zahiralarini tasarruf etadi va boshq.

O'zbekiston Respublikasining «Valutani tartibga solish to'g'risida»gi qonunning 8-moddasiga binoan valuta operatsiyalarini amalga oshirishda vakolat berilgan banklar (masalan, O'zbekiston Respublikasining Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki) mijozlarning valuta to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etishlari ustidan va o'tkazgan operatsiyalari to'g'risida hisobotlar taqdim etishlari ustidan nazorat qilib boradi.

Valuta operatsiyalari bu davlatning pul birligi yoki xorij davlatining pul birligi yoki qimmatli qog'ozlar ishtirokidagi tegishli organlarning faoliyati tushuniladi. Valuta operatsiyalari banklar tomonidan ham, bank muassasasi hisoblanmagan tashkilotlar tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin. Lekin amaliyotda valuta operatsiyalarining aksariyati, bank muassasalari tomonidan amalga oshiriladi.

«O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi qonunga binoan Markaziy bank O'zbekiston Respublikasi hududi va uning tashqarisida O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga hamda xalqaro amaliyotga muvofiq xorij valutasidagi operatsiyalarni amalga oshirishga haqli.

«Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonunga binoan esa, banklar xorij valutasini naqd pul va naqd bo'lmagan pul shakllarida yuridik hamda jismoniy shaxslardan sotib olish va ularga sotishga haqlidirlar.

O'zbekiston Respublikasida xorij valutasidagi operatsiyalarni amalga oshirish, shuningdek valuta operatsiyalarini amalga oshirishda xorij valutasidagi to'lov hujjatlaridan foydalanish tartibini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan kelishib olgan holda belgilaydi.

Valuta operatsiyalarining har xil ko'rinish va turlari mavjuddir. «Valutani tartibga solish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonunida *valuta operatsiyalari jumlasiga quyidagilar kiritilgan:*

– valuta boyliklariga nisbatan bo'lgan egalik huquqining o'tishi bilan bog'liq operatsiyalar, shu jumladan tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda xorij valutasidan, shuningdek O'zbekiston Respublikasining pul birligidan to'lov vositasi sifatida foydalanish bilan bog'liq operatsiyalar;

– valuta boyliklarini xorijdan O'zbekiston Respublikasiga olib kirish va jo'natish hamda O'zbekiston Respublikasidan xorijga olib chiqish va jo'natish;

– xalqaro ko'lamda pul o'tkazish ishlarini amalga oshirish kabilar.

Valuta operatsiyalari *joriy operatsiyalarga* va *kapitalning harakati bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarga* bo'linadi.

Joriy valuta operatsiyalari:

a) mollarni eksport va import qilish, valuta boyliklarini oldi-sotdisi bo'yicha hisob-kitoblarni amalga oshirish, intellektual mulkka bo'lgan huquqni ro'yobga chiqarish bilan bog'liq, hisob-kitoblari to'lov muddatini kechiktirmaslik sharti bilan amalga oshiriladigan, zayom mablag'lari berilishi yoki jalb etilishini nazarda tutmaydigan operatsiyalar;

b) bank omonatlari, kreditlari, investitsiyalar va boshqa moliya operatsiyalaridan foizlar, dividendlar hamda o'zga daromadlarni xorijga va xorijdan o'tkazish;

d) savdo bilan bog'liq bo'lmagan mablag'larni, shu jumladan ish haqi, pensiya, aliment, meros pullarni o'tkazish, shuningdek shunga o'xshash boshqa operatsiyalar kiradi.

Kapital harakati bilan bog'liq valuta operatsiyalariga:

a) investitsiyalar, shu jumladan qimmatli qog'ozlarni sotib olish va sotish;

b) kreditlar berish va olish;

d) mablag'larni jalb etish hamda ularni hisob raqamlarga va omonatlarga qo'yish;

ye) to'lovlar amalga oshiriladigan yoki egalik huquqi muayyan muddatdan keyin valuta boyliklariga o'tadigan moliyaviy operatsiyalar kiradi.

Valuta operatsiyalari ularni amalga oshiruvchi subyektlarga qarab:

- a) banklar tomonidan amalga oshiriladigan operatsiyalarga;
- b) bank muassasasi hisoblanmagan tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladigan operatsiyalarga bo'linadi.

O'z navbatida banklar tomonidan amalga oshiriladigan valuta operatsiyalari: barcha bank operatsiyalariga xos bo'lgan – *umumiy operatsiyalarga*(masalan, passiv va aktiv operatsiyalar) hamda faqat valuta operatsiyalariga xos bo'lgan – *maxsus operatsiyalarga* bo'linadi.

Valuta operatsiyalari banklar tomonidan mijozlarga ko'rsatiladigan xizmatga qarab: *rezidentlarga* va *norezidentlarga* ko'rsatiladigan operatsiyalarga bo'linadi.

Valuta operatsiyalarining rezidentlariga quyidagilar kiradi:

– O'zbekiston Respublikasida muqim yashash joyi bo'lgan, shu jumladan vaqtincha O'zbekiston Respublikasidan tashqarida turgan jismoniy shaxslar;

– O'zbekiston hududida joylashgan bo'lib, O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq tuzilgan va ro'yxatdan o'tgan yuridik shaxslar, shu jumladan xorij investitsiyasi ishtirokidagi korxonalar;

– O'zbekiston Respublikasining immunitetga va diplomatiya imtiyozlariga ega bo'lgan xorijdagi diplomatiya, savdo va boshqa rasmiy vakolatxonalari, shuningdek O'zbekiston Respublikasi korxona va tashkilotlarning xorijdagi xo'jalik yoki boshqa tijorat faoliyati bilan shug'ullanmaydigan o'zga vakolatxonalari kabilar.

Norezidentlarga quyidagilar kiradi:

– xorijda muqim yashash joyi bo'lgan, shu jumladan vaqtincha O'zbekiston Respublikasida turgan jismoniy shaxslar;

– O'zbekiston Respublikasining tashqarisida joylashgan bo'lib, ajnabiy davlatlarning qonunlariga muvofiq tashkil etilgan va shu qonunlar asosida faoliyat ko'rsatuvchi yuridik shaxslar, shu jumladan O'zbekiston Respublikasining korxona va tashkilotlari ishtirokidagi yuridik shaxslar;

– O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan bo'lib, immunitetga va diplomatiya imtiyozlariga ega bo'lgan xorij diplomatiya, savdo va boshqa rasmiy vakolatxonalari, xalqaro tashkilotlar va ularning filiallari, shuningdek xo'jalik yoki boshqa tijorat faoliyati bilan shug'ullanmaydigan tashkilot va firmalarning vakolatxonalari kabilar.

Valuta operatsiyalarini amalga oshirish katta ahamiyatga egadir. Valuta operatsiyalari O'zbekiston Respublikasining xalqaro iqtisodiy munosabatlarida integratsiyalashishida (birlashishida), xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda, mamlakat iqtisodiga xorij investitsiyasini jalb etishda, mamlakat aholisining valutaga bo'lgan ehtiyojini qondirishda katta ahamiyatga ega.

Valuta nazorati moliyaviy kontrolning bir qismi bo'lib, moliyaviy kontrolning barcha xususiyatlari valuta nazoratiga ham xosdir. Lekin, shu bilan birga, valuta nazoratining o'ziga xos xususiyatlari ham mavjud.

Valuta nazorati deganda, valuta operatsiyalarini amalga oshirish jarayonida valuta qonunchiligini ta'minlashga qaratilgan davlatning faoliyati tushuniladi.

«Valutani tartibga solish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 16-moddasiga binoan **valuta nazoratining maqsadi** valuta operatsiyalarini amalga oshirish vaqtida valuta qonunlariga rioya etilishini ta'minlashdan iborat.

Valuta nazoratining asosiy yo'nalishlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- amalga oshirilayotgan valuta operatsiyalarining amaldagi qonunlarga mos bo'lishini va shu ish uchun kerakli ruxsatnomalar hamda ijozatnomalar bor-yo'qligini;

- rezidentlar respublika valuta fondiga chet el valutasida soliq va boshqa to'lovlar to'lash bo'yicha majburiyatlarini, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga chet el valutasini sotish bo'yicha majburiyatlarini qanday bajarayotganini;

- Respublika valuta fondidan ajratilgan valuta mablag'laridan mo'l-jallangan aniq maqsadga muvofiq va qanchalik samarali foydalanilayotganligini;

- chet el valutasidagi to'lovlarning asosliligini;

- valuta operatsiyalari bo'yicha hisobga olish va hisobot mukammal hamda xolis bo'lishini tekshirishdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasida valutani nazorat qilish valuta nazorati idoralari hamda ularning vakillari tomonidan amalga oshiriladi.

Amaldagi qonunchilikka binoan O'zbekiston Respublikasida valuta nazoratini amalga oshiruvchi organlarga quyidagilar kiradi: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki; O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi; O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi; O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasi.

O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga muvofiq valutani nazorat qilish vazifasini amalga oshirishi mumkin bo'lgan tashkilotlar *valuta nazorati vakillari* hisoblanadi.

Vakolat berilgan banklar O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga hisobdor bo'lgan valuta nazorati vakillari hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlar bozorini huquqiy tartibga solish. **Qimmatli qog'ozlar** – bu ularni chiqargan shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki zayom munosabatlarini tasdiqlovchi, dividend yoki foizlar ko'rinishida daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga berish imkoniyatini nazarda tutuvchi pul hujjatlaridir.

Qimmatli qog'ozlar: *blankalar shaklida; sertifikatlar shaklida; schotlardagi yozuv shaklida* bo'lishi mumkin. Qimmatli qog'ozlar hisob-kitob qilishda, shuningdek kreditlar bo'yicha garov sifatida foydalanilishi mumkin.

Qimmatli qog'ozlar yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasida ixtiyoriylik asosida tarqatiladi.

Qimmatli qog'ozlarning qimmati milliy pul birligida, ularni chiqarish shartlarida nazarda tutilgan hollarda esa chet el valutasida (aksiyalar bo'yicha – mulkni o'tkazib berish yo'li bilan ham) ifodalanadi va to'lanadi.

Qimmatli qog'ozlarning quyidagi turlari mavjud: *aksiyalar; obligatsiyalar; xazina majburiyatlari; depozit sertifikatlari; veksellar.*

Aksiyalar, obligatsiyalar va xazina majburiyatlarida aks ettiriladigan rekvizitlarni O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, depozit sertifikatlari va veksellarda aks ettiriladigan rekvizitlarni esa O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki belgilaydi.

Qimmatli qog'ozlar:

egasi yozilgan qimmatli qog'ozlar, ya'ni qimmatli qog'ozlar, basharti mulkiy huquqlarni ularga egalik qilish bilan bog'liq holda ro'yobga chiqarish uchun emitent tomonidan yoki uning topshirig'iga binoan qimmatli qog'ozlar borasida kasb faoliyatini amalga oshirayotgan tashkilot tomonidan egasining nomini qayd etish zarur bo'lsagina, egasi yozilgan bo'ladi. Egasi yozilgan qimmatli qog'ozni bir miqdordan ikkinchisiga berish hisob-kitobdagi tegishli yozuvlarni o'zgartirishda aks etadi;

taqdim etuvchiga tegishli bo'lgan qimmatli qog'ozlar, ya'ni qimmatli qog'ozlar, basharti mulkiy huquqlarni ularga egalik qilish bilan

bog'liq holda ruyobga chiqarish uchun qimmatli qog'ozni taqdim etishning o'zi yetarli bo'lsa, taqdim etuvchiga tegishli hujjatlar deb hisoblanadi. Taqdim etuvchiga tegishli qimmatli qog'ozlar erkin muomilada bo'ladi.

Aksiyalar. *Aksiyalar* – aksionerlik jamiyatining ustav fondiga yuridik va jismoniy shaxs muayyan hissa qo'shganidan guvohlik beruvchi, aksiya egasining mazkur jamiyat mulkidagi ishtirokini tasdiqlovchi hamda unga dividend olish va qoida tariqasida, ushbu jamiyatni boshqarishda qatnashish huquqini beruvchi, amal qilish muddati belgilanmagan qimmatli qog'ozdir.

Aksiyalar chiqarish to'g'risidagi qaror aksiyadorlik jamiyati muassislari tomonidan yoki aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan qabul qilinadi. Sotib olingan aksiya uni chiqargan aksiyadorlik jamiyatiga, basharti bu narsa jamiyat ustavida nazarda tutilmagan bo'lsa, sotilishi mumkin emas.

O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 26-aprelda qabul qilingan «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonunning 24-moddasiga binoan ***aksiyalar quyidagi turlarga bo'linadi:***

- *egasi yozilgan aksiya.* Aksiyada ko'rsatilgan va jamiyat aksiyadorlarini ro'yxatiga olish daftariga kiritilgan jismoniy yoki yuridik shaxsgina egasi yozilgan aksiyaning sohibi bo'lmish aksiyador deb e'tirof etiladi;

- *egasi yozilmagan aksiya.* Egasi yozilmagan aksiyani saqlovchi shu aksiyaning egasidir. Egasi yozilmagan aksiyalar jamiyat aksiyalarini ro'yxatga olish daftariga kiritilmagan holda boshqa shaxslarga mulk qilib beriladi;

- *imtiyozli aksiya.* Aksiya egalariga dividendlarni, shuningdek aksiyadorlik jamiyati tugatilganda aksiyalarga qo'yilgan mablag'larni birinchi navbatda olish huquqini beradigan aksiyalar imtiyozli aksiyalar hisoblanadi. Imtiyozli aksiyalar ularning egalariga, korxona foyda ko'rish-ko'rmasligidan qat'i nazar, muayyan dividendlar olish huquqini beradi;

- *oddiy aksiya.* Oddiy (odatdagi) aksiyalar ovoz beruvchi bo'lib, ularning egalariga dividendlar olish, jamiyatning umumiy yig'ilishlarida va jamiyatni boshqarishda ishtirok etish huquqini beradi.

Yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyatining aksiyalari faqat egasi yoziladigan aksiyalar bo'lishi mumkin, ularni boshqa shaxsga o'tkazish tartibi ustavda belgilab qo'yiladi.

Yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari aksiyadorlarga aksiyalar o'rniga ularning nominal qiymatiga teng summada sertifikatlar berishi mumkin.

Chiqariladigan aksiyalarning xillari, ularni tarqatish va joylashtirish, ular bo'yicha dividendlar to'lash tartibi aksiyadorlik jamiyatining ustavida qonun hujjatlariga muvofiq belgilab qo'yiladi.

Mazkur qonunning 35-moddasiga binoan jamiyat o'z aksiyalarini qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda tarqatadi (sotadi).

Davlat korxonasi aksiyadorlik jamiyatiga aylantirilganda davlatga qarashli aksiyalarni dastlabki va keyinchalik tarqatish davlat mulkini tasarruf etish vakolatiga ega bo'lgan organ tomonidan amalga oshiriladi.

Davlat mol-mulkini tasarruf etish vakolatiga ega bo'lgan organ davlatga qarashli aksiyalarni sotish to'g'risidagi ma'lumotlarni ommaviy axborot vositalarida e'lon qiladi.

Jamiyatning aksiyalariga haq to'lash bozor qiymatida amalga oshiriladi.

Obligatsiyalar. «Obligatsiya» so'zi lotincha «obligatio» so'zidan olingan bo'lib, «majburiyat» ma'nosini anglatadi. *Obligatsiyalar* – ularning egasi pul mablag'lari berganligini tasdiq etuvchi va qimmatli qog'ozlarning belgilangan qiymatini ularda ko'rsatilgan muddatda, qayd etilgan foiz to'langan holda, basharti obligatsiyalarni chiqarish shartlarida o'zgacha qoidalar nazarda tutilmagan bo'lsa, qoplash majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'ozdir.

Obligatsiyalarning quyidagi turlari mavjud:

– *respublika ichki zayomlarining va mahalliy zayomlarning obligatsiyalari.* Respublika ichki zayomlarining va mahalliy zayomlarning obligatsiyalari taqdim etuvchiga tegishli qilib chiqariladi. Respublika ichki zayomlarining va mahalliy zayomlarning obligatsiyalarini chiqarish to'g'risidagi qaror O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va davlat hokimiyati mahalliy organlari tomonidan qabul qilinadi. Qarorda emitent, obligatsiyalarni chiqarish shartlari va ularni tarqatish tartibi belgilab qo'yilishi lozim;

– *korxonalarning obligatsiyalari;* Korxonalarning obligatsiyalari mulkchilikning barcha shakllariga mansub korxonalar tomonidan chiqarilishi mumkin. Obligatsiyalar o'z egalariga korxona boshqaruvida qatnashish huquqini bermaydi.

Korxonalar va aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalarini chiqarish to'g'risidagi qaror ma'muriyat va ijroiya organi (boshqaruvi) tomonidan qabul qilinadi hamda bayonnoma bilan rasmiylashtiriladi.

Korxonalarning obligatsiyalarini emitentlarning ustav fondini shakllantirish va to'ldirish uchun, shuningdek ularning xo'jalik faoliyati bilan bog'liq zararlarni qoplash uchun chiqarishga yo'l qo'yilmaydi.

Aksiyadorlik jamiyatlari chiqarilgan barcha aksiyalar haqi to'liq to'langanidan keyingina ustav fondi miqdorining qonun hujjatlarida belgilangan foizidan ko'p bo'lmagan summada obligatsiyalar chiqarishi mumkin.

Mulkchilikning boshqa shakllariga mansub korxonalarda obligatsiyalar chiqarish summasining miqdorlarini O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi belgilab beradi.

Obligatsiyalarning shakllari: *oddiy obligatsiyalar; yutuqli obligatsiyalar; foizli obligatsiyalar; foizsiz (maqsadli) obligatsiyalar.* Maqsadli obligatsiyalarning rekviziti obligatsiyalar qaysi mollar (xizmatlar) uchun chiqarilgan bo'lsa, shu mollarni (xizmatlar) aks ettirishi shart; *erkin muomilada yuritiladigan obligatsiyalar; muomila doirasi cheklangan obligatsiyalar.*

Obligatsiyalar yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasida ixtiyoriylik asosida tarkatiladi.

Xazina majburiyatlari. Davlat ichki zayomlari davlat xazina majburiyatlarini chiqarish orqali ham rasmiylashtirilishi mumkin. Xazina majburiyatlari budjetni ijro etish va pul qadrsizlanishini kamaytirish maqsadlarida chiqariladi. *O'zbekiston Respublikasining xazina majburiyatlari* – ularning egalari budjetga pul mablag'lari berganlik-larini tasdiqlovchi hamda bu qimmatli qog'ozlarga egalik qilishning butun muddati davomida qayd etilgan daromadni olish huquqini beruvchi, taqdim etuvchiga tegishli qimmatli qog'ozlar turidir.

Xazina majburiyatlarining quyidagi turlari mavjud:

– *uzoq muddatli* – besh yil va undan ko'proq muddatga mo'ljallangan xazina majburiyatlari;

– *o'rtacha muddatli* – bir yildan besh yilgacha muddatga mo'ljallangan xazina majburiyatlari;

– *qisqa muddatli* – bir yilgacha bo'lgan muddatga mo'ljallangan xazina majburiyatlaridir.

Uzoq, o'rtacha muddatli xazina majburiyatlarini chiqarish to'g'risidagi qaror O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilinadi.

Qisqa muddatli xazina majburiyatlarini chiqarish to'g'risidagi qaror O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan qabul qilinadi.

Xazina majburiyatlarini chiqarish to'g'risidagi qarorlarda daromadlarni hamda majburiyat qarzlarini to'lash shartlari belgilab qo'yiladi. Yuridik va jismoniy shaxslar xazina majburiyatlarining egalari bo'lishi mumkin.

Depozit sertifikatlari. *Depozit sertifikatlari* – bu pul mablag'lari omonat qo'yilgani to'g'risidagi, omonatchi yoki uning huquqiy vorisining belgilangan muddat tugaganidan keyin omonat summasini va unga tegishli foizlarni olishga bo'lgan huquqini tasdiqlovchi bank-emitent guvohnomasidir.

Depozit sertifikatlarini chiqarish va ro'yxatdan o'tkazish qoidalarini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki belgilaydi.

Veksellar. *Veksellar* – ularda ko'rsatilgan muddat kelganda veksel beruvchi muayyan pul summasini veksel egasiga (veksel oluvchiga) so'zsiz to'lashi lozim bo'lgan majburiyatdan guvohlik beruvchi qimmatli qog'ozdir.

Veksellar quyidagi turlarga bo'linadi:

–*xazina veksellari.* Bu qimmatli qog'ozlarning turlari davlat tomonidan budjet xarajatlarini qoplash maqsadida chiqariladi. Xazina veksellari davlatning qisqa muddatli majburiyatlari hisoblanadi;

–*tijorat veksellari;*

–*oddiy veksellar;*

–*yuboriladigan veksellar.*

Veksellarni chiqarish hamda ularni ro'yxatdan o'tkazish qoidalarini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan birgalikda belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasida qimmatli qog'ozlar O'zbekiston Respublikasining «Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida»gi, «Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat ko'rsatish mexanizmi to'g'risida»gi, «Qimmatli qog'ozlar bozorida depozitariylar faoliyati to'g'risida»gi va boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasining «Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida»gi qonunning 9-moddasiga binoan **qimmatli qog'ozlar muomilasi** deganda – ularni sotib olish va sotish, shuningdek O'zbekiston Respublikasi qonunlarida nazarda tutilgan, qimmatli qog'ozlar egasi almashinuviga olib keladigan boshqa harakatlar tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida qimmatli qog'ozlarni (depozit sertifikatlari va veksellardan tashqari) muomilaga chiqarish hamda ularni

ro'yxatdan o'tkazish qoidalarini O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tasdiqlaydi.

Davlat ro'yxatidan o'tkazilgan hamda belgilangan tartibda ro'yxat raqamini olgan qimmatli qog'ozlarnigina O'zbekiston Respublikasi hududida chiqarilishiga va muomilada bo'lishiga yo'l qo'yiladi.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi respublikada ro'yxatga olingan qimmatli qog'ozlar yagona davlat reyestrini yuritadi hamda ularning ro'yxatini muntazam e'lon qilib boradi.

Qimmatli qog'ozlar emissiyasi ularni dastlabki egalar (investorlar) – yuridik va jismoniy shaxslarga sotish yo'li bilan qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarishdir.

Emissiya:

– aksiyadorlik jamiyati ta'sis etilib, aksiyalar uning muassislari o'rtasida tarqatilgan taqdirda;

– aksiyadorlik jamiyatining dastlabki ustav sarmoyasi (fondi) miqdori aksiyalar chiqarish yo'li bilan ko'paytirilgan taqdirda;

– yuridik shaxslar, davlat tomonidan, davlat hokimiyati va boshqaruv organlari tomonidan zayom sarmoyasi obligatsiyalar va boshqa qarz majburiyatlari chiqarish yo'li bilan jalb etilgan taqdirda amalga oshiriladi.

Qimmatli qog'ozlarni muomilaga chiqarish (emissiya) quyidagi ko'rinishlarda amalga oshirilishi mumkin:

– ommaviy e'lon bermay, reklama kompaniyasi o'tkazmay, emissiya risolasini e'lon qilmay va ro'yxatdan o'tkazmay oldindan ma'lum cheklangan miqdordagi investorlar orasida xususiy yusinda tarqatish;

– emissiya risolasini e'lon qilib va ro'yxatdan o'tkazib, cheklanmagan miqdordagi investorlar orasida ochiq savdo o'tkazish.

Yuqorida aytib o'tilgan hollarning har birida O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi emissiyalarning eng kam va eng ko'p miqdorlarini belgilab beradi.

Emitentlar o'zi chiqargan qimmatli qog'ozlarni mustaqil ravishda, komission haq evaziga banklar, investitsiya kompaniyalari, moliya brokerlari orqali sotish huquqiga ega.

O'zbekiston Respublikasida qimmatli qog'ozlar bozori O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 25-aprelda qabul qilingan «Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat ko'rsatish mexanizmi to'g'risida»gi qonuniga asosan tartibga solinadi. Qonunning 2-moddasiga binoan **qimmatli qog'ozlar bozori** – bu jismoniy va yuridik shaxslarning qimmatli qog'ozlar chiqarish, ularning muomilada bo'lishi va haqini to'lash bilan bog'liq munosabatlari tizimidir.

Qimmatli qog'ozlar bozori qatnashchilari – qimmatli qog'ozlarning emitentlari, investorlar, investitsiya institutlari, shuningdek ularning birlashmalari (uyushmalari), fond birjalari (birjalarning fond bo'limlari), davlat tomonidan qimmatli qog'ozlar bozorini boshqarish va muvofiqlashtirish vakolati berilgan organlar va boshqalardan iboratdir.

Qimmatli qog'ozlar bozorida savdoni litsenziya asosida ish olib boradigan fond birjalari (birjalarning fond bo'limlari) va investitsiya institutlari qonun hujjatlariga muvofiq tashkil etadilar.

Qimmatli qog'ozlar bozorida savdo qilishning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- barcha potensial investorlar o'z mablag'larini foydali tarzda joylashtirishlari uchun ularga shart-sharoitlar yaratib berish;
- qimmatli qog'ozlar bozorida tuziladigan bitimlarning ixtiyoriyligi;
- erkin raqobat yo'lidagi to'siqlarni bartaraf etish;
- narxlarni real tarkib topadigan talab va taklif asosida belgilash;
- qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risidagi qonun hujjatlariga uning barcha qatnashchilarining qat'iy rioya etishi;
- birja va birjadan tashqari operatsiyalar, kotirovkalar, emitentlarning moliyaviy holati to'g'risidagi axborot oshkor etilishining shartligi;
- o'z faoliyatini qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshirayotgan barcha investorlar va emitentlar uchun bozordan foydalanish mumkinligi;
- qimmatli qog'ozlar va ularning emitentlarga doir axborotning to'la oshkor etilishini, oshkoralikni va bu axborotdan barcha qatnashchilar foydalana olishini ta'minlash;
- investorlar va emitentlarning manfaatlarini himoya qilish;
- qimmatli qog'ozlar bozorida tovlamachilik va boshqa noqonuniy faoliyatni taqiqlash va ta'qib qilish.

Qimmatli qog'ozlar bozorida vositachilikni investitsiya vositachilari amalga oshiradilar. Investitsiya vositachisi – bu qimmatli qog'ozlar bozorida brokerlik va (yoki) dilerlik faoliyatini amalga oshirayotgan investitsiya institutidir.

Qimmatli qog'ozlar bozorining davlat boshqaruvi vakolatli organlar tomonidan:

- qimmatli qog'ozlar va emissiya prospektlarini chiqarishni ro'y-xatga olish, emitentlarning ularda nazarda tutilgan shartlar va majburiyatlarga rioya qilishlari ustidan nazoratni amalga oshirish;

– mutaxassislarni attestatsiyalash, investitsiya institutlari faoliyatini litsenziyalash va nazorat qilish;

– investorlar hamda qimmatli qog‘ozlar bozorining boshqa ishtirokchilari bergan shikoyatlarni ko‘rib chiqish va qimmatli qog‘ozlar bozori ishtirokchilari bajarishi majburiy bo‘lgan xulosalar chiqarish, ko‘rsatmalar berish va boshqa yo‘llar bilan amalga oshiriladi.

Qimmatli qog‘ozlarni saqlash va qimmatli qog‘ozlarga bo‘lgan huquqni hisobga olish bo‘yicha faoliyat yurituvchi qimmatli qog‘ozlar bozori institutlari – **qimmatli qog‘ozlar depozitariylari** deb ataladi.

O‘zbekiston Respublikasida qimmatli qog‘ozlar bozori depozitariylari – O‘zbekiston Respublikasining 1998-yil 29-avgustda qabul qilingan «Qimmatli qog‘ozlar bozorida depozitariylar faoliyati to‘g‘risida»gi qonuniga asosan va boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Mazkur qonunga binoan depozitariylar jismoniy va yuridik shaxslar, shu jumladan chet el jismoniy va yuridik shaxslari tomonidan, yuridik shaxsning istalgan tashkiliy-huquqiy shaklida tuzilishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi hududida ro‘yxatdan o‘tgan banklar, reyestr egalari tegishli litsenziya asosida qimmatli qog‘ozlar bozorida depozitariy sifatida faoliyat ko‘rsatishlari mumkin.

Depozitariy ustav fondining eng kam miqdori qonun hujjatlarida tegishli yuridik shaxsning tashkiliy-huquqiy shakliga nisbatan belgilangan miqdordan kam bo‘lmasligi kerak.

Depozitariy filiallar ochish huquqiga ega bo‘lib, ular depozitariyning alohida bo‘linmalari deb hisoblanadi. Depozitariy filiali o‘z faoliyatini uni tuzgan depozitariy tasdiqlagan nizom asosida, uning rahbari esa – tegishli ishonchnoma asosida amalga oshiriladi. Depozitariy filiali uni tuzgan depozitariyga berilgan litsenziyada nazarda tutilmagan depozitar xizmatlar ko‘rsatishi mumkin emas.

Depozitariylar O‘zbekiston Respublikasida o‘z faoliyatini maxsus ruxsatnoma (litsenziya) asosida amalga oshiradilar. Litsenziyada ruxsat berilgan depozitar xizmatlar ro‘yxati ko‘rsatiladi. Litsenziya berish, uni qaytarib olish yoxud uning amal qilishini to‘xtatib quyish O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan tartibda amalga oshiriladi hamda ommaviy axborot vositalarida e‘lon qilinishi shart.

Depozitariylar o‘z faoliyatlarini amalga oshirish chog‘ida depozitar operatsiyalar standartlariga muvofiq quyidagi xizmat turlarini ko‘rsatadilar:

- qimmatli qog‘ozlarni saqlash;
- naqd va naqd bo‘lmagan qimmatli qog‘ozlarga bo‘lgan huquqni hisobga olish va tegishli guvohnoma berish yo‘li bilan buni tasdiqlash;
- qimmatli qog‘ozlar zimmasiga majburiyatlar yuklangan holatlarni, shuningdek ular tugatilgan holatlarni hisobga olish.

O‘zbekiston Respublikasida *depozitariylar tizimi ikki bosqichli* bo‘lib, ular: depozitariylar; markaziy depozitariy hisoblanadi.

Har bir depozitariy davlat ro‘yxatidan o‘tib, litsenziya olgandan so‘ng vakolatli davlat organi tasdiqlagan tartibda markaziy depozitariyda vakillik hisobvarag‘ini ochishi kerak.

Depozitariylar o‘z deponentlarining markaziy depozitariy vakillik hisobvaraqlarida jamlab hisobga olib boriladigan naqd bo‘lmagan qimmatli qog‘ozlariga bo‘lgan huquqlar hisobini yuritadilar, shuningdek naqd qimmatli qog‘ozlarni saqlashni amalga oshiradilar va ular bo‘yicha huquqlar hisobini yuritadilar.

Qimmatli qog‘ozlarning **markaziy depozitariysi** – O‘zbekiston Respublikasi depozitariylarida qimmatli qog‘ozlarni saqlash, qimmatli qog‘ozlarga bo‘lgan huquqni hisobga olish va *qimmatli qog‘ozlar harakatining* yagona tizimini ta‘minlovchi depozitariydir. Markaziy depozitariy qonun hujjatlariga muvofiq davlat unitar korxonasi sifatida tuziladi. Markaziy depozitariy o‘z faoliyatini xizmat ko‘rsatishdan olingan daromadlar va boshqa tushumlar hisobiga amalga oshiradi. Markaziy depozitariy xizmatlari uchun olinadigan tariflar miqdori O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan kelishilgan holda *vakolatli davlat organi* tomonidan tasdiqlanadi.

Markaziy depozitariyning quyidagi ko‘rinishlari mavjud:

- chiqarilgan naqd bo‘lmagan qimmatli qog‘ozlarni saqlash;
- davlat tasarrufidan chiqarilgan va xususiylashtirilgan obyektlarning naqd qimmatli qog‘ozlarini ular sotib olingunga qadar bo‘lgan davrda saqlash;
- naqd qimmatli qog‘ozlarga nisbatan davlat huquqlarini hisobga olish;
- naqd bo‘lmagan qimmatli qog‘ozlarga nisbatan davlat huquqlarini hisobga olish;
- depozitariylarning vakillik hisobvaraqlarini yuritish;
- birja va birjadan tashqari savdolar qatnashchilarining qimmatli qog‘ozlari savdolarga qo‘yilishidan oldin ular borligini va haqiqiy ekanligini tasdiqlash;

- savdolarida tuzilgan bitimlarga muvofiq birja va birjadan tashqari savdolar qatnashchilariga qimmatli qog‘ozlar yetkazib berilishini ta’minlash;
- naqd va naqd bo‘lmagan qimmatli qog‘ozlar muomalaga chiqarilganligini tasdiqlovchi hujjatlarni saqlash;
- O‘zbekiston Respublikasi hududida norezidentlar tomonidan, shuningdek qimmatli qog‘ozlarning xorijiy fond bozorlarida O‘zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan chiqarilgan qimmatli qog‘ozlarni hisobga olish;
- depozitariylar tizimida qimmatli qog‘ozlar harakati to‘g‘risidagi axborotlarni jamlash va tartibga solib turish.

4. Investitsiya faoliyatini huquqiy boshqarish

Investitsiyalar – sarmoyani biron-bir mustaqil yuridik korxonalarga uzoq muddat (eng kamida bir yil)ga joylashtirish (qo‘shish). Investitsiyalarning asosiy maqsadi qo‘shimcha foyda olish, ta’sir o‘tkazish, mablag‘ sarflash yoxud bu sohada o‘z ishini tashkil etishga nisbatan foydaliroq bo‘lganda qo‘llaniladi.

Investitsiyalar, asosan, investorlar tomonidan aksiyador kompaniyalarning qimmatli qog‘ozlarini sotib olish shaklida o‘tkaziladi. Bevosita, moliya va intellektual investitsiyalar bir-biridan farqlanadi. Shuningdek, amortizatsiya ajratmalari asosiy fondlarni yangilash (renovatsiya)ga yo‘naltirilgan investitsiya manbalariga kiradi.

«**Muqobil investitsiyalar**» tushunchasi mavjud-sarmoyani, odatdagidan farqli ravishda, ko‘chmas mulk-san’at asarlari, markalar, qadimiy tangalarga joylashni (sarflashni) anglatadi.

O‘zbekistonda chet el investitsiyalarini jalb etish yo‘li bilan bozor iqtisodiyotiga o‘tishining qonuniy-huquqiy asoslari yaratilgan. Ular O‘zbekiston Respublikasida xorijiy investitsiyalarning huquqlari va faoliyati imkoniyatlari tartibini belgilab beradigan O‘zbekiston Respublikasining «Chet el investitsiyalari to‘g‘risida»gi qonunda va O‘zbekiston Respublikasining «Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to‘g‘risida»gi qonunda, Prezidentning «Xususiy tadbirkorlikni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirish to‘g‘risida»gi farmonida, Vazirlar Mahkamasining 1996- yil 12-martdagi 55-sonli «O‘zbekiston Respublikasi hududida chet el investitsiyalari ishtirokida korxonalar tashkil etish va ularni davlat

ro'yxatidan o'tkazish tartibini takomillashtirish to'g'risida»gi qarorida aks etgan.

O'zbekiston Respublikasining «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi qonunining **3-moddasida** chet el investitsiyalari berilgan bo'lib, bu moddaga asosan, chet ellik investorlar asosan daromad (foyda) olish maqsadida tadbirkorlik faoliyati va qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa turdagi faoliyat obyektlariga qo'shadigan barcha turdagi moddiy va nomoddiy boyliklar va ularga doir huquqlar, shu jumladan intellektual mulkka doir huquqlar, shuningdek chet el investitsiyalaridan olingan har qanday daromad O'zbekiston Respublikasi hududida **chet el investitsiyalari** deb e'tirof etiladi.

Ushbu qonunning 4-moddasiga binoan quyidagilar chet ellik investorlar bo'lishi mumkin:

– O'zbekiston Respublikasi chet el davlatlari, chet el davlatlarining ma'muriy yoki hududiy organlari;

– davlatlararo bitimlar yoki boshqa shartnomalarga muvofiq tashkil topgan yoki xalqaro ommaviy huquq subyektlari bo'lgan xalqaro tashkilotlar;

– chet el davlatlarining qonun hujjatlariga muvofiq tashkil topgan va faoliyat ko'rsatib kelayotgan yuridik shaxslar, boshqa har qanday shirkatlar, tashkilotlar yoki uyushmalar;

– chet el davlati fuqarolari bo'lmish jismoniy shaxslar, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar va chet ellarda doimiy yashaydigan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari.

Shu qonuning **5-moddasida** chet el investitsiyalarini amalga oshirish shakllari berilgan bo'lib, bu moddaga asosan, chet ellik investorlar O'zbekiston Respublikasi hududida investitsiyalarni quyidagi yo'llar bilan amalga oshirishlari mumkin:

– O'zbekiston Respublikasining yuridik va (yoki) jismoniy shaxslari bilan birgalikda tashkil etilgan xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarining, banklar, sug'urta tashkilotlari va boshqa korxonalarning ustav jamg'armalarida va boshqa mol-mulkida ulush qo'shib qatnashish;

– chet ellik investorlarga to'liq qarashli bo'lgan xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarini, banklar, sug'urta tashkilotlari va boshqa korxonalarini barpo etish va rivojlantirish;

– mol-mulk, aksiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlarni, shu jumladan O'zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan emissiya qilingan qarz majburiyatlarini sotib olish;

– intellektual mulkka, shu jumladan mualliflik huquqlari, patentlar, tovar belgilari, foydali modellar, san’at namunalari, firma nomlari va ishchanlik nufuziga (gudvillga) huquqlar kiritish va boshq.

Ushbu qonunning **9-moddasida** O‘zbekiston Respublikasi hudidagi chet el investitsiyalari uchun huquqiy rejim belgilangan bo‘lib, u quyidagichadir:

Davlat O‘zbekiston Respublikasi hududida chet ellik investorlar investitsiya faoliyatini amalga oshirishlari chog‘ida ularning barcha huquqlarini kafolatlaydi va himoya qiladi.

Chet ellik investorlar va chet el investitsiyalari uchun adolati va teng huquqli rejim, ularning to‘liq va doimiy himoyasi hamda xavfsizligi ta‘minlanadi. Bunday rejim O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida belgilab qo‘yilgan rejimga qaraganda noqulayroq bo‘lishi mumkin emas.

Chet el investitsiyalarining huquqiy rejimi O‘zbekiston Respublikasi yuridik va jismoniy shaxslari tomonidan amalga oshirilayotgan investitsiyalarning tegishli rejimiga qaraganda noqulayroq bo‘lishi mumkin emas.

O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida xalqaro huquqning umume’tirof etilgan normalariga muvofiq O‘zbekiston Respublikasining milliy xavfsizligi manfaatlarini himoya qilish maqsadida iqtisodiyot va faoliyatning muayyan sohalarida chet el investitsiyalari uchun cheklashlar yoki taqiq nazarda tutilgan bo‘lishi mumkin.

Chet ellik investorlarning O‘zbekiston Respublikasi qonunlari bilan kafolatlangan huquqlari va manfaatlari buzilganda ularni tiklash O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari, shu jumladan xalqaro shartnomalari bilan tartibga solinadi.

Ushbu qonuning 21-moddasiga binoan chet ellik investorlar va chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarining talablariga rioya etishi ustidan nazorati soliq organlari va O‘zbekiston Respublikasi Hukumati vakolat bergan boshqa davlat organlari O‘zbekiston Respublikasi qonun xujjatlarida belgilangan vakolatlari doirasida amalga oshiradilar.

Nazorat qiluvchi organ nazorat vazifalarini amalga oshirishda tijorat siri saqlanishini ta‘minlashi shart. Tijorat sirini oshkor qilish O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga binoan ta‘qib qilinadi.

Chet el investitsiyalarini himoyalash. O‘zbekiston Respublikasida chet el investitsiyalarini himoyalash maqsadida 1998-yil 30-aprelda

O'zbekiston Respublikasining «Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida»gi qonun qabul qilindi.

Ushbu qonun O'zbekiston Respublikasi hududida chet el investitsiya faoliyatini amalga oshirayotgan chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari belgilaydi.

Mazkur qonunning 2-moddasida chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risidagi qonun hujjatlari ko'rsatilgan bo'lib, bu moddaga asosan, chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlarini berish va ularni himoya qilish choralari amalga oshirish bilan bog'liq munosabatlar ushbu qonun, «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi qonuni va boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risidagi qonun hujjatlaridagidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, u holda xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi.

Ushbu qonuning **3-moddasida** esa, chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari keltirilgan bo'lib, bu moddaga asosan, Davlat O'zbekiston Respublikasi hududida investitsiya faoliyatini amalga oshiruvchi chet ellik investorlarning huquqlarini kafolatlaydi va himoya qiladi.

O'zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalarining amalga oshirishi ta'minlanishini hisobga olgan holda fuqaroligi, yashash joyi, diniy e'tiqodi, iqtisodiy faoliyati qayerda amalga oshirilayotganligiga, shuningdek investorlar yoki investitsiyalarning qaysi mamlakatga mansubligiga qarab chet ellik investorlarning kamsitilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Qonun hujjatlari, shu jumladan idoraviy normativ hujjatlar, agar ularning ijrosi chet ellik investorlarga yoki chet el investitsiyalariga zarar yetkazsa, ular orqaga qaytish kuchiga ega emas.

Agar O'zbekiston Respublikasining keyingi qonun hujjatlari investitsiyalash shart-sharoitlarini yomonlashtirsa, unda chet el investitsiyalariga nisbatan investitsiyalash sanasida amal qilgan qonun hujjatlari investitsiyalash paytidan boshlab o'n yil mobaynida qo'llaniladi. Chet ellik investor o'z xohishiga ko'ra, yangi qonun hujjatlarining investitsiyalash shart-sharoitlarini yaxshilaydigan qoidalarni qo'llash huquqiga egadir.

O'zbekiston Respublikasida chet ellik investorlarga keng kafolatlar yaratilgan bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

– siyosiy tavakkalchilikdan sugʻurtalash taʼminlangan (bu maqsadlar uchun respublikada «Oʻzbekinvest» milliy sugʻurta kompaniyasi faoliyat koʻrsatadi);

– iqtisodiy faoliyat natijasida olingan foyda va boshqa mablagʻlarni chet el valutasida chet elga oʻtkazish;

– foydani respublika hududida qayta investitsiya qilish yoki oʻz ixtiyoriga koʻra boshqa maqsadlarda foydalanish;

– davlat idoralari tomonidan chet ellik investorlarning huquqlarini kamsituvchi meʼyoriy hujjatlar qabul qilingan taqdirda ularga yetkazilgan zararni sud yoʻli bilan toʻlash (qoplash);

Bundan tashqari, chet ellik investorlarga bir qator huquqiy va iqtisodiy imtiyozlar belgilangan. Jumladan:

– oʻzi ishlab chiqargan mahsulotni hech qanday litsenziyasiz va toʻsiqsiz olib chiqish ketish;

– chet el investitsiyalari ishtirokida faoliyat koʻrsatayotgan korxonalar daromadining ishlab chiqarishni va texnologiyani yangilash uchun qayta investitsiyalanadigan qismini soliq toʻlashdan ozod qilish;

– ajnabiy yuridik va jismoniy shaxslarning davlat mulkini xususiylashtirish jarayoniga, shu jumladan ularga keng doiradagi koʻchmas mulkni sotish va xususiylashtiriladigan korxonalar aksiyalarining 100% ga qadar miqdorini sotib olishlariga erkin kirishini taʼminlash.

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. *Naqd pulsiz hisob-kitoblarni huquqiy tartibga solish deganda nimani tushunasiz?*

2. *Investitsiyani huquqiy boshqarishning ahamiyati nimada?*

3. *Inflatsiya va uning huquqiy-iqtisodiy mohiyatini tushuntiring.*

4. *Valutani tartibga solishning asoslarini nima tashkil qiladi?*

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR

Rahbariy adabiyotlar:

Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох қилиш. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 78 б.

Каримов И.А. Эришилган ютуқларни мустаҳкамлаб, янги марралар сари изчил ҳаракат қилишимиз зарур // Халқ сўзи. – 2006. – 11 февр.

Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодий-тимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. – Т.: Ўзбекистон, 2008. – 368 б.

Каримов И.А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. Т.17. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 280 б.

Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир: 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришининг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза // Халқ сўзи. – 2010. – 26 янв.

Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза // Халқ сўзи. – 2010. – 28 янв.

Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилидир // Куч адолатда. – 2010. – 8 дек.

Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

Каримов И.А. Ўзбекистон Конституцияси – биз учун демократик тараққиёт йўлида ва фуқаролик жамиятини барпо этишда мустаҳкам пойдевордир: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимидаги маъруза // Халқ сўзи. – 2010. – 6 дек.

Каримов И.А. Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009.

Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш тараққиётимизнинг муҳим омилидир: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилинганлигининг 18 йиллигига бағишланган тантанали маросимидаги маъруза //Халқ сўзи. – 2010. – 8 дек.

Каримов И.А. Коллектив хавфсизлик шартномаси ташкилоти (ОДКВ): Коллектив хавфсизлик кенгашидаги маъруза //Халқ сўзи. – 2010. – 12 дек.

Каримов И.А. 2010 йил 17 декабрь куни Халқ депутатлари Самарқанд вилояти Кенгашининг навбатдан ташқаридаги сессиясидаги сўзлаган нутқи //Халқ сўзи. – 2010. – 18 дек.

Maxsus adabiyotlar:

Йўлдошев М., Турсунов Й. Молия ҳуқуқи: Дарслик. – Т.: «Asia offset print» МЧЖ, 2004. – 240 б.

Карасева М.В. Финансовое право: Учебник. – М.: Юристъ, 2004. – 576 с.

Крохина Ю.А. Финансовое право: – М.: Норма, 2004. – 704 с.

Ли А. Ўзбекистон Республикасининг молия ҳуқуқи: Дарслик / Масъул муҳаррир: М.Н.Рустамбоев. – Т.: ТДЮИ, 2004. – 398 б.

Рахимова А., Хожиев Э. Молия ҳуқуқи: Дарслик. – Т.:ТДЮИ, 2002. – 406 б.

Тедеев А.А., Парыгина В.А. Финансовое право: Учебник. – М.: ЭКСМО, 2004. – 480 с.

Билолхўжаева Ш. Финансовое право: Учебно-методическое пособие. – Т.: ТГЮИ, 2008.

Хожиев Э. Ўзбекистон Республикаси банк ҳуқуқи: Дарслик. – Т., 2007. – 320 б.

Хожиев Э. Солиқ ҳуқуқи фанидан ўқув-услубий мажмуа. – Т.: ТДЮИ, 2008. – 58 б.

Хожиев Э. Молия ҳуқуқи фанидан ўқув-услубий мажмуа. – Т.: ТДЮИ, 2008. – 146 б.

Маликов Т.С., Ҳайдаров Н.Ҳ. Молия: умумдавлат молияси: Ўқув қўлланма. – Т.: «IQTISOD-MOLIYA», 2009. – 556 б.

Билолхўжаев Ш.Б., Ҳакимов Ғ.Т. Ўзбекистон Республикаси Молия ҳуқуқи: Ўқув қўлланма. – Т.:ТДЮИ, 2011. – 504 б.

Хамидов А. Давлатнинг молиявий фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш: Монография. – Т., 2011. – 125 б.

Normativ-huquqiy hujjatlar:

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2007. – № 52.

«Умумий фойдаланишдаги ҳаво, темир йўл, ички сув ва автомобиль транспорти йўловчиларнинг мажбурий шахсий суғуртаси тўғрисида»ги 1993 йил 7 май қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. – 1993. – №6. – 250-м.

Ўзбекистон Республикасининг «Марказий банки тўғрисида»ги 1995 йил 21 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. – 1995. – №12. – 247-м.

«Банklar ва банк фаолияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 25 апрель қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 1996. – №5 – 6. – 54-м.

«Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 30 август қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 1996. – №9. – 142-м.

«Давлат божхона хизмати тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 август қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 1997. – №9. – 230-м.

«Давлат солиқ хизмати тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 август қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 1997. – №9. – 232-м.

«Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 24 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 1999. – №1. – 8-м.

«Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 26 май қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 2000. – №5 – 6. – 149-м.

«Бюджет тизими тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 14 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 2001. – №1 – 2. – 6-м.

«Суғурта фаолияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 5 апрель қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 2002. – №4 – 5. – 68-м.

«Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 11 декабрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 2004. – №1–2. – 6-м.

«Давлат бюджетининг ғазначилик ижроси тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2004 йил 26 август қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 2004. – №9. – 164-м.

«Истеъмол кредити тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил 6 май қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2006. – №19. – 160-м.

«Ипотека тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил 4 октябрь қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2006. – №40. – 393-м.

«Транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил 21 апрель қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2008. – №17. – 128-м.

«Қимматли қоғозлар бозори тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил 22 июль қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. – 2008. – №7. – 354-м.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Пул массаси ўсишини чеклаш ва молия интизомига риоя этиш масъулиятини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2002 йил 30 март фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2002. – № 5 – 6. – 38-м.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатасини ташкил этиш тўғрисида»ги 2002 йил 21 июнь фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2002. – №11 – 12. – 88-м.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2005 йил 14 июнь фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2005. – № 23 – 24. – 166-м.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2005 йил 14 июнь фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2005. – № 23 – 24. – 167-м.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тадбиркорлик субъектлари томонидан тақдим этиладиган ҳисобот тизимини такомиллаштириш ва уни ноқонуний талаб этганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида»ги 2005 йил 15 июнь қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2005. – № 23 – 24. – 168-м.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Аудиторлик фаолиятни такомиллаштириш ва аудиторлик текширишларнинг аҳамиятини ошириш тўғрисида»ги 2000 йил 22 сентябрь қарори //

Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2000. – № 6. – 102-м.

«Банк пластик карточкаларидан фойдаланган ҳолда ҳисоб-китоб тизимини ривожлантиришни рағбатлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 19 апрель қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2010. – №16. – 124-м.

«Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси тўғрисида»ги низом // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2010. – №8. – 62-м.

«Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни янада ривожлантириш учун қулай ишбилармонлик муҳитини шакллантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-4354-сонли 2011 йил 24 август фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Т., 2011. – № 34 – 35. – 344-м.

MUNDARIJA

SO‘Z BOSHI.....	3
-----------------	---

1- MAVZU. **MOLIYA HUQUQINING PREDMETI, METODLARI, TIZIMI VA MANBALARI**

1. «Moliya huquqi» tushunchasi va predmeti.....	5
2. Moliya huquqining uslublari va manbalari.....	8
3. Moliya huquqining tizimi va uning huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlari uchun ahamiyati.....	13
4. Davlat moliyaviy faoliyati va uning prinsiplari.....	15

2- MAVZU. **MOLIYAVIY-HUQUQIY NORMALAR VA MUNOSABATLAR**

1. «Moliyaviy-huquqiy normalar» tushunchasi va turlari.....	21
2. «Moliyaviy-huquqiy munosabatlar» tushunchasi, ularning xususiyatlari va turlari.....	28
3. Moliyaviy-huquqiy munosabatlarning obyektlari va subyektlari.....	38
4. Moliyaviy-huquqiy munosabatlar subyektlarining huquqini himoya etish.....	46

3-MAVZU. **O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA MOLIYAVIY NAZORAT**

1. «Moliyaviy nazorat» tushunchasi va uning huquqiy ahamiyati.....	48
2. Moliyaviy nazorat turlari va uslublari.....	70
3. Moliyaviy nazoratni amalga oshiruvchi idoralar.....	81

MAXSUS QISM

4-MAVZU. **O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING BUDJET TUZILISHI. BUDJETNI TARTIBGA SOLISH VA BUDJET JARAYONI**

1. «Davlat budjeti» tushunchasi va tizimi.....	86
2. O‘zbekiston Respublikasi budjetini shakllantirish tartibi.....	117
3. «Budjetdan tashqari jamg‘armalar» tushunchasi va uning huquqiy mohiyati.....	139

**5-MAVZU. DAVLAT DAROMADLARI VA XARAJATLARINI HUQUQIY
TARTIBGA SOLISHNING UMUMIY TAVSIFI**

1. «Davlat daromadlari» tushunchasi va turlari.....154
2. Davlat krediti (davlat ichki qarzi)ni huquqiy boshqarish.....162
3. Davlat xarajatlari prinsiplari va o‘ziga xos xususiyatlari.....171

**6-MAVZU. COLIQ TIZIMI. SOLIQ VA SOLIQDAN TASHQARI
TO‘LOVLARNI YIG‘ISH TARTIBI**

1. «Soliq va soliq siyosati» tushunchasi.....185
2. Soliq tizimi va uning turlari.....196
3. Soliqqa tortish tamoyillari va soliqlarning funksiyalari.....198
4. Soliq ishini yuritish va uning huquqiy ahamiyati. 200

**7-MAVZU. CUG‘URTA. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA BANK
MUNOSABATLARINING HUQUQIY TARTIBGA SOLINISHI**

1. «Cug‘urta» tushunchasi va uning funksiyalari.....206
2. Cug‘urtani huquqiy boshqarish.....218
3. «Bank» tushunchasi va bank operatsiyalari.....226
4. Banklar faoliyatining huquqiy asoslari.....240

**8-MAVZU. PUL MUOMALASINING HUQUQIY ASOSLARI.
VALUTA VA INVESTITSIYA QONUNCHILIGI ASOSLARI**

1. «Pul» tushunchasi, tizimi va turlari.....244
2. Nakd pulsiz hisob-kitoblarni huquqiy tartibga solish.....256
3. Valutani tartibga solishning huquqiy asoslari 272
4. Investitsiya faoliyatini huquqiy boshqarish.....288

- TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR.....293**

HOJIYEV Erkin,
yuridik fanlar nomzodi, dotsent;

KAMALOV Oybek Axmatovich,
yuridik fanlar nomzodi, dotsent;

ARTIKOV Baxadir Adilovich

MOLIYA HUQUQI

Ma'ruzalar kursi

Muharrir **B. Q. Ergashev**
Texnik muharrir **D. X. Hamidullayev**

Bosishga 10.04.2012 y. ruxsat etildi. Nashriyot hisob tabog'i 21,5.
Adadi 200 nusxa. Buyurtma . Bahosi shartnoma asosida

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi,
100197, Toshkent sh., Intizor ko'chasi, 68.